

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 42 (2006): 5

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Marta Svobodová

Redakční rada: Marie Čermáková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*); Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR, Praha*); Michal Illner (*SOÚ AV ČR, Praha*); Tomáš Lebeda (*SOÚ AV ČR, Praha*); Radim Marada (*FSS MU, Brno*); Hana Maříková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Musil (*FSV UK, Praha*); Zdeněk R. Nešpor (*SOÚ AV ČR, Praha*); Peter Ondrejko (*UKF, Nitra*); Miloslav Petrusek (*FSV UK, Praha*); Klára Plecítá (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dan Ryšavý (*FF UP, Olomouc*); Jan Sedláček (*FF UK, Praha*); Jan Spousta (*Česká spořitelna, Praha*); Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*); Jadwiga Śanderová (*FSV UK, Praha*); Gerlinda Šmausová (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*); Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*); Jiří Večerník (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR, Praha*)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (*Brussels*); Zdenka Mansfeldová (*Prague*); Petr Matějů (*Prague*); Georges Mink (*Paris*); Stein Ringen (*Oxford*); Marek Skovajsa (*Prague*); Michael Steiner (*Graz*); Iván Szelényi (*Yale and Budapest*); Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Kristýna Muchová ▲ *sazba/Typeset by:* Martin Pokorný, Praha 4
návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ *tisk/Printers:* Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poštěbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 66 Kč bez DPH, v zahraničí 3 € (3 \$), Slovensko 66 Kč, roční předplatné v ČR 396 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz. One issue costs 3 \$ (3 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Editorial (Marek Skovajsa)	848
----------------------------------	-----

STATI

Martin Lux, Petr Sunega: Vývoj finanční dostupnosti nájemního a vlastnického bydlení v průběhu hospodářské transformace v České republice (1991–2003)	851
Tomáš Lebeda: Proporcionalita volebních formulí poměrných systémů	883

PŘEHLEDOVÉ STATI

Tomáš Kostelecký, Věra Patočková: Fungování národních, regionálních a lokálních vlád – problém měření výkonu vlád („government performance“)	913
Lenka Slepíčková: Nedobrovolná bezdětnost jako sociologické téma	937

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Dan Ryšavý: Komunální je komunální a velká je velká! K hypotéze politizace lokálních politických elit	953
Jana Chaloupková: Dohromady, nebo každý zvlášť? Hospodaření s příjmy manželských a nesezdaných párů	971

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Petr Soukup: Proč užívat hierarchické lineární modely?	987
--	-----

DISKUSE

Diskurz spravedlnosti mezi aktivismem a vědou (Zuzana Uhde, Hana Hašková, Hana Maříková, Alena Křížková)	1013
Vyjádření ke kritice obsažené v článku „Diskurz spravedlnosti mezi aktivismem a vědou“ (Martin Hájek, Jiří Kabele, Kateřina Vojtíšková)	1019

O ČESKÉM VYSOKÉM ŠKOLSTVÍ

Není polemika jako polemika aneb není totéž, když dva řkají totéž. Odpověď P. Matějů, R. Valenčíkovi a N. Simonové (Rudolf Pomazal)	1023
Čekání na „bazický model“ (Radim Valenčík)	1028
Centrální plánování nezachrání naše vysoké školství, byť by se tvářilo „sebesystémověji“ (Natalie Simonová)	1030
Doslov recenzenta (Rudolf Pomazal)	1032

JUBILEUM

Oto Sedláček – 75letý (Milan Horálek)	1033
Mé přátelství s dr. Otou Sedláčkem (Akihiro Ishikawa)	1034

<i>Miloslav Petrussek septuagenarius (MS)</i>	1037
<i>Gratulace (Zygmunt Bauman)</i>	1037
<i>Miloslavu Petruskovi k 70. narozeninám (Pavel Machonin)</i>	1038
<i>Miloslav Petrussek: chvála učitelství (Jiří Buriánek)</i>	1041
<i>Osobný vlnš Miloslavovi Petruskovi (Martin Bútor)</i>	1043
<i>Osobní kontakty Miloslava Petruska s polskými sociology 1990–2006</i> <i>(Jarosław Kiliński)</i>	1054
<i>Gentleman, jakých je málo (Jadwiga Mizińska)</i>	1057
<i>Miloslav Petrussek a ruská sociologie (Nikolaj Petrovič Narbut)</i>	1060
<i>Výběrová bibliografie Miloslava Petruska (Alena Miltová)</i>	1062

ROZHOVOR

<i>Sociologie a společnost: totalitární nástrahy, současné výzvy</i> <i>(Otázky prof. Miloslavu Petruskovi kladl Karel Černý)</i>	1063
--	------

RECENZE

<i>Hana Hašková, Alena Křížková a Marcela Linková (eds.): Mnohohlasem.</i> <i>Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989 (Lucie Jarkovská)</i>	1077
<i>Petr Skalník (ed.): Dolní Roveň: poločas výzkumu. Dolní Roveň Research</i> <i>at half-time. Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice</i>	
<i>Petr Skalník (ed.): Sociální antropologie obce Dolní Roveň. Sborník vědeckých</i> <i>prací Univerzity Pardubice (Oldřich Kašpar)</i>	1080
<i>Gerald A. Cohen: Iluze liberální spravedlnosti (Michal Pullmann)</i>	1083
<i>Peter F. Drucker: Fungující společnost (Vybrané eseje o společenství, společnosti</i> <i>a politickém systému) (Kateřina Ivanová)</i>	1084
<i>Peter Ondrejko: Úvod do metodologie sociálních věd (Rastislav Bednárík)</i>	1087
<i>M. Gail Jones, Brett D. Jones, Tracy Hargrove: The Unintended Consequences</i> <i>of High-Stakes Testing (Josef Basl)</i>	1090
<i>Danny Wildemeersch, Veerle Stroobants, Michal Bron Jr. (eds.): Active</i> <i>Citizenship and Multiple Identities in Europe. A Learning Outlook</i> <i>(Martin Kopecký)</i>	1093

ZPRÁVY

<i>Tři sociologické události v říjnu 2006 (Marek Skovajsa)</i>	1097
<i>ECSR Summer School: Integrating Sociological Theory and Research in Europe</i>	
<i>ECSR Conference: European Comparative Studies, Quality and Inequality</i> <i>in Education (Josef Basl)</i>	1099
<i>9. pracovní konference BIOGRAFU (Miloš Delín)</i>	1101
<i>Zpráva o osmé globální konferenci Mezinárodní federace pro stárnutí</i> <i>(International Federation on Ageing) (Lucie Vidovičová)</i>	1104
<i>Konference The European Parliament Election of 2004 (Lukáš Linek)</i>	1106
<i>Konference European Studies: between Globalisation and Regionalism</i> <i>(Jitka Laštovková)</i>	1109

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Instrukce pro autory – česká čísla (revidováno v srpnu 2006)

Nabídka rukopisů: Redakce přijímá jednu oboustranně tištěnou kopii rukopisu s průvodním dopisem, v němž je uvedena úplná kontaktní adresa včetně telefonního čísla a e-mailového spojení. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěné kopii nebo e-mailem.

Formální požadavky: Rukopis musí obsahovat anglický nebo český abstrakt (v rozsahu 1200–1500 znaků), název statí v angličtině a češtině, pět anglických klíčových slov a abecední seznam citované literatury. Zvláště musí být přiloženy kontaktní adresa a stručná informace o autorovi ve formátu vyžadovaném SC. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SC. Podrobnější návod ke zpracování bibliografických odkazů a dalších náležitostí je uložen na adrese <http://sreview.soc.cas.cz/upl/pokyny/pokyny.pdf>.

Rukopisy musí být tištěny na splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 1,5 až 2. Stránky musí být číslovány. Statí, výzkumné a metodologické texty nemají přesahovat 35 normostran (tj. 63 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Ke grafům a obrázkům je třeba dodat zdrojové soubory, grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován SC, je považováno za neetické.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission – English Edition

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SC/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SC/CSR standards. Manuscripts must be computer printed with numbered pages and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 35 pages (63 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

díky velkému množství příspěvků nabídnutých našemu časopisu v letošním roce Vám můžeme i v tomto čísle představit různorodou směs témat, žánrů, metodologických přístupů a autorských rukopisů. Věříme, že v něm pro sebe naleznete dostatek zajímavého a užitečného čtení.

Bydlení představuje oblast mimořádně důležitou pro kvalitu lidského života a současně také mimořádně politicky citlivou. Autoři prvního příspěvku zařazeného do rubriky „Stati“ *Martin Lux* a *Petr Sunega* ve svém článku porovnávají finanční dostupnost nájemního a vlastnického bydlení v České republice od začátku 90. let za pomoci konceptu míry zatížení výdaji na bydlení. Jejich analýza odhaluje značné zvýhodnění domácností žijících v privilegovaném segmentu bydlení (kam řadí zejména byty s regulovaným nájemným) oproti nepriviligovaným domácnostem, které bydlení získávají za tržní cenu nebo platí tržní nájem. Autoři kritizují dosavadní způsob sběru dat o finanční dostupnosti bydlení v České republice a navrhuje jeho úpravu, jež, jak jsou přesvědčeni, je schopná lépe zohlednit specifika českého trhu bydlení v období hospodářské transformace. Text volně navazuje na články vydané v monotematickém čísle SČ 2/2005 *Bydlení a sociologie*.

Stat' *Tomáše Lebedy* je věnována problému proporcionality volebních systémů, který zřetelně překračuje čistě akademický horizont politické vědy, a jak ukazuje třeba i vývoj v české politice po volbách v červnu 2006, bytostně se dotýká základních pravidel politického života v demokratických společnostech. Autor vychází z ojedinělé simulace volebních výsledků využívající metody Monte Carlo a na jejím základě porovnává vlastnosti nejvýznamnějších formulí používaných pro přepočítání hlasů na mandáty v poměrných volebních systémech. Dále definuje dva hlavní přístupy k měření proporcionality, které uvádí do souvislosti se dvěma základními metodami přepočítávání hlasů na mandáty, a pomocí nich zjišťuje, jak se nejčastěji používané volební formule liší podle míry dis/proporcionality a podle stupně upřednostňování velkých nebo malých stran. Autor bezprostředně navazuje na svou koncepci reálné kvóty a vlastní RR index, které představil v článku publikovaném v SČ 4/2006.

Rubriku „Přehledové stati“ otevírá příspěvek *Věry Patočkové* a *Tomáše Kosteckého* věnovaný otázce měření výkonu vlád na národní, regionální i lokální úrovni. Autoři čerpají především ze zahraniční odborné literatury, ale dovolávají se i projektů mezinárodních organizací zaměřených na podporu dobré správy. Způsoby měření výkonu vlády dělí do čtyř skupin: 1. pomocí indikátorů sociálně-ekonomického rozvoje spravovaného území; 2. pomocí subjektivního hodnocení vlády občanů spravovaného území; 3. prostřednictvím indikátorů procedurální a institucionální efektivnosti vlády; 4. pomocí agregátních indexů, které spojují dílčí ukazatele týkající se různých stránek výkonu vlády. Autoři studii uzavírají konstatováním, že každý možný způsob měření výkonu vlády má své přednosti, pro které se hodí k použití za určitých specifických podmínek.

Druhá přehledová stať vycházející v tomto čísle SČ podává systematický přehled o sociologických přístupech k nedobrovolné bezdětnosti. Jak připomíná její autorka *Lenka Slepíčková*, fenomén nedobrovolné bezdětnosti byl dosud v českém prostředí zkoumán výhradně jako problém medicínský, avšak jde o téma, které vyžaduje zpracování také ze sociologického hlediska. Autorka sleduje sociologické přístupy k tomuto fenoménu na několika rovinách: zajímá ji jeho vliv na identitu nedobrovolně bezdětných jednotlivců, jejich stigmatizace a sociální exkluze, rozdíly ve vlivu nedobrovolné bezdětnosti na muže a ženy z genderového hlediska a důsledky, jaké má pro postavení nedobrovolně bezdětných osob rychlý rozvoj reprodukční medicíny.

V době dokončování příprav tohoto čísla proběhly v České republice komunální volby, které spolu se souběžně se konajícími volbami do Senátu mohou mít významný dopad na vývoj české politiky v dalších letech. Komunální a regionální politika patří k tématům, jejichž výzkum se v českých sociálních vědách začal rozvíjet poměrně pozdě (nepochybně to souvisí i s liknavou realizací reformy samosprávného uspořádání, která teprve v roce 2000 jasně načrtla „pravidla hry“, v nichž se lokální a regionální politika odehrává), ale o to dynamičtěji, jak ukazuje rostoucí počet publikací věnovaných nejružnějším stránkám výkonu samosprávy českými občany. Ukázkou výzkumu na tomto poli je článek *Dana Ryšavého*, který si klade otázku, zda se česká komunální politika „politizuje“, tj. zda se v ní začínají prosazovat strany, které dominují v parlamentních volbách na celostátní úrovni, více než nezávislí kandidáti. Hypotéza o politizaci lokální politiky se nepotvrdila v oblasti názorů představitelů obecní samosprávy na důležitost politických stran ani v oblasti reálných volebních výsledků nebo tvorby lokálních koalic, ukázalo se však, že míra politizace roste s velikostí obce.

Výsledky empirického výzkumu představuje i příspěvek *Jany Chaloupkové*, která zjišťuje, zda existují výrazné rozdíly mezi manželskými a nesezdanými páry v oblasti hospodaření s ekonomickými prostředky domácnosti. Analýza na datech ze šetření ISSP z let 1994 a 2002 ukazuje, že nesezdané páry hospodaří častěji odděleně než manželé, avšak při kontrole demografických a sociálněekonomických rozdílů mezi nesezdanými a sezdanými páry toto tvrzení přestává platit. Šance na společné hospodaření s příjmy domácnosti se zvyšuje u párů, které mají děti, jsou spokojené s rodinným životem a ani jeden z partnerů nemá zkušenost s rozpadem předchozího vztahu.

Metodologický příspěvek *Petra Soukupa* představuje v současnosti stále častěji využívanou metodu víceúrovňového lineárního modelování, již lze s velkým užítkem uplatnit při analýzách souborů dat, která jsou hierarchicky strukturovaná. Soukupův text, k jehož čtenářům jistě budou patřit studenti kurzů kvantitativních sociologických metod, vysvětluje základní principy víceúrovňového modelování a možnosti jeho použití ilustruje na příkladech pracujících s českými daty z výzkumu školních dovedností 15letých dětí PISA 2003. Autor také stručně popisuje některé další možné aplikace představené metody a svůj článek zakončuje komentovaným přehledem nejdůležitější zahraniční literatury.

Soudí-li se podle počtu diskusí publikovaných v našem časopise v posledních letech, nepatřil polemický kvas v české sociologii donedávna k nejživějším, ale v tomto čísle je tomu jinak. Zuzana Uhde a další členky oddělení *Gender a sociologie* ze Sociologického ústavu AV ČR polemizují s některými předpoklady, postupy i zjištěními článku M. Hájka, J. Kabeleho a K. Vojtíškové, kteří se snažili najít stopy působení „diskurzu spravedlnosti“ v textech českých odborářských, feministických a lidskoprávních organizací (jejich příspěvek byl uveřejněn v tematickém čísle SČ 2/2006 věnovaném analýze diskurzu). Autoři kritizovaného článku využili svého práva na odpověď, a teď je již na každé čtenářce a čtenáři, které argumenty budou považovat za přesvědčivější. V diskusní rubrice je dále věnován prostor pokračování (a současně dokončení) polemiky o reformě českého vysokého školství mezi Rudolfem Pomazalem a týmem autorů publikace *České vysoké školství na křižovatce*, která byla slibně započata v minulém čísle.

Doslova nabitá obsahem je tentokrát rubrika Jubileum. K 75. narozeninám dr. Oto Sedláčkovi, bývalému zaměstnanci Sociologického ústavu ČSAV v 60. letech, členu redakční rady SČ v letech 1993–1997 a spolueditorovi tematického čísla 5/2004, věnovaného historii české sociologie v období 1965–1989, gratulují jeho dlouholetý blízký spolupracovník Milan Horálek a zřejmě nejlepší znalec české a slovenské sociologie v Japonsku Akihiro Ishikawa.

Početné a samy o sobě dost výmluvné jsou texty k sedmdesátinám dlouholetého člena redakční rady SČ prof. Miloslava Petruska. Vesměs krátké studie, mezi jejichž autory nechybí přispěvatelé ze Slovenska, Polska a Ruska, přibližují osobnost významného sociologa z nejrůznějších úhlů pohledu a současně vypovídají velmi mnoho o těch světlejších okamžicích vývoje české sociologie v uplynulých desetiletích, s nimiž toho má jubilant společného snad více než kdokoli jiný. Miloslav Petrusek je také osobou tázanou a odpovídající v rozhovoru, který pro SČ připravil postgraduální student sociologie na FF UK v Praze Karel Černý. Obsah čísla doplňují jako obvykle knižní recenze a zprávy z vědeckého života.

Jednou z mánií doby, ve které žijeme, je honba za stále novými rekordy: v případě špičkových výkonů národními, evropskými nebo dokonce světovými, v ostatních případech aspoň osobními. Ani tyto poslední však není moudré podceňovat, dávají totiž svým držitelům novou motivaci, aby usilovali ještě o více. Jednoho takového osobního rekordu dosahuje tímto číslem SČ – jak jistě neuniklo Vaší pozornosti, držíte v ruce docela objemný sešit. Zdání neklame, je to zatím nejobsáhlejší číslo, které bylo v historii časopisu vydáno. Za redakci mohu prozradit, že nás těší, že textů k publikaci je takové množství, a ještě jednou na závěr si dovoluji vyjádřit naději, že obsah čísla Vás, naše čtenářky a čtenáře, zaujme a bude Vám k užítku ve Vaší vědecké práci, studiu nebo prostě jen při hledání orientace v našem stále složitějším světě.

Marek Skovajsa

Vývoj finanční dostupnosti nájemního a vlastnického bydlení v průběhu hospodářské transformace v České republice (1991–2003)*

MARTIN LUX, PETR SUNEGA**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Housing Affordability of Rental and Owner-Occupied Housing over the Course of the Economic Transformation in the Czech Republic (1991–2003)

Abstract: The aim of the article is an analysis of changes affecting the financial affordability of rental and owner-occupied housing over the course of the economic transformation in the Czech Republic. To evaluate housing affordability the authors used housing expenditures-to-income ratios and data files from the Czech Statistical Office. The objective of this article is also to draw attention to the need to modify standard indicators when measuring housing affordability in countries in transition. In this regard the authors particularly note the huge differences in affordability ratios between households living in the so-called 'privileged' and households living in the 'unprivileged' housing market sectors.

Keywords: housing studies, housing affordability, housing policy, transition countries.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 851–881

Úvod

Koncept finanční dostupnosti bydlení se postupně stal prostředkem hodnocení bytové situace v řadě vyspělých ekonomik. Zatímco v poválečném období se důraz tvůrců bytových politik soustředil zejména na problematiku fyzické dostupnosti bydlení (*availability of housing*), po vyřešení problému bytové nouze a následné redefinici cílů v oblasti bydlení na konci 70. let minulého století se zájem teoretiků i praktiků přesunul k otázce finanční dostupnosti bydlení (*affordability of housing*). Jedna z nejčastěji citovaných definic finanční dostupnosti bydlení uvádí, že „dostupnost se vztahuje k zajištění určitého standardu bydlení (nebo různých standar-

* Tento článek vznikl v rámci projektu „Trh s bydlením v metropoli prizmatem ekonomické sociologie: ‚tranzitivní‘ faktory vysokých cen vlastnického bydlení v Praze“ podpořeného GA ČR, číslo grantu 403/06/0915.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Ing. Mgr. Martin Lux a Ing. Petr Sunega, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: martin.lux@soc.cas.cz, petr.sunega@soc.cas.cz.

dů) za cenu či nájemné, které v očích nějaké třetí strany (zpravidla vlády) nepředstavuje nerozumné zatížení pro domácnosti“ [MacLennan, Williams 1990: 9]. Přibližně od 80. let minulého století se termín „housing affordability“ (finanční dostupnost bydlení) stal velmi populárním mezi tvůrci bytových politik a od 90. let minulého století se relativně velká část sociálních vědců začala zabývat studiem konceptu a metodologie měření [Bramley 1994, 1991; Hallet 1993; Hancock 1993; Stone 1990; Whitehead 1991; Hulchanski 1995; Hills et al. 1990; Freeman et al. 1997; Linneman, Melbolugbe 1992; MacLennan, Williams 1990]. Cílem těchto odborných studií bylo zejména kriticky zhodnotit, upravit nebo formulovat vhodné indikátory, jež by bylo možné pro měření finanční dostupnosti bydlení použít.

Česká republika, podobně jako jiné tranzitivní země, prošla a stále ještě prochází rozsáhlou transformací ekonomického systému. Není účelem této statě popsat či analyzovat průběh reformy v oblasti bydlení a bytové politiky [více např. v Lux et al. 2002; Lux et al. 2003; Donner 2006], ale zejména následující kroky měly podstatný vliv na výši i rovnost/nerovnost v distribuci nákladů na bydlení českých domácností: ukončení komplexní bytové výstavby financované ze státního rozpočtu na počátku transformace, liberalizace cen stavebních materiálů, liberalizace mezd v privátním sektoru, deregulace cen energií a ostatních služeb spojených s bydlením, restituce bytového fondu, privatizace obecních a služebních bytů, kroky v oblasti regulace/deregulace nájemného a zavedení nových státních podpůrných programů směřujících ke zvýšení finanční dostupnosti bydlení (příspěvku na bydlení, státní podpory výstavby nájemních a podporovaných bytů, státní podpory stavebního spoření, úrokových dotací a daňové podpory určené zejména pro podporu hypotečního financování). Jak uvádí oficiální údaje Českého statistického úřadu [Český statistický úřad 2000–2004], v období ekonomické transformace došlo k podstatným změnám ve spotřebních výdajích českých domácností a výdaje na bydlení se postupně staly hlavní výdajovou položkou domácností. Vzhledem k této skutečnosti si podrobnější analýza finanční dostupnosti bydlení, a zejména pak případných nerovností vyvolaných v této oblasti specifickými státními politikami v naší zemi, zaslouží i pozornost ekonomických a sociálních věd. O to více, nejsou-li oficiální údaje uváděné ČSÚ zcela přesné, resp. nepřesně odráží difference plynoucí z rozdílného postavení na trhu s bydlením a z hlediska svého konečného cíle též, jak se pokusíme ukázat, nepřesně popisují skutečný rozměr problému finanční dostupnosti/nedostupnosti bydlení v naší zemi.

Cílem předkládané statě je tak parciální a doplňková (zpřesňující) analýza finanční dostupnosti bydlení v ČR, a to i za použití metod a indikátorů dosud v naší zemi oficiálně nepoužívaných. Cílem je upozornit na specifičnost měření finanční dostupnosti bydlení v tranzitivních zemích vyžadujícího využití dodatečných modelových přístupů. Prvotní analýza dat totiž může, jak se pokusíme ukázat, vytvářet zkreslený obraz o tom, jaký je skutečný rozsah problému finanční dostupnosti/nedostupnosti bydlení a které skupiny domácností jsou skutečně ohroženy vysokým zatížením výdaji na bydlení. Jakkoliv jsou dodatečné modelové přístupy navrhované v této statí zcela ojediněle v rámci studií bydlení a nepoužívají se ve vyspělých ze-

mích, autoři této statě se domnívají, že z důvodů specifík ekonomické transformace v bývalých komunistických zemích a též z důvodů nekvalitní a nedostatečné datové báze v těchto zemích, by uplatnění těchto přístupů ve statistické praxi mohlo přinést užitečné poznatky.

Obecné problémy při měření finanční dostupnosti bydlení

V zásadě lze odlišit tři základní přístupy k analýze finanční dostupnosti bydlení [Garnett 2000]: indikátorový přístup, referenční přístup a reziduální přístup. Indikátorový přístup využívá indikátorů měřících zatížení domácností výdaji na bydlení; indikátory mají obvykle podobu podílu nákladů na bydlení k příjmům domácností. Hulchanski [1995] uvádí, že „domácnost čelí problému dostupnosti bydlení, ... , když podíl jejích výdajů na zajištění adekvátního bydlení k celkovému čistému příjmu překračuje určitou procentní hranici.“ Indikátory se mohou lišit podle způsobu, jakým jsou definovány náklady na bydlení a příjem domácností. Do nákladů na bydlení mohou být zahrnuty pouze výdaje na čisté nájemné (v případě domácností nájemního sektoru bydlení), nebo též výdaje na spotřebu energií a dalších služeb spojených s bydlením, výdaje spojené se splátkami úvěrů na pořízení a udržení vlastního bydlení (v případě domácností z vlastnického sektoru bydlení) atd. Náklady na bydlení vstupující do výpočtu mohou nebo nemusí být sníženy o výši případného příspěvku na bydlení, který domácnost pobírá. Příjmy domácností mohou zase být kalkulovány jako hrubé nebo čisté (tj. po zohlednění daňové povinnosti a povinných odvodů na pojistné), v některých případech jsou zvyšovány o částku vyplaceného příspěvku na bydlení (není-li o částku příspěvku snížena výše nákladů na bydlení). Zřejmě nejfrekventovanějším indikátorem používaným zejména při hodnocení finanční dostupnosti nájemního bydlení je indikátor podílu čistého nájemného nebo výdajů na bydlení snížených o výši příspěvku na bydlení a celkových čistých příjmů domácnosti – tento indikátor budeme v naší statí používat a nazveme jej *míra zatížení*.

Referenční přístup nestanoví limitní hodnotu míry zatížení, ale odkazuje k situaci buď v jiném sektoru bydlení (např. nájemné by mělo být stanoveno na úrovni nájemného v soukromém nájemním bydlení), nebo k nutnosti zajistit bydlení určitým skupinám obyvatel (např. nájemné by mělo být stanoveno tak, aby si ho mohly dovolit domácnosti zaměstnanců s více dětmi a nízkou úrovní mezd). Častější reziduální přístup vychází z hodnocení výše tzv. *reziduálního příjmu*, který je roven částce celkového čistého příjmu domácnosti sníženého o výdaje na bydlení. Např. Grigsby a Rosenberg postulují, že „dostupnost by měla být definována ve vztahu k potřebě adekvátního příjmu postačujícího, po odečtení výdajů na bydlení, k zajištění ostatních základních potřeb členů domácnosti“ [citováno in Hui 2001: 36].

Žádný z uvedených přístupů (zejména míra zatížení nebo reziduální příjem) však není zcela oproštěn od potřeby normativního stanovení určité limitní hranice, jejíž překročení indikuje skutečnost, že stávající bydlení je již pro danou domácnost finančně nedostupné – například určení maximální míry zatížení nebo minimální

ho reziduálního příjmu (dále hranice únosnosti). Stanovení hranice únosnosti je jen obtížně vědecky odůvodnitelné, podobně jako každý jiný normativní soud. Aktuální definice dostupnosti používaná *Národní federací pro bydlení* (*National Housing Federation*) ve Velké Británii vztahující se k sociálnímu nájemnímu bydlení například uvádí, že „nájemné je dostupné, pokud většina pracujících nájemníků není chycena v pasti chudoby, z důvodu závislosti na příspěvku na bydlení, nebo neplatí více než 25 % svých čistých příjmů na nájemné“ [Lux et al. 2002: 108]. Podle informací z Bramley [1991] užívá naopak *Bytová korporace* (institute sloužící ke kontrole činnosti bytových asociací rozdělující i státem přidělené dotace mezi nezávislé provozovatele sociálního bydlení ve Velké Británii) hranici únosnosti ve výši 33% míry zatížení výdaji na nájemné pro nájemní sektor bytových asociací [tzv. pravidlo *Rent at 33 %* – Bramley 1991: 21]. Britská vláda mimo některá obecná ustanovení bytové politiky zcela explicitně mez únosnosti nestanoví. V Nizozemí je pro sociální (jež je však zcela dominantní) nájemní sektor bydlení zastřešující organizací nezávislých bytových asociací rovněž uplatňována hranice únosnosti rovná 25% míře zatížení výdaji na nájemné, v USA na základě konceptu „spravedlivého tržního nájemného“ (*Fair Market Rents*) je *Ministerstvem bydlení a urbanistického rozvoje* (*U. S. Department of Housing and Urban Development, HUD*) uplatňována pro nájemní sektor bydlení hranice únosnosti rovná 30% míře zatížení výdaji na bydlení [Kaufman 1997; Mulroy, Ewalt 1996]. „Obecně akceptovaná hranice únosnosti pro dostupnost nájemního bydlení ve Švýcarsku je, podobně jako v mnoha jiných zemích, taková, že základní výdaje na bydlení by neměly převýšit 25 % příjmu domácnosti“ [Thalmann 1999: 1941].

V některých zemích nejsou hranice stanoveny explicitně, ale implicitně vyplývají z politiky státu v oblasti adresného příspěvku na bydlení. „Idea v pozadí německého modelu příspěvku na bydlení je taková, že nájemné za adekvátní bydlení by nemělo překročit 25 % celkových výdajů domácnosti; ačkoliv může dosáhnout i 30 % pro jednočlenné domácnosti,“ uvádí Hills [Hills et al. 1990: 160]. Určení hranice únosnosti je vždy poznamenáno normativním, často subjektivním soudem, a jen těžko může být určeno „objektivním“ způsobem, jelikož zvolení jakékoliv metody pro její stanovení může být snadno vědecky zpochybnitelné. Určitým posunem v této oblasti je „kvazi-normativní“ přístup k finanční dostupnosti bydlení Luxe [Lux 2004, 2007]; je ovšem příliš brzy na to jej považovat za obecně přijatý konsenzus a využít jej i pro účel této analýzy.

Normativita při určení hranice únosnosti je navíc jen jedním z problémů při měření a hodnocení finanční dostupnosti bydlení. Všechny indikátory používané pro měření, jak je bydlení finančně dostupné pro různé skupiny domácností, se musí rovněž vyrovnávat se skutečností, že analýza prostých výdajů na bydlení nezohledňuje dostatečně kvalitu samotného bydlení, velikost užívaného bydlení, ochranu nájemních práv a ostatní s bydlením související náklady (náklady dojížděky). Hlavní nevýhodou konceptu míry zatížení i reziduálního příjmu je nedostatečné zohlednění jednotlivých atributů bydlení, zejména pak kvality či umístění bydlení. Vysoká míra zatížení (tedy na první pohled problém s finanční dostupností bydle-

ní) u některých domácností, bydlících například v nájemním bydlení, nemusí být způsobena jejich nízkým příjmem nebo obecnou vysokou úrovní nákladů na bydlení, ale pouze tím, že tyto domácnosti bydlí v příliš luxusních a/nebo příliš velkých bytech neodpovídajících jejich velikosti (například dvoučlenná domácnost bydlí ve čtyřpokojovém bytě), u kterých je také vyžadováno vyšší nájemné. Pokud by se takové domácnosti přestěhovaly do „přiměřeného“ bydlení (což nelze než opět definovat normativně), pak by jejich míra zatížení mohla výrazněji poklesnout na hodnoty, které již nejsou hodnoceny jako neúnosné nebo problémové. Prostý „neupravený“ výpočet míry zatížení tak může podávat zkreslený obraz o tom, kolik domácností je skutečně v nouzi z pohledu finanční dostupnosti bydlení. Z tohoto důvodu bývá míra zatížení v mnohých studiích zpřesňována tak, aby do větší míry zohlednila zejména tzv. nadspotřebu (resp. nedostatečnou spotřebu) a kvalitu bydlení.

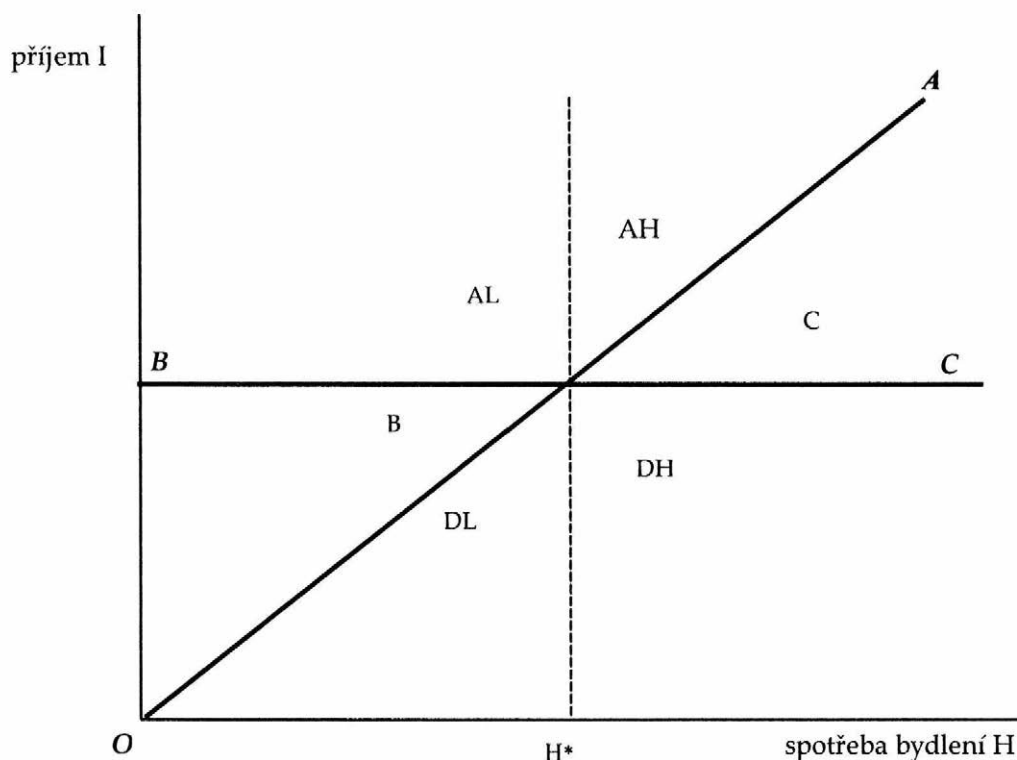
Velmi inspirativní práci se na zlepšení měření finanční dostupnosti nájemního bydlení podílel zejména Thalmann [1999], který se snažil přímo do výpočtu míry zatížení (a tak i dostupnosti) zahrnout fyzický stav bydlení a míru spotřeby bydlení. „Některé domácnosti utrácí velkou část svých příjmů na bydlení z důvodu, že chtějí využívat vysokého komfortu, ... naopak, konvenční index dostupnosti opomíjí ty sociálně potřebné domácnosti, které utrácí na bydlení méně než činí hraniční mez únosnosti. Mnohé z těchto domácností žijí v bytech nedostatečné rozlohy nebo kvality, a to nikoliv z důvodu, že by preferovaly utratit svůj příjem za jiná zboží, ale jednoduše proto, že si nemohou dovolit adekvátní bydlení.“ [Thalmann 1999: 1933] Tuto skutečnost zachycuje graf 1. Na základě standardního přístupu by bydlení bylo dostupné, pokud by byla míra zatížení výdaji na nájemné nižší než hranice únosnosti λ :

$$\frac{pH}{I} \leq \lambda$$

kde I je příjem domácnosti, p výdaje na nájemné na jednotku bydlení a H množství spotřebovávaného bydlení. V grafu 1 zachycuje linie OA konvenční hranici únosnosti, resp. minimální příjem, který je nezbytný k zaplacení spotřeby bydlení, přičemž míra zatížení je nižší než hranice únosnosti. Domácnosti, jejichž míra zatížení je vyšší (nižší) než hranice únosnosti, mají vysokou (nízkou) míru zatížení; avšak některé z nich mohou snížit svou míru zatížení nižší spotřebou bydlení. Pokud bychom na základě předem určených kvalitativních normativů stanovili výši nájemného „adekvátního“ (nebo odpovídajícího) bydlení (pomocí hedonické cenové funkce) odpovídající velikosti a lokaci dané domácnosti H^* , pak bychom mohli rovněž předefinovat dostupnost bydlení následujícím způsobem: bydlení je pro danou domácnost dostupné, pokud míra zatížení pro adekvátní bydlení je nižší než limit:

$$\frac{pH^*}{I} \leq \lambda$$

Graf 1. Indikátory dostupnosti nájemního bydlení (hledisko kvality)

Zdroj: [Thalmann 1999].

Hranici únosnosti pro adekvátní bydlení tvoří v našem grafu linie BC , jelikož ta je zcela nezávislá na skutečné spotřebě bydlení příslušných domácností. Ať už je míra spotřeby jakákoliv, minimální příjem domácnosti ve výši $\lambda^{-1}pH^*$ je zapotřebí ke spotřebě adekvátního bydlení; domácnosti s vyšším příjmem než stanovená hranice únosnosti si tak mohou dovolit adekvátní bydlení. V grafickém ztvárnění střetu obou linií hranic únosnosti vznikají čtyři kvadranty A až D . Sektor A zahrnuje domácnosti, které mají nízkou míru zatížení; některé z nich konzumují méně než adekvátní bydlení (AL), některé více (AH), ale všechny si mohou dovolit adekvátní bydlení na úrovni spotřeby H^* . Naopak domácnosti v sektoru D mají vysokou míru zatížení; některé spotřebovávají více než adekvátní bydlení (DH), některé méně (DL), ale všechny mají vysokou míru zatížení a zároveň si nemohou dovolit adekvátní bydlení. Domácnosti v sektoru B mají nízkou míru zatížení, avšak pouze z důvodu podspotřeby bydlení (obvyklý test dostupnosti by tyto domácnosti nedokázal odhalit) a naopak domácnosti v sektoru C mají sice vysokou míru zatížení, avšak z dů-

vodu nadspotřeby bydlení (vysokého standardu), přičemž by bez problémů dosáhly na adekvátní bydlení.

Pro určení adekvátního (přiměřeného) bydlení je nutné opět užít jistých normativů; Thalmann vychází z pravidla, na základě kterého adekvátní velikost bytu je taková, kdy se počet členů domácnosti vyrovnává s počtem obytných místností v bytě. Na základě jeho výsledků se ukazuje, že hlavním problémem švýcarského bydlení je rozsáhlá nadspotřeba bydlení, tj. vysoký standard bydlení vyžadovaný jednotlivými domácnostmi. Z dat vyplývá, že „85,4 % domácností ve vzorku nadspotřebovává své bydlení“ [Thalmann 1999: 1938]. Jak ukazují finální výsledky, 18 % domácností sice dosahuje míry zatížení vyšší než 25 % (tedy vyšší, než je normativně považováno za únosné), ale celých 13,1 % domácností (73 % z těch domácností, jejichž míra zatížení je nad hranici únosnosti) si může dovolit sobě adekvátní bydlení; jinými slovy, pokud by žily v přiměřeném bydlení, pak by jejich míra zatížení byla pod úroveň hranice únosnosti. Thalmannovo zjištění i metodologický přístup může výrazně napomoci doplňkové analýze finanční dostupnosti bydlení i v naší zemi.

Metodologie měření finanční dostupnosti bydlení v ČR

S ohledem na skutečnost, že indikátorový přístup k analýze finanční dostupnosti bydlení představuje v mezinárodním srovnání obecně nejvíce používanou metodu, byl použit i pro doplňkovou analýzu finanční dostupnosti bydlení v českém prostředí. Prostřednictvím konceptu míry zatížení byl v této stati sledován zejména vývoj finanční dostupnosti nájemního bydlení. Míra zatížení však prošla, v souladu s výše zmíněnými poznatky ohledně jejího použití, úpravami (viz dále). Míra zatížení byla definována následovně:

*Míra zatížení = měsíční výdaje domácnosti na bydlení (nájemné, výdaje bazické, výdaje úplné) / měsíční celkové čisté peněžní příjmy domácnosti * 100 (v %),*

kde:

1. *bazické* výdaje domácnosti na bydlení = součet výdajů na nájemné, ústřední topení, teplou vodu, elektřinu, plyn, tekutá i tuhá paliva, vodné a stočné a ostatní komunální služby,
2. *úplné* výdaje domácnosti na bydlení = součet bazických výdajů domácnosti na bydlení a výdajů na stavební a bytovou údržbu, stavební potřeby, opravy a údržbu zařízení domácnosti investičního charakteru, splátky úvěrů na dům nebo byt a daň z nemovitosti.

Vývoj finanční dostupnosti bydlení byl v této stati analyzován zvlášť pro domácnosti žijící v nájemním bydlení (obecních, státních a soukromých nájemních bytech) a zvlášť pro domácnosti žijící ve vlastním bydlení (v bytech v osobním vlastnictví nebo ve vlastním rodinném domě); domácnosti žijící v družstevním bydlení,

jež nese charakteristiky jak nájemního, tak vlastnického bydlení, byly z této doplňkové analýzy finanční dostupnosti bydlení vyloučeny.¹ Pro účel sledování vývoje finanční dostupnosti *nájemního* bydlení zahrnoval výpočet míry zatížení logicky pouze bazické výdaje domácnosti na bydlení; úplné výdaje byly použity pouze pro analýzy v sektoru *vlastnického* bydlení.² Konkrétní hodnoty ukazatelů finanční dostupnosti nájemního a vlastnického bydlení byly kalkulovány s využitím dat z šetření *Statistiky rodinných účtů 1990–2003* (SRÚ 90–03) Českého statistického úřadu (ČSÚ). Jedná se o každoročně opakovanou podrobná šetření, jejichž cílem je postihnout toky financí i naturálií v hospodaření vybraného vzorku domácností. Zpravodajskou jednotkou i jednotkou výběru základního souboru SRÚ je domácnost, tzn. soubor osob společně bydlících a hospodařících. Jádrem těchto domácností je zpravidla rodina, ale může jím být i jednotlivec. Výběr domácností je prováděn metodou kvótního výběru, jehož důsledkem může být nivelizace různých extrémů. Základními výběrovými znaky jsou sociální skupina domácnosti, počet nezaopatřených členů (u domácností důchodců počet členů) a čistý peněžní příjem na osobu (u jednočlenných domácností důchodců je výběrovým znakem také pohlaví). Každá domácnost zařazená do šetření vede vlastní zpravodajský deník, do kterého si v průběhu roku zapisuje své příjmy a výdaje. Počty domácností za jednotlivé sociální skupiny nejsou ve *Statistice rodinných účtů* stanoveny proporcionálně k jejich zastoupení v celé populaci, proto je tento nedostatek odstraňován vážením. K vážení námi užitých SRÚ byly použity koeficienty stanovené podle reprezentativních šetření ČSÚ *Mikrocensus 1992, 1996* (soubory SRÚ 90–97), resp. váhy doporučené *Českým statistickým úřadem* (SRÚ 99–03).

¹ Hlavním cílem této statě je poukázat na možnosti zpřesnění datových analýz a jejich výstupů, nikoliv podat ucelenou komplexní informaci o vývoji finanční dostupnosti bydlení pro úhrn všech českých domácností.

² Výdaje na nájemné zahrnují pouze výdaje na čisté nájemné u nájemních bytů (bytů obecních, státních a soukromých nájemních bytů), tedy nezahrnují žádné dodatečné výdaje spojené s platbami za služby. Výdaje na elektřinu a plyn zahrnují i instalační poplatek na zapůjčení elektroměru, resp. plynoměru, obdobně výdaje na ústřední topení a teplou vodu zahrnují i úhradu za měřiče teplé vody, výdaje na vodné a stočné pak úhradu za měřiče studené vody. Položka ostatní komunální služby zahrnuje výdaje za odvoz popela, odpadků a fekálií, komínické a domovnícké práce, úklid společných prostor v domě, spotřebu elektřiny a plynu ve společných prostorách domu, poplatek za výtah, za společnou televizní anténu, za společnou prádelnu aj. Výdaje na stavební a bytovou údržbu a výdaje na opravu a zařízení domácnosti investičního charakteru zahrnují veškeré výdaje na zakoupení nebo zapůjčení stavebních strojů, zařízení a materiálů sloužících pro výstavbu nebo údržbu bytu nebo domu, který domácnost užívá, resp. vlastní. Započteny jsou bohužel i výdaje týkající se mimo celoročně obývaného bytu (domu) i chaty, garáže, chalupy nebo jiného objektu, který domácnost užívá. Rovněž v případě daně z nemovitosti nelze jednoznačně vyloučit částku daně placenou za tzv. druhé bydlení (chaty, chalupy, jiné rekreační objekty), čímž může dojít k nepatrnému (vzhledem k charakteru daně z nemovitostí v ČR) nadhodnocení míry zatížení výdaji na bydlení úplnými u některých domácností. Výše měsíčních celkových čistých peněžních příjmů domácnosti je určena jako rozdíl celkových hrubých příjmů a úhrnem daní z příjmů, částek zaplacených na povinné zdravotní a sociální pojištění, vybraných úspor, půjček a výpůjček.

SRÚ není schopna oddělit výdaje na sekundární bydlení (chaty, chalupy, rekreační objekty) od výdajů domácností na primární bydlení. V roce 1990 činil podíl domácností v SRÚ, které uvedly, že jsou vlastníky rekreačního objektu, 14,3 % z celkového počtu domácností (podle výsledků *Sčítání lidu, domů a bytů v roce 1991 – SLDB 1991* – činil tento podíl 12,5 %), v roce 2001 jejich podíl, podle stejného zdroje, poklesl na 12,4 % domácností (podle výsledků *SLDB 2001* vlastnilo rekreační objekt 11,3 % domácností z celkového počtu bytových domácností). Výdaje na sekundární bydlení tak mohou uměle zvyšovat oficiálně udávanou míru zatížení českých domácností.

Při propočtech míry zatížení domácností výdaji na bydlení v zemích EU jsou výdaje na bydlení obvykle očištěny o částky příspěvků určených primárně k úhradě nákladů domácností spojených s bydlením. V SRÚ nebyla do roku 2003 výše příspěvku na bydlení sledována v rámci samostatné položky, ale byla spolu s některými dalšími příjmy sociálního charakteru zahrnuta do kategorie ostatních sociálních příjmů domácnosti. Částka příspěvku na bydlení se za těchto okolností promítá v úhrnu celkových čistých příjmů domácnosti. Skutečnost, zda je o částku příspěvku krácena výše výdajů domácností na bydlení nebo naopak posílena výše celkového čistého příjmu, však zcela zásadním způsobem ovlivňuje hodnotu míry zatížení domácnosti výdaji na bydlení, což lze demonstrovat na následujícím příkladu: uvažujme domácnost, která na bydlení měsíčně vydává 5 000 Kč, přičemž její celkové čisté měsíční příjmy činí 15 000 Kč. Míra zatížení této domácnosti výdaji na bydlení činí 33,3 %. Předpokládejme, že domácnost má nárok na příspěvek na bydlení ve výši 1 000 Kč. Zahrneme-li tento příspěvek do příjmů domácnosti, míra zatížení se sníží na 31,3 %, avšak snížíme-li o výši příspěvku výdaje na bydlení, pak míra zatížení klesne na 26,7 %. Tato odchylka od jinak běžné praxe v zahraničí (kdy se o částku příspěvku na bydlení snižují výdaje na bydlení) může, zejména při mezinárodním srovnání, rovněž uměle zvyšovat oficiálně udávanou míru zatížení českých domácností.

Vedle těchto zmíněných problémů specifických pro práci s daty v ČR je nutné vzít v úvahu též nedostatky indikátoru míry zatížení jako takového – zejména problematiku analyzovanou v Thalmann [1999], tedy problematiku nadspotřeby bydlení.³ Při analýze finanční dostupnosti bydlení v naší zemi budou proto výsledné údaje o míře zatížení očištěny od nadspotřeby bydlení tak, aby nedocházelo podobně jako ve Švýcarsku k tomu, že mezi domácnosti hradící příliš vysoké výdaje na bydlení

³ Nadspotřeba bydlení, jak je běžně chápána v odborných publikacích v zahraničí a jak bude chápána také v této stati, je hodnotově neutrálním pojmem. Neznamená tedy, že nadspotřeba bydlení je z pohledu státu či specificky státní bytové politiky fenoménem negativním, ani že se jedná o fenomén pozitivní. Například na rozdíl od „nerovnosti“, jež má hodnotové a normativní konotace, „nadspotřeba“ je pouze technickým nástrojem pro přesnější výpověď o finanční dostupnosti bydlení českých domácností. Bylo by hrubým nepochopením záměrů autorů této statě, pokud by nadspotřeba bydlení byla vykládána v podobných intencích jako nerovnost, tudíž jako sociální problém, jež by se měl řešit například stanovením nějakých normativů bydlení v české bytové politice.

ní (přesněji, jejichž míra zatížení je nad úrovní hranice únosnosti) jsou „uměle“ zařazeny takové domácnosti, které nadspotřebovávají bydlení a přitom by si mohly dovolit sobě adekvátní bydlení.⁴

Protože bydlení „ve vlastním“ předpokládá velmi vysoké, často jednorázové náklady pořízení vlastního bydlení, byl při měření dostupnosti *vlastnického* bydlení vedle míry zatížení úplnými výdaji na bydlení použit též alternativní ukazatel běžně používaný pro měření finanční dostupnosti vlastnického bydlení v zahraniční – indikátor *price-to-income ratio* (poměřující průměrné příjmy domácností a průměrné ceny prodávávaného bydlení).

V neposlední řadě, vývoj finanční dostupnosti bydlení je v této stati analyzován nejen zvlášť pro nájemní a vlastnický sektor bydlení, ale také zvlášť pro různé segmenty trhu s bydlením. V průběhu transformace se z hlediska přístupu k bydlení (socio-ekonomického pohledu) u nás, stejně jako v jiných tranzitivních zemích, v zásadě vyprofilovaly dva základní segmenty trhu. „Dědictví“ důsledků bytové politiky z minulého režimu, pokračování v regulaci nájemného (resp. nedostatečná reforma v oblasti nájemního bydlení) a privatizace bytů za zvýhodněných cenových podmínek v období ekonomické transformace jsou hlavními příčinami rozdělení české společnosti z hlediska přístupu k bydlení a v posledku též finanční dostupnosti bydlení do dvou hlavních zřetelně oddělených (i když přesně jen velmi těžko definovatelných) skupin: skupiny domácností užívajících výhod „privilegovaného“ bydlení, kam náleží lidé hradící regulované nájemné, lidé, kteří si pořídili vlastní nebo družstevní bydlení ještě před rokem 1989, a lidé, kteří měli možnost koupit si vlastní bydlení při privatizaci obecních bytů, během které byly a dosud jsou byty prodávány i hluboko pod úrovní tržních cen;⁵ a segment „nepřilegovaného“ bydlení, ve kterém bydlí lidé hradící z důvodu samotné regulace nájemného zbytečně vysoké tržní nájemné [Lux, Sunega 2003], a kteří z důvodu časově omezených nájemních smluv a zcela volného způsobu stanovení nájemného (prvotního i opětovného) užívají jen velmi slabé legislativní ochrany před jednáním pronajímatelů (na

⁴ Vedle zmíněných úprav by mohlo být rovněž přihlédnuto ke skutečnosti, že deklarované příjmy českých domácností nejsou vzhledem k významu šedé ekonomiky v naší zemi úplně spolehlivé. Navýšení deklarovaných příjmů o příjmy z oblasti šedé ekonomiky (nezdaněné příjmy) je však relativně složité a vysoce spekulativní. Pokus o snížení tohoto vychýlení u příjmové statistiky plynoucí z existence šedé ekonomiky je možné například nalézt v Lux et al. [2003].

⁵ Ceny, za které jsou byty privatizovány z majetku obcí do majetku stávajících nájemníků, se přirozeně mezi jednotlivými českými obcemi liší a navíc se liší v čase (obecně se rozdíl mezi cenou požadovanou při privatizaci obecních bytů a tržní cenou bytů v čase snižuje). Metodika výpočtu ceny je u nás, na rozdíl od mnoha jiných tranzitivních zemí, v kompetenci jednotlivých obcí a není stanovena na centrální úrovni zákonem. S vysokou pravděpodobností však cena požadovaná při privatizaci bytů stávajícím nájemníkům nedosahovala nikdy v žádné české obci ceny tržní (přesněji tržní ceny za stejný, ale prázdný byt bez nájemníka s nárokem na regulované nájemné), a to ani v obcích, které prodávaly byty nájemníkům za tzv. „cenu obvyklou“ vytvořenou s pomocí vládní vyhlášky o oceňování nemovitostí (Praha 1). I v těchto případech byla skutečná tržní cena privatizovaných bytů několikanásobně vyšší než cena požadovaná obcemi od stávajících nájemníků.

rozdíl od naopak velmi tuhé ochrany staronájemců), lidé označovaní někdy jako „nebydlící“ (manželé po rozvodu nebo dospělé děti, kteří z důvodu nízkých příjmů a nemožnosti dědictví „privilegií“ jsou nuceni žít v nechtěném soužití s jinou domácností), a lidé, kteří si pořídili vlastní či družstevní bydlení za tržních podmínek a uhradili trhem určenou cenu.

Na rozdíl od jiných sociálních nerovností byla tato tržní segmentace (a z ní plynoucí sociální nerovnost v přístupu k bydlení) vytvořena nikoliv působením tržních sil, ale výlučně aktivitou státu a obcí, centrální a lokální bytovou politikou, a to i v jiných tranzitivních zemích [Lux 2006]; o to více je zarážející, že nebyla v této souvislosti brána v úvahu jakákoliv příjmová či sociální kritéria, jež ostatní redistribuční politiky zpravidla doprovázejí. Redistribuce této podstatné ekonomické dotace (spočívající v nízkém nájemném v nájemním bydlení nebo v nízké ceně pořízení vlastního bydlení) ve prospěch již bydlících domácností byla necílená a z hlediska sociální spravedlnosti sporná [Sunega 2005]. Konečné hodnocení první fáze reforem v oblasti bytové politiky však zůstává mimo záběr této práce; v této stati pouze budeme vycházet ze zjištění, že se tyto dva významně odlišné segmenty trhu (jež přirozeně nejsou zcela homogenní) zcela zřetelně utvořily. Proto analýza vývoje finanční dostupnosti bydlení byla prováděna zvlášť pro „privilegovaný“ a zvlášť pro „neprivilegovaný“ sektor bydlení a výsledky jsou v této stati prezentovány ve zvláštních podkapitolách.

Jelikož v době sepsání této statě neexistovalo žádné jiné vodítko,⁶ byly následně normativně zvoleny tři mezní hodnoty míry zatížení domácností (hranice únosnosti) – 20 %, 25 % a 33 %, přičemž za nejrelevantnější hranici únosnosti v českém prostředí byla, v souladu se zahraniční praxí, považována míra zatížení ve výši 25 %. V každé z podkapitol věnujících se finanční dostupnosti bydlení v různých právních typech bydlení a různých tržních segmentech je následně sledován podíl domácností, jejichž míra zatížení překračuje takto určenou hranici únosnosti.

Vývoj finanční dostupnosti nájemního bydlení v „privilegovaném“ sektoru bydlení (1991–2003)

Sledován byl vývoj finanční dostupnosti nájemního bydlení v letech 1991, 1993, 1995, 1997, 1999, 2001 a 2003 na datech ze *Statistiky rodinných účtů*. Prezentované hodnoty míry zatížení se vztahují na „privilegovaný“ nájemní sektor bydlení, do nějž zahrnujeme nájemní byty ve vlastnictví obcí, státu i soukromých pronajímateľů, ve kterých nájemníci hradí (maximální) regulované nájemné.⁷ Služební nájemní

⁶ V době sepsání této statě nebyly ještě známy konečné parametry novely zákona o státní sociální podpoře obsahující také návrh nového příspěvku na bydlení; ten určité normativní meze míry zatížení z logiky výpočtu příspěvku stanoví. Autoři proto v této stati vychází z výsledků mezinárodního srovnání.

⁷ Za maximální regulované nájemné považujeme i tzv. „zamrzlé“ nájemné, tj. nájemné pohybující se *de facto* na úrovni posledního maximálního regulovaného nájemného v období,

byty byly z analýz zcela vypuštěny s ohledem na skutečnost, že jejich zastoupení v SRÚ je zcela marginální. Z důvodů rozdělení analýz do zvláštních tržních segmentů, výše zmíněných deficitů SRÚ a obecných obtíží při využití indikátoru míry zatížení byly provedeny následující úpravy:

- úprava deklarované výše nájemného vzhledem ke skutečnosti, že se analýza v této části statě týká pouze „privilegovaného“ sektoru bydlení a že část domácností žijících v nájemním bydlení uvedla do svých zpravodajských deníků v průběhu šetření SRÚ vyšší částku nájemného placeného za m² celkové podlahové plochy bytu, než kolik činila výše předepsaného (regulovaného, „zamrzlého“) měsíčního nájemného pro byt I. kategorie v daném roce (ať už z důvodu omylu, metodického pochybení nebo z důvodu, že nepatří do „privilegovaného“ sektoru bydlení);
- zohlednění výdajů na sekundární bydlení (chaty, chalupy), které nejsou v SRÚ sledovány odděleně od výdajů na primární bydlení;
- zohlednění příspěvku na bydlení (v letech 1997 a 1999 též sociálního příspěvku k vyrovnání zvýšení cen tepelné energie a sociálního příspěvku k vyrovnání zvýšení nájemného), který nebyl bohužel do roku 2003 v SRÚ sledován zvlášť, a to za předpokladu, že všechny oprávněné domácnosti požádaly o výplatu příspěvku a výše příspěvku následně snížila jejich výdaje na bydlení;
- zohlednění tzv. nadspotřeby bydlení v souladu s užívaným kvalitativním standardem: počet členů domácnosti = počet obytných místností [úprava vycházející z Thalmann 1999].

První úprava míry zatížení domácností bazickými výdaji na bydlení spočívala v úpravě výše nájemného tak, aby odpovídala výši nájemného v „privilegovaném“ sektoru bydlení. Je velmi pravděpodobné, že tato úprava má i jiné opodstatnění, jelikož je vzhledem k charakteru šetření SRÚ (fakticky téměř panelové šetření) možné očekávat, že drtivá většina do výzkumu zapojených domácností žije ve skutečnosti v „privilegovaném“ sektoru bydlení (tj. v sektoru nájemního bydlení platí regulované nájemné), ale při šetření uvádí do položky nájemného i jiné výdaje spojené s bydlením. Vzhledem ke konstantnímu a relativně velkému podílu domácností (vždy okolo 30 % domácností), které ve všech sledovaných letech (tedy i na začátku ekonomické transformace, kdy se regulované nájemné vztahovalo prakticky na všechny domácnosti z nájemního bydlení) uvedly při výzkumu nájemné vyšší, než činilo tehdy platné maximální regulované nájemné, je pravděpodobné, že určitá, v čase konstantní část dotázaných domácností do svých zpravodajských deníků nezaznamenává pouze částky čistého nájemného, ale nájemné zvýšené o některé dal-

kdy byla *de iure* regulace nájemného v českém právním prostředí formálně zrušena (od roku 2003 do roku 2006). Abychom mohli relevantně podchytit rozdíl mezi „privilegovaným“ a „nepřilegovaným“ sektorem bydlení, abstrahovali jsme rovněž od některých spíše marginálních situací – v analýze nejsou, například, sledovány domácnosti, které neplatí ani regulované, ani tržní nájemné, nýbrž nějakým způsobem definované nákladové nájemné (například věcně usměrňované nájemné u nově postavených obecních bytů).

ší služby spojené s užíváním domu/bytu (např. zálohy na osvětlení společných prostor domu, na provoz výtahu v domě apod.). Úprava výše nájemného v našich analýzách by tak neměla jen příčinu analytickou, ale také čistě praktickou; je ovšem těžké reálně zhodnotit, do jaké míry tomu tak opravdu je.

Všem domácnostem, v jejichž případě výše nájemného podle SRÚ převyšovala částku aktuálně platného regulovaného nájemného pro byt I. kategorie příslušné velikostní kategorie obce, byla přiřazena výše regulovaného nájemného dle příslušné kategorie bytu a velikostní kategorie obce v daném roce. S ohledem na skutečnost, že úpravy maximálních sazeb tzv. regulovaného nájemného byly prováděny obvykle k 1. 7. příslušného roku, byla výše výsledného nájemného stanovena jako aritmetický průměr z částky regulovaného nájemného platné před 30. 6. a částky regulovaného nájemného platné po 1. 7. příslušného roku.

Pro účely zohlednění výdajů na sekundární bydlení byl zjišťován rozdíl ve výši bazických výdajů domácností, které vlastnily rekreační objekt, a bazických výdajů domácností, které nebyly vlastníky rekreačního objektu. S ohledem na skutečnost, že vlastníky rekreačních objektů jsou především domácnosti s větším počtem členů, které obývají zpravidla i větší byty, a vykazují tudíž i vyšší bazické výdaje na bydlení, byly rozdíly ve výši bazických výdajů na bydlení vypočteny s ohledem na velikost (počet obytných místností) primárního obydlí domácností. Rozdíly byly současně usměrňovány opravným koeficientem zohledňujícím velikost obce, kde se nacházelo primární bydlení domácnosti. Domácnostem, které uvedly, že jsou vlastníky rekreačního objektu, byla následně snížena výše bazických výdajů na bydlení o průměrnou hodnotu zjištěného rozdílu s ohledem na velikost jejich bytu (počet obytných místností) při současné kontrole velikosti místa jejich hlavního bydliště.

Účelem další úpravy míry zatížení bazickými výdaji na bydlení bylo zohlednit vliv příspěvku na bydlení (resp. případných dalších dávek určených výhradně na bydlení), který nebyl do roku 2003 v SRÚ sledován samostatně, a bylo tudíž třeba jej do datového souboru implementovat. Vzhledem k hlavnímu cíli této statě (důsledněji měřit finanční dostupnost bydlení) jsme logicky předpokládali, že každá domácnost, která by měla na výplatu příspěvku nárok, by o něj skutečně požádala – jakkoliv tomu ve skutečnosti tak není, fakt, že domácnost o příspěvek nezažádá, ačkoliv na něj má nárok, by neměl uměle navyšovat problém finanční nedostupnosti bydlení. Výše příspěvku se spočítala na základě udávaných příjmů domácnosti a výše jejího životního minima. V souladu s praxí obvyklou v zemích EU byla o výši příspěvků na bydlení krácena výše bazických výdajů na bydlení vstupujících do výpočtu míry zatížení domácnosti výdaji na bydlení, nikoliv posilována výše celkového příjmu domácnosti.

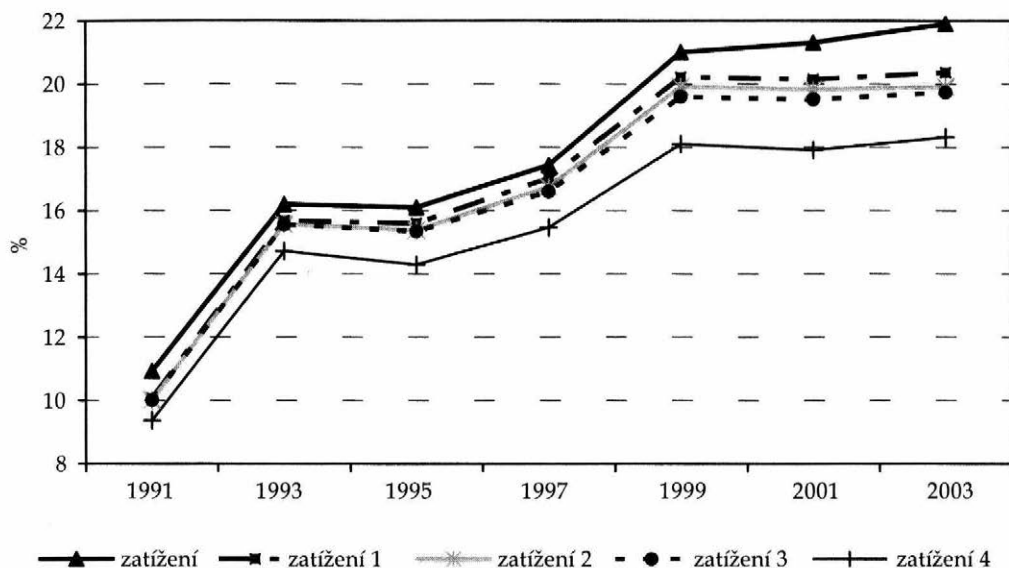
V letech 1991 a 1993 neexistovala žádná účelová sociální dávka, která by příjmově slabším domácnostem pomáhala vypořádat se s rostoucími náklady na bydlení. V roce 1995 měly domácnosti žijící v nájemních a družstevních bytech s příjmem nepřesahujícím 1,3násobek životního minima možnost požádat o příspěvek na nájemné, který do určité míry kryl rozdíl mezi výší nájemného sjednaného k 1. 12. 1993 a výší aktuálně placeného nájemného. V roce 1997 mohly domácnosti nájem-

ního i vlastnického sektoru bydlení, jejichž příjem nedosáhl 1,4násobku životního minima, požádat o nově koncipovaný příspěvek na bydlení a domácnosti z nájemního sektoru od 1. 7. 1997 ještě o dvě další doplňkové dávky – sociální příspěvek k vyrovnání zvýšení cen tepelné energie a sociální příspěvek k vyrovnání zvýšení nájemného. Vzhledem ke skutečnosti, že nárok na obě posledně jmenované dávky bylo možno uplatnit až ve druhé polovině roku, byla průměrná výše měsíčních bazických výdajů na bydlení domácností v roce 1997 snížena o průměrnou částku obou příspěvků rozpočtenou na dobu celých 12 měsíců. V roce 1999 činila horní hranice příjmu rozhodného pro přiznání nároku na příspěvek na bydlení 1,6násobek životního minima (od 1. 7. 1998), i nadále trvala možnost požádat o sociální příspěvek k vyrovnání zvýšení cen tepelné energie a sociální příspěvek k vyrovnání zvýšení nájemného, ačkoliv výše obou těchto dočasných dávek se postupně snižovala. V roce 2001 měly všechny domácnosti s příjmem pod hranicí 1,6násobku životního minima nárok již pouze na příspěvek na bydlení. Výše bazických výdajů na bydlení byla v příslušném roce snížena o částky zmíněných sociálních dávek vypočtených v souladu s právními předpisy platnými v daném období.

Zohlednění nadspotřeby bydlení se v souladu se zjištěními Thalmanna [Thalmann 1999] v českém prostředí ukázalo jako velmi podstatné. Nadspotřebou bydlení se rozumí skutečnost, že domácnost obývá byt větší než adekvátní velikosti, což pochopitelně může zásadním způsobem ovlivnit hodnotu její míry zatížení výdaji na bydlení. Nejčastěji užívaným standardem je počet obytných místností odpovídající počtu členů domácnosti. V prvním kroku byla vypočtena výše průměrných bazických výdajů na bydlení domácností nájemního sektoru pro každou velikost bytu (počet obytných místností) a současně pro jednotlivé velikostní kategorie obcí (dle počtu obyvatel). Následně byla v souladu se standardem „počet obytných místností (dle metodiky ČSÚ) = počet osob“ vyčíslena míra nadspotřeby bydlení (tj. kladný rozdíl mezi počtem obytných místností a počtem osob v domácnosti) pro každou domácnost. Na základě znalosti aktuálně užívané velikosti bytu a výše nadspotřeby bydlení mohla být pro každou domácnost určena adekvátní úroveň spotřeby bydlení (ve smyslu takové velikosti bytu, kdy počet obytných místností odpovídá počtu členů domácnosti) a přiřazena průměrná výše bazických výdajů na bydlení odpovídající této velikosti bytu v obci stejné velikostní kategorie, jako je velikost obce, v níž se nachází současné obydlí domácnosti. Jinými slovy, jestliže domácnost se dvěma členy obývala třípokojevý nájemní byt, pak výše nadspotřeby podle uvedeného postupu odpovídala jedné obytné místnosti. Za předpokladu zvolené normy pro adekvátní bydlení by taková domácnost měla žít v bytě se dvěma obytnými místnostmi. V dalším kroku proto byla domácnosti přiřazena průměrná výše bazických výdajů na bydlení (upravených s ohledem na výši regulovaného nájemného, výdaje na sekundární bydlení a výši příspěvků na bydlení) u domácností žijících v bytech se dvěma obytnými místnostmi v obcích stejné velikostní kategorie.

Graf 2 zachycuje vývoj neupravené průměrné míry zatížení bazickými výdaji na bydlení (v grafu označena „zatížení“) pro úhrn všech domácností „privilegovaného“ segmentu nájemního sektoru bydlení a současně vliv výše popsanych úprav na

Graf 2. Vývoj průměrné míry zatížení bazickými výdaji na bydlení v letech 1991–2003

Zdroj: SRÚ 1991–2003, vlastní výpočty. Soubory SRÚ 1991–1997 byly váženy podle Mikrocensu 1992, 1996, soubory SRÚ 1999, 2001 a 2003 byly váženy koeficienty ČSÚ.

hodnotu upravené míry zatížení domácností bazickými výdaji na bydlení (označena „zatížení 4“). Křivka označená „zatížení 1“ sleduje vývoj míry zatížení bazickými výdaji na bydlení v jednotlivých letech po přiřazení regulovaných nájmů těm domácnostem, které do svých zpravodajských deníků uvedly vyšší hodnotu placeného nájemného, než činila výše regulovaného nájemného stanovená pro dané období. Křivka „zatížení 2“ demonstruje vývoj míry zatížení po zavedení regulovaného nájemného a zohlednění výdajů na sekundární bydlení, křivka „zatížení 3“ odpovídá hodnotám míry zatížení po zavedení regulovaného nájemného, zohlednění výdajů na sekundární bydlení a snížení bazických výdajů na bydlení o hodnotu příspěvku (příspěvků) na bydlení. Křivka označená „zatížení 4“ zachycuje hodnoty míry zatížení domácností nájemního sektoru bazickými výdaji na bydlení po zavedení regulovaných nájmů, zohlednění výdajů na sekundární bydlení, zohlednění vlivu příspěvku na bydlení a vlivu nadspotřeby bydlení. Z grafu je patrné, že na rozdíl v hodnotách původní neupravené a výsledné míry zatížení se v jednotlivých letech nejvíce promítal vliv nadspotřeby bydlení. Průměrná hodnota neupravené míry zatížení činila v roce 1991 10,92 %, v roce 1993 vzrostla na 16,20 %, v roce 1995 mírně poklesla na hodnotu 16,10 %, v roce 1997 dosáhla výše 17,44 %, v roce 1999 21 %, v roce 2001 21,31 % a v roce 2003 se dále zvýšila na 21,90 %. Odpovídající hodnoty upravené míry zatížení („zatížení 4“) činily 9,37 %, 14,72 %, 14,29 %, 15,47 %, 18,10 %, 17,91 % a 18,32 %. V posledním analyzovaném roce (2003) tak činil rozdíl mezi neupravenou a upravenou mírou zatížení přibližně čtyři procentní body, což je z hle-

diska dopadů oficiálně prezentovaných výsledků analýz finanční dostupnosti bydlení na bytovou a sociální politiku v naší zemi relativně významný rozdíl.

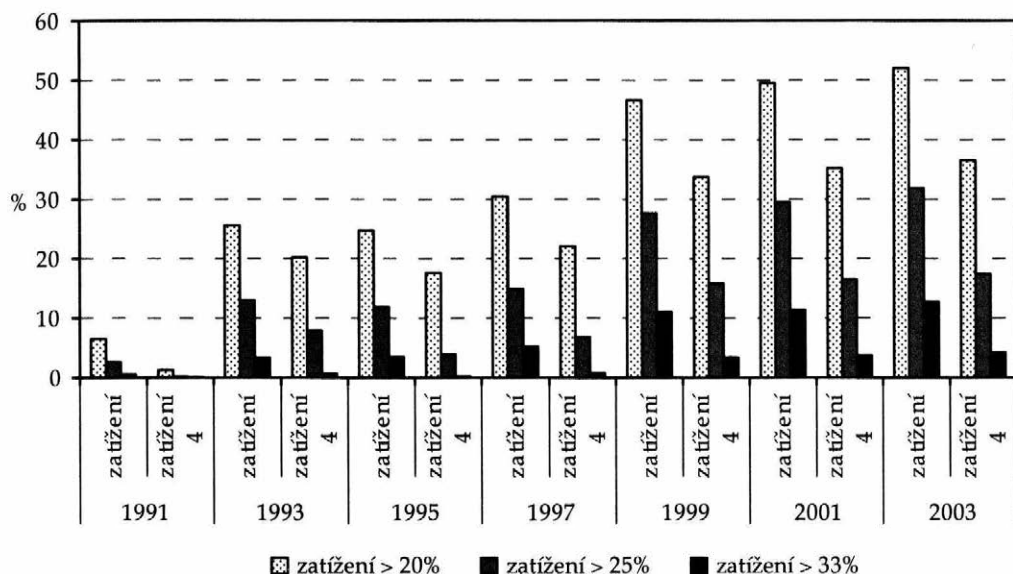
Z grafu 2 je zřejmé, že k největšímu nárůstu průměrné míry zatížení bazickými výdaji na bydlení došlo v letech 1991 až 1993 a 1997 až 1999. Jak je rovněž zřejmé z grafu 2, rozdíly v hodnotách neupravené a upravené míry zatížení bazickými výdaji na bydlení se ve sledovaném období zvyšovaly. Zajímavé například je, že vliv zohlednění příspěvků na bydlení se významně zvyšoval mezi roky 1995 a 1999, v roce 2001 se mírně snížil a v roce 2003 se snížil výrazněji. Důvodem rostoucího vlivu příspěvku na bydlení mezi roky 1995 a 1999 na snížení míry zatížení při její úpravě byl rostoucí podíl domácností s nárokem na příspěvek a vliv doplňkových dávek na bydlení v letech 1997 a 1999. Mezi roky 2001 a 2003 se snížil podíl domácností s nárokem na příspěvek (z 9,4 % na 6,9 %), průměrná výše příspěvku se přitom prakticky nezměnila.

Vliv nadspotřeby bydlení se v průběhu let 1995–2003 spíše snižoval – jestliže v roce 1995 se zohlednění nadspotřeby promítlo na celkovém snížení míry zatížení plnými 58 %, v roce 2003 už pouze 39 %. Nebylo tomu však z důvodu, že by se snižoval podíl domácností nadspotřebovávajících své bydlení; ten se naopak spíše zvyšoval (v roce 1995 26 %, v roce 1997 26 %, v roce 1999 34 %, v roce 2001 35 %, v roce 2003 33 %). Průměrná výše nadspotřeby se ve sledovaném období rovněž spíše zvyšovala (z 1,13 obytných místností v roce 1995 na 1,29 obytných místností v roce 2001, resp. 1,27 obytných místností v roce 2003). Změnila se ovšem její struktura: rostl počet domácností nadspotřebovávajících bydlení ve větších bytech a klesal podíl domácností nadspotřebovávajících své bydlení v menších bytech. Z ekonomie je přitom známé pravidlo, že jednotkové variabilní náklady se při větším objemu výroby snižují, analogicky ve větších bytech jsou výdaje na jeden pokoj menší než výdaje na jeden pokoj v bytech menších. To je také důvodem tohoto na první pohled paradoxního zjištění.

Z podrobnější analýzy míry zatížení pro jednotlivé sociální skupiny domácností by bylo naprosto zřejmé výsadní postavení domácností důchodců, jejichž míra zatížení dosahuje ve všech letech nejvyšších hodnot. Jestliže však hodnota průměrné neupravené míry zatížení domácností důchodců bazickými výdaji na bydlení dosáhla v roce 2003 29 %, po zohlednění faktorů do velké míry „uměle“ navyšujících hodnotu míry zatížení by tato hodnota poklesla na přibližně 24 %, tedy o pět procentních bodů. Hlavní příčinou vysokého rozdílu je zejména vliv nadspotřeby bydlení.

V grafu 3 jsou uvedeny podíly domácností, jejichž míra zatížení bazickými výdaji na bydlení přesahovala v jednotlivých letech normativně stanovené hranice únosnosti ve výši 20 %, 25 % a 33 %. Za nejrelevantnější hranici únosnosti v českém prostředí jsme se rozhodli považovat míru zatížení ve výši 25 %. V roce 2003 32 % domácností (tedy třetina domácností žijících v „privilegovaném“ segmentu nájemního bydlení) vykazovala neupravenou míru zatížení nad úrovní hranice únosnosti ve výši 25 %; po úpravách míry zatížení se tento podíl snížil na 17 %. Oproti začátku transformace se jedná o zcela zjevný a prudký nárůst: zatímco v roce 1991 byl podíl domácností s mírou zatížení nad úrovní hranice únosnosti pouze 2,6 % (a po úpravách dokonce menší než 1 %), v roce 2001, tedy deset let poté, byl již tento podíl desetkrát vyšší.

Graf 3. Podíly domácností s mírou zatížení bazickými výdaji na bydlení vyšší než 20 %, 25 % a 33 %

Zdroj: SRÚ 1991–2003, vlastní výpočty. Soubory SRÚ 1991–1997 byly váženy podle Mikrocenzu 1992, 1996, soubory SRÚ 1999, 2001 a 2003 byly váženy koeficienty doporučenými ČSÚ.

Poznámka: zatižení – neupravená míra zatížení bazickými výdaji na bydlení,
zatižení 4 – upravená míra zatížení bazickými výdaji na bydlení (po zohlednění všech vlivů).

Bližší analýza nerovností mezi jednotlivými věkově, sociálně, příjmově či profesně kategorizovanými typy domácností by ukázala, že bydlení v „privilegovaném“ segmentu nájemního bydlení zdaleka neznamena, že se daná domácnost nemůže dostat do finančních obtíží: právě naopak, míra nerovností mezi příjmově nejsilnějšími a nejslabšími domácnostmi se v průběhu transformace prohloubila a mnohé skupiny domácností (jednotlivců, některých důchodců, svobodných matek) jsou i po úpravě míry zatížení vystaveny zatížení vyššímu, než je běžně ve vyspělých zemích považováno za únosné [Sunega 2003]. Je tomu zřejmě i proto, že „privilegia“ jsou až příliš rovnoměrně distribuována mezi „chudé“ a „bohaté“ a plošná stejně vysoká skrytá ekonomická dotace z regulace nájemného paradoxně prohlubuje sociální rozdíly, namísto aby tyto rozdíly zmenšovala [Lux et al. 2004]. Regulace nájemného není cílena podle příjmu domácnosti a příspěvek na bydlení neodráží skutečné, nýbrž pouze tarifní výdaje na bydlení.

Finanční dostupnost nájemního bydlení v „neprivilegovaném“ segmentu bydlení (2002)

Finanční dostupnost „tržního“ nájemního bydlení je v českých podmínkách nemožné hodnotit v reálném vyjádření. Statistika týkající se tržního nájemného je prováděna pouze vybranými komerčními institucemi, pouze s využitím inzerovaného nabídkového nájemného a pouze pro omezený počet velkých měst (pro ostatní bývají hodnoty tržního nájemného zpravidla modelovány). V SRÚ je zastoupení domácností hradících skutečně tržní nájemné spíše marginální – to je důsledkem jednak metody sběru dat, ale také skutečnosti, že v „neprivilegovaném“ segmentu tržního nájemního bydlení žije dosud jen relativně malá část českých domácností.

Vzhledem k tomu, že opomenutí zvláštní analýzy tohoto segmentu trhu považujeme za zkreslení uváděných oficiálních údajů, považujeme za „menší zlo“, pokud se o určitý odhad pokusíme pouze za použití modelových přístupů. V našem případě jsme použili metodu, jakou využívá například Institut regionálních informací při modelování tržního nájemného v menších městech, kde neexistuje obsáhlejší databáze inzerce pronájmů – metodu odhadu tržního nájemného z odhadované tržní ceny užívaného bytu. Protože rovněž není k dispozici dostatek informací o sociální a finanční situaci domácností žijících v neprivilegovaném tržním nájemním bydlení, a vzhledem k tomu, že se většina odborníků přiklání k názoru, že jsou v tomto segmentu zastoupeny všechny sociální skupiny domácností, bylo pro tento účel využito dat SRÚ 2002 s jedním podstatným vymezením – vybrány byly pouze domácnosti žijící v nájemním bydlení a pouze domácnosti s předností mladším 40 let (rozhodující většina domácností s předností starším 40 let měla totiž ještě s velkou pravděpodobností příležitost získat bydlení v privilegovaném segmentu bydlení).⁸

Z dat váženého souboru SRÚ 2002 byly vybrány všechny domácnosti žijící v nájemním bydlení, jejichž přednosta byl ve věku nižším než 40 let, a pro tyto domácnosti jsme pomocí součinu odpovídající míry výnosnosti a odhadnuté tržní ceny jimi užívaných bytů odhadli pravděpodobnou výši tržního nájemného v jimi užívaných bytech. Mladší domácnosti byly vybrány zejména z důvodu, aby konečné výsledky nevyvolávaly podezření, že celá analýza je úmyslně zkreslována. Je skutečností, že mladí lidé, po určité době pracovní kariéry, dosahují často v průměru vyšších příjmů než lidé starší – pokud bychom tedy do analýzy zahrnuli i domácnosti s předností starším 40 let, pak by výsledná míra zatížení byla vyšší, a pokud bychom do analýzy zahrnuli též domácnosti důchodců, pak by byla dokonce mnohem vyšší. Takové výsledky by však mohly být obviňovány ze zkreslení, jelikož je ma-

⁸ V konečném důsledku ovšem výsledky naší analýzy neukazují, jaká je skutečná míra zatížení výdaji na bydlení u domácností žijících v „neprivilegovaném“ nájemním bydlení, ale spíše jaká by byla míra zatížení výdaji na bydlení pro mladší domácnosti (s předností ve věku do 40 let) z „privilegovaného“ segmentu bydlení, pokud by se ocitly v „neprivilegovaném“ segmentu trhu. Tento nepřímý indikátor umožní, i když jen do omezené míry, srovnat finanční dostupnost nájemního bydlení v „neprivilegovaném“ a „privilegovaném“ segmentu bydlení.

lá pravděpodobnost, že lidé v pokročilejším věku budou žít v tržním nájemním bydlení.

Pro odhad výše tržního nájemného bylo zapotřebí nejdříve odhadnout tržní cenu nájemního bytu užívaného domácnostmi ze SRÚ 2002. Ceny bytů byly odhadnuty za pomoci testování hedonických cenových (OLS) regresních modelů [viz například Lux et al. 2004] na datech Ministerstva financí a ČSÚ o kupních cenách bytů v roce 2002 získaných z přiznání k platbě daně z převodu nemovitostí. Údaje v datovém souboru zahrnují mimo jiné ceny sledovaných druhů nemovitostí zjištěné podle znaleckého posudku při oceňování nemovitosti nebo sjednané v kupních smlouvách v případě prodeje těchto nemovitostí. Konkrétním datovým souborem použitým pro vytvoření hedonické cenové funkce byl soubor s daty o cenách bytů, který zahrnoval následující proměnné: datum (zaevidování finančním úřadem), typ nemovitosti, cenu kupní, cenu odhadní, počet měrných jednotek (m^2), cenu kupní a cenu odhadní na měrnou jednotku, koeficient vybavenosti stavby, opotřebení nemovitosti (v %), velikostní kategorii obce a okres.⁹

Na očištěném datovém souboru byla testována řada semilogaritmických hedonických regresních modelů s cílem vytvořit takový model, který bude maximalizovat procento vysvětlené variability závislé proměnné. Závislou proměnnou byl přirozený logaritmus kupní ceny bytu. Při výběru vysvětlujících proměnných vstupujících do regresního modelu jsme byli omezeni jednak faktickou absencí některých proměnných, které reálně velmi významně ovlivňují ceny obchodovaných bytů (jako je např. počet obytných místností, převažující materiál použitý při výstavbě domu, počet podlaží, přesnější geografická lokace bytu apod.), ale také skutečností, že výsledný regresní model musel zahrnovat pouze ty proměnné, které jsou též sledovány v souboru SRÚ 2002, kde byl aplikován. Pro účely našich simulací byl použit model vysvětlující 63,97 % (Adjusted R^2) variability závislé proměnné a zahrnující následující vysvětlující proměnné: počet měrných jednotek (m^2), počet měrných jednotek na druhou, dummy proměnné pro kategorie opotřebení bytu (v závislosti na stáří domu, resp. období výstavby),¹⁰ regionální dummy proměnné a velikostní kategorie obce. Specifikaci modelu udává tabulka 1.

⁹ Z datového souboru byly vyřazeny všechny byty, u kterých cena kupní byla nižší než cena odhadní, byty, u nichž cena kupní byla více než desetinásobně vyšší v porovnání s cenou odhadní, a dále údaje o extrémně malých a velkých bytech (bytech menších než $25 m^2$ a větších než $150 m^2$). V závislosti na velikostní kategorii obce byly dále vyloučeny z datového souboru údaje o prodejkách s extrémně vysokou nebo naopak extrémně nízkou jednotkovou kupní cenou (cenou za m^2). Například v Praze se jednalo o byty s jednotkovou prodejní cenou nižší než 4000 Kč/ m^2 nebo naopak vyšší než 100 000 Kč/ m^2 . Z původního počtu 6374 pozorování za rok 2002 v souboru po očištění zůstalo 4325 relevantních údajů.

¹⁰ Vztah mezi stářím domu a opotřebením stavby vyplývá z příslušné oceňovací vyhlášky (č. 540/2002 Sb.). Cena stavby se snižuje o opotřebení vzhledem k jejímu stáří, stavu a předpokládané životnosti. Výpočet opotřebení se provádí metodou lineární nebo analytickou. Za předpokladu aplikace lineární metody je míra opotřebení lineární funkcí životnosti stavby (jestliže maximální opotřebení je 100 % a doba životnosti 100 let, pak roční opotřebení odpovídá 1 %).

Tabulka 1. Semilogaritmická hedonická cenová funkce – ceny bytů v roce 2002

Source	SS	df	MS	Number of obs = 4325
				F(23, 4301) = 334,78
Model	1515,25812	23	65,8807879	Prob > F = 0
Residual	846,398513	4301	0,196791098	R-squared = 0,6416
				Adj R-squared = 0,6397
Total	2361,65663	4324	0,54617406	Root MSE = 0,44361

lcn_kup	Coef.	Std. Err.	t	P>t	(95% Conf. Interval)	
pocet_mj	0,0236966	0,0014514	16,33	0,000	0,0208511	0,0265421
sqr	-0,0000542	0,0000103	-5,29	0,000	-0,0000743	-0,0000341
op1	-0,6447746	0,038431	-16,78	0,000	-0,7201192	-0,56943
op2	-0,4880771	0,0373345	-13,07	0,000	-0,5612719	-0,4148823
op3	-0,3629427	0,0379136	-9,57	0,000	-0,4372729	-0,2886125
op4	-0,2744983	0,0381146	-7,20	0,000	-0,3492225	-0,1997741
op5	-0,2109235	0,0421033	-5,01	0,000	-0,2934677	-0,1283794
stred	-0,5800259	0,028568	-20,30	0,000	-0,636034	-0,5240178
jih	-0,8846489	0,0311851	-28,37	0,000	-0,9457878	-0,82351
plzen	-0,7710393	0,0409981	-18,81	0,000	-0,8514168	-0,6906618
karv	-0,7649516	0,032605	-23,46	0,000	-0,8288742	-0,7010289
ustec	-1,457525	0,0401228	-36,33	0,000	-1,536187	-1,378864
lib	-0,8448741	0,0534833	-15,80	0,000	-0,949729	-0,7400192
krah	-0,6617855	0,0315036	-21,01	0,000	-0,7235488	-0,6000223
par	-0,6600079	0,0374882	-17,61	0,000	-0,733504	-0,5865117
vyso	-0,720403	0,0357831	-20,13	0,000	-0,7905564	-0,6502497
jihm	-0,5635517	0,0285063	-19,77	0,000	-0,6194387	-0,5076647
olom	-0,7836234	0,0451744	-17,35	0,000	-0,8721885	-0,6950583
zlin	-0,6226611	0,0298811	-20,84	0,000	-0,6812436	-0,5640787
mosl	-1,155942	0,0312179	-37,03	0,000	-1,217145	-1,094739
vel_kat1	-0,9885236	0,0318039	-31,08	0,000	-1,050876	-0,9261715
vel_kat2	-0,6011283	0,0212055	-28,35	0,000	-0,642702	-0,5595546
vel_kat3	-0,4257507	0,018123	-23,49	0,000	-0,4612811	-0,3902204
_cons	13,17018	0,0591379	222,70	0,000	13,05424	13,28612

kde:

- pocet_mj – počet měrných jednotek (m^2);
sqr – kvadrát počtu měrných jednotek (m^2)²;
op1 – kategorie opotřebení bytu, pro byty v domech postavených před rokem 1946 nabývá hodnoty 1, jinak 0;

- op2 – kategorie opotřebení bytu, pro byty v domech postavených v letech 1946–1960 nabývá hodnoty 1, jinak 0;
- op3 – kategorie opotřebení bytu, pro byty v domech postavených v letech 1961–1970 nabývá hodnoty 1, jinak 0;
- op4 – kategorie opotřebení bytu, pro byty v domech postavených v letech 1971–1980 nabývá hodnoty 1, jinak 0;
- op5 – kategorie opotřebení bytu, pro byty v domech postavených v letech 1981–1990 nabývá hodnoty 1, jinak 0;

referenční kategorií bylo opotřebení pro byty v domech postavených po roce 1990.

- stred – Středočeský kraj (proměnná nabývá hodnoty 1, jestliže se byt nachází ve Středočeském kraji, jinak 0);
 - jih – Jihočeský kraj;
 - plzen – Plzeňský kraj;
 - karv – Karlovarský kraj;
 - ustec – Ústecký kraj;
 - lib – Liberecký kraj;
 - krah – Královéhradecký kraj;
 - par – Pardubický kraj;
 - vyso – Vysočina;
 - jihm – Jihomoravský kraj;
 - olom – Olomoucký kraj;
 - zlin – Zlínský kraj;
 - mosl – Moravskoslezský kraj;
- referenční kategorií byla Praha.

- vel_kat1 – velikostní kategorie obcí do 1999 obyvatel (jestliže se byt nacházel v obci do 1999 obyvatel, proměnná nabývala hodnoty 1, jinak 0);
 - vel_kat2 – velikostní kategorie obcí od 2000 do 9999 obyvatel;
 - vel_kat3 – velikostní kategorie obcí od 10 000 do 49 999 obyvatel;
- referenční kategorií byla velikostní kategorie obcí nad 50 000 obyvatel.

Zdroj: Datový soubor ČSÚ s údaji o cenách bytů za rok 2002, vlastní výpočty.

Pro účel výpočtu ročního tržního nájemného byla následně odhadnutá cena bytu vynásobena roční mírou výnosnosti ve výši 6,5 % odpovídající čisté míře výnosu investic do rezidenčních nemovitostí v roce 2002. Hodnota míry výnosu byla zvolena jako středová hodnota mezi hodnotou uváděnou oceňovací vyhláškou Ministerstva financí (příloha č. 34 vyhlášky MF č. 279/1997 Sb.) pro rok 2002 a hodnotou uváděnou Institutem regionálních informací pro modelaci tržního nájemného v menších obcích použitou v roce 2002 [IRI 2002]. Výsledná neupravená průměrná míra zatížení výdaji na bydlení bazickými dosáhla pro domácnosti žijící v „neprivilegovaném“ segmentu nájemního bydlení v roce 2002 hodnoty 27,9 %, přičemž po zo-

hlednění výdajů na sekundární bydlení hodnoty 27,7 %, po zohlednění výdajů na sekundární bydlení i snížení výdajů příspěvkem na bydlení hodnoty 27,3 % a po zohlednění výdajů na sekundární bydlení, snížení výdajů příspěvkem na bydlení a nadspotřeby bydlení hodnoty 25,6 % (N = 326). Použijeme-li zvolenou hranici únosnosti ve výši 25% míry zatížení, pak při znalosti vstupních předpokladů (nejedná se o skutečnou, ale spíše odhadovanou situaci) dosahovalo v roce 2002 49,6 % domácností neupravené míry zatížení vyšší než hranice únosnosti a 43,7 % domácností upravené míry zatížení vyšší než hranice únosnosti.

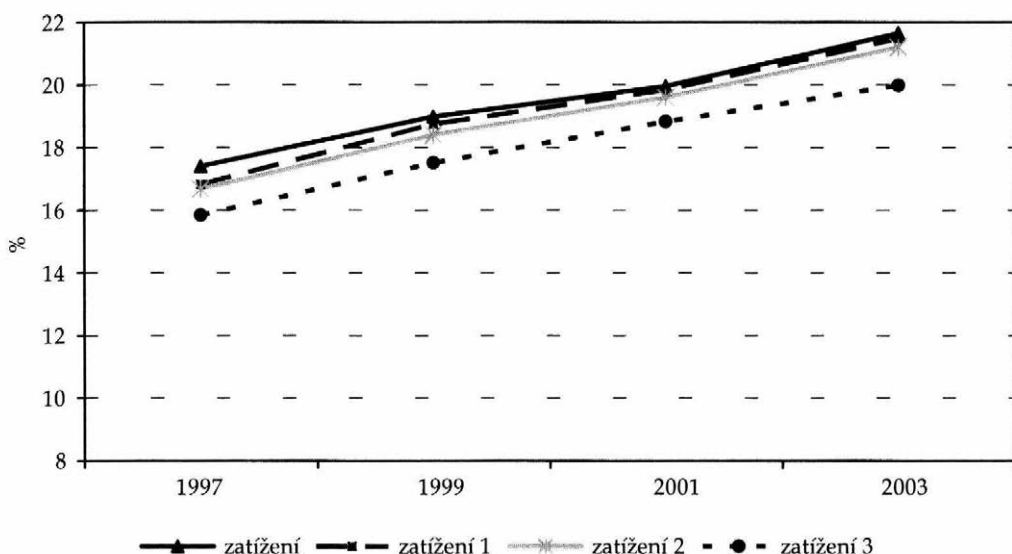
Vývoj finanční dostupnosti vlastnického bydlení v „privilegovaném“ segmentu bydlení (1991–2003)

Finanční dostupnost vlastnického bydlení byla pro účel tohoto článku (srovnání dostupnosti bydlení v privilegiovaném a nep privilegiovaném segmentu trhu) hodnocena pouze pro domácnosti, které žijí v bytě v osobním vlastnictví (případně v bytě ve vlastním bytovém nebo činžovním domě).¹¹ Stávající hedonická cenová funkce použitá již v předcházející podkapitole pro hodnocení finanční dostupnosti bydlení v nep privilegiovaném segmentu trhu nám totiž umožňuje modelovat cenu bydlení pouze pro byty a nikoliv pro rodinné domy. Pouze doplňkově budou závěrem této podkapitoly uvedeny i výsledky vztahující se na celý vlastnický sektor bydlení (tedy včetně domácností užívajících rodinný dům). Pro hodnocení finanční dostupnosti bydlení domácností žijících v bytech pořízených ještě před rokem 1989, nebo v bytech získaných v průběhu privatizace bytů, lze použít pouze indikátorový přístup (koncept míry zatížení) na datech SRÚ podobně, jako jsme jej použili pro sektor nájemního bydlení. Vzhledem k charakteru šetření SRÚ je možné předpokládat, že zastoupení domácností, jež si pořídily své bydlení na volném trhu za tržní ceny, bude spíše okrajové; minimálně ne takové, aby mělo na průměrné výsledky významnější dopad. Pro účel výpočtu míry zatížení v tomto případě ovšem využijeme výdajů na bydlení úplných (nikoliv bazických jako v případě nájemního bydlení).¹² Ze souboru domácností byly vybrány pouze domácnosti žijící v bytech v osobním

¹¹ Kategorie bytů v bytovém (činžovním) domě vlastním se vyskytovala v SRÚ 1993–1997, od roku 1999 byly zahrnuty pod jednotnou kategorii „byty ve vlastním domě“ bez ohledu na to, zda se jedná o dům rodinný nebo bytový (činžovní).

¹² Je nutné rovněž vzít v úvahu, že dostupnost vlastnického bydlení významně osciluje v závislosti na tom, zda domácnost v daném roce prováděla významnější opravy, rekonstrukci nebo přestavbu svého bydlení. V případě vlastnického bydlení je obvyklá situace, kdy domácnost po řadu let vydává poměrně malé částky na provoz a údržbu svého bydlení, avšak v okamžiku, kdy nastane potřeba rozsáhlejších oprav nebo modernizace, výdaje na bydlení se několikanásobně zvýší. V zahraničí se proto pro hodnocení finanční dostupnosti vlastnického bydlení užívá např. koncept implicitního nájemného, který je však v českém prostředí jen těžko použitelný (v situaci, kdy je úroveň nájemného v nájemním sektoru bydlení významně vychýlena).

Graf 4. Vývoj průměrné míry zatížení úplnými výdaji na bydlení v letech 1997–2003

Zdroj: SRÚ 1997–2003, vlastní výpočty. Soubor SRÚ 1997 byl vážen podle Mikrocenzu 1996, soubory SRÚ 1999, 2001 a 2003 byly váženy koeficienty ČSÚ.

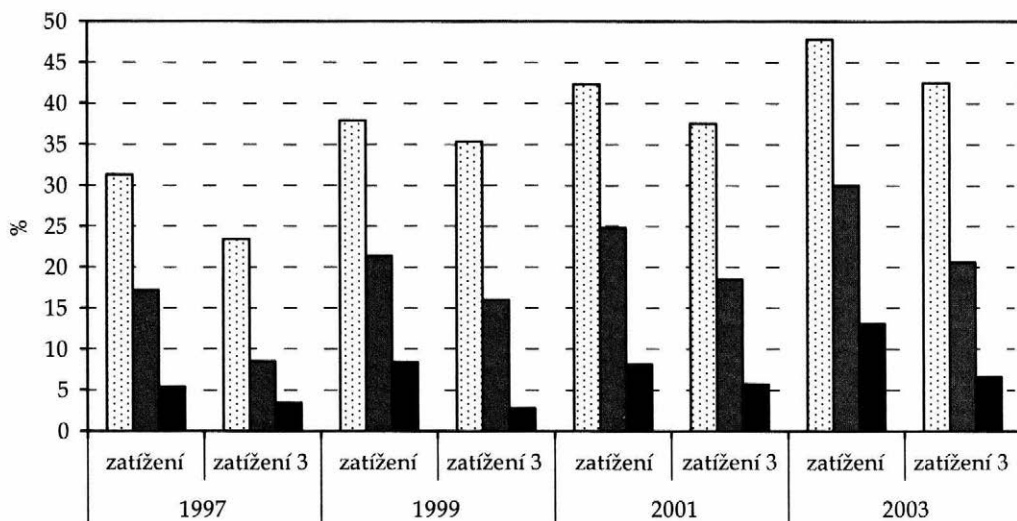
vlastnictví nebo v bytě ve vlastním bytovém (činžovním) domě.¹³ Úplné výdaje domácností na bydlení byly podobné jako pro domácnosti žijící v nájemním bydlení očištěny od vlivu příspěvku na bydlení (nárok na příspěvek na bydlení mají od roku 1996 i domácnosti z vlastnického sektoru bydlení), výdajů na sekundární bydlení a vlivu nadspotřeby bydlení.

Graf 4 udává vývoj průměrné míry zatížení výdaji na bydlení úplnými, po jednotlivých úpravách, mezi roky 1997 a 2003; graf 5 udává podíl domácností překračujících hranici únosnosti pro upravenou a neupravenou míru zatížení. V roce 2003 dosahovala průměrná neupravená míra zatížení výdaji na bydlení úplnými u těchto domácností téměř 22 %; průměrná upravená míra zatížení ve stejném roce dosáhla 20 %. Dle grafu 5 v roce 2003 30 % těchto domácností dosahovalo neupravené míry zatížení vyšší než 25 %, resp. 20 % domácností dosahovalo upravené míry zatížení vyšší než 25 %.

Míra zatížení pro všechny domácnosti žijící ve vlastním bydlení (včetně těch domácností, které žijí ve vlastním rodinném domě), by byla nižší, jelikož míra zatížení domácností žijících ve vlastním rodinném domě v „privilegovaném“ segmentu

¹³ V datovém souboru SRÚ 91 nebyla ještě kategorie bytů v osobním vlastnictví nebo bytů ve vlastním bytovém domě vůbec zastoupena, v letech 1993 a 1995 bylo jejich zastoupení v SRÚ pro reliabilní analýzy příliš nízké. Sledována proto byla míra zatížení (upravená i neupravená) domácností takto vymezeného vlastnického segmentu bydlení až počínaje rokem 1997.

Graf 5. Podíly domácností s mírou zatížení úplnými výdaji na bydlení vyšší než 20 %, 25 % a 33 %

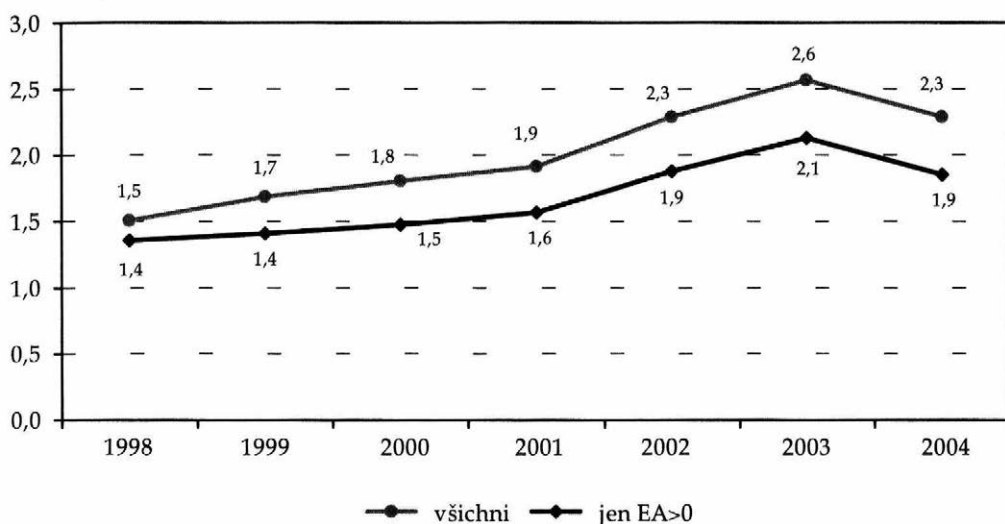
Zdroj: SRÚ 1997–2003, vlastní výpočty. Soubor SRÚ 1997 byl vážen podle Mikrocenzu 1996, soubory SRÚ 1999, 2001 a 2003 byly váženy koeficienty doporučenými ČSÚ.

Poznámka: *zatížení* – neupravená míra zatížení úplnými výdaji na bydlení,
zatížení 3 – upravená míra zatížení úplnými výdaji na bydlení (po zohlednění vlivu sekundárního bydlení, příspěvku na bydlení a nadspotřeby bydlení).

bydlení je relativně nízká – v roce 2003 by neupravená míra zatížení úplnými výdaji na bydlení dosahovala výše 18,5 % (v roce 1991 jen 10,5 %) a upravená míra zatížení by dosahovala 17,2 %. Nad úroveň 25% hranice únosnosti by se dle neupravené míry zatížení v roce 2003 pohybovalo 21 % domácností žijících v privilegovaném segmentu vlastnického bydlení, dle upravené míry zatížení pak 11,5 % domácností. Jak je patrné, vliv úprav na výši míry zatížení ve vlastnickém sektoru bydlení je menší než v sektoru nájemního bydlení; nadspotřeba bydlení však zůstává významná a její význam se v čase zvyšuje.

Finanční dostupnost vlastnického bydlení v „neprivilegovaném“ segmentu bydlení (2002)

Dostupnost vlastnického bydlení je v zahraniční odborné literatuře spíše než indikátorovým přístupem (tedy pomocí míry zatížení) sledována pomocí zvláštních indikátorů poměřujících cenu bytů/domů a příjmy domácností. Pro tento účel je však zapotřebí mít cenový index pro bydlení. Standardně se užívá zejména indikátor *price-to-income ratio* (P/I) – podíl průměrné (mediánové) ceny existujícího bydlení k průměrnému (mediánovému) celkovému ročnímu čistému příjmu domácnosti. Uvedený

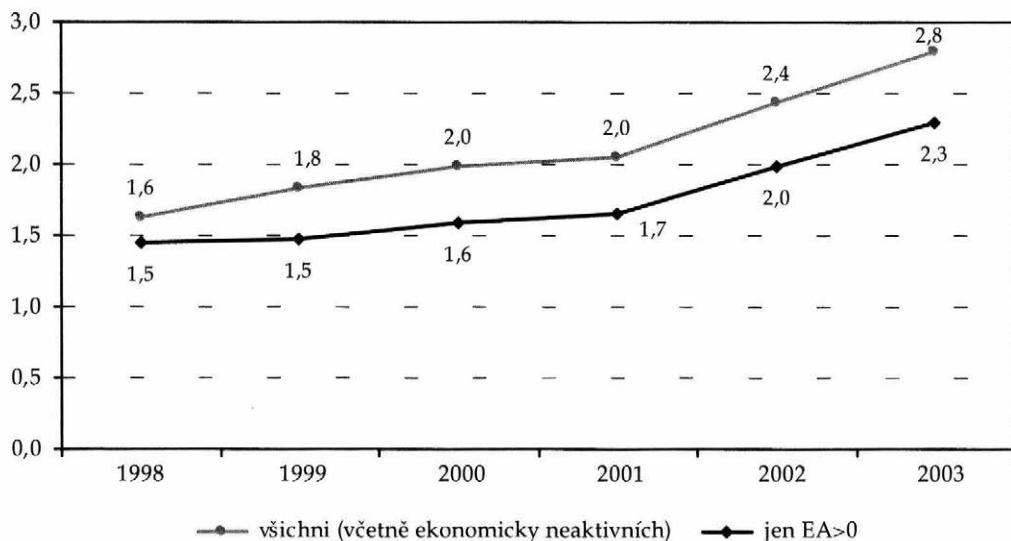
Graf 6. Vývoj neváženého indikátoru P/I v ČR (1998–2004)

Zdroj: ČSÚ, vlastní výpočty.

Poznámka: $EA > 0$ znamená pro domácnosti s alespoň jedním ekonomicky aktivním členem.

indikátor říká, kolikanásobek čistých ročních příjmů by průměrná (příjmově mediánová) domácnost musela vynaložit na pořízení průměrného (cenově mediánového) existujícího bytu.

Příjmy domácností z jednotlivých šetření SRÚ byly proto srovnány s průměrnými tržními cenami prodávaných bytů dle údajů ČSÚ [Český statistický úřad 2005], a to od roku 1998, kdy začaly být ceny bydlení ČSÚ systematicky sledovány. Z grafu 6 je patrný poměrně razantní nárůst indikátoru P/I mezi roky 1998 a 2003 a následně jeho pokles v roce 2004. Ve sledovaném období se tak, s výjimkou roku 2004, ceny bytů zvyšovaly rychleji než příjmy domácností. Vzhledem k tomu, že hlavním cílem statě je analýza finanční dostupnosti bydlení, indikátor P/I by měl být převážěn počtem obyvatel; je totiž rozdíl, pokud v některém regionu s vysokou hodnotou indikátoru žije milion lidí a v jiném regionu s nízkou hodnotou indikátoru žije pouze 300 000 lidí. Pokud by obě hodnoty měly stejnou váhu, pak by výsledky byly zkreslené, jelikož problém s finanční dostupností bydlení by byl ve skutečnosti vyšší, než by vyplývalo ze zjištěných hodnot (vyšší hodnota indikátoru P/I by se týkala většího množství lidí). Hodnoty indikátoru byly proto převáženy počtem obyvatel v jednotlivých regionech zvlášť a navíc uvnitř těchto regionů zvlášť podle velikosti obce. Z důvodu nedostatku příjmové statistiky pro regiony a velikosti obce v roce 2004 (nutných pro převážení) bylo možné uvést vývoj váženého indikátoru P/I pouze mezi roky 1998 a 2003 (graf 7). Je patrné, že hodnota indikátoru v roce 2003 je ve skutečnosti po převážení vyšší, než uvádí graf 6.

Graf 7. Vývoj váženého indikátoru P/I v České republice (1998–2003)

Zdroj: ČSÚ, vlastní výpočty.

Poznámka: EA > 0 znamená pro domácnosti s alespoň jedním ekonomicky aktivním členem.

Jen mezi roky 1998 a 2003 (tj. za období 6 let) se průměrná hodnota indikátoru P/I zvýšila z 1,6 na 2,8 (vážený indikátor), tj. téměř dvojnásobně! Následný částečný pokles cen bydlení (po vstupu ČR do EU a částečném splasknutí cenové bubliny vyvolané tímto vstupem) sice přispěl ke zvýšení finanční dostupnosti tržního vlastnického bydlení, ale nikoliv v takové míře, aby nivelizoval vliv předcházejícího růstu. Je přitom možné očekávat, že na začátku 90. let byla hodnota indikátoru P/I i výrazněji nižší než v roce 1998 – tento předpoklad ovšem není možné testovat. Finanční dostupnost tržního vlastnického bydlení se tak v průběhu ekonomické transformace podstatně zhoršila.

Alternativní možností, jak sledovat dostupnost vlastnického bydlení a lépe ji srovnat s finanční dostupností bydlení v privilegovaném segmentu trhu (i s finanční dostupností bydlení v sektoru nájemního bydlení), je využít indikátorového přístupu (konceptu míry zatížení), v tomto případě míry zatížení výdaji na bydlení úplnými včetně splátek komerčních úvěrů použitých na pořízení vlastního bydlení. Míra zatížení bude v tomto případě analogicky k míře zatížení užitě v segmentu nájemního bydlení určena jako průměrný podíl součtu měsíční anuitní splátky standardního hypotečního úvěru na pořízení existujícího bydlení (ovšem za skutečných tržních cen z roku 2002) a všech ostatních měsíčních výdajů spojených s bydlením (tedy celkových výdajů na bydlení) k celkovým čistým měsíčním příjmům domácnosti.

Z důvodu neexistence příslušné statistiky jsme si vypomohli nereálnou modelovou situací, podle které všichni stávající vlastníci bytů mladší 40 let (resp. oso-

ba v čele domácnosti je mladší 40 let) ze SRÚ 2002 splácejí hypoteční úvěr na byt, ve kterém bydlí, a to ve výši odpovídající ceně jejich bytu v roce 2002. Podobně jako v případě „neprivilegovaného“ nájemního bydlení nevíme ze stávající statistiky totiž, kdo a kdy si byt či dům pořídil, takže modelová situace zdaleka neodpovídá realitě. Ukazuje nám však, jak vysoká by byla míra zatížení celkovými výdaji na bydlení pro mladší české vlastníky bytů, pokud by žili v neprivilegovaném segmentu trhu, tedy v bytech pořízených za tržní ceny v průběhu roku 2002 (navíc pokud by tito vlastníci neměli možnost využít výnosu z prodeje nějaké jiné nemovitosti ani darů od příbuzných či dědictví). V zásadě se tedy tento nereálný modelový příklad blíží situaci těch prvonabyvatelů vlastního bydlení, kteří při koupi bytu nemohou využít žádného majetku či bezúročné nebo nevratné výpomoci rodiny.

Tržní cena bytů užívaných vlastníky bytů ve výzkumu SRÚ 2002 již byla odhadnuta na základě výše popsaného hedonického cenového modelu. V roce 2002 mohly domácnosti pro financování svých bytových potřeb využít stavební spoření i hypoteční úvěr, přičemž tato kombinace financování byla v daném roce standardní; hypoteční úvěry byly povětšinou v roce 2002 poskytovány maximálně na 70 % odhadní ceny nemovitosti. Pro účely výpočtu míry zatížení jsme proto předpokládali, že domácnosti požádaly o poskytnutí hypotečního úvěru ve výši 70 % kupní ceny staršího existujícího bytu s dobou splatnosti 20 let a zbývající prostředky (kryjící 30 % kupní ceny bytu) získaly pomocí stavebního spoření. Cílová částka stavebního spoření proto byla určena jako rozdíl mezi výší poskytnutého hypotečního úvěru a pořizovací cenou bytu. Polovinu cílové částky domácnost naspořila, druhou polovinu získala ve formě řádného úvěru ze stavebního spoření úročeného 6 % ročně; měsíční splátka úvěru činila 0,5 % z cílové částky. Roční úroková sazba¹⁴ z hypotečního úvěru činila 5,73 %.

Při výpočtu míry zatížení byla zohledněna v tomto roce již existující daňová podpora – snížení daňového základu o úroky zaplacené z obou úvěrů (úvěru ze stavebního spoření, hypotečního úvěru) až do výše 300 000 Kč ročně. Daňová úspora, které domácnosti dosáhly snížením daňového základu o úroky zaplacené z obou úvěrů, byla určena jako rozdíl mezi disponibilním důchodem vypočteným z daňového základu sníženého o částku úroků a disponibilním důchodem vypočteným z nesníženého daňového základu. Jelikož v SRÚ jsou důsledně rozlišeny pouze příjmy přednasty domácnosti a jeho manželky, byla vypočtena daňová úspora zvlášť pro důchod přednasty a jeho manželky a do další analýzy vstoupila vyšší z obou částek (jinými slovy bylo logicky předpokládáno, že „odpočet“ úroků uplatní ten, z jehož příjmu bude dosaženo vyšší daňové úspory). Míra zatížení byla vypočtena na základě skutečné výše měsíčních splátek obou úvěrů v prvním roce, nebyla tudíž zohledňována skutečnost, že doba splatnosti úvěru ze stavebního spoření je kratší

¹⁴ Uvedená úroková sazba odpovídá vážené průměrné úrokové sazbě z nově poskytnutých hypotečních úvěrů fyzickým osobám v lednu 2003 podle údajů Fincentrum Hypoindex. Údaje o výši průměrných úrokových sazeb z nově poskytnutých úvěrů za rok 2002 nejsou k dispozici.

než doba splatnosti hypotečního úvěru, a míra zatížení domácnosti se tudíž po splacení úvěru ze stavebního spoření sníží.

Průměrná neupravená míra zatížení výdaji na bydlení úplnými byla v roce 2002 pro tento segment bydlení rovna 31,1 %; po zohlednění výdajů na sekundární bydlení 31,1 % (tedy beze změny), po zohlednění výdajů na sekundární bydlení i snížení výdajů příspěvkem na bydlení 30,6 % a po zohlednění výdajů na sekundární bydlení, snížení výdajů příspěvkem na bydlení a nadspotřeby bydlení 29,7 % (N = 147). V roce 2002 dosahovalo 60,8 % z vybraných domácností v tomto segmentu bydlení neupravené míry zatížení vyšší než hranice únosnosti (25 %) a 57,2 % domácností upravené míry zatížení vyšší než hranice únosnosti.

Srovnání a závěr

Finanční dostupnost bydlení se standardně měří zejména pomocí tzv. indikátorového přístupu, pomocí konceptu míry zatížení poměřující výdaje na bydlení k příjmům domácností. Tento indikátor ovšem není schopen sám o sobě vzít v úvahu kvalitu bydlení (zejména výši spotřeby bydlení), a je proto v odborných statích upravován. Vedle toho je při měření míry zatížení dle našeho názoru potřeba ve specificky českém prostředí provést dodatečné úpravy plynoucí z nedostatků při sběru dat a úpravy plynoucí ze skutečnosti, že se naše země, podobně jako mnoho jiných bývalých socialistických zemí, nachází v transformačním období. Z těchto důvodů jsme v této stati doplnkově analyzující finanční dostupnost bydlení v ČR sledovali vývoj finanční dostupnosti bydlení nejen zvlášť pro vlastnický a nájemní sektor bydlení (příčemž družstevní sektor bydlení jsme prozatím ponechali stranou), ale také zvlášť pro bydlení v „privilegovaném“ a „neprivilegovaném“ tržním segmentu. Výsledky, se kterými je možné pracovat pouze se zřetelem na skutečnost, že bylo v některých případech použito pouze modelových situací, ukazují, že toto rozdělení má své důležité opodstatnění.

Jak ukazuje tabulka 2, průměrná míra zatížení mezi jednotlivými tržními segmenty se podstatně liší. Ačkoliv domácnosti bydlící ve vlastním bytě „privilegovaného“ tržního segmentu vykazují v průměru stejnou míru zatížení jako domácnosti žijící v nájemních bytech „privilegovaného“ tržního segmentu, domácnosti s přednostou mladším 40 let pořizující si vlastní byt v roce 2002 by i přes svůj vyšší průměrný příjem dosahovaly průměrné míry zatížení přibližně o 10 procentních bodů vyšší než vlastníci bydlení „privilegovaného“ tržního segmentu, a pokud by se namísto pořízení bytu rozhodly pro tržní nájemní bydlení, pak by dosahovaly průměrné míry zatížení přibližně o 8 procentních bodů vyšší než domácnosti v „privilegovaném“ nájemním tržním segmentu. Dle upravené míry zatížení 44 % domácností nájemníků z „neprivilegovaného“ tržního segmentu (oproti 17 % domácností nájemníků z „privilegovaného“ tržního segmentu) a 57 % domácností vlastníků bytů z „neprivilegovaného“ tržního segmentu (oproti 20 % z „privilegovaného“ tržního segmentu) by dosahovalo míry zatížení vyšší než v této stati zvolená mez únosnosti – tedy míry zatížení vyšší než 25 %. Zejména posledně zmíněný údaj poukazuje

Tabulka 2. Průměrná míra zatížení a podíl domácností nad hranicí únosnosti v jednotlivých tržních segmentech (roky 2002, 2003)

Typ a segment bydlení	Průměrná míra zatížení			Podíl domácností nad hranicí únosnosti 25 %		
	neupravená	upravená	rozdíl	neupravená	upravená	rozdíl
Privilegované nájemní (2003)	21,9	18,3	3,6	32	17	15
Neprivilegované nájemní (2002)	27,9	25,6	2,3	50	44	6
Privilegované vlastní (2003)	21,6	20,0	1,6	30	21	9
Neprivilegované vlastní (2002)	31,1	29,7	1,4	61	57	4

Zdroj: Datové soubory ČSÚ (SRÚ 2002, 2003), vlastní výpočty.

na propastný rozdíl mezi jednotlivými tržními segmenty dosud zcela opomíjený oficiálními statistickými údaji týkajícími se finanční dostupnosti bydlení.

Tabulka 2 rovněž zřetelně demonstruje, jak významné mohou být důsledky úprav indikátoru míry zatížení – u domácností žijících v „privilegovaném“ nájemním tržním segmentu vedly výše popsané úpravy ke snížení průměrné míry zatížení o 3,6 procentního bodu a snížení podílu domácností dosahujících míry zatížení nad hranicí únosnosti o 15 procentních bodů. Význam úprav míry zatížení je nižší v sektoru vlastnického bydlení a zejména pak zřetelně nižší v obou „neprivilegovaných“ tržních segmentech bydlení (u míry zatížení 1,6 procentního bodu, resp. 1,4 procentního bodu). Tento výsledek rovněž ukazuje, že propastně rozdílná hodnota průměrné míry zatížení mezi jednotlivými tržními segmenty není zapříčiněna větší spotřebou bydlení u domácností žijících v „neprivilegovaném“ tržním segmentu (ve skutečnosti je tomu totiž naopak), stejně jako skutečnost, že dosavadní sociální politika při nastavení příspěvku na bydlení nebrala rozlišení obou tržních segmentů vůbec v potaz – domácnosti žijící v „neprivilegovaném“ tržním segmentu mají nárok na příspěvek na bydlení menší než domácnosti v „privilegovaném“ tržním segmentu, a to přesto, že jejich výsledná míra zatížení je mnohem vyšší.

MARTIN LUX vystudoval ekonomii na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické a sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Od roku 1998 pracuje jako vědecký pracovník v oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR, od roku 2000 vede tým socioekonomie bydlení. Zaměřuje se zejména na problematiku bytové politiky, sociálního bydlení, ekonometrických modelů trhu s nemovitostmi, cenových indexů pro bydlení, mezinárodní komparaci podmínek bydlení a bytové politiky. Je členem European Network for Housing Research, konzultantem Ekonomické komise pro Evropu OSN, Ministerstva pro místní rozvoj a dalších institucí, koordinátorem mezinárodních projektů ve výzkumu bydlení. Za svou vědeckou práci byl oceněn rakouskou cenou Erharda Buska a cenou Akademie věd ČR pro mladé vědecké pracovníky.

PETR SUNEGA vystudoval ekonomii na Fakultě financí a účetnictví Vysoké školy ekonomické. Od roku 2000 působí v Sociologickém ústavu AV ČR v týmu socioekonomie bydlení, kde se věnuje zejména sociálním a ekonomickým aspektům problematiky bydlení. Podílel se mimo jiné na simulacích příspěvku na bydlení, deregulace nájemného, aplikace vybraných nástrojů bytové politiky a hodnocení těchto nástrojů. Byl řešitelem několika národních i mezinárodních grantových projektů.

Literatura

- Bramley, G. 1991. *Bridging the Affordability Gap in 1990: an update on research on housing access and affordability*. London: Association of District Councils.
- Bramley, G. 1994. „An Affordability Crisis in British Housing: Dimensions, Causes and Policy Impact.“ *Housing Studies* 9 (1): 103–124.
- Český statistický úřad. 2000–2004. „Příjmy, vydání a spotřeba domácností podle statistiky rodinných účtů za rok 2000, 2001, 2002, 2003, 2004.“ [online] Praha: Český statistický úřad [cit. 16. 10. 2006]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/3001-05>>.
- Český statistický úřad. 2005. *Ceny sledovaných druhů nemovitostí*. Praha: Český statistický úřad.
- Donner, Ch. 2006. *Housing Policies in Central Eastern Europe*. Vienna: Christian Donner.
- Freeman, A., R. Chaplin, Ch. Whitehead. 1997. *Rental Affordability: A Review of International Literature*. Discussion paper 88. Cambridge: Department of Land Economy, University of Cambridge.
- Garnett, D. 2000. *Housing Finance*. Coventry: Chartered Institute of Housing.
- Hallet, G. (ed.). 1993. *The New Housing Shortage: Housing Affordability in Europe and the USA*. London: Routledge.
- Hancock, K. E. 1993. „Can Pay? Won't Pay?“ *Urban Studies* 30 (1): 127–145.
- Hills, J. et al. 1990. „Shifting Subsidy from Bricks and Mortar to People: Experiences in Britain and West Germany.“ *Housing Studies* 5 (3): 147–167.
- Hui, C. M. E. 2001. „Measuring Affordability in Public Housing from Economic Principles: Case Study of Hong Kong.“ *Journal of Urban Planning and Development* 127 (1): 34–49.
- Hulchanski, D. J. 1995. „The Concept of Housing Affordability: Six Contemporary Uses of the Housing Expenditure-To-Income Ratio.“ *Housing Studies* 10 (4): 471–492.
- Institut regionálních informací. 2002. *Přehled místně obvyklého nájemného ve 335 městech ČR*. Podkladová studie pro MMR. Brno: Institut regionálních informací.
- Kaufman, T. L. 1997. „Out of reach: the unaffordability of rental housing.“ *Journal of Housing and Community Development* 54 (6): 25–31.
- Linneman, P., I. Melbolugbe. 1992. „Housing Affordability: Myth or Reality?“ *Urban Studies* 29 (3–4): 369–392.
- Lux, M. (ed.). 2003. *Housing Policy: an End or a New Beginning*. Budapest: Open Society Institute.
- Lux, M. 2004. *Quasi-Normative Approach to Housing Affordability*. Discussion Paper No. 1. Glasgow: University of Glasgow.
- Lux, M. 2006. „Housing Systems' Change on the Way to EU – Similarities and Differences, Integration or Convergence.“ Plenární paper pro konferenci *European Network for Housing Research*, Ljubljana, červenec 2006.
- Lux, M. 2007 (forthcoming). „Quasi-Normative Approach to Housing Affordability.“ *Urban Studies* (přijato k publikaci).

- Lux, M., P. Burdová. 2000. *Výdaje na bydlení, sociální bydlení a napětí na trhu s bydlením. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 2/2000*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Lux, M. et al. 2002. *Bydlení – věc veřejná*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lux, M., P. Sunega. 2003. „Modelování rovnovážné úrovně nájemného a důsledků aplikace vybraných nástrojů bytové politiky.“ *Finance a úvěr* 53: 31–59.
- Lux, M., P. Sunega, T. Kostecký, D. Čermák 2003. *Standardy bydlení 2002/03. Finanční dostupnost a postoje občanů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lux, M., P. Sunega, T. Kostecký, D. Čermák, P. Košinár. 2004. *Standardy bydlení 2003/04. Bytová politika v ČR: efektivněji a cíleněji*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- MacLennan, D., R. Williams. 1990. *Affordable Housing in Europe*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Mulroy, E. A., P. L. Ewalt. 1996. „Affordable housing: a basic need and a social issue.“ *Social Work* 41 (3): 245–250.
- Stone, M. E. 1990. *One Third of a Nation. A New Look at Housing Affordability in America*. Washington, DC: Economic Policy Institute.
- Sunega, P. 2003. *Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let*. Sociologické texty / Sociological Papers 03:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Sunega, P. 2005. „Efektivnost vybraných nástrojů bytové politiky v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (2): 271–299.
- Thalmann, P. 1999. „Identifying Households which Need Housing Assistance.“ *Urban Studies* 36 (11): 1933–1947.
- Whitehead, Ch. 1991. „From Need to Affordability: An Analysis of UK Housing Objectives.“ *Urban Studies* 28 (6): 871–887.

SOCIÁLNÍ STUDIA

ČASOPIS FAKULTY SOCIÁLNÍCH STUDIÍ MU V BRNĚ

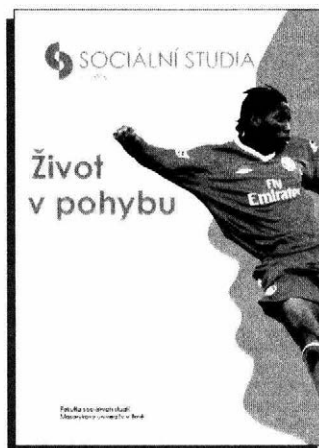
Sociální studia jsou odborným časopisem vydávaným Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity. Profilují se jako mezioborové periodikum na poli sociálních věd, zejména sociologie, sociální a kulturní antropologie, politologie, psychologie a historie – s důrazem na sociálně kulturní souvislosti představovaných problémů. Cílem časopisu je především sledovat nové a dosud nezmapované sociální trendy, přistupovat otevřeně k novým pohledům a tématům v rámci sociálně-vědného výzkumu. Jednotlivá čísla jsou monotematicky zaměřena, dáváme však prostor i kvalitním příspěvkům, jež se nevztahují k tématu aktuálního čísla.

1/2006 Život v pohybu

Vyjde v prosinci 2006

Editorka: Kateřina Janků

Kateřina Janků | Moderní migrace – stěhování se zvláštním významem • José Casanova | Imigrace a nový náboženský pluralismus: srovnání situace v EU a USA • Christian Joppke | Exkluze z liberálního státu • Daniel Topinka | Neviditelný pohyb • Michal Nekorjak | Klientský systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky • Ivan Chorvát | Turista a turizmus jako metafory pohybu a pobytu člověka v moderní společnosti • Nóri Hamar | Diaspora mezi snem a realitou • Csaba Szaló | Domov a jiné místa/ne-místa formování kulturních identit

2/2006 Město

Vyjde v lednu 2007

Editorky: Slavomíra Ferenčuhová, Michaela Šuleřová, Barbora Vacková

Městské prostředí je nositelem specifických významů, které nejsou neměnné. Jsou výsledkem lidského jednání, způsobů užívání městských prostorů, vnímání města jeho obyvateli, ale také bojů o význam a diskursivních praktik. Město znamená a kultivuje určitý způsob života. Pro jeho pochopení proto není zajímavý jenom prostý popis fyzické struktury, ale také její propojení se životem a zkušeností jeho obyvatel.

Adresa redakce: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Sociální studia, Joštova 10, Brno 602 00.
Internetové stránky: www.fss.muni.cz/socstudia. Aktuální i archivní čísla a předplatné můžete objednat na uvedené adrese nebo prostřednictvím e-mailu: socialni.studia@fss.muni.cz

Proporcionalita volebních formulí poměrných systémů*

TOMÁŠ LEBEDA**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Proportionality of Electoral Formulas for Systems of Proportional Representation

Abstract: The article presents the electoral formulae used in systems of proportional representation and it analyses the degree of proportionality in the division of mandates among political parties. Proportionality is a key factor in determining the political consequences of the formulae used and at the same time it is an indicator of the distortion of party representation. The research the article draws on was based on the Monte Carlo method. Eight indexes of proportionality were used to compare the qualities of electoral formulae. The results of their measurements differed significantly. A more detailed analysis is made of two main approaches to proportionality, represented by the two most important indexes: the Loosemore-Hanby index and the RR index. Using them electoral formulae are classified into two types of scales according to the degree of disproportionality (on a proportionality – disproportionality continuum) and the direction of disproportionality ('to the advantage of small parties – to the advantage of large parties' continuum). These scales relativise some of the conclusions formulated to date in literature in this field. The article also suggests a scale of formulae constructed on the basis of a third, compromise approach, as the weighted average of the Loosemore-Hanby and the RR indexes.

Keywords: electoral formulas, proportional representation, electoral proportionality, electoral systems.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 883–912

Volební systém je jeden ze základních stavebních kamenů politického systému každé demokratické země a do značné míry spoludefinuje jeho vlastnosti a fungování. Mimo jiné ovlivňuje podobu stranického systému, utváření a charakter většin v parlamentu, potažmo vztahy mezi vládou a parlamentem. V neposlední řadě je klíčovým faktorem, který určuje míru reprezentace voličů, tedy jak přesně bude zastoupení jednotlivých stran reflektovat rozložení jejich volební podpory u veřejnosti. Volební systém nabízí značně účinné nástroje, kterými lze ovlivňovat výslednou proporcionalitu zastupitelského sboru. Jedním z neúčinnějších nástrojů je i volební formule, pomocí které jsou politickým stranám na základě hlasů přidělovány mandáty.

* Tato studie vznikla za podpory grantu GA AV ČR: KJB7028302.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Tomáš Lebeda, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: tomas.lebeda@soc.cas.cz.

Mnoho odborníků soustředilo svou pozornost na hledání rozdílů v politických konsekvencích mezi systémy většinovými a poměrnými: Hermens [1936], Duverger [1978], Rae [1967], Riker [1982], Sartori [1976, 2001]. Pokoušeli se definovat obecné tendence, či přímo „zákony“, které by postihovaly vztah mezi volebními a stranickými systémy.¹ Tyto teorie se ani zdaleka neblíží tomu, aby byly všeobecně přijímány. Svě kritice je podrobuje řada specialistů: Rokkan a Lipset, Nohlen, Jesse, Lehmbruch a další.² Kritika kauzálních vztahů mezi volebními a stranickými systémy je nejčastěji založena na řadě empiricky ověřitelných výjimek, které do těchto konceptů nezapadají. Vedle volebních systémů vstupuje do hry nespočet dalších proměnných, jejichž intenzita je proměnlivá případ od případu, a stejně tak proměnlivě modifikují vliv volebního systému na systém stranický. Zmínit lze strukturovanost stranického systému a geografického rozložení elektorátu [viz Sartori 2001], dále společenská štěpení (cleavages), politickou kulturu a tradice, společensko-historický kontext, politické hodnoty dlouhodobě zakotvené ve společnosti, náhlé společensko-politické vzplanutí a zvraty atd.

Dalším a podle mého názoru ještě podstatnějším problémem řady příbuzných teorií bylo přehlížení prostého faktu, že klasická kategorizace volebních systémů na poměrné a většinové (jedno- a dvoukolové) není pro formulování podobných „zákonů“ dostačující. Jak většinový, tak poměrný mechanismus mohou nabývat mnoha podob, které vedou k velmi odlišným výsledkům. Některé většinové volební techniky, např. aplikované do velkých volebních obvodů, mohou přinášet mnohem proporcčnější výsledky než poměrné systémy využívající např. obvody malé. Tento fakt si pochopitelně řada autorů uvědomuje (Sartori, Nohlen...) a snaží se jej do svých tezí zakomponovat. Svět volebních systémů je natolik pestrý, že jej nelze zúžit do několika málo kategorií, o kterých by pak mohly být vyslovovány jednotné a obecně platné soudy týkající se jejich účinků. Je tedy smysluplné podrobněji se věnovat výzkumu jednotlivých kategorií samotných.

Tato stať si proto klade za cíl analyzovat jen velmi dílčí výsek z tradičně zkoumané problematiky. Pozornost bude soustředěna na systémy poměrného zastoupení, a to pouze na jeho listinné formy.³ Vlastnosti a politické konsekvence těchto systémů jsou určovány zejména společným účinkem jejich čtyř hlavních proměnných: velikostí obvodů, volební formulí, uzavírací klauzulí a počtem a charakterem skrutiinií [Lebeda 2001a]. Předmětem této analýzy budou výhradně volební formule a jejich dopad na proporcionalitu volebních výsledků. Míra proporcionality je hlavním a nejdůležitějším kvantifikovatelným jevem, který vypovídá o politických konsekvencích volebního systému. Je ukazatelem zkreslení reprezentace – ukazuje na

¹ Nejznámější jsou tzv. Duvergerovy zákony [Duverger 1978: 205; první vydání 1951] a Sartoriho zákony [Sartori 2001: 59–60]. Přehled nejvýznamnějších teorií postihujících tyto vztahy a zároveň kritický pohled na ně přináší Fiala [2004].

² Podrobný přehled kritických prací viz [Fiala 2004].

³ Vyloučena tak zůstane poměrně úzká, ale velmi specifická kategorie poměrných systémů single transferable vote (jednojmenného přenosného hlasování), která by nemohla být analyzována stejným způsobem, jakým to budu činit u systémů listinných.

Tabulka 1. Dosud formulované škály řadící volební formule podle míry disproportionality

	Blondel 1969	Loosemore a Hanby 1971	Lijphart 1986
proporcionalita			
↓			kvóty
↓	dělitel Sainte-Laguë	kvóty	dělitel Sainte-Laguë
↓	D'Hondtův dělitel	dělitel Sainte-Laguë	kvóta Imperiali
↓	kvóty	D'Hondtův dělitel	D'Hondtův dělitel
↓			dělitel Imperiali
disproporcionalita			

Zdroj: [Blondel 1969: 182; Loosemore, Hanby 1971: 475; Lijphart 1986: 178].

nadrepräsentaci, podrepräsentaci či nerepräsentaci jednotlivých stran – a značně determinuje podobu stranického systému.

Expertů na volební systémy se již v minulosti pokoušeli seřadit volební formule do určitého pořadí či alespoň do kategorií podle míry jejich proporcionality, respektive disproportionality [Blondel 1969; Loosemore, Hanby 1971; Lijphart 1986]. Tabulka 1 představuje jejich závěry.⁴ Blondel, Loosemore a Hanby a Lijphart koncipovali své škály tak, že se pohybují na kontinuu proporcionalita-disproporcionalita. Závěry jednotlivých autorů jsou však velmi odlišné a v mnohém si i odporují. Charakteristika proporcionality jednotlivých formulí tak vůbec není jednotná.

Jean Blondel označil za nejdisproporčnější skupinu volebních formulí volební kvóty kombinované s metodou největších zbytků. A to nikoli proto, že by zvýhodňovaly silné strany, ale naopak proto, že za určitých okolností zvýhodňují strany malé. To je v ostrém protikladu vůči pořadí, jež stanovili Loosemore a Hanby, kteří volební kvóty označili za vůbec nejproporčnější volební formule. Své závěry postavili na základě měření proporcionality pomocí svého indexu, dnes známého pod jejich jmény jako Loosemore–Hanby index [1971].

Lijphart svou škálu rozšířil o více formulí. Avšak dvojnásobně podobu disproportionality, tedy nejen tu, která zvýhodní strany velké, ale i tu, která dává bonus stranám malým, si pravděpodobně neuvědomil, nebo nechtěl připustit. Nezahrnul do svého srovnání dánského dělitele a vysvětlil to tím, že by jej musel umístit ještě výše, než jsou kvóty s metodou největších zbytků (tedy jako nejproporčnější formulí!), protože „zvýhodňuje malé strany více“ [Lijphart 1986: 178, pozn. 1]. Zároveň však připouští, že dánský dělitel je opravdu disproporční ve prospěch malých stran. Lijphartovo vysvětlení je nepochopitelné. Dánský dělitel by měl být naopak zařazen na některou z dolních pozic, protože má disproporční účinky, a nikoli, jak říká Lijphart, ještě výše než kvóty s metodou největších zbytků.

⁴ Z přehledu vynechávám kategorii STV (jednojmenné přenosné hlasování), která není předmětem této práce.

Zde krystalizuje první problém. Je třeba správně vnímat, co je disproporcionalita. Musíme odmítnout tvrzení, podle kterého: „disproporcionalita ... je vzor, podle něhož jsou větší strany systematicky nadreprezentovány a menší strany jsou systematicky podreprezentovány“ [Lijphart 1994: 64]. Tento velmi nepřesný výrok vytváří mylnou představu, že formule zvýhodňující velké strany jsou disproporční, narozdíl od formulí zvýhodňujících malé strany, které by tím měly být maximálně proporční. Pravda pochopitelně je, že s disproporcionalitou orientovanou ve prospěch silných stran se v praxi setkáme mnohem častěji než s disproporcionalitou zvýhodňující strany malé. To nás však neopravňuje k zavádějícím definicím, které dezinterpretují obecnou povahu disproporcionality. Ta je takovým jevem, při kterém procenta mandátů jednotlivých stran neodpovídají procentům jejich hlasů. Jde o situaci, kdy některé strany jsou nadreprezentovány a jiné podreprezentovány. Jestli jsou nadreprezentovány strany velké, nebo strany malé je až další otázka.⁵

V praxi má problém dvě dimenze: 1) míru disproporcionality a 2) orientaci této disproporcionality. Jedním z řešení je zkonstruovat škálu, která bude začínat u disproporcionality orientované ve prospěch velkých stran přes proporcionalitu až po disproporcionalitu orientovanou ve prospěch malých stran. Tímto způsobem jako jediný ze jmenovaných odborníků přistoupil k problému i Michael Gallagher [Gallagher 1992]. Při formulování svých závěrů vycházel ze vzorců přirozených prahů,⁶ a to konkrétně ze vzorců pro výpočet dolních a horních prahů, které slouží pro výpočet intervalu, v němž se pro danou volební formuli za daných okolností může přirozený práh nacházet [viz Lijphart, Gibberd 1977; Laakso 1979 a Gallagher 1992]. Gallagherova škála je představena v tabulce 2. Formule s nejvyšším přirozeným prahem, a tudíž nejsilněji zvýhodňující velké strany jsou nahoře (nejvýše dělitel Imperiali). Ostatní jsou řazeny podle klesající hodnoty přirozeného prahu směrem dolů až po dánský dělitel, který malé strany zvýhodňuje nejsilněji a jehož práh je zcela nejnížší.

Gallagherova škála byla zkonstruována pomocí hodnot přirozených prahů. Zdá se, že realitu zobrazuje přehledněji a smysluplněji než předchozí škály Blondea, Loosemora a Hanbyho a Lijpharta. Gallagher navíc velmi správně rozlišuje jednotlivé kvóty a neřadí je do jedné kategorie jako jeho předchůdci. Pracoval však pouze s teoretickými vzorci dolních a horních prahů, jejichž rozmezí se u jednotlivých formulí pochopitelně překrývá a navíc je závislé na velikosti obvodu a počtu stran. Proto u některých formulí Gallagher nemohl mít jistotu, zda bude pořadí reflektovat realitu skutečně správně. Nejdůležitější rozdíly však bezesporu zachytil. Zůstaly však nezodpovězené otázky. Kde se nachází střed této škály, tedy formule s nejméně disproporčními účinky? Jaké jsou rozdíly v disproporcionalitě jednotli-

⁵ Problému definice proporcionality a jejího měření se blíže věnuje [Lebeda 2006].

⁶ Přirozený práh je hranice daná procentem platných hlasů, při jejímž překonání strana získává svůj jediný mandát. Na rozdíl od uzavírací klauzule není přirozený práh dán ze zákona, ale je výsledkem působení několika proměnných a faktorů: velikost obvodu, volební formule, počet a vzájemná poměrná velikost stran. Podrobně [Lebeda 2001b].

Tabulka 2. Gallagherova škála volebních formulí podle míry a „směru“ jejich disproporcionality*Disproporcionalita zvýhodňující velké strany*

↓	dělitel Imperiali
↓	kvóta Imperiali
↓	D'Hondtův dělitel
↓	Droopova kvóta (Hagenbach-Bischoff)
↓	Modif. dělitel Sainte-Laguë
↓	Hare kvóta / dělitel Sainte-Laguë
↓	dánský dělitel

Disproporcionalita zvýhodňující malé strany

Zdroj: [Gallagher 1992: 490].

vých formulí? Gallagher totiž stanovil pouze pořadí, nikoli vzdálenosti, které mezi sebou formule mají. Lze tuto škálu verifikovat i jinak než pomocí hodnot přirozených prahů? Nejen na tyto otázky se pokusím na následujících stránkách odpovědět.

Metoda

Výzkum, který je empirickým základem pro analýzu proporcionality volebních formulí, je postaven na principech *metody Monte Carlo*. Ta je numerickou metodou řešení matematických a jiných problémů a úloh s využitím modelování náhodných veličin [Fabian, Kluiber 1998: 9]. Je založena na umělém generování na principu náhody založených pokusů, které jsou mnohonásobně opakovány a následně kvantitativně zpracovány a vyhodnocovány. Byl vytvořen počítačový program, který je schopen generovat náhodné volební situace. Určí, kolik stran spolu bude soupeřit a kolika hlasy každá z nich bude disponovat. Tento program sám následně modeluje rozdělování mandátů mezi politické strany pomocí vybraných volebních formulí v různě velkých volebních obvodech. Takto získané modely jsou naprosto srovnatelné s reálnými výsledky voleb.

Pro analýzu vlastností a proporcionality volebních formulí se nabízela i jiná metoda. Shromáždit reálné volební výsledky za posledních několik desítek let z co největšího počtu zemí po jednotlivých volebních obvodech. Většina empirických výzkumů zkoumajících dopady volebních systémů na stranicko-politický systém podobným způsobem postupovala. Většinou však používaly jen národní data, nikoli data za jednotlivé obvody. Patřil by sem nepochybně výzkum voleb Douglase Raeho ve dvaceti zemích v období 1945–65 [Rae 1967] nebo Lijphartův výzkum dvaceti sedmi demokracií v letech 1945–90 [Lijphart 1994]. S podobnými datovými soubory

ry pracovali i další, např. Taagepera a Shugart [Taagepera, Shugart 1989], nebo Gallagher [1991]. Pořízení takového datového souboru výsledků po jednotlivých volebních obvodech vyžaduje nasazení týmu spolupracovníků, vyhledávání v mnoha elektronických, ale i tištěných a těžko dostupných archivech. Je však otázkou, zda by takové snažení přineslo lepší empirický podklad pro analýzu takového typu, jaký jsem chtěl zrealizovat. Já se domnívám, že nikoli.

Reálná volební data mají velkou a nezpochybnitelnou výhodu – jsou to data vzešlá ze skutečného hlasování voličů. Analýza vlastností volebních systémů a jejich jednotlivých komponentů založená na takových datech nevzbuzuje sebemenší pochybnosti. Tím však výhody končí. Reálné volební situace zdaleka neposkytují dostatečný a úplný empirický materiál, tolik potřebný pro vyslovení obecných závěrů. Například: kolik existovalo v historii poválečných evropských voleb případů, kdy se v některém volebním obvodě rozdělovaly pouze dva mandáty? Dost možná ne víc než sto. A v kolika případech z toho se voleb účastnilo např. pět politických stran? Počet se zásadně zužuje, možná by se jednalo o desítky, ale spíše méně. A v kolika případech pak byla k rozdělení mandátů použita například kvóta Imperiali? Asi by nám stačily prsty jedné ruky, možná bychom nenašli případ žádný. Při použití reálných volebních dat bychom rozhodně neměli určité situace zastoupeny natolik dostatečně, aby naše výsledné závěry mohly mít obecnou povahu. Navíc, klíčové proměnné (počet stran, velikost obvodu...) jsou u jednotlivých situací různé a těžko je lze navzájem srovnávat. Proto jsem se rozhodnul jít cestou inspirovanou metodou Monte Carlo, která tyto nevýhody nemá.

Modelované volební situace byly zcela podřízeny principu náhody. Generátor náhodných čísel nejprve zvolil pro každý model počet stran v intervalu od dvou do deseti. Poté generátor každé z nich přidělil opět náhodný počet hlasů v rozmezí od 1 do 100 000. Každá náhodně vygenerovaná volební situace byla implementována do velikostí volebních obvodů od dvoumandátového (jelikož byl výzkum omezen pouze na poměrné systémy) až po dvacetimandátový a pak navíc do obvodů o velikosti 22, 24, 27 a 30.⁷ Celkem tedy 23 různě velkých obvodů. V každém z nich následně proběhlo automatické rozdělení mandátů pomocí deseti nejpoužívanějších volebních formulí – D'Hondt, modifikovaný D'Hondt ČR,⁸ Sainte-Laguë, modifikovaný Sainte-Laguë, dělitel Imperiali, dánský dělitel, modifikovaný Huntington (znám též jako modifikovaný Equal proportion), Hare, Hagenbach-Bischoff a kvóta Imperiali (vysvětleny budou níže). Na základě jedné vstupní situace bylo vytvořeno 230 různých volebních případů. Pro každý případ byla změřena dosažená míra proporcionality pomocí vybraných indexů (viz níže). Všechny případy byly podrobeny měření pomocí řady dalších proměnných, které ale nejsou v kontextu této práce

⁷ Mezi dvaceti a třiceti mandátovými obvody byly velikosti 23, 25, 26, 28 a 29 vynechány. U takovýchto obvodů přestává mít jejich velikost významný dopad na proporcionalitu [Lebeda 2001a], a proto byly některé velikosti vypuštěny.

⁸ Použita byla česká modifikace D'Hondta, tj. volební formule, která je v současné době v Česku aplikována pro volby do krajských zastupitelstev.

podstatné. Takovýchto modelů bylo pro účely kvantitativní analýzy použito 999,⁹ což znamená, že počet modelovaných volebních případů v analýze dosahuje 299 770 případů.

Proporcionalita výsledků dosažených prostřednictvím jednotlivých formulí byla ve výzkumu měřena pomocí osmi různých indexů proporcionality. Každý index zjišťuje míru proporcionality jiným způsobem a výsledky jsou často protichůdné. Bylo by iluzorní, kdybychom si mysleli, že existuje nějaká ideální metoda, kterou bychom mohli měřit míru proporcionality zcela nestranně. *„Nástroje k měření proporcionality a volební formule jsou nerozlučně navzájem propojeny. Každá metoda alokace mandátů přináší vlastní index proporcionality.“* [Gallagher 1991: 38]

Tato stať volně navazuje na článek [Lebeda 2006], který se zaměřil na metody měření proporcionality a hledání alternativních indexů. Pro účely měření proporcionality volebních formulí v této stati bylo vybráno osm indexů, které současná politická věda používá a z nichž některé jsem v předchozí práci navrhnul jako alternativní metody měření.¹⁰ Tyto indexy můžeme rozdělit do několika skupin. První skupina představuje tradičně a nejčastěji používané indexy, které jsou založeny na principu měření absolutních rozdílů mezi procentem hlasů a procentem mandátů každé strany. Liší se pouze tím, jak s těmito rozdíly dále nakládají. Tento princip měření proporcionality je totožný s logikou, jakou se při rozdělování mandátů snaží dosáhnout poměrného výsledku Hareova kvóta kombinovaná s metodou největších zbytků. Použity budou: Loosemore-Hanby index, Rae index a Least squares index [Lebeda 2006]. Druhou velkou skupinou jsou indexy vycházející z principu nejvyšších průměrů, tedy z průměrného počtu hlasů na jeden mandát. Měří nadreprezentaci nejvíce nadreprezentované strany a od ní se odvíjí další výpočet. Patří jsem D'Hondt index, RR index a ARR index [Lebeda 2006]. Tyto indexy přistupují k měření proporcionality podobným způsobem, jakým D'Hondtův dělitel rozděluje mandáty. Do třetí kategorie pak můžeme zařadit index Sainte-Laguë, který je principiálně spjat se stejnojmennou volební formulí. Posledním indexem je vážený průměr Loosemore-Hanby a RR indexu [podrobně Lebeda 2006]. Přehled indexů použitých v této stati představuje tabulka 3. Proměnné v jednotlivých vzorcích jsou stejné: *v* udává procento hlasů pro stranu, *s* udává procento mandátů pro stranu a *n* představuje počet stran.

⁹ Původně bylo vygenerováno 1052 modelů. Generování probíhalo tak dlouho, dokud nebylo vygenerováno minimálně 111 modelů pro každou z devíti kategorií počtu stran (od 2 do 10). Jedním z požadavků bylo, aby analýzy mohly probíhat i nezávisle na počtu stran, který však byl určován generátorem náhodných čísel. Mírně se lišící počty modelů vygenerovaných pro jednotlivé kategorie počtu stran by mohly zkreslovat makroanalýzy celého datového souboru. V každé kategorii počtu stran jsem ponechal 111 modelů. Zbylé byly procesem náhodného výběru vyloučeny. Z původních 1052 modelů tak v analýze zůstalo 999, které jsou z hlediska počtu stran vyrovnané.

¹⁰ S těmito indexy a jejich vlastnostmi se lze podrobně seznámit v [Lebeda 2006].

Tabulka 3. Indexy proporcionality užívané v této stati

Loosemore-Hanby index	$D = \frac{1}{2} \sum v_i - s_i $
Rae index	$I = \frac{1}{n} \sum v_i - s_i $
Least squares index	$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (v_i - s_i)^2}$
Sainte-Laguë index	$SL = \sum \frac{(s_i - v_i)^2}{v_i}$
D'Hondt index	$H = \max \frac{s_i}{v_i}$
RR index	$RR = \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)$
ARR index	$ARR = \frac{1}{n} \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)$
Vážený průměr D a RR indexů	$\frac{1}{3} \left(\sum v_i - s_i + \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right) \right)$

Zdroj: [Galagher 1991; Lebeda 2006; Pennisi 1998].

Volební formule

Volební formule jsou metody, s jejichž pomocí poměrné volební systémy převádějí počty hlasů na počty mandátů. Zdánlivě prostá matematika „kolik procent hlasů – tolik procent mandátů“ je složitější, než by se na první pohled mohlo zdát. Formule v zásadě pracují na základě dvou odlišných principů. Podle toho, jaký princip využívají, je můžeme obecně rozdělit na *volební kvóty* a *volební dělitele*. Lijphart [Lijphart 1994: 153, 1986: 170–179] dělí formule na metody *největších zbytků* (*largest remainders*) a *nejvyšších průměrů* (*highest averages*). Taagepera a Shugart [Taagepera, Shugart 1989: 29–35] rozlišují mezi metodami odčítání a dělení, které pak jednoduše označují jako *kvóty* (*quotas*) a *dělitele* (*divisors*). Jiné pojmy ale vždy představují stejné kategorie. Obě mají své základní formule – pro kvóty je to Hareova kvóta a pro dělitele D'Hondtův dělitel –, které ztělesňují základní principy dvou odlišných konceptů rozdělování mandátů a zároveň dvou odlišných konceptů proporcionality [Lebeda 2006].

Volební kvóty

Tyto formule, v české právní terminologii také nazývané jako metody volebního čísla,¹¹ pracují s celkovým počtem odevzdaných hlasů (votes) V a celkovým počtem mandátů (seats) S . Výsledkem je kvóta (quota) Q . Pomocí kvóty jsou politickým stranám přisuzovány mandáty. Kvóty samotné ve většině případů nedokáží rozdělit všechny mandáty, proto jsou spojovány s dalšími metodami, nebo bývají aplikovány v systémech více skrutinií, kde taková vlastnost není na závadu. Typickou metodou, která řeší problém nerozdělených mandátů, je metoda největších zbytků. Jiné metody jsou spíše netypické a zbavují kvóty jejich základních charakteristik.

Kvóty jsou v odborné literatuře často pojímány jako celek, a jsou tak i srovnávány s jinými formulami [viz Loosemore, Hanby 1971; Blondel 1969; Lijphart 1986 a další]. Jak ale ukáže následující analýza, jejich vliv na proporcionalitu je různý, a proto by se k nim také mělo přistupovat odděleně.

Hareova kvóta

Někdy také nazývaná „jednoduchá kvóta“ je původní a nejjednodušší formulí. Za autora tohoto vzorce je v Evropě považován anglický právník Thomas Hare (1806–1881). Ten ji však zmínil pouze v souvislosti se svým návrhem na jednojmenné přenosné hlasování [Schuster et al. 2003: 655]. Pravda je, že metoda byla navržena již dříve pro účely rozdělování počtu křesel Sněmovny reprezentantů mezi jednotlivé státy USA. V roce 1792 ji pro tyto účely doporučil Alexander Hamilton. Většinou ji však známe jako formuli pro rozdělování mandátů mezi politické strany v systémech poměrného zastoupení. Formule dělí počet všech platných hlasů počtem všech mandátů, které mají být přiděleny, aby z nich zjistila, kolik hlasů připadá na jeden mandát, jinými slovy, aby zjistila výši *kvóty*.

$$Q = \frac{V}{S} \quad (1)$$

Přidělování mandátů probíhá tak, že každá strana obdrží tolik mandátů, kolikrát se celá hodnota kvóty vejde do počtu hlasů, které strana získala. Ve skutečnosti je významnou nevýhodou této formule fakt, že prakticky nikdy nemůže rozdělit všechny mandáty a ponechává jejich vysoký podíl k rozdělení v následujícím druhém výpočtu, který bývá obvykle realizován pomocí metody největších zbytků. Tento jev dostává extrémní podobu v malých volebních obvodech, kde tato formule často rozdělí jen polovinu mandátů. Tato vlastnost se prohlubuje se zvyšujícím se počtem soupeřících stran. Teoreticky tak může dojít k situaci, kdy žádná ze stran neobdrží žádný mandát. Příkladem by mohla být situace, kdy se pět stran, z nichž má každá 20 % hlasů, uchází o čtyři mandáty. Hodnota Hareovy kvóty by činila 25 %, což by neumožnilo přidělení ani jednoho ze čtyř mandátů.

¹¹ Všechny dosavadní české volební zákony hovořily a hovoří o volebních číslech, nikoli o kvótách.

Tabulka 4. Příklad rozdělení mandátů pomocí Hareovy kvóty a metody největších zbytků¹²

Kvóta: 1 000 / 5 = 200						
M = 5	Strana A	Strana B	Strana C	Strana D	Strana E	Součet
Hlasů:	485	290	140	75	10	1000
Mandátů 1. výp.:	2	1	0	0	0	3
Zbytky:	85	90	140	75	10	400
Mandátů 2. výp.:	0	1	1	0	0	2
Celkem mandátů:	2	2	1	0	0	5

Zdroj: vlastní výpočty.

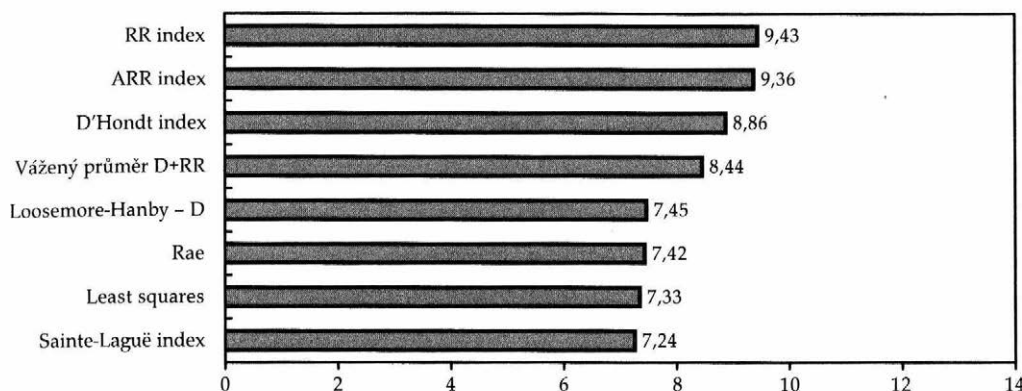
Metoda největších zbytků je tradiční a převažující postup, kterým se alokují nerozdělené mandáty. Zbylé mandáty připadnou těm stranám, které mají největší absolutní počet nevyužitých hlasů. Jednoduše jsou porovnány počty zbylých hlasů, které nepřekročily hodnotu původní kvóty (příklad tabulka 4). Pomocí této metody nelze přidělit jedné straně více než jeden mandát. Metoda největších zbytků spolu s Hareovou kvótou ztělesňuje klasické pojetí proporcionality, které koresponduje s tradičními indexy: s Loosemore-Hanby indexem, Rae indexem a Least squares indexem [Lebeda 2006].

V České republice je Hareova kvóta používána pro výpočet republikového mandátového čísla, na jehož základě jsou volebním krajům (tj. volebním obvodům) přidělovány počty mandátů. Bylo tomu shodně jak v předchozím volebním systému pro volby do Poslanecké sněmovny (do voleb 1998), tak v dnešním (od voleb 2002). V současné době se používá pro volby do dolních komor např. v *Belgii* (1. skrutinium), *Estonsku*, *Slovinsku*, *Rakousku* (1. a 2. ze 3 skrutinií), *Dánsku* (2. skrutinium) a *Řecku* (2. skrutinium), v modifikované podobě na *Islandu* a v kombinaci s metodou největších průměrů též v *Nizozemsku* [Lijphart 1994: 31; Rose 2000: 358–373].

Graf 1 představuje srovnání průměrných hodnot indexů proporcionality vypočtených pro Hareovu kvótu. Průměry byly získány ze všech 22 977 situací, do kterých byla každá z deseti volebních formulí aplikována. Ve skutečnosti dosahují jednotlivé indexy velmi odlišných hodnot. To se potvrdilo i ve výzkumu, a to jak v jednotlivých případech, tak v maximálních i průměrných hodnotách. Aby bylo možné průměrné hodnoty jednotlivých indexů porovnat, byly váženy tak, aby jejich hodnoty byly komparabilní.¹³ Nepřekvapí, že indexy principiálně svázané s metodou Hareovou kvótou a metodou největších zbytků vykazují všechny podobně příznivé hodnocení (Loosemore–Hanby, Rae, Least squares). Mimořádně pozitivně hodnotí

¹² Hodnoty počtu hlasů jsem převzal od Taagepera a Shugarta [Taagepera, Shugart 1989].

¹³ Vážení probíhalo následovně. Cílem bylo představit pro každou formuli graf s hodnotami jednotlivých indexů, které by bylo možné porovnávat nejen mezi sebou uvnitř každého grafu platného pro konkrétní formuli, ale aby bylo možné porovnat i hodnoty téhož indexu pro různé formule, tedy napříč jednotlivými grafy. Váha byla vypočtena na základě průměrných

Graf 1. Hodnocení proporcionality Hareovy kvóty pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

Hareovu kvótu i index Sainte-Laguë (jeho hodnota pro dělitel Sainte-Laguë však bude ještě nižší). Indexy spojené s konkurenčním přístupem k proporcionalitě založeném na metodě největších průměrů naopak vykazují značně větší disproporce (RR, ARR, D'Hondt). Vážený průměr Loosemore–Hanby a RR indexu pak leží svým hodnocením uprostřed.

Hareova kvóta bývá obecně hodnocena jako jedna z nejproporčnějších volebních formulí. Záleží však na definici proporcionality. Existují krajní situace, kdy Hareova kvóta alokuje mandáty silně disproporčně ve prospěch malých stran [Lebeda 2006: 226, tabulka 2, případ A1]. Tato vlastnost je dána extrémně nízkou hodnotou dolního prahu v případech, kdy kandiduje větší množství stran.

Hagenbach-Bischoffova kvóta

Tato formule byla pojmenována podle Eduarda Hagenbach-Bischoffa, univerzitního profesora v Basileji, který ji předložil v souvislosti se svými návrhy na skrutinium listin v roce 1888 [Krouský 1933: 15–16]. V odborné literatuře se setkáme i s termínem *Droopova kvóta* [Lijphart 1994: 155–157; Farrell 1997: 62–64]. Lijphart používá název „Hagenbach-Bischoff“ pouze v kombinaci s metodou nejvyššího průměru [Lijphart 1994: 192]. Naopak Taagepera se Shugartem [Taagepera, Shugart 1989: 31] a Nohlen

hodnot všech indexů z celého datového souboru (kde byly mandáty ze všech 22 977 stejných volebních případů alokovány každou z deseti formulí). Pomocí takto vniklé váhy pak byly zváženy všechny případy. Tím že následně vyhodnocuji vždy jen desetinu datového souboru příslušnou pro danou formuli, zobrazují se průměrné hodnoty indexů, které se vzájemně liší. Tyto rozdíly jsou výsledkem rozdílného vlivu volební formule.

Tabulka 5. Porovnání průměrných hodnot dvou indexů pro tři volební formule

	Hare	Hagenbach-Bischoff	D'Hondt
Loosemore-Hanby index	9,64	9,83	10,95
RR index	24,83	21,65	18,58

Zdroj: vlastní výpočty.

[1990: 81] dávají přednost názvu *Hagenbach-Bischoff*. U nás je taktéž vžitý tento termín [viz Filip 1992: 21; Krouský 1933: 15–17]. Přesto však skutečné prvenství náleží Droopovi, který tento princip rozdělování mandátů představil již v roce 1869.

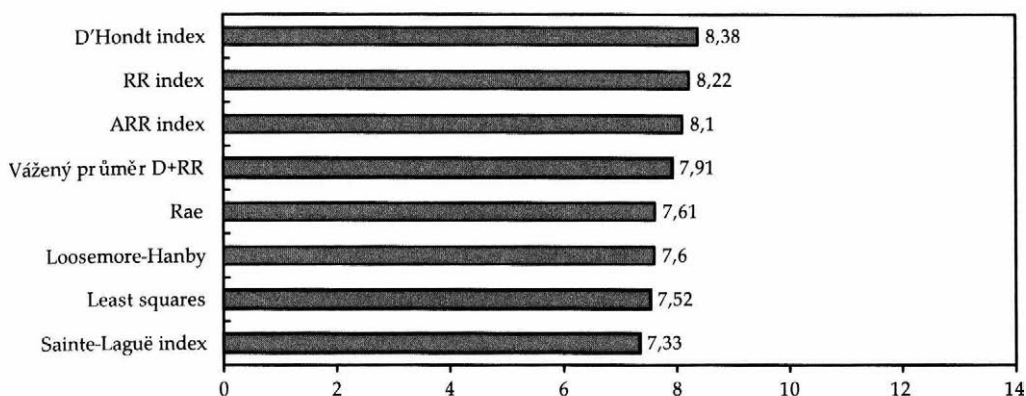
$$Q = \frac{V}{S + 1} \quad (2)$$

Jde o modifikaci Hareovy kvóty. Formule vychází z teoretického předpokladu, jako by rozdělovala o jeden mandát více. Tím se sníží velikost výsledné kvóty, která pak většinou umožní rozdělit více mandátů než v případě Hareovy formule. Teoreticky by mohl nastat případ, kdy by tato formule rozdělila o mandát více. A to za předpokladu, že by každá ze stran obdržela přesně určitý násobek vypočtené kvóty. Ve skutečnosti je tato situace prakticky nemožná. Hagenbach-Bischoffova kvóta většinou také nerozdělí všechny mandáty, i když většinou již ne v takové míře jako předcházející formule.

Hagenbach-Bischoffova kvóta může produkovat i jiné výsledky než Hareova. Snížením hodnoty kvóty ubírá počet mandátů přidělovaný pomocí metody největších zbytků, čímž se zmenšuje potenciál pro zvýhodnění malých stran. Proto není správné hodnotit všechny kvóty společně a paušálně jim přisuzovat stejné vlastnosti. Jak dokazují průměrné hodnoty indexů proporcionality, Hagenbach-Bischoffova kvóta stojí svými účinky mezi Hareovou kvótou a D'Hondtovým dělitelem. Podle průměrné hodnoty Loosemore-Hanby indexu ve výzkumu se ale jednoznačně více blíží ke své příbuzné Hareově kvótě. Naopak RR index jí staví prakticky přesně na půl cesty mezi obě konkurenční formule. To je patrné z tabulky 5, která přináší průměrné hodnoty v původní nevážené podobě.

Graf 2 představuje srovnání průměrných hodnot indexů proporcionality vypočtených pro Hagenbach-Bischoffovu kvótu a převážených do srovnatelné podoby. Na první pohled je patrné vzájemné přiblížení hodnot indexů z obou konkurenčních rodin. Tato formule je tedy kompromisnější variantou. Přesto obě skupiny indexů zůstávají pohromadě a od sebe je dělí vážený průměr D a RR indexu. Zajímavé je, že Hagenbach-Bischoffovu kvótu opět nejpríznivěji hodnotí index Sainte-Laguë. To jen dokazuje znamenat, že vlastnosti této kvóty budou dosti podobné vlastnostem dělitele Sainte-Laguë.

V ČR byla Hagenbach-Bischoffova kvóta používána při volbách do Poslanecké sněmovny až do voleb 1998. V prvním skrutiniu zjišťovala krajské volební číslo a ve druhém skrutiniu republikové volební číslo. Ve spojení s metodou nejvyšších zbytků se dosud užívá v Řecku.

Graf 2. Hodnocení proporcionality Hagenbach-Bischoffovy kvóty pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

Kvóta Imperiali a posílená kvóta Imperiali¹⁴

Tyto formule jsou pokračováním modifikace Hareovy kvóty, avšak za použití silnějších prostředků, než tomu bylo u Hagenbach-Bischoffa. Ve jmenovateli přičítají k množství mandátů dvojku, respektive trojku. Tím ještě více snižují hodnotu kvóty, a je tak snazší rozdělit více mandátů hned v prvním výpočtu.

$$Q = \frac{V}{S + 2} \quad , \quad Q = \frac{V}{S + 3} \quad (3, 4)$$

Nelze je využít v podmínkách každého stranického systému bez problémů. Hrozí zde vážné nebezpečí rozdělení více mandátů, než je obvodu přikázáno. V praxi se tyto kvóty velmi dobře uplatní v případě velmi fragmentovaných stranických systémů, kde navíc volební systém nedokáže výrazněji redukovat velký počet stran ve skrutiniu (např. pomocí uzavírací klausule). Kvóta Imperiali byla užívána v Itálii, přičemž její posílená verze pouze v letech 1948 a 1953 [Lijphart 1994: 156]. Charakterem svých výsledků je mnohem blíže D'Hondtovu děliteli než své mateřské Hareově kvótě. Dokazují to i průměrné hodnoty D indexu a RR indexu v nevážené podobě pro všechny tři formule (tabulka 6).

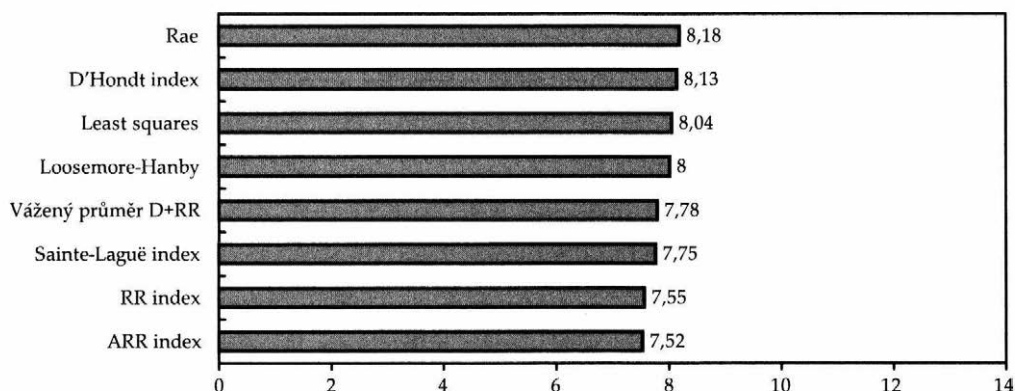
Graf 3 opět představuje srovnání průměrných hodnot indexů proporcionality vypočtených tentokrát pro kvótu Imperiali a převážených do komparabilní podoby. Hodnoty všech indexů se ještě více sblížily a navíc byly porušeny tradiční vazby mezi indexy a měřicími nástroji. Nejproporčněji vyhodnocují tuto formuli indexy vycházející z principu nejvyšších průměrů. Tradiční indexy vázané na Hareovu kvótu

¹⁴ Termín *posílená* (reinforced) *kvóta Imperiali* navrhl Arend Lijphart [Lijphart 1994: 156], jelikož do té doby byly obě varianty nazývány shodně, což mohlo být do jisté míry matoucí.

Tabulka 6. Porovnání průměrných hodnot dvou indexů pro tři volební formule

	Hare	kvóta Imperiali	D'Hondt
Loosemore-Hanby index	9,64	10,36	10,95
RR index	24,83	18,89	18,58

Zdroj: vlastní výpočty.

Graf 3. Hodnocení proporcionality kvóty Imperiali pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

naopak dosahují vyšších hodnot. To je dalším důkazem skutečnosti, že kvóty se stoupajícím n ve jmenovateli se přibližují D'Hondtovu děliteli. Je tedy zřejmé, že kvóty nelze hodnotit souhrnně a nemůžeme jim přisuzovat stejný dopad na proporcionalitu a systém stran.

Volební dělitele

Volební dělitele jsou vedle volebních kvót druhou velkou skupinou volebních formulí. Tyto formule odstraňují veškeré problémy s nepřidělenými mandáty. Všechny jsou totiž rozděleny vždy v jediném skrutiniu beze zbytku. Odpadají problémy s nevyužitými hlasy a metodou pro dodatečné rozdělení zbylých mandátů. Na rozdíl od kvót nejsou mandáty rozděleny najednou, ale jsou stranám přidělovány postupně na základě aktuálních průměrů hlasů. Pro tyto formule jsou charakteristické řady dělitelů, podle jejichž rozdílné podoby je můžeme rozlišovat.

D'Hondtův dělitel

Formule je pojmenována podle Victora d'Hondta, univerzitního profesora matematiky z Gentu, žijícího v devatenáctém století. Ještě před ním v roce 1792 však tuto metodu doporučil Thomas Jefferson pro rozdělování kongresových mandátů jednotlivým státům v USA. Tato metoda se po několik desetiletí také k tomuto účelu používala. Proto je známá též jako *Jefferson rule* [Balinski, Young 1975: 702–703]. Jedná se o původní metodou volebního dělitele, kterou jako jedinou můžeme bezesporu označit za „metodu největších průměrů“. Je ztělesněním alternativního přístupu k proporcionalitě, který vychází ze snahy minimalizovat nadreprezentaci nejvíce nadreprezentované strany [Gallagher 1991: 34]. Vychází ze zásady, že není spravedlivé, aby jakákoli strana obdržela mandát dříve, dokud má nižší průměrný počet hlasů na jeden mandát než kterákoli jiná strana. Tato formule je protipólem Hareovy kvóty a jejího konceptu proporcionality založeného na minimalizaci absolutních rozdílů mezi procenty hlasů a procenty mandátů.

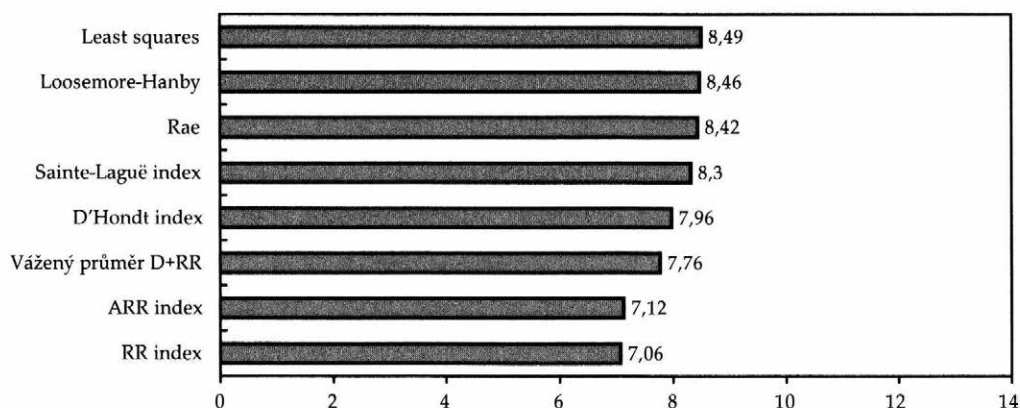
Mandát je vždy přisouzen straně, která aktuálně vykazuje nejvyšší průměrný počet hlasů. Samotná alokační procedura probíhá následovně: počet platných hlasů každé strany je vydělen řadou celých čísel (dělitelů) počínaje jedničkou: 1; 2; 3; 4 atd. Ze všech vypočtených podílů je vybrán takový počet nejvyšších, kolik má být rozděleno mandátů. Každá strana získá tolik mandátů, kolik jejích podílů bylo vybráno.

Tabulka 7 představuje příklad rozdělování mandátů pomocí D'Hondtova volebního dělitele čtyřem stranám v obvodě o velikosti $M = 5$. Platné hlasy stran byly vyděleny řadou dělitelů (sloupec číslic vlevo). Jednotlivé podíly každé strany jsou v příslušném sloupci vždy na horizontální úrovni k danému děliteli. Z výsledných podílů byly postupně vybírány ty největší (označené číslicemi 1.–5. vpravo od příslušného podílu) až do počtu rovnajícího se velikosti obvodu M , tedy 5. Součet označených podílů každé strany pak představuje celkový zisk mandátů. Rozdělení mandátů v tomto konkrétním případě kontrastuje s výsledkem dosaženým Hareovou kvótou (2, 2, 1, 0, 0).

Tabulka 7. Příklad rozdělení mandátů pomocí D'Hondtova dělitele

$M = 5$	Strana A	Strana B	Strana C	Strana D	Strana E	Součet
Hlasů:	485	290	140	75	10	1000
Řada dělitelů: 1	485,0 1.	290,0 2.	140,0	75,0	10,0	
2	242,5 3.	145,0 5.	70,0	37,5	5,0	
3	161,7 4.	96,7	46,7	25,0	3,3	
4	121,3	72,5	35,0	18,8	2,5	
Celkem mandátů:	3	2	0	0	0	5

Zdroj: vlastní výpočty.

Graf 4. Hodnocení proporcionality D'Hondtova dělitele pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

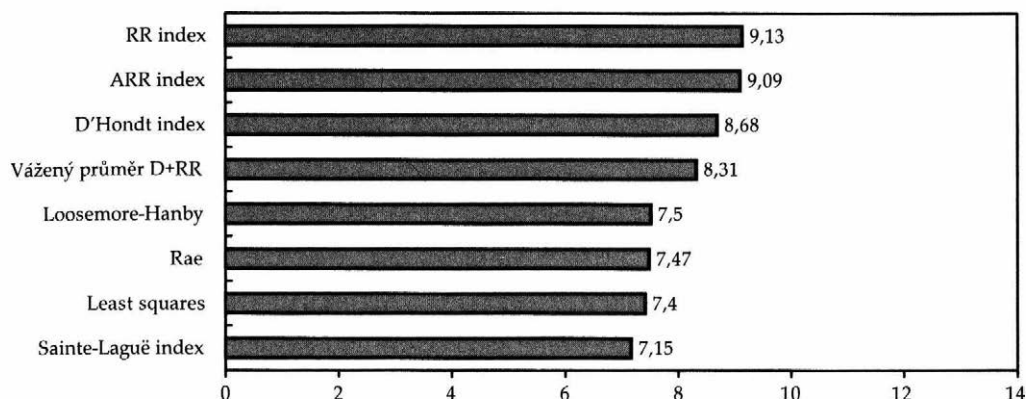
Zdroj: vlastní výpočty.

Graf 4 přináší již známé srovnání, jak si formule stojí v hodnocení jednotlivými indexy, jejichž průměrné hodnoty byly převáženy do komparabilní podoby. Situace je podobně „vyhrocená“ jako u Hareovy kvóty, avšak s opačnými výsledky. Všechny indexy principiálně vázané na D'Hondt mu připisují největší proporcionalitu, zatímco indexy vycházející z principu Hareovy kvóty činí naprostý opak. Zajímavé je, že D'Hondtův index se dostal dokonce až nad úroveň váženého průměru *D* a *RR* indexu. To by mohlo být dáno faktem, že jeho informace není úplná, jelikož zachycuje pouze nadreprezentaci jedné, a to nejnadreprezentovanější strany.

D'Hondtův dělitel je absolutně nejrozšířenější volební formulí poměrných systémů. Najdeme jej např. v *Rakousku* (3. rozhodující skrutinium), *Belgii* (2. skrutinium), na *Islandu* (2. skrutinium), v *Portugalsku*, *Finsku*, *Španělsku*, *Argentině*, *Brazílii* a *Turecku*. Nově je aplikován i v *České republice*, a to jak ve volbách sněmovních, tak evropských i komunálních. V případě, že za D'Hondtův dělitel považujeme i Hareovu nebo Hagenbach-Bischoffovu kvótu kombinovanou s metodou nejvyšších průměrů, přibude navíc *Nizozemsko*, *Lucembursko* a *Švýcarsko*.

Dělitel Sainte-Laguë

Formule je nazvaná podle domnělého vynálezce Sainte-Laguëho, který ji představil v roce 1910 ve francouzském matematickém týdeníku *Académie des Sciences: Comptes Rendus Hebdomadaires* [Lijphart, Gibberd 1977: 241]. Daniel Webster však stejný princip představil již v roce 1832 na půdě Senátu jako alternativní prostředek pro rozdělování mandátů Sněmovny reprezentantů mezi jednotlivé státy USA [Balinski, Young 1975: 704].

Graf 5. Hodnocení proporcionality dělitele Sainte-Laguë pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

Sainte-Laguë užívá jinou posloupnost dělitelů než D'Hondt. Jde o řadu lichých čísel 1; 3; 5; 7; ... Procedura přidělování mandátů je pak naprosto stejná, jak bylo popsáno výše. Kvůli odlišné řadě dělitelů má Sainte-Laguë pochopitelně odlišné vlastnosti. Jedná se sice o metodu nejvyšších průměrů, ale tyto průměry již nelze interpretovat jako průměrné počty hlasů připadající na jeden mandát. V případě D'Hondta platí, že mandát získává vždy ta strana, která v daném okamžiku vykazuje nejvyšší průměr hlasů na kýžený mandát. Řada dělitelů 1; 2; 3; ... je totožná s počtem mandátů, který na základě příslušného podílu strana získává. Např. svůj třetí mandát strana obdrží vždy na základě podílu vzešlého z dělitele 3. Porovnáme-li zmíněný příklad s dělitelem Sainte-Laguë, svůj třetí mandát strana vždy získává na základě podílu vzešlého z dělitele 5. Tento podíl již s průměrem hlasů na právě přidělený mandát nemá nic společného, natož aby se jednalo o průměr nejvyšší. D'Hondtova řada dělitelů jako jediná a původní vychází z logiky nejvyššího průměru hlasů potřebných k získání mandátu. Ostatní řady, včetně Sainte-Laguë, jsou jen účelově upravené formule, které mají za cíl ovlivnit alokaci mandátů ve prospěch určitého typu stran.

V současnosti se jedná o víceméně překonanou formuli, která se již dlouhou dobu v západní Evropě nepoužívá. Setkáme se s ní pouze v Polsku, Bosně a Lotyšsku. Dříve byla používána ve Skandinávii, kde byla postupně nahrazena svojí modifikovanou podobou (viz níže). V České republice známe Sainte-Laguë z komunálních voleb, kde byl užíván až do roku 1998. Pak byl nahrazen D'Hondtem.

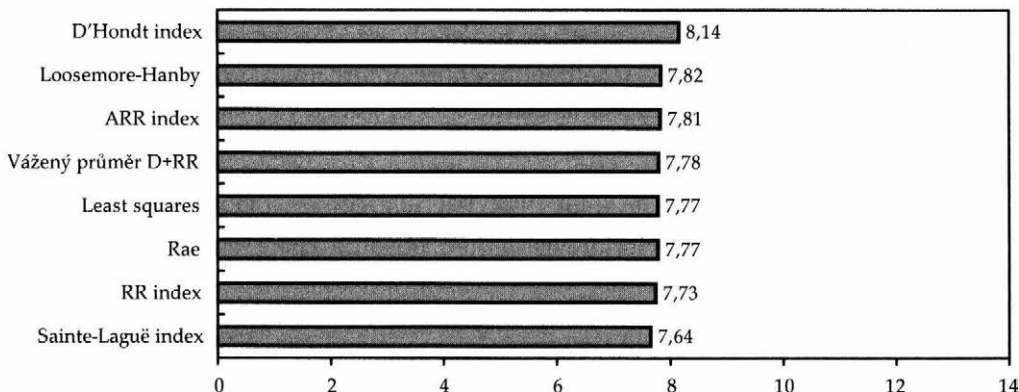
Sainte-Laguë oproti D'Hondtovu děliteli posiluje zisky malých a středních stran na úkor stran velkých. Graf 5 dokazuje, jak se jednotlivé indexy v pohledu na proporcionalitu této formule liší. Nejlépe ji pochopitelně hodnotí principiálně spřízněný Sainte-Laguë index a spolu s ním velmi pozitivně i tradiční indexy svázané s principem Hareovy kvóty. Naopak indexy principiálně propojené s D'Hondtovým konceptem proporcionality jsou v jejím hodnocení nejkritičtější.

Modifikovaný dělitel Sainte-Laguë

Někdy bývá též označován jako *Vyrovňovací Sainte-Laguë*. Upravuje první cifru klasické řady Sainte-Laguë z 1 na 1,4. Posloupnost dělitelů pak vypadá následovně: 1,4; 3; 5; 7; ... Zvýšení hodnoty prvního dělitele zvyšuje i výsledné první podíly, na jejichž základě se stranám přidělují první mandáty. Tím se znesnadňuje přístup malých stran k prvnímu a obvykle jedinému mandátu. Zároveň si však tento dělitel ponechává vlastnost své původní, nemodifikované verze, která znevýhodňuje silné strany. Kombinací obou efektů vede modifikovaný Sainte-Laguë k mírnému zvýhodnění středně velkých politických stran. Jedná se tak o jistou kompenzaci vlastností klasické nemodifikované formy této formule. Zvýhodnění středně velkých stran bez bonusu stranám malým byl také důvod, proč skandinávské země přešly z klasického dělitele Sainte-Laguë na jeho modifikovanou formu [Rokkan 1970, citováno in Taagepera, Shugart 1989: 33]. Užívá se ve Skandinávii – Švédsko, Norsko a Dánsko (1. skrutinium).

Modifikovaný Sainte-Laguë dosáhl nejvyrovnanějšího hodnocení jednotlivými indexy ze všech zkoumaných formulí. Navíc se jedná o relativně nízké hodnoty, indikující tudíž poměrně vysokou míru proporcionality! Ještě důležitější je skutečnost, že hodnocení proporcionality není zatíženo zjevnou inklinací k některému z jejích konceptů. Indexy se tentokrát neseskupily podle svých „rodin“, ale naopak se mezi sebou rozptýlily. Mezi nejpříznivěji hodnotící indexy patří zástupci tří odlišných konceptů proporcionality – Sainte-Laguë index, RR index a společně Rae a Least squares index. Z pořadí hodnot všech indexů v grafu 6 můžeme soudit, že modifikovaný dělitel Sainte-Laguë jen mírně inklinuje k tradičně užívaným konceptům proporcionality, nikoli však zásadně. Pokud by se odborná obec měla shodnout na formuli, která bude kompromisem mezi různými koncepty proporcionality, pak je podle mého názoru modifikovaný Sainte-Laguë nejlepším kandidátem ze všech.

Graf 6. Hodnocení proporcionality modifikovaného dělitele Sainte-Laguë pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

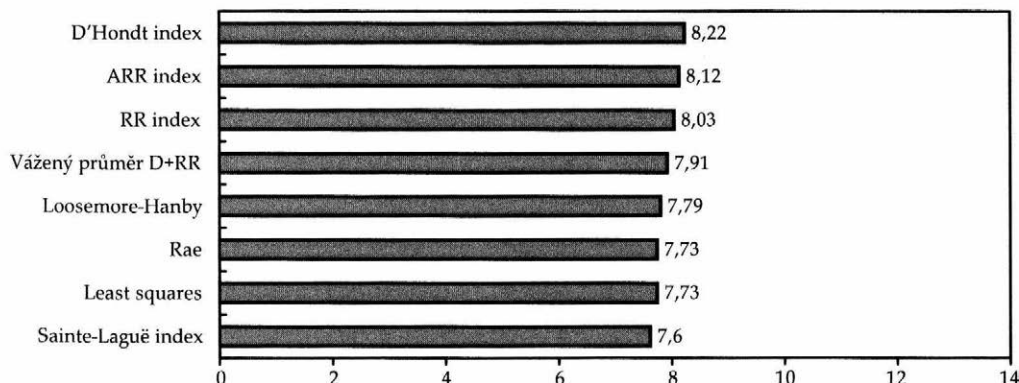
Modifikovaný Huntingtonův dělitel

Patří mezi moderní formy volebních formulí. Někdy bývá nazýván *modifikovaný Equal proportion*. Ve své původní podobě byl v roce 1921 navržen Edwardem Huntingtonem pro spravedlivé rozdělování křesel ve Sněmovně reprezentantů USA. Sám Huntington však upozornil, že pouze opravil a do praxe převedl princip, který již před ním navrhnul Joseph Hill [Gallagher 1991: 36]. Vlastností klasické nemodifikované formy tohoto dělitele byl však princip, který každému státu automaticky přidělil jedno křeslo. Řada dělitelů byla definována prostřednictvím vzorce $\sqrt{n(n-1)}$, kde n je počet mandátů, o který strana aktuálně usiluje. První mandát je tak alokován každé straně. Řada dělitelů by vypadala následovně: $\sqrt{1 \times 0}$; $\sqrt{2 \times 1}$; $\sqrt{3 \times 2}$; $\sqrt{4 \times 3}$; ... což představuje výsledné hodnoty: 0; 1,41; 2,45; 3,46; ... Taková formule je však pro rozdělování mandátů mezi politické strany neupotřebitelná, jelikož by každé z nich dala hlas i na základě jakkoli nízkého počtu hlasů.

Huntingtonův dělitel může být modifikován podobně jako např. dělitel Sainte-Laguë, tedy zvýšením hodnoty prvního dělitele [Gallagher, 1991: 37]. Protože je prvním dělitelem 0, míra tohoto zvýšení se musí vypočítat vzhledem k hodnotě druhého dělitele, a to následujícím způsobem: $(\sqrt{2 \times 1} \times 1,4)/3$. Výsledkem je hodnota 0,66. Celá řada dělitelů pak má následující podobu: 0,66; 1,41; 2,45; 3,46; ...

Můžeme konstatovat, že hodnocení všemi indexy je velmi vyrovnané (graf 7). Oproti hodnocení modifikovaného Sainte-Laguë je rozptyl mírně větší a hodnoty v průměru nepatrně vyšší. Zjevná je též inklinace ke klasickému konceptu proporcionality daného Hareovou kvótou a ke konceptu dělitele Sainte-Laguë. Stále se však jedná o zajímavé kompromisní řešení mezi různými koncepty proporcionality.

Graf 7. Hodnocení proporcionality modifikovaného Huntingtonova dělitele pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

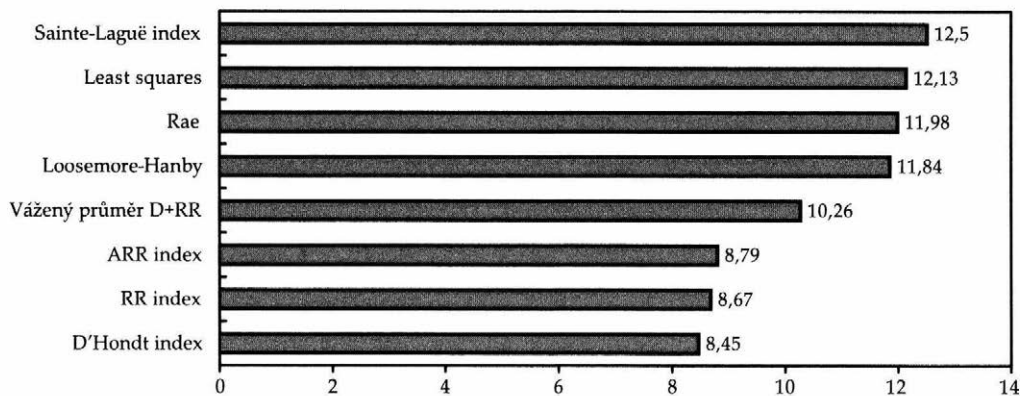
Dělitel Imperiali

Tato formule dělí počty hlasů řadou celých čísel počínaje dvojkou 2; 3; 4; 5; ... Výrazně zvýhodňuje velké strany na úkor malých. Výsledný účinek se při aplikaci v malých volebních obvodech může blížit efektu jednokolového většinového systému. Důsledkem mohou být uměle vytvořené většiny (*manufactured majorities*). Tzn. že jediná strana získá nadpoloviční počet mandátů, aniž by získala nadpoloviční počet hlasů.

Všechny formule disproportionality potvrzují, avšak nikoli ve stejné míře (graf 8). Indexy principiálně svázané s D'Hondtem jsou k děliteli Imperiali velmi shovívavé. To je dáno principem měření, který vychází z míry nadreprezentace. Index reprezentace (A)¹⁵ však mnohem citlivěji reaguje na nadreprezentaci malých stran než velkých. U této formule však dochází pouze k nadreprezentaci velkých stran, čímž se průměrné hodnoty těchto indexů dostávají na dosti nízkou úroveň.

V současnosti se dělitel Imperiali neužívá pro žádné parlamentní volby. V Evropě jej však přesto nalezneme. Používá se v belgických komunálních volbách. Jak ukazuje příklad z tamějších voleb 1988, k zisku nadpoloviční většiny mandátů jedné strany v místním zastupitelstvu došlo ve 111 případech, což je více než dvakrát častěji než při použití D'Hondta a přibližně devatenáctkrát častěji než při aplikaci Hareovy kvóty [Electoral Systems 1999: 32].

Graf 8. Hodnocení proporcionality dělitele Imperiali pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

¹⁵ Index reprezentace je dán poměrem procenta mandátů (s) ku procentu hlasů (v) stejné strany: $A=s/v$.

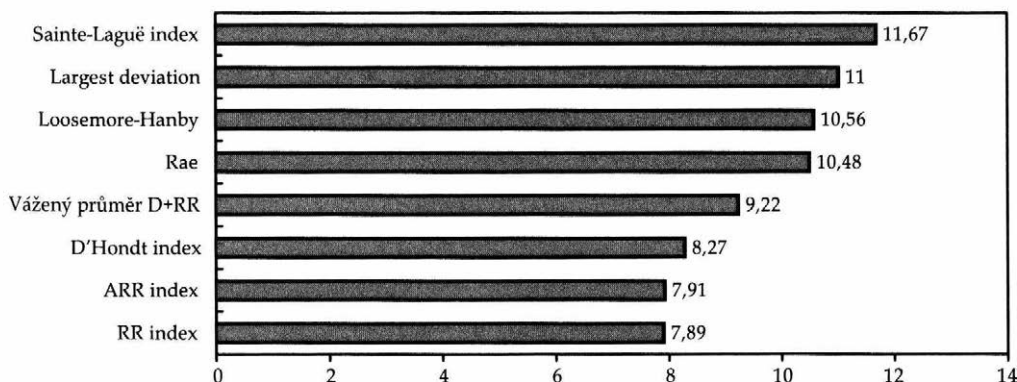
Modifikovaný D'Hondtův dělitel ČR¹⁶

Tento dělitel je originálním výtvozem českých zákonodárců. D'Hondtův dělitel byl v minulosti ve světě několikrát modifikován různými způsoby. Česká modifikace obměňuje první cifru klasického D'Hondta z 1 na 1,42. Řada pak vypadá následovně: 1,42; 2; 3; 4;...

Dělitel byl implementován do volebního systému pro Poslaneckou sněmovnu, ale následně byl zrušen Ústavním soudem (2001). Ve volbách do krajských zastupitelstev se prostřednictvím této formule volilo již dvakrát na podzim 2000 a 2004. Navržen byl i pro komunální volby, v tomto případě však schvalovacím procesem neprošel. Modifikovaný D'Hondt ČR se zrodil jako kompromis pro volby do Poslanecké sněmovny mezi původně požadovaným dělitelem Imperiali (navrhovaným ODS) a D'Hondtem (preferovaným ČSSD). Modifikovaný D'Hondt ČR se svými vlastnostmi blíží více metodě Imperiali než své mateřské formuli. Důležitou úlohu při charakteristice této formule však hraje velikost volebních obvodů, ve kterých je aplikována. Čím jsou volební obvody menší, tím se modifikovaný d'Hondt ČR více blíží k účinkům dělitele Imperiali. Za jistých okolností daných zejména poměrnou velikostí kandidujících stran může modifikovaný D'Hondt ČR dokonce vyprodukovat více disproportionální výsledky než dělitel Imperiali. Naopak při zvětšování volebních obvodů se přiklání více ke klasické d'Hondtově formuli, nebo je s jejími výsledky naprosto shodný.

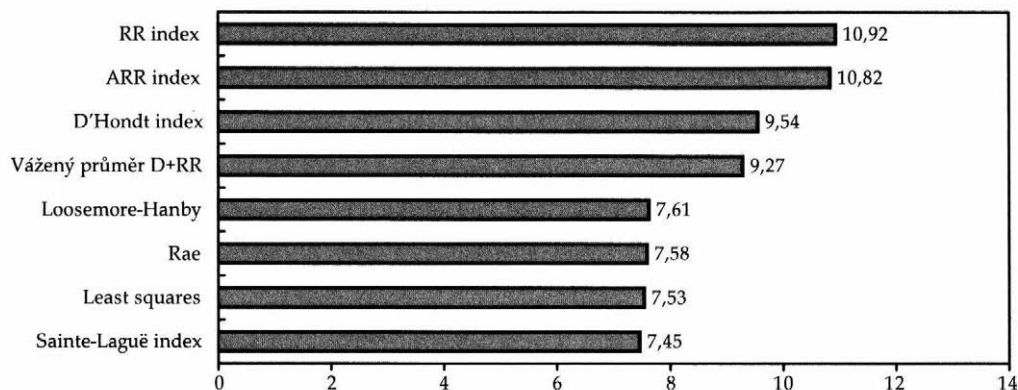
Za pozornost stojí opět mírné hodnocení disproportionality ze strany indexů principiálně vázaných na D'Hondtův dělitel (graf 9). Jedná se o analogii téhož, co již bylo popsáno u dělitele Imperiali.

Graf 9. Hodnocení proporcionality modifikovaného D'Hondtova dělitele ČR pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

¹⁶ Modifikací D'Hondtova dělitele existuje více. V tomto článku se modifikovaným D'Hondtem bude rozumět výhradně česká modifikace, která je popsána v hlavním textu.

Graf 10. Hodnocení proporcionality dánského dělitele pomocí průměrných hodnot indexů převážených do komparabilní podoby

Zdroj: vlastní výpočty.

Dánský dělitel

Dělí řadou čísel počínaje jedničkou odstupňovanou po třech celých číslech: 1; 4; 7; 10; ... Bývá označován za formuli výrazně zvýhodňující malé strany na úkor stran velkých. Spolu s dělitelem Imperiali se jedná o dvě nejdisproporčnější volební formule, každá však svou disproporcionalitu směřuje ve prospěch jiných stran.

Dánský dělitel se používá kde jinde než v Dánsku, a to pro rozdělování již přidělených kompenzačních mandátů téže strany mezi základní volební obvody. K rozdělování mandátů mezi politické strany se v parlamentních volbách v současnosti nikde nepoužívá.

Jestliže jsem upozorňoval, že *RR index* a jemu příbuzné indexy podhodnocují disproporce dělitele Imperiali a modifikovaného D'Hondta ČR, pak v tomto případě zaznamenáváme ještě nápadnější jev u klasických indexů principiálně spjatých s Hareovou kvótou. Všechny do jednoho vyhodnocují dánský index jako velmi propoční, čímž se diametrálně odlišují od hodnot konkurenční skupiny indexů vázaných na D'Hondtův dělitel (graf 10). V obou případech se jedná o těžko obhajitelné výsledky měření. Ani jedna ze dvou konkurenčních skupin indexů nedokáže rozpoznat všechny disproporce a je těžké se přiklonit k jejímu všeobecnému používání. Zdá se, že skutečným řešením, které by mohlo posuzovat disproporce více nestranně na obou konceptech, by mohl být vážený průměr *D* indexu a *RR indexu*.

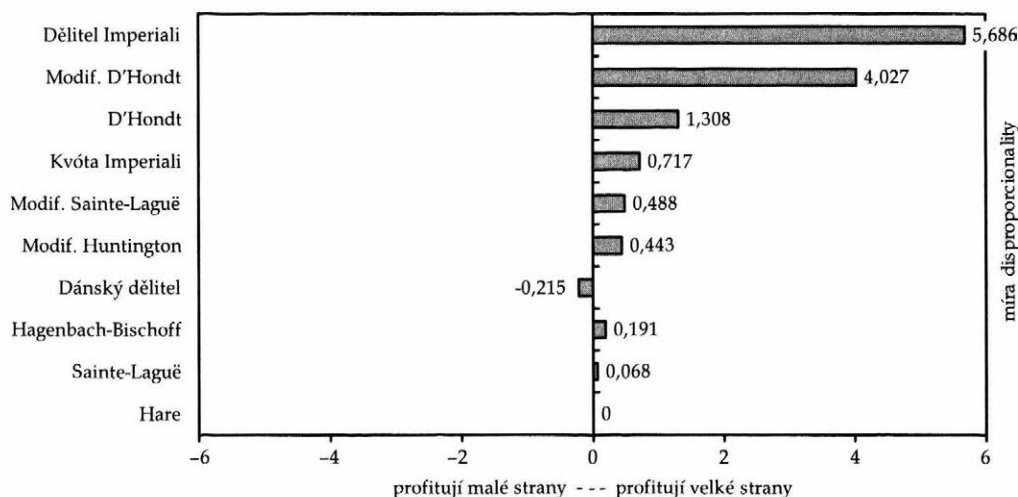
Porovnání proporcionality

Je více než zřejmé, že hodnocení proporcionality jednotlivých volebních formulí je závislé na indexu, který k jejímu měření použijeme. Existují dva základní koncepty

proporcionality, ztělesněné dvěma základními formulemi a dvěma skupinami indexů [Lebeda 2006]. Pro konečné porovnání proto lze zvolit dva základní indexy, každý reprezentující jeden z konceptů – Loosemore–Hanby a RR index. Třetím měřicím nástrojem bude vážený průměr Loosemore–Hanby a RR indexu, který představuje kompromisní přístup snažící se překlenout oba hlavní konkurenční koncepty. Jak volební formule porovnat? Je lepší sestavit kontinuum maximální proporcionalita – maximální disproportionalita, jako to učinil Blondel, Loosemore s Hanbym a Lijphart? Nebo je lepší dát přednost Gallagherovu konceptu řazení formulí od disproporce ve prospěch velkých až po disproporci ve prospěch malých stran V následujícím srovnání využijeme oba přístupy a problém zobrazíme dvourozměrně.

Loosemore–Hanby index jako zástupce klasického přístupu k vnímání proporcionality pochopitelně jako nejproporčnější formuli vyhodnocuje Hareovu kvótu. Graf 11 představuje dvourozměrný výsledek analýzy. Vertikálně jsou formule řazeny podle míry disproportionality. Na samém dolním okraji je nejproporčnější Hareova kvóta a směrem vzhůru stoupá disproportionalita volebních formulí. Tou nej-

Graf 11. Volební formule seřazené podle míry disproportionality na základě Loosemore–Hanby indexu

Poznámka: Hodnoty vycházejí z průměrných hodnot Loosemore–Hanby indexu převážněných do komparabilní hodnoty, které byly představovány v předchozích grafech u jednotlivých formulí. Absolutní hodnoty z hodnot pro jednotlivé formule představují rozdíl mezi jejich průměrnou hodnotou a průměrem pro nejproporčnější z nich – Hareovu kvótu, která proto představuje hodnotu 0. Ostatní hodnoty jsou pak logicky vyšší. Tam, kde se jedná o disproportionalitu ve prospěch stran malých, tedy o formule s ještě nižším přirozeným prahem, než má Hareova kvóta, bylo k výsledné hodnotě přidáno záporné znaménko. To však slouží pouze pro grafické odlišení na horizontální úrovni (zleva doprava) a v žádném případě neindikuje, že by průměrná hodnota pro danou formuli měla být nižší než průměrná hodnota pro Hareovu kvótu.

Zdroj: vlastní výpočty.

Tabulka 8. Disproporcionalita na základě Loosemore–Hanby indexu

Míra disproporcionality		Orientace disproporcionality	
<i>disproporcionalita</i>		<i>disproporcionalita ve prospěch velkých stran</i>	
↓	Dělitel Imperiali	Dělitel Imperiali	↓
↓	Modif. D'Hondt	Modif. D'Hondt	↓
↓	D'Hondt	D'Hondt	↓
↓	Kvóta Imperiali	Kvóta Imperiali	↓
↓	Modif. Sainte-Laguë	Modif. Sainte-Laguë	↓
↓	Modif. Huntington	Modif. Huntington	↓
↓	Dánský dělitel	Hagenbach-Bischoff	↓
↓	Hagenbach-Bischoff	Sainte-Laguë	↓
↓	Sainte-Laguë	Hare	↓
↓	Hare	Dánský dělitel	↓
<i>proporcionalita</i>		<i>disproporcionalita ve prospěch malých stran</i>	

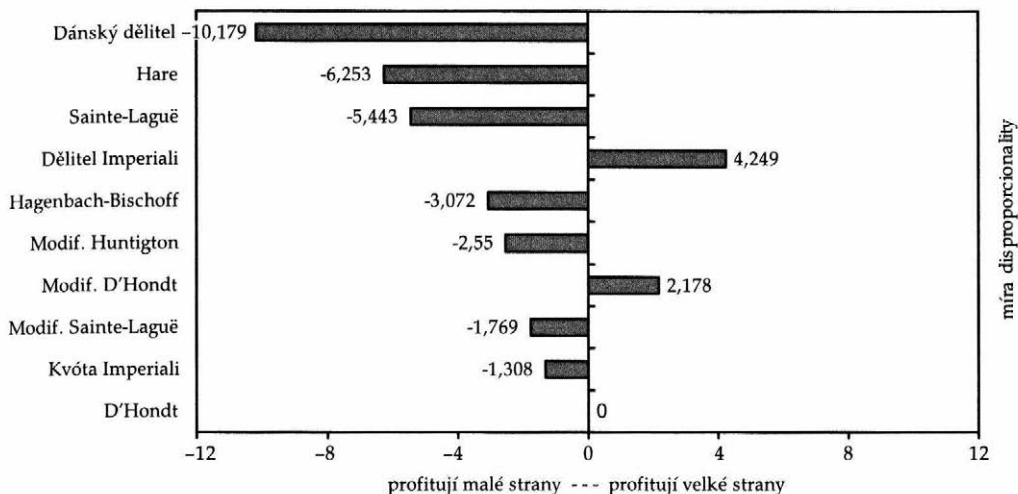
Zdroj: vlastní výpočty.

disproporčnější na samém vrcholu je dělitel Imperiali. Pokud hodnoty uvedené v grafu převedeme na kladná čísla, pak představují, o kolik přesahovaly průměrné hodnoty Loosemore–Hanby indexu jednotlivých formulí průměrnou hodnotu téhož indexu pro nejproporčnější z nich – v tomto případě Hareovu kvótu ($D = 9,64$).

Horizontálně graf poskytuje informaci o „směru“ disproporcionality, tj. o tom, zda bude napomáhat malým anebo velkým stranám. Čím více jsou hodnoty vlevo, tím více formule posiluje zisky malých stran. Naopak čím více se hodnoty formulí dostávají doprava, tím více je indikována nadreprezentace velkých stran. Pozor! Záporné hodnoty jsou v grafu použity jen proto, aby mohla být disproporce ve prospěch malých stran oddělena od disproporce zvýhodňující velké strany. Průměrná hodnota D indexu pro dánský dělitel převyšuje průměrnou hodnotu téhož indexu Hareovy kvóty o 0,215 nikoli proto, že by byla o tolik menší (!), jak bychom mohli mylně usuzovat ze záporné hodnoty v grafu. Záporná hodnota je skutečně použita pouze pro grafické odlišení. Pokud chceme hodnoty v grafu interpretovat jako rozdíl oproti míře proporcionality nejproporčnější formule, pak je musíme převést na kladná čísla.

Povšimněme si, jak Loosemore–Hanby index podhodnocuje disproporcionalitu formulí, které umožňují nadreprezentaci malých stran, zvláště pak dánského dělitele. Ten hodnotí téměř stejně jako Hagenbach-Bischoffovu kvótu. Modifikovaný Sainte-Laguë by pak podle tohoto indexu měl být více než dvojnásobně disproporčnější a D'Hondt dokonce šestinásobně (!) disproporčnější než dánský dělitel, což je zřejmě největší exces, kterého se tento index dopustil. Oba jevy zachycené pomocí Loosemore–Hanby indexu v grafu 11, tedy míru disproporcionality a její orientaci, můžeme pochopitelně vyjádřit prostými škálami (tabulka 8).

Graf 12. Volební formule seřazené podle míry disproportionality na základě RR indexu

Zdroj: vlastní výpočty.

RR index je protipólem předchozího přístupu. Vychází z alternativního konceptu proporcionality vázaného na princip nejvyšších průměrů. Je tedy zřejmé, že výsledky budou dosti odlišné. Nejproporčněji pochopitelně bude vyhodnocen D'Hondtův dělitel, jelikož je s tímto konceptem proporcionality principiálně svázán (graf 12).

Ve vertikálním směru udávajícím míru disproportionality se oproti předchozímu grafu změnilo mnoho. Naopak v horizontálním směru, který mapuje orientaci disproportionality od největšího zvýhodnění malých stran až po největší zvýhodnění velkých, se nemění vůbec nic. V tomto hodnocení zůstaly oba indexy konzistentní. Pokud čísla v grafu 12 převedeme na absolutní hodnoty, získáme tím opět informaci, o kolik vyšší byla průměrná hodnota RR indexu pro danou formuli oproti průměrné hodnotě RR indexu nejproporčnější formule. Tou byl D'Hondtův dělitel, $RR = 18,58$ (srovnej škálu v tabulce 9).

Taktéž RR index přinesl jisté výjimky, které lze jen těžko považovat za objektivní hodnocení proporcionality. Podhodnotil nadreprezentaci velkých stran způsobenou dělitelem Imperiali a modifikovaným D'Hondtem ČR. Například Hareova kvóta by měla být 1,5krát disproportionálnější než dělitel Imperiali. To sice nejsou tak výrazné násobky zkreslení jako u Loosemore–Hanby indexu, avšak stále handicapují RR index v možnosti nahradit Loosemore–Hanby index a jeho „příbuzné“. Ani jeden z obou použitých indexů není nestrannou variantou. Dva přístupy k proporcionalitě znamenají dva odlišné pohledy na její hodnocení, ani jeden není ideální, ani jeden nepředkládá nezpochybnitelné výsledky. Koncept spojený s Hareovou kvótou podhodnocuje nadreprezentaci malých stran, zatímco koncept spojený s D'Hondtovým dělitelem jí přikládá velkou váhu.

Tabulka 9. Disproporcionalita na základě RR indexu

Míra disproporcionality		Orientace disproporcionality	
<i>disproporcionalita</i>		<i>disproporcionalita ve prospěch velkých stran</i>	
↓	Dánský dělitel	Dělitel Imperiali	↓
↓	Hare Modif.	D'Hondt	↓
↓	Sainte-Laguë	D'Hondt	↓
↓	Dělitel Imperiali	Kvóta Imperiali	↓
↓	Hagenbach-Bischoff	Modif. Sainte-Laguë	↓
↓	Modif. Huntington	Modif. Huntington	↓
↓	Modif. D'Hondt	Hagenbach-Bischoff	↓
↓	Modif. Sainte-Laguë	Sainte-Laguë	↓
↓	Kvóta Imperiali	Hare	↓
↓	D'Hondt	Dánský dělitel	↓
<i>proporcionalita</i>		<i>disproporcionalita ve prospěch malých stran</i>	

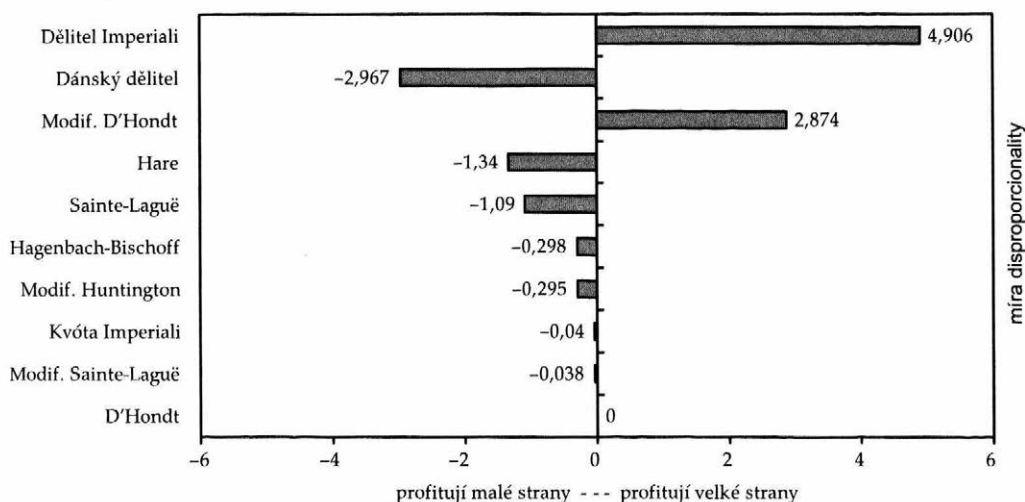
Zdroj: vlastní výpočty.

Pokusem o kompromis byl mnou navržený *vážený průměr výsledků Loosemore–Hanby indexu a RR indexu* [Lebeda 2006]. Podívejme se tedy na poslední hodnocení volebních formulí pomocí tohoto experimentálního nástroje (graf 13). Přestože se jedná o nevyzkoušený nástroj, jeho výsledky jsou až překvapivě nadějně a přinejmenším zajímavé.

Na první pohled je patrný celkem citlivý a snad i nejméně zaujatý přístup k hodnocení formulí. Zatímco předchozí indexy vždy podhodnocovaly jeden z extrémů (buď dánský dělitel, nebo dělitel Imperiali a modif. D'Hondt), vážený průměr *D* a *RR* indexů k nim přistupuje poměrně rovnocenně. Třemi nejproporčnějšími formulemi byly vyhodnoceny: D'Hondt, Modifikovaný Sainte-Laguë a kvóta Imperiali. Rozdíly mezi nimi jsou zanedbatelné. Následují Hagenbach-Bischoffova kvóta a modifikovaný Huntigton, taktéž s vyrovnáním hodnocením. Po trochu větším skoku přichází Sainte-Laguë a hned za ním Hareova kvóta. Pak již následují velké skoky k velmi disproporčním formulím v pořadí modifikovaný D'Hondt ČR, dánský dělitel a dělitel Imperiali.

Horizontální pořadí z hlediska náklonnosti vůči malým a velkým stranám se oproti předchozím grafům změnilo jen nepatrně. Svá místa si vyměnily modifikovaný Sainte-Laguë a kvóta Imperiali. Nicméně jejich pozice jsou takřka identické. Oba typy škál přináší tabulka 10.

Škály, které vzešly z mého výzkumu, relativizují řadu závěrů, které dosud byly v odborné literatuře vyřčeny. Výsledky do určité míry potvrzují platnost škály, kterou na dimenzi disproporcionalita ve prospěch silných stran versus disproporcionalita ve prospěch slabých stran sestavil Michael Gallagher [Gallagher 1992: 490] (viz tabul-

Graf 13. Volební formule seřazené podle míry disproporcionality na základě váženého průměru Loosemore–Hanby indexu a RR indexu

Zdroj: vlastní výpočty.

Tabulka 10. Disproporcionalita na základě váženého průměru Loosemore–Hanby indexu a RR indexu

Míra disproporcionality		Orientace disproporcionality	
<i>disproporcionalita</i>		<i>disproporcionalita ve prospěch velkých stran</i>	
↓	Dělitel Imperiali	Dělitel Imperiali	↓
↓	Dánský dělitel	Modif. D'Hondt	↓
↓	Modif. D'Hondt	D'Hondt	↓
↓	Hare	Modif. Sainte-Laguë	↓
↓	Sainte-Laguë	Kvóta Imperiali	↓
↓	Hagenbach-Bischoff	Modif. Huntington	↓
↓	Modif. Huntington	Hagenbach-Bischoff	↓
↓	Kvóta Imperiali	Sainte-Laguë	↓
↓	Modif. Sainte-Laguë	Hare	↓
↓	D'Hondt	Dánský dělitel	↓
<i>proporcionalita</i>		<i>disproporcionalita ve prospěch malých stran</i>	

Zdroj: vlastní výpočty.

ku 2). Jediným rozdílem je, že přirozené prahy vzešlé v mém výzkumu D'Hondtova dělitele byly v průměru vyšší než u kvóty Imperiali. Gallagher však hodnotí obě formule opačně, tedy že kvóta Imperiali leží blíže k pólu disproportionality ve prospěch silných stran než D'Hondt. Tento Gallagherův závěr považuji za mylný nejen proto, že byl vyvrácen tímto empirickým výzkumem, ale zpochybňuje jej i přístup, který sám Gallagher pro konstruování své škály použil. Dolní prahy kvóty Imperiali jsou totiž nižší než dolní prahy D'Hontova dělitele [Gallagher 1992: 487 – tables 4, 5].

Zbylé škály sestavené na kontinuu proporcionalita-disproporcionalita Blondel [1969], Loosemorem a Hanbym [1971] a Lijphartem [1986] (tabulka 1) jsou v různé míře problematické. První Blondelova škála nedává smysl z hlediska žádného z možných přístupů k měření proporcionality. Blondel hodnotí jako nejproporčnější dělitel Sainte-Laguë. Takový výsledek může být obecně dosažen, pouze pokud budeme proporcionalitu vnímat právě pohledem tohoto dělitele a budeme ji měřit Sainte-Laguë indexem. V takovém případě by však nemohl být D'Hondt vyhodnocen proporčněji než jakákoli ze tří používaných kvót. Blondelova škála nepodává validní informace, ať již přistoupíme k měření proporcionality jakýmkoli ze zkoumaných způsobů.

Pořadí, které stanovili Loosemore a Hanby na kontinuu proporcionalita-disproporcionalita, by bylo správné za dvou podmínek. Za prvé, že by bylo jasně řečeno, že odpovídá tradičnímu přístupu vnímání proporcionality svázanému s principem minimalizace sumy absolutních rozdílů mezi podílem hlasů a podílem mandátů jednotlivých stran. Tuto podmínku si sami autoři nestanovili. Nicméně právě jejich index (*D*), skrze který proporcionalitu jednotlivých formulí posuzovali, z tohoto principu vychází. Druhou podmínkou je, že bychom do obecné kategorie kvót, kterou autoři hodnotí z tohoto pohledu jako nejproporčnější, zařadili pouze nejčistší a nejtypičtější případ, kterým je Hareova kvóta. Zbylé dvě, Hagenbach-Bischoffova kvóta a kvóta Imperiali, totiž vykazují větší míru disproportionality než dělitel Sainte-Laguë. To je zřejmé z grafu 11 a tabulky 8. Za těchto dvou podmínek by bylo pořadí stanoveno správně. Nicméně Loosemoreovo a Hanbyho paušální vnímání kvót jako jediné kategorie se společnými vlastnostmi je nepřijatelné.

Arend Lijphart si tento problém částečně uvědomoval, a proto z kategorie kvót vyňal kvótu Imperiali. Tu správně vyhodnotil jako více disproportionální než Sainte-Laguë a méně než D'Hondt. Avšak spojení Hare a Hagenbach-Bischoffa do jediné nejproporčnější kategorie také nebylo správné. Jedině Hareova kvóta je totiž proporčnější než dělitel Sainte-Laguë, což je opět zřejmé z grafu 11 a tabulky 8. To vše platí při dodržení základního požadavku, že takovéto škálování formulí uvedeme jednoznačně jako výsledek tradičního přístupu k proporcionalitě, která je měřena pomocí Loosemore-Hanby indexu, což však Lijphart neuvádí a své závěry považuje za obecně platné.

Samotné utváření škál je přímo závislé na metodě měření – indexu proporcionality, popřípadě na jiném empirickém podkladě, který autor škály použije (např. hodnoty přirozených prahů, které využil Gallagher). K podobnému závěru dochází na základě svého výzkumu i Aline Pennisi [Pennisi 1998: 16]. Předložil jsem dva mož-

né přístupy k vnímání proporcionality a každý z nich přinesl jiné škály na kontinuu proporcionalita-disproporcionalita. Shodné pořadí jednotlivých formulí naopak vykazaly na kontinuu disproporcionalita ve prospěch silných stran versus disproporcionalita ve prospěch slabých stran. To je nepochybně významné zjištění. Žádný nestranný nástroj se v současnosti k měření volební proporcionality nepoužívá a je otázkou, zda nějaký takový ideální nástroj existuje. Zajímavou cestou by proto mohlo být hledání kompromisních přístupů. Jeden z nich jsem představil v podobě váženého průměru Loosemore-Hanby a mého RR indexu. Není zcela nestranný, ale je méně zaujatý.

TOMÁŠ LEBEDA (1976) vystudoval obor politologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (2001), kde získal i doktorát v témže oboru (2005). Je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. Působí v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Přednáší několik kurzů na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na oblast voleb a volebních systémů a jejich vlivu na konstituování stranických systémů. Dále se soustředí na oblast hodnotových orientací a postojů veřejnosti souvisejících s politikou.

Literatura

- Balinski, M. L., H. P. Young. 1975. „The Quota Method of Apportionment.“ *American Mathematical Monthly* 82: 701–730.
- Balinski, M. L., H. P. Young. 1982. *Fair representation: Meeting the Ideal One Man, One Vote*. New Haven: Yale University Press.
- Blondel, J. 1969. *An Introduction to Comparative Government*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Duverger, M. 1978. *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*. 3rd edition. London: Cambridge University Press.
- Electoral Systems and Voting Procedures at Local Level*. 1999. Strasbourg: Council of Europe.
- Fabian, F., Z. Klubier. 1998. *Metoda Monte Carlo a možnosti jejího uplatnění*. Praha: Prospektrum.
- Farrell, D. M. 1997. *Comparing Electoral Systems*. New York, London: Prentice Hall, Harvester Wheatsheaf.
- Fiala, P. 2004. „Kritická interpretace ‚zákonů‘ o vlivu volebních systémů na stranické systémy.“ Pp. 51–65 in M. Novák, T. Lebeda et al. *Volební a stranické systémy, ČR v mezinárodním srovnání*. Dobrá voda: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Filip, J. 1992. *Základní otázky volebního práva v ČSFR*. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Gallagher, M. 1991. „Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems.“ *Electoral Studies* 10: 33–51.
- Gallagher, M. 1992. „Comparing Proportional Representation Electoral Systems: Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities.“ *British Journal of Political Science* 22: 469–496.
- Hermens, F. A. 1936. „Proportional Representation and the Breakdown of German Democracy.“ *Social Research* 3: 411–433.

- Krouský, O. 1933. *Volební reforma*. Praha: Národní obrození.
- Laakso, M. 1979. „Thresholds for Proportional Representation: Reanalyzed and Extended.“ *Munich Social Science Review* 1: 19–28.
- Lebeda, T. 2001a. „Hlavní proměnné poměrných volebních systémů.“ *Sociologický časopis* 37: 425–448.
- Lebeda, T. 2001b. „Přirozený práh poměrných systémů, teorie a realita.“ *Politologický časopis* 8 (2): 134–149.
- Lebeda, T. 2006. „Teorie reálné kvóty, alternativní přístup k měření volební proporcionality.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (4): 657–681.
- Lijphart, A. 1986. „Degrees of Proportionality of Proportional Representation Formulas.“ Pp. 170–179 in B. Grofman, A. Lijphart (eds.). *Electoral Laws and Their Political Consequences*. New York: Agathon Press.
- Lijphart, A. 1994. *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-seven Democracies, 1945–1990*. New York: Oxford University Press.
- Lijphart, A., R. W. Gibberd. 1977. „Thresholds and Payoffs in List Systems of Proportional Representation.“ *European Journal of Political Research* 5: 219–244.
- Loosemore, J., V. J. Hanby. 1971. „The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expressions for Electoral Systems.“ *British Journal of Political Science* 1: 467–477.
- Nohlen, D. 1990. *Wahlrecht und Parteiensystem*. Opladen: Leske Budrich.
- Pennisi, A. 1998. „Disproportionality Indexes and Robustness of Proportional Allocation Methods.“ *Electoral Studies* 17: 3–19.
- Rae, D. 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven. London: Yale University Press.
- Riker, W. H. 1982. „The Two-party Systems and Duverger's Law: An Essay on the History of Political Science.“ *American Political Science Review* 76: 773–766.
- Rokkan, S. 1970. *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Process of Development*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rose, R. (ed.). 2000. *International Encyclopedia of Elections*. London: Macmillan.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems*. London: Cambridge University Press.
- Sartori, G. 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství*. Praha: Sociologické nakladatelství. (1st edition in English 1994.)
- Schuster, K., F. Pukelsheim, M. Drton, N. R. Draper. 2003. „Seat biases of apportionment methods for proportional representation.“ *Electoral Studies* 22: 651–676.
- Taagepera, R., M. S. Shugart. 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press.

Fungování národních, regionálních a lokálních vlád – problém měření výkonu vlád („government performance“)^{1*}

TOMÁŠ KOSTELECKÝ, VĚRA PATOČKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Measuring the Performance of National, Regional and Local Governments

Abstract: The question of whether a government works well or poorly is not just a matter of concern for the citizens of whatever region that government governs; it is also of interest to scientists and analysts in a variety of fields. However, information about a government's performance is of use to the government itself. This article tries to answer the question of how government performance can be measured. It is impossible to come up with a generally acceptable and universal system of performance measurement, but the dozens of ways of measuring government performance can essentially be divided into four groups. The first group of approaches uses indicators of the socio-economic development in the governed area to measure a government's performance. The second group of approaches comprises attempts to measure government performance by means of a subjective evaluation by citizens of the governed territory or by various experts. The third group of approaches includes all attempts at measuring government performance that focus on procedural and institutional effectiveness and the quality of government performance. The last group is made up of attempts to measure government performance with the aid of aggregate indexes, which are mathematical-statistical aggregates of sub-indicators representing various forms of government activity, the conditions in the territory governed by the government, and a subjective evaluation of government performance by citizens, by the people in government themselves, and by various experts. Individual sub-indicators characterise various types of government activity, and it is their aggregate that measures overall government performance.

Keywords: government performance, government effectiveness, government quality, measurement of government performance.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 913–936

* Tento text vznikl díky finanční podpoře Grantové agentury České republiky v rámci projektu „Vliv politické kultury, sociálně-ekonomických a institucionálních faktorů na rozdíly ve fungování českých regionů“ (grant 403/04/1300).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: RNDr. Tomáš Kostecký, CSc., Mgr. Věra Patočková, M.A., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: tomas.kostecky@soc.cas.cz, vera.patochkova@soc.cas.cz.

¹ Jako český ekvivalent pro výraz „government performance“ používáme výraz „výkon vlády“ chápaný v širokém smyslu slova. Výkon vlády může být nazírán z celé řady úhlů pohledu s důrazem na jeho různé složky, k těmto složkám patří např. efektivita, kvalita a efektivnost, spokojenost občanů, resp. „zákazníků“. Dobrým fungováním je potom dosažení vyváženosti jednotlivých složek. Vztah mezi těmito složkami popisuje např. Půček [2005].

Úvod

Jak fungují vlády? Podle čeho to poznat? Tyto otázky zaměstnávají nejen občany, jejichž život je fungováním vlády bezprostředně ovlivněn, ale i samotné politiky, manažery veřejného i soukromého sektoru, analytiku pracující pro nejrůznější mezinárodní organizace nebo zahraniční investory. Otázky týkající se hodnocení vlády si však pokládají také velké počty společenských vědců nejrůznějších oborů, pro které je otázka fungování vlády předmětem trvalého odborného zájmu. Důvody, proč si příslušníci výše zmíněných skupin pokládají otázku o fungování vlády, mohou být různé. Autoři tohoto článku přistupují k otázce měření výkonu vlád jako akademičtí pracovníci řešící projekt základního výzkumu a z tohoto úhlu pohledu také přistupují k diskusi o měření výkonu vlád. Primárním cílem jejich snažení je kriticky zhodnotit různé přístupy měření výkonu vlád pro potenciální využití ve společenskovědním výzkumu.

Problémy, které výzkumníci zabývající se fungováním vlád musí řešit, jsou několikeroého typu. Prvním je problém filozofický: předtím, než můžeme hodnotit fungování konkrétních vlád, je třeba si nejprve obecně ujasnit, k čemu mají vlastně vlády sloužit. Tím se dostáváme na pole obecných filozofických úvah, které zpravidla počínají debatami o roli vlády ve společnosti, ale mohou končit až u přemýšlení o smyslu lidského života. Jako příklady takových pokusů o „definici“ role vlády nám může sloužit několik výroků Thomase Jeffersona: „(s)tarost o lidský život a štěstí a ne jejich destrukce je první a jediný legitimní cíl dobré vlády“, „(s)voboda a lidské štěstí... jsou jedinými cíli všech legitimních vlád“, „(š)těstí a prosperita našich obyvatel... jsou jediným legitimním cílem vlády“ nebo „(r)ovná práva lidí a štěstí každého jedince jsou nyní uznávány jako jediné legitimní cíle vlád“² [Jefferson 1903–04 Vol. 16: 359, Vol. 12: 369, Vol. 13: 41, Vol. 15: 482]. Z Jeffersonových „definic“ je v zásadě zřejmé, co považoval za obecnou funkci vlády v demokratické společnosti – *sloužit* zájmům občanů. Méně jednoznačné už je určení toho, v čem konkrétně by měla tato služba spočívat (ve čtyřech uvedených citátech je zmíněno celkem pět konkrétnějších cílů vlády). I pokud bychom se s Jeffersonem v jeho základní představě o roli vlády shodli (a neakceptovali některý z mnoha možných alternativních pohledů), k praktickému použití jeho definice je ještě daleko, je totiž třeba co nej přesněji definovat každý z použitých pojmů.

A v tomto okamžiku se dostáváme k druhému typu problému, a to je problém teoreticko-pojmový. Ačkoliv je zřejmé, že Jeffersonem použitým pojmům jako „štěstí“, „svoboda“ nebo „rovná práva“ může intuitivně porozumět téměř každý, dosažení shody nad přesnou definicí těchto pojmů je velmi obtížné. Bez jasné definovaných pojmů ovšem nelze v bádání seriózně pokračovat, neboť bez nich nelze určit klíčové indikátory funkčnosti vlády a eventuálně vybrané proměnné nelze smysluplně operacionalizovat a měřit. Určitá míra shody při definování použí-

² Citáty pocházejí z řeči k marylandským republikánům z roku 1809, ze dvou dopisů Tadeu-
szi Kościuszce z let 1810 a 1811 a z dopisu Adamantiu Corayovi datovaného 1823.

vaných pojmů je navíc nezbytným předpokladem toho, aby si vědci porozuměli navzájem.

Třetím bezprostředně navazujícím problémem je problém metodologický. To, jak je výkon vlád měřen, je do značné míry dáno tím, jak je vymezena role vlády. Přesto, jestliže se shodneme na tom, jaká má být role vlády a jaké jsou její konkrétní cíle, a dosáhneme shody i v tom, jak definovat jednotlivé pojmy, můžeme se stále ještě radikálně odlišit v pohledu na to, jak výkon vlády prakticky měřit. Snaha podívat se podrobněji na to, jak je teoreticky možné přistupovat k řešení metodologických problémů spojených s měřením výkonu vlády, a také na to, jak je tento problém prakticky řešen v zahraničí i v České republice, je jádrem našeho příspěvku. V dalším textu se budeme věnovat metodologickým problémům (zajímá nás přitom reliabilita, validita a transparentnost jednotlivých metod) a první dva zmíněné problémy (filozofický a teoreticko-pojmový) přenecháme k úvahám filozofům a teoretikům sociologie a politických věd.

Fungování vlád a způsoby jeho hodnocení – obecná diskuse

Pokud zájemce o získání informací o daném tématu hledá v odborné literatuře, může zpočátku snadno nabýt dojmu, že publikované literatury je velmi mnoho. Po podrobnějším studiu dostupných materiálů je ovšem zřejmé, že metoda „poučit se jinde a od jiných a aplikovat získané poznatky při řešení konkrétního výzkumného problému“ je jen mimořádně obtížné uskutečnitelná. Především se záhy zjistí, že jen výjimečně se autoři prostudovaných prací zabývají problémem definice „fungování vlády“, jeho konceptualizace, operacionalizace a měření současně. Teoretici se zpravidla soustředí na definice a konceptualizace [Mill 1992; Dahl 1967; Shepsle 1988; Boix, Possner 1998], nikoliv už ovšem na operacionalizace a vlastní měření „výkonu vlády“. Tak je někdy možno vytvořit logicky konzistentní systém teoreticky zdůvodněných indikátorů výkonu vlády, který nelze použít, protože indikátory není možné v praxi měřit nebo data potřebná pro jejich operacionalizaci nejsou dostupná. Empiricky zaměření výzkumníci zase zpravidla příliš nerozebírají filozofické a konceptuální otázky, o to více se soustřeďují na využití konceptu výkonu vlády ve svých analýzách [např. Savage 1978; Barrileaux, Feiock, Crew 1992; Rice, Sumberg 1997; Garmise, Grote 1990; Cusack 1999; Milner, Ersson 2000; Rice 2001; Egerton 2002; Knack 2002; Hendrick 2004; Martinussen 2004; Coffé, Geys 2005 atd.].

Ačkoliv jsou empiricky orientované publikace z hlediska věcného velmi různorodé, mají určité společné znaky. Jedná se téměř vždy o komparativní práce, v nichž je kladen důraz na vzájemné porovnávání výkonu různých vlád. Ještě významnějším společným rysem většiny zmíněných prací je skutečnost, že problém výkonu vlády a jeho měření je málokdy hlavním cílem publikace [výjimky tvoří např. Savage 1978; Barrileaux, Feiock, Crew 1992 nebo Hendrick 2004]. Tím nejčastěji bývá analyzovat a vysvětlit zjištěné rozdíly ve výkonu vlád, k čemuž je použita celá škála

nejrůznějších nezávislých proměnných, popisujících všechny představitelné potenciální vysvětlující faktory, počínaje strukturálními znaky samotných institucí vlády, přes ekonomické a socioekonomické prostředí, ve kterém hodnocené vlády fungují, až po odlišnosti v politické kultuře na vládách spravovaných územích. Přitom definici, konceptualizaci a operacionalizaci nezávislých proměnných majících vysvětlovat rozdíly ve fungování vlád, je v pracích zpravidla věnována podstatně větší pozornost než definici, konceptualizaci a operacionalizaci samotné vysvětlované proměnné. Jak uvádí Heinrich [2003], vzhledem k existenci mnoha často i protichůdných představ bývají cíle vlády často vymezovány velmi vágně. Malý upozorňuje na to, že i „sebevící sofistikovaná analýza ... může být kdykoliv zpochybněna z pozice, že samotný cíl není legitimní, neměl být prioritou, není ve veřejném zájmu“ [Malý 2005: 9].

Při podrobnějším zkoumání toho, jak si jednotliví autoři ve svých textech definovali fungování vlád a jak ho ve svých analýzách měří, lze v zásadě vypořádat čtyři principiálně odlišné přístupy k měření výkonu vlád – měření pomocí ukazatelů sociálně-ekonomického rozvoje vládou spravovaného území, měření prostřednictvím subjektivního hodnocení fungování vlády občany vládou spravovaného území nebo různými odborníky, měření procedurální a institucionální efektivnosti a kvality činnosti vlády a konečně měření pomocí agregátních indexů fungování vlády, které představují matematicko-statistickou agregaci dílčích ukazatelů postihujících nejrůznější formy činnosti vlády, situaci na vládou spravovaném území i subjektivního hodnocení fungování vlády občany i samými aktéry vládnutí.

Měření výkonu vlády pomocí ukazatelů sociálně-ekonomického rozvoje

Tento přístup není dominantní, ale vyskytuje se relativně často, zvláště v pracích ekonomů a politologů, kteří zkoumají souvislosti mezi volebním chováním a změnami ekonomické situace v čase [např. Nannestad, Paldam 1994] nebo se zaměřují na mezinárodní komparace výkonu vlád [např. Lijphart 1999]. Prakticky nikdy se tato metoda nepoužívá pro měření výkonu vlád na sub-národní úrovni.³ Typickými ukazateli, pomocí nichž se měří výkon vlády, jsou makroekonomické ukazatele, jako míra nezaměstnanosti, míra inflace, růst GDP, případně ukazatele jako výdaje na zdravotnictví, zdravotní stav, vzdělanost nebo míra kriminality, které bývají součás-

³ Pokud je nám známo, ani v České republice se rozdíly ve výkonu krajských, resp. lokálních vlád tímto způsobem nikdo měřit nepokoušel. Existují sice určité systémy sloužící k monitorování sociálně-ekonomických rozdílů mezi kraji, které mohou mimo jiné poskytovat i základnu pro různé programové či strategické dokumenty rozvoje krajů a následné vyhodnocení sociálně-ekonomických dopadů těchto programů (zřejmě nejlépe zpracovaný je dokument „Sledování regionálních rozdílů“ zpracovaný Ministerstvem pro místní rozvoj a publikovaný jako příloha č. 3 Strategie regionálního rozvoje ČR schválené usnesením vlády České republiky č. 682 ze dne 12. července 2000), identifikované rozdíly však nejsou považovány za výsledek odlišností ve fungování regionálních a lokálních vlád.

tí šířeji pojímaných indexů lidského rozvoje [např. United Nations Development Programme 2005].

Autoři používající tento přístup vycházejí (z většinou nevyřčeného) předpokladu, že činnost (národní) vlády má klíčový vliv na to, jak vypadá vládou „spravovaná“ společnost, a že je tedy možné z ukazatelů stavu určité společnosti zpětně odvozovat kvalitu fungování vlády. Tento předpoklad je do jisté míry oprávněný. Historie dvacátého století nám k pozorování poskytl(a) nejméně dva příklady „sociálních experimentů“ (Německo, Korea), při nichž byl relativně ekonomicky, sociálně a kulturně homogenní stát rozdělen na dvě části, které byly poté spravovány významně odlišně fungujícími vládami. Následně pozorované rozdíly sociálně-ekonomického vývoje v oddělených částech původního státu byly nepochybně z velké části způsobeny právě odlišnostmi ve fungování vlád. U řady ukazatelů sociálně-ekonomického vývoje nebylo ovšem možné pozorovat rozdíly zapříčiněné odlišnostmi ve fungování vlád hned po změně vlády, ale až po určité, relativně dlouhé době (např. ukazatele zdravotního stavu obyvatel). Některé ukazatele sociálně-ekonomického rozvoje (zvláště ekonomické) divergovaly relativně rychle a zásadně, zatímco ve vývoji jiných ukazatelů (např. míry vzdělanosti) se rozdíly tolik neprojevovaly.

Lze říci, že sociálně-ekonomický vývoj na určitém území je do značné míry závislý na vývoji v období časově předcházejícím. Tento jev, nazývaný path-dependency [Blažek, Uhlíř 2002], je pozorovatelný jak na úrovni národních států, tak na úrovni regionů a lokalit. Skutečnost, že sociálně-ekonomické systémy jsou ve svém vývoji do značné míry setrvačné, a že se tudíž změny ve fungování určité vlády zpravidla projeví na hodnotách ukazatelů sociálně-ekonomického rozvoje vládou spravovaného území až po určité době (jestliže vůbec), představuje při hodnocení fungování vlád pomocí ukazatelů sociálně-ekonomického rozvoje další podstatnou metodologickou komplikaci. To o to více, že rozdíly ve fungování dvou po sobě následujících vlád jsou ve většině studovaných případů menší než rozdíly mezi vládami západního a východního Německa, resp. Severní a Jižní Koreje, takže i důsledky odlišného fungování vlád jsou méně zřetelné, a tudíž hůře měřitelné. Debata, jestli je za současné problémy zodpovědná současná vláda nebo ta předchozí, tak není jenom povinným folklórem politických šarvátek, ale veskrze legitimní otázkou, na kterou musí výzkumník hledat adekvátní odpověď.

Dalším vážným problémem přístupu, který měří fungování vlády pomocí ukazatelů sociálně-ekonomického rozvoje, je existence víceúrovňového vládnutí (multi-level government) v soudobých společnostech. Jinak řečeno: na různých teritoriálních úrovních fungují paralelně různé vlády,⁴ které si ve správě záležitostí příslušného území mezi sebe dělí jednotlivé kompetence. Navíc se vlády na různých

⁴ V češtině není tato skutečnost tak jasně patrná čistě z jazykových důvodů – slovem „vláda“ běžně označujeme pouze národní vládu, zatímco obdobné instituce na úrovni regionální, lokální či nadnárodní (Evropská unie) vládami nenazýváme. V angličtině, francouzštině nebo v němčině jsou slovem vláda (government, gouvernement, Regierung) označovány instituce na úrovni národní, regionální i lokální.

úrovních ovlivňují navzájem⁵ [Hendrick 2004]. Čím menší jednotku sledování při svém zkoumání zvolíme, tím větší je počet vlád (na různých teritoriálních úrovních), které dané území „spravují“. Protože život lokální společnosti ovlivňuje působení všech zmíněných úrovní vlád zároveň, je v řadě případů těžko odlišitelné, působení které z vlád mají naměřené hodnoty sociálně-ekonomických vlastně odrazet, což zpochybňuje jejich validnost.

Navíc čím je svět globalizovanější a ekonomicky propojenější, tím větší počet potenciálních faktorů majících vliv na sociálně-ekonomický rozvoj určitého území musíme při hodnocení brát v úvahu. Na výši nezaměstnanosti v určitém území mohou mít kromě vládní politiky vliv nejen například jeho dopravní poloha, ale i sezona silných hurikánů v Karibiku nebo rozhodnutí WTO o liberalizaci obchodu v určité oblasti.

Je tedy zřejmé, že rozdíly ve fungování vlád nejsou příčinou všech odlišností v sociálně-ekonomickém vývoji, respektive že ne všechny pozorované sociálně-ekonomické rozdíly je možné přičítat vládám. Jinými slovy: vlády ovlivňují méně, než se na první pohled zdá – zdaleka ne všechno je zásluha (nebo vina) vlády.

Měření výkonu vlády prostřednictvím subjektivního hodnocení fungování vlády

V rámci tohoto přístupu lze odlišit dva základní typy s ohledem na to, kdo vládu hodnotí – jednak to mohou být občané, kteří žijí na vládou spravovaném území, nebo se může jednat o odborníky, kteří mohou, ale nutně nemusí žít na území, jehož vláda je hodnocena.

Měření výkonu vlády prostřednictvím subjektivního hodnocení fungování vlády občanů vládou spravovaného území je používáno velmi často a v různých typech studií. Typické je v analýzách zkoumajících souvislost mezi rozhodováním voličů a jejich hodnocením výkonu vlády za uplynulé období [v USA např. Fiorina 1981; Nicholson, Segura, Woods 2002; Jones, McDermott 2004; v Kanadě Fournier et al. 2003; v Bolívii Hiskey, Seligson 2003; ve Velké Británii Egerton 2002 atd.]. Méně často je tento přístup využíván v komparativních analýzách srovnávajících fungování vlád na úrovni zemí [např. Kluegel, Mason 2004], regionů, resp. jednotlivých států federace [Knack 2002] výjimečně na úrovni jednotlivých obcí [Cusack 1999]. Někdy je měření výkonu regionálních nebo lokálních vlád, resp. jejich jednotlivých organizačních jednotek prostřednictvím jejich hodnocení obyvateli součástí výzkumů, které buď jednorázově, nebo opakovaně na zakázku měst či regionů zpracovávají komerční firmy pro výzkum trhu (např. City Audit prováděný The Gallup Organizati-

⁵ Vzájemné ovlivňování nemá vždy jen charakter „odshora dolů“, i když takový typ ovlivňování je nejběžněji pozorovatelný. Vlády jednotlivých států federace mívají značný vliv na federální vládu, podobně i silné regionální vlády, případně vlády velkých měst ovlivňují národní vlády, národní vlády v EU ovlivňují fungování centrálních orgánů EU, hovoří se i o vlivu silných regionů na EU atd.

on v USA nebo v Maďarsku, City Check uskutečňovaný v České republice firmou Factum Invenio⁶).

Ve všech zmíněných případech je základním zdrojem informací o výkonu vlád subjektivní hodnocení občanů získané z výzkumů veřejného mínění reprezentativního pro populaci zkoumaného území. Tento přístup je používán výhradně k hodnocení výkonu vlád ve svobodných společnostech, v nichž je možné vůbec výzkumy veřejného mínění realizovat a očekávat pravdivé odpovědi respondentů na položené otázky. Striktně vzato, neměří se samotný výkon vlády, ale míra spokojenosti občanů s vládou. Skutečnost, že použitý ukazatel výkonu vlády je založen výhradně na subjektivním posouzení voličů, je zároveň předností i slabinou tohoto přístupu.

Ačkoliv vlády dělají velké množství nejrůznějších věcí, v zásadě má jejich činnost jediný cíl – sloužit zájmům občanů. Je tedy logické, že se výzkumníci snaží posuzovat výkon vlády podle hodnocení uživatelů jejich práce. Z hlediska metodologického je možné v zásadě postupovat dvěma způsoby: buď jsou respondenti obecně dotázáni na svoji celkovou spokojenost s výkonem vlády, nebo jsou dotazováni na spokojenost s jednotlivými činnostmi vlády. První z uvedených možností je používána častěji a má tu výhodu, že je univerzální. Odpadá při něm problém potenciální nekonzistentnosti hodnot „objektivních ukazatelů“ různých činností vlády (výkon vlády může být objektivními ukazateli hodnocen v některém ohledu jako špičkový, v jiném jako velmi slabý) a následném složitém rozhodování o váze jednotlivých ukazatelů. Výzkumník nechá na zvážení respondenta, jaká kritéria k hodnocení vlády použije a jak bude svá pozorování interpretovat, a zabývá se pouze výsledkem tohoto hodnocení v přesvědčení, že při velkých počtech respondentů a jejich reprezentativním výběru budou naměřené hodnoty věrně odrážet generalizované postoje občanů, coby konečných „zákazníků“ práce vlády. Pokud jsou respondenti dotazováni na spokojenost s jednotlivými činnostmi vlády, získá výzkumník strukturovanější a přesnější obraz o hodnocení výkonu vlády občany, ale způsobí si zároveň jistý problém: výsledek takového měření je ovlivněn jak výběrem otázek, tak i váhou přisuzovanou jednotlivým odpovědím, a obojí je výsledkem jeho vlastního rozhodnutí.

Je však zřejmé, že měřit výkon vlád výhradně na základě míry spokojenosti s vládou získanou z reprezentativního průzkumu veřejného mínění může být značně ošidné. Největší slabina tohoto přístupu spočívá ve skutečnosti, že jeho smysuplnost a validita je založena na několika (zpravidla explicitně nevyřčených) předpokladech. Především se předpokládá, že naměřené rozdíly ve spokojenosti s činností vlády skutečně odrážejí rozdíly v kvalitě jejího fungování, nebo s nimi alespoň úzce korelují. Jinými slovy: občany lépe hodnocená vláda funguje lépe, občany hůře hodnocená vláda funguje hůře. V zásadě se předpokládá, že pokud jsou respondenti dotázáni: „Jak jste spokojen s činností vlády?“, racionálně posoudí její činnost,

⁶ Informace pocházejí z internetových stránek zmíněných společností: <http://gallup.com>, <http://www.gallup.hu>, <http://www.factum.cz/governmental.html>.

ohodnotí její silné a slabé stránky a podle svých nejlepších znalostí a schopností ji za pomoci nabízené škály oznámkuje. (Obdobný předpoklad platí i v případě, že jsou občané dotazováni na spokojenost s určitou konkrétní činností vlády.) Výzkumníci nejsou natolik nerealističtí, aby si mysleli, že se *všichni* oslovení respondenti chovají podle naznačeného schématu, předpokládají ovšem, že zjištěná data mají takové vlastnosti, jako kdyby se naznačeným způsobem chovala většina oslovených.

Ve skutečnosti nikdo přesně neví, jestli (resp. do jaké míry) zjištěné indikátory spokojenosti takové vlastnosti mají. Ačkoliv studie jednoznačně dokazují, že subjektivní vnímání výkonu vlády voliči je významným faktorem při jejich volebním rozhodování, a je tedy v tomto smyslu naprosto reálným a relevantním údajem, nelze zjistit, nakolik opravdu měří výkon vlády. Kromě samotné činnosti vlády, na kterou je otázka směřována, ovlivňuje hodnocení respondentů celá řada dalších skutečností, se kterými má vláda jen málo co do činění (nebo dokonce vůbec nic). Respondenty ovlivňuje především jejich obecné vnímání situace ve společnosti. Velká část respondentů nedokáže přesně rozlišit, do kompetence které vlády spadá ta či ona oblast jejich hodnocení. Tak může být i v případech, kdy respondent hodnotí opravdu činnost vlády na základě pozorování situace v oblastech, které vlády přímo ovlivňují, zodpovědnost přisuzována jiné instituci, než která je za danou oblast ve skutečnosti zodpovědná. Dále mají ve svém hodnocení tendenci přisuzovat vládě zodpovědnost i za věci, které vláda mohla jen stěží ovlivnit (např. zvýšení ceny benzínu v reakci na růst cen ropy). Respondenti mají navíc tendenci hodnotit vládu prizmatem své vlastní osobní situace – například politika vlády v oblasti bydlení je kladněji hodnocena lidmi, kteří jsou spokojeni se svým vlastním bydlením, a to i v případech, kdy se vláda svojí činností na zajištění jejich bydlení prokazatelně nijak nepodílela [Kostecký 2005].

Pochybnosti o validitě informací o fungování vlád prostřednictvím jejich hodnocení populací vyvolává také empiricky pozorovatelný fakt, že hodnocení práce vlády má tendenci fluktuovat v čase. Není přitom příliš pravděpodobné, že by tyto fluktuace kopírovaly změny výkonu vlády v čase. Jsou evidentně spíše reakcí na konkrétní události a jejich mediální interpretaci. Konečně, velmi problematické je měření funkčnosti vlád na základě jejich subjektivního hodnocení občany u mezinárodních srovnání, kde je věc navíc komplikována kulturními rozdíly mezi porovnávanými národy a potížemi s překlady téže otázky do různých jazyků. V různých kulturních kontextech mohou mít shodné pojmy posunuté významy, což přispívá k tomu, že se do komparativních dat mohou tímto způsobem dostávat těžko odhalitelné systematické chyby.

Jak bylo uvedeno v úvodu, *druhým významným typem hodnocení výkonu vlády založeným na subjektivním hodnocení je hodnocení odborníků*. Tento způsob se používá především v případech, kdy je velmi obtížné definovat indikátory, pro které lze nalézt objektivně měřitelná data. Vychází se přitom z předpokladu, že hodnocení provádí lidé, kteří jsou špičkovými odborníky v oblasti, ke které se vyjadřují. Tím by měly být odstraněny některé z nevýhod vyjmenovaných u subjektivního hodnocení

výkonu vlády občany. Může se přitom jednat o dotazníková šetření, na která odpovídají například vysoce postavení manažeři komerční sféry nebo podnikatelé, pracovníci neziskového sektoru, vědečtí pracovníci, konzultanti poradenských firem, zahraniční investoři, ale i vysoce postavení úředníci státní správy a bývalí i současní politikové nebo jiní experti, jejichž počet a zastoupení v jednotlivých projektech se může značně lišit, nebo se může jednat o méně početné panely expertů z celého světa, kteří hodnotí více zemí podle předem daných kritérií. Některé z těchto měření lze považovat za reprezentativní, některé nikoliv [Kaufmann, Kraay, Zoido-Lobaton 1999].

Způsob expertního posouzení při hodnocení výkonu vlády využil například Putnam pro měření některých dílčích indexů, na jejichž základě byl zkonstruován agregátní index výkonu vlády. Expertního posouzení dostupných materiálů využil pro hodnocení existence a kvality statistických informačních zdrojů zajišťujících informace pro regionální vládu. Za pomoci expertního hodnocení všeobecnosti zákonů, jejich vzájemné provázanosti a kreativity měřil výsledek legislativní práce týkající se ekonomického rozvoje, územního plánování a sociálních služeb [Putnam 1993].

Hodnocení vlád je také součástí řady mezinárodních projektů, které se primárně týkají širěji pojatého hodnocení vládnutí (governance).⁷ Jak je patrné z přehledu projektů, který zpracoval Nekola [2004], používají tyto mezinárodní projekty často právě hodnocení expertů, které je při vytváření konečných indexů doplněno například názory občanů nebo tvrdými daty z nejrůznějších organizací a institucí. Hodnocení výkonu vlády se v rámci těchto mezinárodních projektů objevuje jako jeden z řady indikátorů vládnutí. Například jedním ze 6 klíčových indikátorů⁸ sledovaných v rámci projektu Světové banky s názvem Governance Matters je efektivita vlády [Žák 2005]. Tento indikátor přitom využívá řady zdrojů, jejichž součástí je hodnocení, které se nějakým způsobem dotýká mimo jiné i hodnocení vlády (např. Business Environment Risk Intelligence, Global Competitiveness Survey, World Competitive Yearbook a další) [Kaufmann, Kraay, Zoido-Lobaton 1999].

I expertní hodnocení však mají svá úskalí. Různí experti mohou například, vzhledem k tomu, že se jedná o subjektivní hodnocení, vydat různá, i protichůdná stanoviska. Jak upozorňuje Hrach, „problémem je také sama nutnost oslovit dostatečný počet fundovaných a nestranných, lokálními zájmy nezatížených expertů“ [Hrach 2005: 10]. Navíc i zde může dojít k situaci, že „expert“ je skutečně odborníkem ve svém oboru, ale nemusí být příliš obeznámen se specifiky území, jehož vládu hodnotí, což může výsledné hodnocení zkreslit. Jak upozorňují Court, Hyden a Mease [2002] hodnocení může být ovlivněno politickou nebo ideologickou agendou organizace, která hodnocení provádí, nebo se někdy objevuje tendence hodnotit automaticky země s dobrými ekonomickými výsledky lépe. U mezinárodních

⁷ Problematice vládnutí (governance) se věnuje například Potůček, Veselý, Nekola [2004].

⁸ Tyto indikátory jsou známy pod názvem Aggregate Governance Indicators, používá se rovněž název Governance Indicators.

srovnání mohou i v případě expertních hodnocení nastat výše uvedené komplikace způsobené kulturními rozdíly, týkající se problémů s interpretací otázek.

V případě větších reprezentativních šetření, ať už jsou respondenty občané nebo experti, je nevýhodou i poměrně vysoká finanční náročnost pro získání dat.

Měření procedurální a institucionální efektivity a kvality výkonu vlády

Přístup, který používá k měření výkonu vlády míry procedurální a institucionální efektivity a kvality vlády, vychází ze zcela jiné filozofie než předchozí dva popisované přístupy. Především je založen na představě, že výkon vlády je nutné měřit pomocí „objektivních kritérií“ a že je to možné.

Při tomto způsobu hodnocení je důležité rozlišovat výstupy a výsledky činnosti vlády [Leonardi, Nanetti 1990; Government Performance and Result Acts of 1993 (USA) 1993; Špalková 2003; Víturka et al. 2005]. Za výstupy (outputs) je považováno všechno to, co je přímo ovlivnitelné politikou vlády v určité oblasti, za výsledky (outcomes) je označována samotná situace v určité oblasti (případně její změny), která zpravidla je (mimo jiné) ovlivněna politikou vlády.⁹ Nejlépe je rozlišení patrné na konkrétních příkladech. Kupříkladu v oblasti dopravy může být jedním z hlavních cílů vlády snížení nehodovosti při provozu na silnicích. Vláda ovšem nemůže nehodovost snížit přímo, může ale vytvářet podmínky k tomu, aby se nehodovost snižovala. Vláda například investuje peníze do budování objezdů měst a chráněných železničních přejezdů (to jsou výstupy – outputs). V důsledku činnosti vlády v této oblasti se může (ale nutně nemusí!) snížit počet obětí dopravních nehod chodců ve městech a nehod na železničních přejezdech (to jsou výsledky – outcomes). Podobně je výstupem například přístrojová vybavenost porodnic nebo počet fungujících průmyslových zón nabízených investorům, zatímco výsledkem je míra kojenické úmrtnosti či zisk firem, které služeb průmyslových zón využily.

Při tomto způsobu hodnocení výkonu vlády se primárně používají ukazatele, které popisují výstupy činnosti vlády, a naopak existuje obecně určitá snaha vyhýbat se ukazatelům charakterizujícím výsledky. To vede výzkumníky k soustředění se na činnost vlády jako instituce, analýzám procedur, které během činnosti vlády probíhají, a k hodnocení jejich efektivity. V praxi to vypadá tak, že se činnost vlády „rozloží“ na jednotlivé procedury a operace a u všech z nich, u kterých to jde a pro která je možné získat nějaká kvantifikovatelná data, se měří jejich efektivita [např. Savage 1978; Barrileaux, Feiock, Crew 1992; Government Performance Project 1999, 2000, 2001, 2002a]. Tento způsob měření je do jisté míry podobný shromažďování informací o fungování nějakého velkého průmyslového podniku pro potřeby managementu a jejich využití k hledání skrytých rezerv v efektivitě jednotlivých dílčích operací s cílem zvýšit celkovou efektivitu firmy.

⁹ Víturka et al., kteří se zabývají efektivností rozvojových programů, rozlišují u těchto programů vedle výstupových a výsledkových indikátorů ještě indikátory dopadů [Víturka et al. 2005].

Nevýhodou tohoto přístupu měření funkčnosti vlády může být skutečnost, že může nechávat stranou výsledky politiky vlády. Může se zvyšovat počet lidí, kteří prošli rekvalifikačními kurzy (tedy ukazatel výkonu vlády), aniž by to jejich absolventům přineslo šanci najít práci. Mather [2003] upozorňuje, že v celém procesu měření výkonu, v podobě, v jaké je zaváděn na úrovni národních vlád, se skrývá řada nebezpečí. Celý proces je až příliš centralizovaný a je na něm patrné, že vzniká „odshora dolů“. Bývá stanoveno příliš mnoho cílů, což způsobuje zmenšení prostoru pro samostatné rozhodování managementu na středních a nižších stupních řízení. Zároveň je třeba mnoho lidí nutných ke kontrole, monitorování a auditu systému ukazatelů. Největší nebezpečí spočívá v možnosti zafixování cílů a indikátorů k měření výkonu na delší dobu, což může vést ke ztrátě flexibility systému a brání možnosti průběžných úprav. Vzniká nebezpečí slepé uličky závislosti na „plnění plánu“ rozepsaného do detailu jednotlivými indikátory efektivity, zatímco se ztratí ze zřetele samotné cíle politik.

Právě s poukazem na tyto nedostatky se ve veřejné sféře také objevují přístupy, které záměrně preferují výsledky (outcomes) před výstupy (outputs). Na tyto přístupy měly vliv také myšlenky Total Quality Management (TQM).¹⁰ TQM se zaměřuje na kvalitu a výsledky. Za průkopnický případ tohoto přístupu je uváděn program Reganovy administrativy z 80. let – JTPA (the US Job Training Partnership Act). Ve svém hodnocení se tento program zaměřoval na výsledky (outcomes), jako je např. umístění do zaměstnání a výdělek účastníka programu, a nikoli na výstupy (outputs), např. počet osob, které se programu zúčastnily [Heinrich 2003]. Přístupy preferující výsledky vycházejí z předpokladu, že systém obsahuje více proměnných, než které můžeme najednou obsáhnout, nebo že na některé proměnné působí vlivy, které nemůžeme předvídat nebo ovlivnit. Jak Heinrich dále uvádí, při hodnocení by měla být pozornost zaměřena nikoli pouze na dokumentaci výsledků, ale shromážděné informace o výkonu by měly manažerům ve veřejném sektoru pomoci pochopit, *jak* jsou jejich rozhodnutí a jednání provázána s výsledky a jaké kontextové faktory je mohou limitovat nebo naopak zvětšovat jejich úspěšnost.

Špalková [2003] poukazuje na to, že v praxi se při hodnocení programů ve veřejném sektoru výstupy a výsledky příliš často nerozlišují, a navrhuje pracovat se vstupy, výstupy a účinky (čeho bylo dosaženo). Porovnání vstupů a výstupů odpovídá na otázku, zda byly optimálně využity dostupné zdroje (efektivnost), porovnání výstupů a účinků se zabývá tím, jak výstup přispívá k cílům a očekáváním (účinnost).

Praktickému rozšíření výše zmíněných přístupů napomohla „konzervativní revoluce“ v 80. letech se svým důrazem na omezení role vlád a potřebu šetřit peníze daňových poplatníků. Ještě větší praktický vliv měl následný nástup ideologie „new public management“ [Clark, Hoffmann-Martinot 1998], která byla reakcí na

¹⁰ TQM systémy zaměřené na kvalitu představují dlouhodobý závazek vrcholových manažerů na neustálé zlepšování kvality, plné nasazení zaměstnanců na všech organizačních úrovních a sdílenou vizi kvality, orientaci na zákazníka a systematické shromažďování dat a jejich analýzu s cílem identifikovat místa, kde leží potenciál pro zlepšování kvality [Heinrich 2003].

fiskální problémy měst a obcí a představovala jakousi formu zavádění krizového managementu do jejich řízení.¹¹ Autoři uvedených metod inspiraci z komerční sféry nijak nezastírají a naopak ji považují za svoji silnou stránku, neboť ji zpravidla sami považují za aplikaci praxí prověřeného modelu do nové oblasti života společnosti – správy veřejných věcí.

Jedním z prvních příkladů takového systému měření výkonu veřejné instituce (ačkoliv ještě ne „místní vlády“ jako celku), byl projekt CompStat uvedený v činnosti na počátku devadesátých letech 20. století v policejním departmentu ve městě New York [Baxandall, Euchner 2003]. Manažeři odpovědní za fungování policie v tomto městě po desetiletí vyhlášeném vysokou kriminalitou se rozhodli systematicky shromažďovat všechny měřitelné informace o nejrůznějších typech kriminálních činů, hlášeních policii, reakci policie a stížnostech na činnost či nečinnost policie. Všechna data byla lokalizována a s využitím geografických informačních systémů (GIS) analyzována s cílem zlepšit práci newyorské policie. Lokalizovatelnost všech informací v čase a v prostoru umožňovala nejen analýzu dat, ale dávala zároveň možnost identifikovat konkrétní policisty, konkrétní velitele a konkrétní policejní okrsky, u nichž se vyskytovaly největší problémy, a zároveň ty, jejichž práce byla nejefektivnější a s nimiž byla největší spokojenost. Ačkoliv se CompStat primárně zaměřoval na řízení výstupů (outputs) policejní práce – tedy např. zkrácení doby mezi nahlášením kriminálního činu a zásahem policie či zmenšením počtu stížností na práci policie, ve svém důsledku vedl i ke zlepšení výsledků (outcomes) – statistika zaznamenala postupné snižování míry kriminality ve městě.

Úspěch newyorské policie a metoda, kterou byl dosažen, nezůstal bez povšimnutí. Starosta města Baltimore, zvolený v roce 1999, najal autora newyorského systému CompStat do služeb města a pověřil ho vytvořením systému, který by umožnil shromažďovat a analyzovat data o fungování všech složek lokální vlády a používat jeho výstupy k operativnímu řízení radnice. Systém nazvaný CityStat využil existujících dat shromažďovaných na různých místech v aparátu města primárně k jiným účelům, než je měření a hodnocení výkonu. Během několika let systém shromáždil v určité formě informace o fungování celkem šestnácti odborů městského úřadu [Baxandall, Euchner 2003]. Analýza těchto dat odhalila „ostrovy pozitivní deviace“ v některých částech města a naopak problémy v jiných, vedla k reorganizaci práce, zavedení průběžného systému monitorování výkonů, úsporám v nákladech. Zároveň byl zaveden systém nezávislého auditu kvality dat vkládaných do systému. Kumulace velkého množství údajů po delší období umožnila navíc kromě analýz vzájemných souvislostí mezi indikátory zpracovávat i časové řady a analyzovat vývojové trendy.

Již od 90. let je možné pozorovat zavádění tohoto přístupu k měření výkonu institucí i na národní úrovni, od předchozích příkladů se však poněkud odlišuje

¹¹ „New Public Management klade důraz na ekonomičnost, účinnost a efektivitu vládních organizací, instrumentů a programů a vyšší kvalitu poskytovaných služeb.“ [Hons et al. 2005: 146]

v tom, že nerozlišuje tak striktně výstupy (outputs) a výsledky (outcomes). Kupříkladu v roce 1993 byl v USA přijat „Zákon o výkonu a výsledcích vlády“ [Government Performance and Result Acts of 1993 (USA) 1993], který uložil federálním orgánům v rámci vytváření strategických plánů dělat každoroční plány výkonu (performance plans). Tyto plány výkonu musí mimo jiné ustavit cíle a vyjádřit takové cíle v objektivní, kvantifikovatelné a měřitelné formě (výjimky jsou možné pouze v odůvodněných případech, kdy je nemožné takovou formu použít). Kromě toho musí být ustanoveny indikátory výkonu, které mají být použity k měření nebo hodnocení relevantních výstupů (outputs), úrovně služeb a výsledků (outcomes) každé programové aktivity a zároveň popsat prostředky, které budou použity pro verifikaci a validizaci použitých ukazatelů.

V podobném duchu jde také systém měření výkonu vlády a auditů v Kanadě [National Quality Institute 1998], v Británii [Mather 2003] nebo ve Finsku [Kekkonen, Harrinvirta 2005]. Britské ministerstvo financí dokonce publikuje *Public Services Performance Index*, který porovnává výsledky s plány, jak byly stanoveny v tzv. „Public Service Agreements“ jednotlivých vládních institucí.

Nedochází však pouze k porovnávání výsledků s plánem v rámci jedné instituce. Instituce stále častěji hodnotí vlastní výkon tak, že ho porovnávají s výkony jiných podobných institucí. S úspěchem je zde uplatňován další z manažerských nástrojů, který pochází původně z komerční oblasti – benchmarking. Přestože i zde je sledováno hledisko efektivnosti, hlavním motivem tohoto porovnávání je nalezení nejlepší praxe. Jednotlivé obce nebo města podle předem stanovených kritérií porovnávají svůj výkon v nejrůznějších oblastech. Porovnání s jinými jim umožňuje zlepšovat svůj výkon, přičemž zlepšování výkonu je považováno za nikdy nekončící proces. Cílem zde není dosáhnout co největších úspor, ale nabídnout *efektivně kvalitní služby*.

Ačkoliv byl ve většině případů přístup založený na měření procedurální a institucionální efektivnosti činnosti institucí nebo kvality jejího výkonu používán primárně pro vnitřní potřeby instituce samotné, od počátku přitahoval i pozornost akademické sféry. Vědci především oceňovali potenciální možnost shromáždit podobná data za více územních jednotek a použít je k jejich komparaci. Hlavním problémem, na který výzkumníci naráželi, bylo získávání dat. Jako lidé stojící mimo zkoumané instituce neměli snadný přístup k informacím, které už byly v nějaké podobě k dispozici „uvnitř instituce“, a byli tak zcela závislí na ochotě zkoumaných institucí s nimi na shromažďování dat potřebných k výzkumu spolupracovat.¹² Některým akademickým pracovištím se ovšem podařilo využít své nezávislosti na zkouma-

¹² Například účastníci benchmarkingu jsou většinou vázáni etickým kodexem, který stanovuje, že informace poskytnuté jednotlivými účastníky se považují za důvěrné a nesmějí být zpřístupněny třetím stranám bez předchozího souhlasu účastníka, jehož data mají být zveřejněna [Šíroky et al. 2004]. Výstupy srovnávání uveřejněné na stránkách Benchmarkingové iniciativy jsou např. prezentovány tak, aby nebylo možné identifikovat jednotlivé subjekty (viz <http://www.benchmarking.vcvscr.cz>).

ných institucích, nabídnout ji jako záruku své nestrannosti a přesvědčit sponzory i potenciálně zkoumané instituce o užitečnosti měření výkonu vlád a jejich komparaci. Příkladem takového projektu je *Government Performance Project* uskutečňovaný The Maxwell School of Citizenship and Public Affairs na Syracuse University. Od roku 1996 projekt shromáždil a analyzoval komparativní data o fungování vlád všech 50 amerických států, 35 největších amerických měst a 40 velkých counties [Ingraham, Kneedler 2000; Government Performance Project 2002b]. Podobný projekt na úrovni obcí představují *Comparative Performance Measurement Program* administrovaný od roku 1994 Centrem pro měření výkonu při International City/County Management Association [International City/County Management Association 2006] nebo *The North Carolina Benchmarking Project* [Pate 2000], který je již od roku 1995 každoročně realizován School of Government at The University of North Carolina at Chapel Hill. Na procedurální stránku činnosti vlády se zaměřuje i studie, která měří funkčnost vlád Litvy a Lotyšska schopností dodržovat vlastní programové priority a plány v původně přijatém časovém harmonogramu [Evans, Evans 2001].

Tento přístup k měření výkonu se relativně rychle rozvíjí i v České republice. Zde je měření výkonu prováděno především jako součást procesu zvyšování kvality příslušného úřadu. Když vláda zřídila v roce 2000 „Radu České republiky pro jakost“ a přijala „Program Národní politiky podpory jakosti“, jednou ze tří vytvořených pracovních skupin byla skupina pro kvalitu ve veřejném sektoru [Marek, Pánková, Šimová 2005]. Na Ministerstvu vnitra ČR se problematikou kvality ve veřejné správě zabývá zejména Odbor modernizace veřejné správy. Velmi důležitými aktéry na tomto poli jsou také hejtmani, starostové a tajemníci krajských, městských a obecních úřadů, ale i neziskové organizace, konzultační a poradenské firmy, kteří často iniciují konkrétní projekty, v nichž v nějaké formě k měření výkonu regionálních a lokálních vlád dochází (například příprava na certifikaci ISO, projekty „Zdravá města“, „Komunikující město“ nebo tzv. „Benchmarkingová iniciativa“).

Za zvláštní zmínku stojí projekt CAF (Common Evaluation Framework – společný hodnotící rámec). CAF vznikl v roce 2000, vychází ze zásad v podnikové sféře běžně používaného modelu Total Quality Management (TQM) a byl vytvořen přímo jako nástroj měření kvality přizpůsobený potřebám veřejného sektoru. Model je odlišný v tom, že je založen na sebehodnocení organizace. Na základě výsledků tohoto hodnocení může organizace identifikovat oblasti, ve kterých by bylo vhodné usilovat o zlepšení. Hodnocení je pravidelně opakováno, což umožní organizaci zhodnotit úspěšnost přijatých kroků a vypracovat nový akční plán. Tím je nastartován proces soustavného zlepšování, který je vnímán jako jeden z pilířů pro zlepšování kvality a efektivity organizací [Kajml 2005]. Výsledky vlastního sebehodnocení lze navíc porovnat s výsledky jiných úřadů, a to jak českých, tak i zahraničních. Data jsou shromažďována v databázi Evropského institutu veřejné správy EIPA (European Institute for Public Administration). V letech 2003 a 2004 se v České republice do projektu zapojilo 29 úřadů územní samosprávy [Vincenec 2004]. V roce 2005 se do projektu CAF zapojilo 20 úřadů a 3 střední odborné školy a střední odborná učiliš-

tě. V roce 2006 probíhá na Úřadu vlády ČR a Ministerstvu financí pilotní projekt implementace modelu CAF ve státní správě.¹³

Hodnotit výkon vlády prostřednictvím měření procedurální a institucionální efektivity nebo kvality její činnosti má řadu výhod i nevýhod. Za jednu z hlavních výhod je považována skutečnost, že se pracuje s „tvrdými daty“, která (při nezbytné kontrole kvality dat vkládaných do systému) relativně objektivně monitorují chod institucí. Výsledky jsou proto zvláště vhodné pro komparaci. Druhou výhodou je možnost sekundárního využívání velkého množství informací, které jsou v samotných institucích pro různé účely k dispozici. V případě, že se projekt soustřeďuje na ekonomické ukazatele efektivity, zmenšuje se prostor pro spory o interpretaci významu ukazatelů (např. o tom, že snižování nákladů na odvoz komunálního odpadu při zachování všech parametrů kvality, má být hodnoceno jako pozitivum, se ne diskutuje). Převedení všech indikátorů výkonu pod společnou platformu ekonomické efektivity zbavuje uživatele dat (starostu, city managera, i výzkumníka) nutnosti používat normativních soudů. Lze však souhlasit s Veselým, že „ačkoli je ekonomická efektivita analyticky velmi příjemným zjednodušením, v praxi bychom měli aplikovat i další hůře měřitelné aspekty efektivity“ [Veselý 2005: 289].

Problémem tohoto přístupu je především náročnost při shromažďování dat, zvláště v případě, že jde o komparativní výzkum. Tehdy je situace komplikována nejenom nutností získat ke spolupráci na získávání vstupních dat pro analýzu větší počet institucí, ale i faktem, že ne všechna data jsou k dispozici za všechny instituce. To někdy vede k přijetí „taktiky nejmenšího společného jmenovatele“ – rozhodnutí pracovat s malým počtem plně srovnatelných ukazatelů. Při omezení počtu ukazatelů ovšem vzrůstá riziko „výběrové chyby“, spočívající v tom, že posuzujeme efektivnost celé instituce na základě pouze několika ukazatelů popisujících vybrané oblasti její činnosti [Savage 1978]. Čím méně je hodnocených oblastí, tím se zvětšuje nebezpečí, že naměřené indikátory jsou příliš silně ovlivněny odlišnostmi kontextu, v němž jsou měřené činnosti uskutečňovány. Kontextuální faktory ovlivňující efektivnost vlád v jednotlivých oblastech nelze úplně odstranit nikdy, zahrnutím co největšího počtu různých indikátorů efektivity pokrývajících činnosti nejrozličnějšího typu lze však jejich vliv podstatně omezit, a učinit tak získaná data spolehlivějšími.

Měření výkonů vlád pomocí agregátních indexů

Z dosavadního přehledu přístupů používaných k měření výkonu vlády je zřejmé, že každá metoda má svoje výhody i slabé stránky. Autoři agregátních indexů výkonů vlád jsou si toho vědomi, a proto se cílevědomě pokoušejí kombinovat různé typy ukazatelů do jediného indexu v přesvědčení, že se jim tímto způsobem podaří nejen věrně popsat fungování vlád v celé jejich šíři, ale i omezit nevýhody používání jednotlivých typů indikátorů výkonu. V praxi představují agregátní indexy výkonu

¹³ Údaje byly zveřejněny na [www stránkách](http://www.stránkách) české společnosti pro jakost www.csq.cz.

zpravidla vždy nějakou více či méně sofistikovanou formu matematicko-statistické agregace dílčích ukazatelů postihujících nejružnější formy činnosti vlády a situaci na vládou spravovaném území a často i indikátorů subjektivního hodnocení fungování vlády občany, experty i samými aktéry vládnutí. V řadě případů není výběr proměnných zařazených do agregátního indexu příliš teoreticky zdůvodňován, což svádí k domněnce, že autoři se řídili především dostupností dat. Kupříkladu norský politolog Martinussen [2004] vytvořil pro svou studii souvislosti mezi chováním voličů v komunálních volbách a výkonu lokálních vlád v Norsku agregátní index fungování místní vlády, který zkonstruoval z veřejně dostupných statistických dat. Mezi indikátory byly jak ukazatele popisující ekonomickou efektivitu fungování obcí poskytovaných služeb (například výše poplatků za vodu, odvoz odpadků a obecní jesele, výdaje na mateřské školky přepočtené na standardního uživatele, průměrné výdaje na jednoho žáka a na jednu třídu v obecné škole atd.), tak ukazatele charakterizující míru pokrytí službami (např. počet lékařů na 100 obyvatel obce, počet míst v mateřských školkách na počet dětí ve věku 3–6 let...).

Zajímavější je studovat případy, kdy se autoři snaží konstrukci takového agregátního indexu výkonu nejprve teoreticky odůvodnit, a až teprve poté hledat konkrétní indikátory sloužící k měření jednotlivých složek indexu. Pokus o takový přístup k hodnocení je patrný z práce Leonardiho a Nanetti [Leonardi, Nanetti 1990] hodnotící fungování italských regionů. Autoři vytvořili schéma funkcí regionálních vlád a kritérií k hodnocení těchto funkcí, které zahrnovaly:

- Schopnost reagovat na měnící se potřeby generované vnějším prostředím a požadavky vznikajícími na jiných úrovních vlády (navrhovali měřit rychlost přizpůsobování se změnám a potřebám na straně politických a administrativních elit).
- Vlastní výstupy politik regionálních vlád (navrhovali měřit schopnost regionálních vlád proniknout do okolního prostředí administrativními strukturami, objemem vynaložených zdrojů a počet oblastí pokrytých politikami regionálních vlád).
- Hodnotový systém podmiňující poskytování veřejných služeb (navrhují měřit distribuci norem a hodnot na škále veřejný versus soukromý nebo kolektivní statky versus individuální statky).
- Udržování existence a obsahu vztahů s jednotkami nižšího řádu, EU a orgány národní vlády a okolním prostředím ve formě individuálních občanů a socio-ekonomických skupin (navrhovali měřit schopnost udržovat a institucionalizovat sítě s externími aktéry).

Sofistikovaněji postupoval Putnam [Putnam 1993], který ve své studii o fungování italských regionů s oběma výše zmíněnými autory spolupracoval a který navazoval na jejich předchozí práci a rozvíjel ji. Putnam obhajoval nutnost použití agregátního indexu potřebou postihnout co nejvíce stránek činnosti vlády. Jaké vlastnosti vlády by měl agregátní index měřit? Podle Putnama, chceme-li hodnotit reprezentativní vládu, musíme hodnotit její vnímavost k přáním voličů [*responsiveness* – viz Mill 1992, Dahl 1967] i efektivitu vykonávané veřejné činnosti [*efficiency*].

in conducting public bussiness – viz Shepsle 1988]. Jednoduše řečeno: dobře fungující reprezentativní vláda dělá to, co lidé chtějí, a dělá to efektivně.

Podle Putnama musí každý systém měření výkonu vlády splňovat čtyři základní podmínky:

1. Musí být všeobecný (comprehensive) – vláda dělá hodně věcí, konvenční i nové, týkajících se všemožných sfér života, index musí proto postihovat všechny stánky její činnosti.
2. Musí být vnitřně konzistentní (internally consistent). Index nesmí použít jediné měřítko hodnocení, jako je např. zisk v podnikání, zároveň je potřeba, aby více různých charakteristik, které jsou součástí indexu, ukazovalo při měření výkonu vlády přibližně stejným směrem. Pokud je jedna vláda dobrá v jednom směru a úplně špatná v jiném, nelze jednoduše mluvit o tom, jestli je jako celek dobrá nebo špatná. Validní index výkonu je jen takový, který zajišťuje, že lépe hodnocené vlády jsou *systematicky* hodnoceny jako efektivnější než ostatní.
3. Musí vykazovat určitou míru stability v čase (durability in time, not volatile). Index nesmí být citlivý na krátkodobé změny parametrů jeho jednotlivých součástí.
4. Musí korespondovat s cíli a hodnoceními protagonistů hodnocených institucí a voličstva. Používané míry výkonu nesmí odporovat tomu, co si o výkonu hodnocené instituce myslí sami představitelé a pracovníci hodnocených institucí a běžná populace.

Putnam a jeho kolegové poté zkonstruovali agregátní index výkonu vlády, který měl za cíl postihovat vnitřní efektivnost vlády jako instituce, hodnotit politické procesy a programy a jejich zavádění do praxe. Snažil se vyhybat hodnocení výsledků a zaměřoval se na výstupy, tedy na to, co může vláda bezprostředně svojí činností ovlivnit. Výsledný index zahrnoval celkem 12 dílčích indikátorů: stabilita vlády, včasnost přijímání rozpočtu, existence a kvalita statistických informačních zdrojů zajišťujících informace pro regionální vládu, výsledek legislativní práce týkající se ekonomického rozvoje, územního plánování a sociálních služeb, rychlost zavádění legislativních novinek, vybavenost regionu jeslemi, vybavenost regionu rodinými klinikami, kvalita instrumentů průmyslové politiky, absorpční kapacita zemědělských dotací, absorpční kapacita dotací na zavádění místních zdravotnických zařízení, absorpční kapacita dotací na podporu sociálního bydlení a byrokratická vnímavost k přáním obyvatel.

Jednotlivé indikátory nakonec Putnam použil jako vstupní proměnné do faktorové analýzy. Všechny proměnné dohromady sytily jediný faktor, který vyčerpал více než polovinu celkové variance. „Index of Institutional Performance“ byl posléze definován jako faktorové skóre tohoto jediného faktoru v jednotlivých regionech. Putnam nakonec ještě „pro kontrolu“ porovnal hodnoty indexu s indikátory spokojenosti s fungováním regionální vlády zjištěné na základě výzkumů veřejného mínění prováděných jak na reprezentativním vzorku populace, tak mezi regionálními elitami. Korelace mezi hodnotami agregátního indexu a oběma typy ukazatelů spokojenosti byla statisticky významná a pozitivní.

Ačkoliv se zdá, že používání agregátních indexů je krokem vpřed ve způsobech, jakým je možno měřit výkon vlád, není tento přístup bez slabých míst. Především není nijak zaručeno, že se kombinací ukazatelů potlačí nevýhody jejich jednotlivých typů. Teoreticky je stejně dobře možné, že se nedostatky jednotlivých typů ukazatelů „sečtou“ a výsledná chyba se tak ještě zvětší. Konstrukce agregátního indexu rovněž výzkumníka nezbavuje problému s výběrem ukazatelů, které budou soužit jako vstupní proměnné pro agregátní index. Je sice pravda, že větší počet ukazatelů, který je z definice použit pro vytváření agregátního indexu, zmenšuje význam jednotlivých ukazatelů, a tím i nebezpečí náhodné chyby či nevhodně zvoleného ukazatele, samotný výběr ukazatelů však každopádně do značné míry ovlivní hodnoty agregátního indexu. Snaha „naplnit“ agregátní index dostatečným počtem vstupních ukazatelů v situaci, kdy je málo dostupných dat, může skončit u snahy využít všechny dostupné ukazatele, což může vést k závislosti na přístupných datových zdrojích a ve svém důsledku snížit celkovou kvalitu agregátního indexu. Výzkumník také stojí před otázkou, zda všem vstupním ukazatelům přisuzovat stejný význam, nebo je naopak nějakým způsobem vážit. Na tuto otázku zřejmě neexistuje jednoduchá „teoreticky správná“ odpověď, nicméně jakékoliv rozhodnutí výzkumníka ovlivní celkové výsledky.

Za největší komplikaci se dá ovšem považovat požadavek na zachování vnitřní konzistentnosti jednotlivých složek agregátního indexu. Požadovaná „jednodimenzionalita“ výsledku při měření výkonu vlády prostřednictvím různých partiálních ukazatelů je sice praktická z metodologického hlediska (je pak jisté, že jednotlivé ukazatele bude možno v závěrečné fázi nahradit jediným faktorem), ale nikdy není předem zaručeno, že tomu tak opravdu bude. Putnam považuje vnitřní konzistenci jednotlivých vstupních ukazatelů za jednu z definičních podmínek smysluplného systému měření výkonu vlády, proto ani neřeší, jak postupovat v případě, že by výsledky měření výkonu vlád jednotlivými ukazateli nebyly konzistentní. Skutečnost, že výsledky měření výkonu vlády různými dílčími ukazateli nebudou konzistentní, se ovšem dá v praxi často očekávat. Ne všechny vlády jsou svým výkonem vzájemně tak výrazně odlišné, jako Putnamem porovnávané vlády italských regionů. Čím menší jsou odlišnosti ve výkonu porovnávaných vlád, tím roste pravděpodobnost, že výsledky měřené dílčími ukazateli budou nekonzistentní. Nekonzistentnost hodnot jednotlivých dílčích ukazatelů výkonu různých vlád přitom nemusí nutně znamenat, že jejich celkový výkon nemůže být vůbec porovnáván. Dosahuje-li nějaká vláda výborných výsledků v sedmi z deseti sledovaných parametrů a podle zbylých tří parametrů pracuje špatně, je zjevně lépe fungující než vláda, která dosahuje výborných výsledků jen ve dvou z deseti sledovaných parametrů a podle osmi je hodnocena špatně. Konzistentnost v hodnotách dílčích parametrů je vítaná, neboť dělá výsledky spolehlivějšími, ale je nutná jen v případě, že budeme trvat na Putnamově způsobu agregace výsledků dílčích měření prostřednictvím faktorové analýzy vedoucí k jedinému faktoru sycenému všemi proměnnými. Snaha držet se za každou cenu předpokladu o konzistenci dílčích ukazatelů je nebezpečná, protože může vést ke snaze vyřazovat ty proměnné, které nezapadají do předem stanoveného schématu, což může ve svém důsledku zkreslit celkové výsledky daleko podstatněji než změna výpočtu agregátního indexu.

Konečně se za spornou dá považovat i poslední Putnamova podmínka smyslnosti měření, totiž požadavek, aby výsledky naměřené agregátním indexem korespondovaly s hodnoceními voličů a představitelů samotných srovnávaných institucí. Předpokládá se tu mlčky, že „objektivní“ a „subjektivní“ hodnocení musí nutně korelovat. Jestliže nekoreluje, je kvalita agregátního indexu podle Putnama zpochybněna. Stejně jako v předchozím případě se dá říci, že ačkoliv tato shoda je vítaná, není jasné, proč by měla neshoda mezi „objektivním“ hodnocením prostřednictvím agregátního indexu a „subjektivním“ hodnocením výkonu vlády voliči (nebo dokonce představiteli samotných hodnocených institucí) být důvodem k úplnému odmítnutí validity agregátního indexu. Subjektivní hodnocení práce vlády voliči je nepochybně důležité (a u voleb dokonce rozhodující), ale je ovlivněno i řadou dalších faktorů než jen samotným výkonem vlády. V případě, že nebude hodnocení výkonu vlády voliči korespondovat s výsledky měření výkonu vlády agregátním indexem, má výzkumník jen dvě možnosti. Dá-li přednost výsledkům měření prostřednictvím agregátního indexu, musí nutně opustit tuto Putnamovu podmínku jeho validity. Je-li přesvědčen, že důležitější je subjektivní hodnocení voliči, nemusí ztrácet čas konstruováním agregátního indexu a může prostě pracovat jen s údaji o subjektivním hodnocení funkčnosti vlády.

Závěr

V každé společnosti lidé přemýšlejí o tom, zda jejich vláda funguje dobře, nebo špatně. V demokratických společnostech, kde jsou vlády v posledku za své činy zodpovědné občanům, jsou spolehlivé informace o jejich výkonu zvláště cenné. Jsou totiž užitečné nejenom pro vlády samé (aby měly zpětnou vazbu, mohly napravovat nedostatky a zlepšovat svůj výkon) a pro nejrůznější vědce a analytiky (aby lépe porozuměli souvislostem mezi fungováním vlád a děním ve společnosti), ale i pro samotné občany (mimo jiné proto, aby mohli dělat zodpovědná rozhodnutí ve volbách).

V tomto textu jsme se soustředili na hledání odpovědi na otázku, jakým způsobem lze výkon vlád měřit. Z informací získaných ve vědecké literatuře i mezi „praktiky“, kteří se pokouší měřit výkon vlád pro jejich vlastní potřebu, je zřejmé, že nalézt všeobecně přijímaný a univerzální systém měření výkon vlád je nemožné. Ačkoliv existují desítky možností, jak výkon vlád hodnotit, dá se říci, že použitá řešení se dají v zásadě rozdělit do čtyř skupin.

První skupinu řešení představují měření pomocí ukazatelů sociálně-ekonomického rozvoje vládou spravovaného území, která shodně vycházejí z předpokladu, že činnost vlády ovlivňuje sociálně-ekonomický rozvoj jí spravovaného území, a že lze tudíž z ukazatelů popisujících dosaženou sociálně-ekonomickou úroveň území usuzovat na výkon vlád. Dobrá vláda je ta, pod jejíž správou bylo dosaženo největšího stupně rozvoje. Druhou skupinu řešení tvoří pokusy měřit výkon vlády prostřednictvím subjektivního hodnocení fungování vlády občany vládou spravovaného území nebo různými experty. Tento přístup je používán zejména v případech,

kdy je zájem autorů orientován na kvalitativní aspekty výkonu vlády, pro něž nejsou běžně dostupná statistická data. Do třetí skupiny řešení se dají řadit všechny snahy o měření výkonu vlád prostřednictvím měření procedurální a institucionální efektivnosti a kvality jejich činnosti. V praxi to znamená pohled na vládu jako na jakoukoliv jinou formalizovanou organizaci, pomyslné rozložení její činnosti na jednotlivé dílčí procedury. Tento přístup nezastírá inspiraci v komerční sféře, odkud ve většině případů čerpá i konkrétní vzory pro hodnocení efektivnosti instituce. Možná i proto je v praxi nejrozšířenějším způsobem měření výkon vlád. Konečně poslední skupina je tvořena pokusy měřit výkon vlád pomocí agregátních indexů, které představují matematicko-statistickou agregaci dílčích ukazatelů postihujících nej-různější formy činnosti vlády, situaci na vládou spravovaném území i subjektivního hodnocení fungování vlády občany i samými aktéry vládnutí. Lidé, kteří při měření výkonu vlád prosazují používání agregátních indexů, vycházejí z přesvědčení, že činnost vlád je velice mnohostranná – vláda dělá mnoho různých věcí, a teprve jejich souhrn dává kompletní představu o její činnosti v celé její šíři. Proto i způsoby hodnocení jejího výkonu mají být vícedimenzionální – jednotlivé dílčí ukazatele musí charakterizovat různé typy činnosti vlády, a teprve jejich agregát měří její celkový výkon.

Každý z výše uvedených čtyř přístupů k měření výkonu vlád má svoje silné i slabé stránky, specifické obtíže i specifické výhody. Není ambicí autorů tohoto článku určovat, který z nich je lepší a který horší, protože vhodnost použití jednotlivých přístupů závisí nejen na inklinaci výzkumníků k těm či oněm předpokladům, na nichž jsou založeny rozdíly mezi jednotlivými modely měření výkonu vlád, ale ve velké míře na samotném zadání úkolu, dostupnosti dat i finanční a lidské kapacitě, kterými výzkumný tým disponuje. Ponecháme tak na každém, aby se rozhodl pro takovou metodu měření výkonu vlád, kterou za daných podmínek považuje za nejvhodnější. V každém případě je však třeba mít na paměti, že půjde vždy jen o nástroj nedokonalý, který bude kompromisem mezi ideálním a možným. Přesto má smysl se o měření výkonu vlád pokoušet, protože je koneckonců vždy lépe mít nástroj nedokonalý než žádný.

TOMÁŠ KOSTELECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, vedoucím oddělení Lokální a regionální studia. Ve svém výzkumu se věnuje především studiu vlivu teritoriálních faktorů na lidské chování, politické geografii, regionálním aspektům vývoje společnosti a komparativní politice. V roce 2002 vydal v nakladatelství Woodrow Wilson Center Press monografii Political Parties After Communism. Developments in East-Central Europe.

VĚRA PATOČKOVÁ je absolventkou magisterského studia kulturologie na Filozofické fakultě UK, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Absolvovala rovněž studijní program WLRA International Centre of Excellence v Nizozemí (M.A. in international leisure studies). V současné době pracuje jako odborná pracovnice Sociologického ústavu AV ČR v oddělení Lokální a regionální studia.

Literatura

- Barrileaux, Ch., R. Feiock, R. E. Crew. 1992. „Measuring and Comparing the American States' Administrative Characteristics.“ *State and Local Government Review* 24 (1): 12–18.
- Baxandall, P., Ch. C. Euchner. 2003. „Can CitiStat Work in Greater Boston?“ *Working Paper 7 JFK School of Government, Harvard University*. Harvard: Rappaport Institute for Greater Boston, NCDG, John F. Kennedy School of Government, Harvard University.
- Blažek, J., D. Uhlíř. 2002. *Teorie regionálního rozvoje*. Praha: Karolinum.
- Boix, C., D. N. Posner. 1998. „Social Capital: Explaining Its Origins and Effects on Government Performance.“ *British Journal of Political Science* 28 (4): 686–693.
- Clark, T. N., V. Hoffmann-Martinot (eds.). 1998. *The New Political Culture*. Boulder, CO: Westview Press.
- Coffé, H., B. Geys. 2005. „Institutional Performance and Social Capital: An Application to the Local Government Level.“ *Journal of Urban Affairs* 27 (5): 485–501.
- Court, J., G. Hyden, K. Mease. 2002. „Assessing Governance: Methodological Challenges.“ *World Governance Survey Discussion Paper 2*. [online]. Geneva: United Nations University [cit. 26. 7. 2006]. Dostupné z: <http://www.odi.org.uk/wga_governance/Docs/WGS-discussionPaper2.pdf>.
- Cusack, T. R. 1999. „Social capital, institutional structures and democratic performance. A comparative study of German local governments.“ *European Journal of Political Research* 35 (1): 1–34.
- Dahl, Robert A. 1967. „The Evaluation of Political Systems.“ Pp. 166–181 in I. de Sola Pool (ed.). *Contemporary Political Science: Toward Empirical Theory*. New York: McGraw-Hill.
- Egerton, M. 2002. „Political Partisanship, Voting Abstention and Higher Education: Changing Preferences in a British Youth Cohort in the 1990s.“ *Higher Education Quarterly* 56 (2): 156–177.
- Evans, A., G. Evans. 2001. „Improving government decision-making systems in Lithuania and Latvia.“ *Journal of European Public Policy* 8 (6): 933–959.
- Fiorina, Morris P. 1981. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press.
- Fournier, P., A. Blais, R. Nadeau, E. Gidengil, N. Nevitte. 2003. „Issue Importance and Performance Voting.“ *Political Behavior* 25 (1): 51–67.
- Garmise, S. O., R. J. Grote. 1990. „Economic Performance and Social Embeddedness: Emilia-Romagna in an Interregional Perspective.“ Pp. 59–82 in R. Leonardi, R. Y. Nanetti (eds.). *The Regions and European Integration. The case of Emilia-Romagna*. London, New York: Pinter Publishers, Columbia University Press.
- „Government Performance and Result Acts of 1993 (USA).“ 1993. [online]. Washington: Senate and House of Representatives of the United States of America [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <<http://www.whitehouse.gov/omb/mgmt-gpra/gplaw2m.html#h1>>.
- Government Performance Project. 1999. „State Grade Report 1999.“ [online]. Syracuse, N.Y.: Campbell Public Affairs Institute, Maxwell School of Syracuse University [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.maxwell.syr.edu/gpp/grade/state_1999/index.asp?id=4>.
- Government Performance Project. 2000. „City Grade Report 2000.“ [online]. Syracuse, N.Y.: Campbell Public Affairs Institute, Maxwell School of Syracuse University [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.maxwell.syr.edu/gpp/grade/city_2000/index.asp?id=3>.
- Government Performance Project. 2001. „State Grade Report 2001.“ [online]. Syracuse, N.Y.: Campbell Public Affairs Institute, Maxwell School of Syracuse University [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.maxwell.syr.edu/gpp/grade/state_2001/index.asp?id=2>.

- Government Performance Project. 2002a. „County Grade Report 2002.“ [online]. Syracuse, N.Y.: Campbell Public Affairs Institute, Maxwell School of Syracuse University [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.maxwell.syr.edu/gpp/grade/county_2002/index.asp?id=1>.
- Government Performance Project. 2002b. *Paths to Performance in State and Local Government. A Final Assessment from The Maxwell School of Citizenship and Public Affairs*. Syracuse, N.Y.: The Campbell Institute, Syracuse University.
- Heinrich, C. J. 2003. „Measuring Public Sector Performance and Effectiveness.“ Pp. 25–37 in B. G. Peters, J. Pierre (eds.). *Handbook of Public Administration*. London: Sage Publications.
- Hendrick, R. 2004. „Assessing and Measuring the Fiscal Health of Local Governments.“ *Urban Affairs Review* 40 (1): 78–114.
- Hiskey, J. T., M. A. Seligson. 2003. „Pitfalls of Power to the People: Decentralization, Local Government Performance, and System Support in Bolivia.“ *Studies in Comparative International Development* 37 (4): 64–88.
- Hons, J., G. Jenei, M. Potůček, R. Pomahač, L. Vass. 2005. „Veřejná správa a řízení ve veřejné správě: přístupy a reformy.“ Pp. 133–151 in M. Potůček (ed.). *Veřejná politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hrach, K. 2005. „Souhrnné indikátory a jejich určování.“ *Pracovní sešity CES VŠEM* 15 [online]. Praha: CES VŠEM [cit. 26. 7. 2006]. Dostupné z: <http://www.vsem.cz/data/docs/gf_PSN015.pdf>.
- Ingraham, P. W., A. E. Kneedler. 2000. „Dissecting the Black Box: Toward a Model and Measures of Government Management Performance.“ Pp. 235–252 in J. L. Brudney, L. J. O'Toole, H. G. Rainey (eds.). *Advancing Public Management: New Developments in Theory, Methods, and Practice*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- International City/County Management Association. 2006. „Comparative Performance Measurement Program.“ [online]. Washington, D.C.: International City/County Management Association [cit. 18. 1. 2006]. Dostupné z: <<http://www.icma.org>>.
- Jefferson, Thomas. 1903–04. *The Writings of Thomas Jefferson*. Memorial Edition. 20 Vols. Edited by A. Lipscomb, A. Bergh. Washington, D.C.: Thomas Jefferson Memorial Association.
- Jones, D. R., M. L. McDermott. 2004. „The Responsible Party Government Model in House and Senate Elections.“ *American Journal of Political Science* 48 (1): 1–12.
- Kajml, P. 2005. „Elektronická CAF – 1. krok ke zvyšování efektivnosti.“ Pp. 23–28 in *Sborník příspěvků 2. národní konference kvality ve veřejné správě s mezinárodní účastí Plzeň 5.–7. prosince 2005*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR.
- Kaufmann, D., A. Kraay, P. Zoido-Lobaton. 1999. „Governance Matters.“ *World Bank Policy Research Working Paper* 2196 [online]. Washington, D.C.: The World Bank [cit. 26. 7. 2006]. Dostupné z: <<http://www.worldbank.org/wbi/governance/pdf/govmatrs.pdf>>.
- Kekkonen, S., M. Harrinvirta. „Government Programme as a Subject of Performance Measurement: Process and Politics.“ Příspěvek na EGPA Konference 2005. [online] [cit. 6. 3. 2006]. Dostupné z <<http://www.egpa2005.com>>.
- Kluegel, J. R., D. S. Mason. 2004. „Fairness matters: social justice and political legitimacy in post-communist Europe.“ *Europe-Asia Studies* 56 (6): 813–834.
- Knack, S. 2002. „Social Capital and the Quality of Government: Evidence from the U.S. States.“ *American Journal of Political Science* 46 (4): 772–785.
- Kostecký, T. 2005. „Postoje obyvatel k situaci na trhu s bydlením a bytové politice: existují v České republice ‚housing classes‘?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (2): 253–270.
- Leonardi, R., R. Y. Nanetti (eds.). 1990. *The Regions and European Integration. The case*

- of Emilia-Romagna. London and New York: Pinter Publishers and Columbia University Press.
- Lijphart, Arend. 1999. *Patterns of Democracy – Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven and London: Yale University Press.
- Malý, I. 2005. „Faktory efektivnosti fungování veřejného sektoru v regionech.“ Pp. 7–17 in Y. Strecková et al. *Faktory efektivnosti fungování veřejného sektoru a obecné poznatky o vlivu řízení veřejného sektoru na rozvoj regionů*. Brno: Masarykova univerzita.
- Marek, J., M. Pánková, P. Šímová (eds.). 2005. *Veřejná správa v České republice*. 2. rozšířené vydání. [online]. Praha: Ministerstvo vnitra ČR [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/odbor/moderniz/vs_vcr.pdf>.
- Martinussen, P. E. 2004. „Government Performance and Political Accountability at Subnational Level: The Electoral Fate of Local Incumbents in Norway.“ *Scandinavian Political Studies* 27 (3): 227–259.
- Mather, G. 2003. „Beyond Targets, Towards Choice.“ *Political Quarterly* 74 (4): 481–490.
- Mill, J. S. 1992. „O vlastních funkcích zastupitelských sborů.“ Pp. 63–77 in *Úvahy o vládě ústavní*. Praha: Svoboda.
- Milner, H., S. Ersson. 2000. „Social Capital, Civic Engagement and Institutional Performance in Sweden: An Analysis of the Swedish Regions.“ Příspěvek přednesený na konferenci ECPR Joint Session of Workshops. Copenhagen, 14.–19. 4. 2000.
- Nannestad, P., M. Paldam. 1994. „The VP-Function: A Survey of the Literature on Vote and Popularity Functions after 25 Years.“ *Public Choice* 79 (3–4): 213–245.
- National Quality Institute. 1998. „Canadian Criteria for the Public Sector – Overview.“ [online]. Toronto: National Quality Institute (NQi) [cit. 18. 1. 2006]. Dostupné z: <<http://www.nqi.ca>>.
- Nekola, M. 2004. „Measurement of Governance.“ Pp. 24–35 in M. Potůček, A. Veselý, M. Nekola. *Understanding Governance: Theory, Measurement and Practice*. [online] Praha: UK FSV CESES [cit. 26. 7. 2006]. Dostupné z: <http://ceses.cuni.cz/downloads/studie/sesit04-05_potucek.pdf>.
- Nicholson, S. P., G. M. Segura, N. D. Woods. 2002. „Presidential Approval and the Mixed Blessing of Divided Government.“ *Journal of Politics* 64 (3): 701–720.
- Pate, P. 2000. „Financial management / Comparisons aid local jurisdictions.“ *American City & County* 115 (2): 8.
- Potůček, M., A. Veselý, M. Nekola. 2004. „Understanding Governance: Theory, Measurement and Practice.“ [online]. Praha: UK FSV CESES [cit. 26. 7. 2006]. Dostupné z: <http://ceses.cuni.cz/downloads/studie/sesit04-05_potucek.pdf>.
- Půček, M. 2005. „Jsou s vámi spokojeni?“ Pp. 45–52 in *Sborník příspěvků 2. národní konference kvality ve veřejné správě s mezinárodní účastí Plzeň 5.–7. prosince 2005*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR.
- Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Rice, T. W., A. F. Sumberg. 1997. „Civic culture and government performance in the American states.“ *Publius: The Journal of Federalism* 27 (1): 99–114.
- Rice, T. W. 2001. „Social capital and government performance in Iowa communities.“ *Journal of Urban Affairs* 23 (3–4): 375–389.
- Savage, R. L. 1978. „Policy Innovativeness as a Trait of American States.“ *The Journal of Politics* 40 (1): 212–224.
- Shepsle, K. A. 1988. „Representation and governance: the great legislative trade-off.“ *Political Science Quarterly* 103 (3): 461–484.
- Šíroky, Jan, Rostislav Honus, Jiří Marek, Roman Michalec, Milan Půček, Petr Triner, Jana Voldánová. 2004. „Benchmarking ve veřejné správě.“ [online]. Praha: MV ČR [cit. 30. 3. 2006]. Dostupné z: <<http://www.benchmarking.vcvscr.cz>>.

- Špalková, D. 2003. „Hodnocení účinnosti a efektivnosti dotací v oblasti bydlení.“ Pp. 89–98 in Y. Strecková et al. *Reforma veřejné správy a veřejných financí a faktory efektivnosti rozvoje regionů*. Brno: Masarykova univerzita.
- United Nations Development Programme. 2005. „Human Development Report.“ New York: United Nations Development Programme [cit. 21. 9. 2006]. Dostupné z: <<http://hdr.undp.org/reports/global/2005/>>
- Veselý, A. 2005. „Vzdělávací politika.“ Pp. 277–309 in M. Potůček (ed.). *Veřejná politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Vincenec, J. 2004. „CAF na krajském úřadě – zkušenosti po roce fungování.“ Pp. 133–137 in *Sborník příspěvků 1. české národní konference kvality ve veřejné správě s mezinárodní účastí Ostrava 8.–9. prosince 2004*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR.
- Viturka, M., V. Zídek, P. Halánek, V. Klímová, P. Tonev. 2005. *Teoreticko-metodologická východiska hodnocení programů podpory regionálního rozvoje*. Brno: Masarykova univerzita.
- Žák, M. 2005. „Kvalita správy: hodnocení a měření.“ *Working Paper CES VŠEM 13* [online]. Praha: CES VŠEM [cit. 27. 2. 2006]. Dostupné z: http://www.vsem.cz/data/docs/gf_WPNo13.pdf.

Nedobrovolná bezdětnost jako sociologické téma*

LENKA SLEPIČKOVÁ**

Institut pro výzkum reprodukce a integrace,
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Involuntary Childlessness in a Sociological Perspective

Abstract: While fertility rates in Western countries are low and the number of people who will remain voluntarily childless is increasing, more and more couples are seeking medical treatment for infertility. Fertility problems transcend the boundaries of medicine and challenge the traditional positivistic understanding of health and illness and the authority of scientific and objective medicine. The circumstances for coping with infertility are not universal and depend instead on the given society and on cultural values. Studying infertility means studying every important institution of our society: the institutions of marriage and the family, the institution of parenthood, medicine, and so on. While American and other Western social scientists have studied social aspects of infertility for many years, in the Czech Republic the topic remains the domain of medicine. This article focuses on basic concepts employed in the study of infertility and involuntary childlessness in sociology. It presents and summarises relevant concepts such as stigmatisation, social exclusion, identity problems, and gender differences in the response to infertility. It presents the debate over explaining the terms of infertility and (involuntary and voluntary) childlessness. It shows how the position of involuntary childlessness has been changing as the problem has increasingly come to be dealt with in medical terms and as high-tech medical treatments for infertility have been developed. Finally, the article opens up the topic for debate and raises the question of potential methods of research.

Keywords: involuntary childlessness, infertility, stigmatisation, social exclusion, gender differences, medicalisation.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 937–951

Úvod

Západní společnosti se ocitají v paradoxní situaci – zatímco jejich porodnost se pohybuje pod hranicí prosté reprodukce a stoupá počet těch, kteří zůstávají celoživotně dobrovolně bezdětnými,¹ zvyšuje se počet párů, které jejich touha po rodičov-

* Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM002 1622408).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Lenka Slepíková, Institut pro výzkum reprodukce a integrace, FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: lenka.slepickova@gmail.com.

¹ V České republice zůstane podle nižšího odhadu bezdětných 8 % žen narozených v roce

ství přivádí do ordinací specializovaných lékařů. Problémy s biologickou reprodukcí jsou diagnostikovány u 10–15 % párů a odborníci předpokládají, že toto číslo bude stoupat [Řežábek 1999; Kubíček 1997; Mrázek 2006].² V současné době se celosvětově neplodnost týká 60–80 milionů lidí na celém světě, polovina z nich zůstává celoživotně bezdětnými [van den Akker 2001]. V roce 1977 byla Světovou zdravotnickou organizací prohlášena neplodnost za nemoc; červen byl vyhlášen Měsícem neplodnosti.

Neplodnost je problém, který přesahuje tradiční pozitivistické chápání nemoci a zdraví [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990] – terapie není zaměřena na zlepšení zdravotního stavu, ale na dosažení žádoucí podmínky, tedy početí dítěte. Vyčerpání všech možností léčby, která je sama o sobě fyzicky, psychicky i finančně náročná, je v době rychlého rozvoje reprodukčních technologií otázkou rozhodnutí, nikoli objektivním stavem [Greil 1991]. Přestože neplodnost neohrožuje život ani zdraví, má pro pár často závažné – a pokud terapie nevede k početí, tak celoživotní – psychické a sociální důsledky.

Zejména v souvislosti s rychlým rozvojem reprodukční medicíny, který relativizoval neplodnost jako objektivní fyzickou charakteristiku jedince, se toto téma stalo objektem zájmu sociálních vědců. Ti zkoumají neplodnost a nedobrovolnou bezdětnost především jako neustále otevřený a revidovaný proces, zahrnující mnoho arbitrárních limitů a rozhodnutí, do nichž významně zasahují společenské normy, hodnoty a postoje. Zkoumání nedobrovolné bezdětnosti jako dynamického, sociálně podmíněného procesu [Greil 1991] jim umožňuje také reflexi klíčových témat ve společnosti.

Zejména anglosasští sociální vědci v uplynulých desetiletích nashromáždili bohatý výzkumný materiál o nejrůznějších sociálních aspektech neplodnosti: zkoumány byly genderové rozdíly v reakci na neplodnost [Abbey, Andrews, Halman 1991], stigmatizace neplodných [Lampman, Dowling-Guyer 1995; Miall 1994; Whiteford, Gonzales 1995], vliv neplodnosti na pozdější interakci s dítětem [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1999], přechod k bezdětnému statusu [Matthews, Matthews 1986; Daniluk 2001], mužská zkušenost s neplodností [Webb, Daniluk 1999; Irvine, Cawood 1996; Throsby, Gill 2004] apod. Neplodnost a nedobrovolná bezdětnost byla zkoumána kvalitativně [Sandelowski, Holditch-Davis, Hartus 1990; Kirkman 2001], kvantitativně [Abbey, Andrews, Halman 1991] i kombinací obou typů metodologií [Monach 1993].

1965, 10,6 % žen narozených v roce 1970 a 15,7 % žen narozených v roce 1975. Podobný nárůst počtu bezdětných žen se očekává i v dalších evropských zemích s výjimkou Nizozemí [Sobotka 2005].

² Řada empirických studií dokládá rapidní pokles počtu a kvality spermií u západoevropských mužů v posledních desetiletích, který je přičítán environmentálním faktorům a životnímu stylu [de la Rochebrochard 2001; Dindyal 2004]. V budoucnu se předpokládá vyšší míra neplodnosti také v důsledku nárůstu tubárních faktorů a endometriózy u žen, většího počtu úspěšně vyléčených mladých onkologických pacientů a odkládání mateřství do vyššího věku žen [Mrázek 2006].

U nás však tento fenomén zůstává doménou medicíny. Jediným pokusem o pojetí nedobrovolné bezdětnosti jako interdisciplinárního tématu je kniha brněnské psycholožky Hany Konečné [2003]. V českém prostředí tak stále platí Humphreyho poznámka o tom, že bezdětnost je častěji než objektem zkoumání sociálních vědců námětem pro umělce [Humphrey 1966 in Monach 1993: 1]. Ti však, podobně jako média, poskytují velmi zjednodušený a jednostranný obraz skutečnosti.³

Následující stať nabízí přehled teoretických konceptů, jejichž prostřednictvím je situace nedobrovolně bezdětných popisována a vysvětlována zejména v americké sociální vědě. Představuje neplodnost a nedobrovolnou bezdětnost jako sociální problém – tedy tak, jak v České republice dosud systematicky zkoumána nebyla. V úvodu se zabývá samotným vymezením pojmu neplodnost a nedobrovolná bezdětnost a problematičností jejich definice. Dále se věnuje hlavním konceptům, jimiž byla dosud neplodnost a nedobrovolná bezdětnost tematizována: jejímu vlivu na identitu jednotlivce a genderovým rozdílům v prožívání neplodnosti, sociální exkluzi nedobrovolně bezdětných a jejich stigmatizaci. V závěru se dotýká diskuse o povaze touhy po rodičovství, tak jak je vedena mezi sociobiology a sociálními vědci řadu let.

Neplodnost a nedobrovolná bezdětnost

Neplodnost a nedobrovolná bezdětnost nejsou jednoznačně definovatelné ani vzájemně zaměnitelné pojmy. Je to především současný vývoj reprodukční medicíny, který ztěžuje jejich přesné vymezení. Pojem neplodnost je spjatý s medicínou: zde je neplodnost přesně definována jako neschopnost počít dítě během jednoho roku nechráněného pohlavního styku s normální frekvencí. Nedobrovolná bezdětnost jako termín, který je českým překladem anglického „involuntarily childlessness“, v sobě obvykle již obsahuje sociální implikace a většina autorů upozorňuje na sociálně konstruovanou povahu tohoto pojmu.

Například podle Letherby [2002b] lze o neplodnosti hovořit jen v době, kdy pár prodělává terapii, zatímco nedobrovolná bezdětnost je stavem, který charakterizuje život těch, kteří se terapie vzdali, nebo u kterých nebyla úspěšná a učí se žít bez dětí. Miall [1994] mluví o potřebě odlišit neplodnost jako lékařsky diagnostikovanou fyzickou charakteristiku jedinců od neplodnosti jako sociálně konstruované reality páru. Neplodnost se tedy dá chápat jako biologický problém se sociálními

³ Jedním z nejkreativnějších ztvárnění neplodnosti v českém filmu je film Jana Švankmajera *Otesánek* z roku 2001, který je moderní variací na známý pohádkový příběh. Postava neplodné ženy (případně páru) se objevila ve většině populárních českých televizních seriálů poslední doby, nebo také v úspěšném filmu Jana Hřebejka *Horem pádem* z roku 2005. Ve všech případech byla zobrazena velmi stereotypně: jako zoufalá a hysterická osoba, která se v důsledku dlouhodobé neúspěšné snahy počít dítě pokouší o sebevraždu (Rodinná pouta), utíká z domu (Pojišťovna štěstí), krade kočárky nebo kupuje cizí dítě, zapomenuté v kamionu nelegálních převaděčů přes hranice (Horem pádem). V úspěšném seriálu *Místo nahoře* se žena uchyluje k lékařskému řešení, které je hned po prvním pobytu páru v místnosti pro odběr spermatu úspěšné.

důsledky, nedobrovolná bezdětnost jako problém sociální, který se může (ale nemusí) řešit prostřednictvím lékařských technik.

Letherby [2002b] – i na základě osobní zkušenosti, podobně jako Monach [1993] – navrhuje přistupovat k neplodnosti jako ke kontinuu, v němž se každý ocitá v různém období svého života v určité poloze mezi „dobrovolně“ a „nedobrovolně“. Časté je totiž rozhodnutí přestat se snažit o početí po několika prodělaných potratech, jde tedy o dobrovolné rozhodnutí zůstat bezdětným, i když by medicína mohla k vlastnímu dítěti pomoci. Neplodné páry si také před započatím léčby často samy stanovují hranici – množství a druh procedur, které jsou ochotny podstoupit, stejně jako náklady, které jsou pro ně ještě přijatelné, protože vzhledem k rychlému rozvoji technik asistované reprodukce téměř nelze dospět do stadia, kdy by byly opravdu vyčerpány všechny možnosti, nebo kdy by byla další léčba hodnocena jako zcela beznadějná [Monach 1993; Miall 1994]. Proto mluví Sandelowski, Holditch-Davis, Harris o neplodnosti jako o kontinuu, v jehož rámci se člověk stává „více či méně neplodným“ [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990: 198].

Není tedy přesné vnímat neplodnost jako univerzální a jednou dané označení, které má pro všechny stejný obsah. Zkušenost neplodnosti je stejně proměnlivá, komplexní a různorodá jako zkušenost rodičovství [Letherby 2002a; Meyers 2001] a nelze ji zužovat jenom na období léčby, stejně jako nelze označení nedobrovolné bezdětný automaticky připsat lidem, kteří se svěřují specializovaným klinikám.

Neplodnost a identita

Podle Matthews a Matthews [1986] má zkušenost nedobrovolné bezdětnosti takový dopad na rodinnou a osobní identitu jako samotné rodičovství. Do soukromé sféry naší existence, kterou budujeme jako oblast, nad níž máme plnou kontrolu a která nás chrání před nekontrolovatelným vnějším světem, přichází situace, kterou kontrolovat nelze a která postrádá smysl [Matthews, Matthews 1986].⁴ Podle Miall [1994] je zásah neplodnosti do identity jedince o to větší, že se obvykle odehrává až po té, co se rozhodl a připravil pro rodičovskou roli.

Jen málo lidí si ještě před vstupem do manželství a začátkem snah o početí připouští, že by se jich mohl týkat problém neplodnosti.⁵ Zpochybnění samozřejmého předpokladu vlastní plodnosti znamená zpochybnění vlastní identity a kontroly nad svým tělem a svým životem [Abbey, Andrews, Halman 1991]. V době, kdy

⁴ Matthews a Matthews [1986] zde citují teorii Kellnera a Bergera, podle níž je primární funkcí manželství budování soukromého světa, nad nímž má pár plnou kontrolu a který může svobodně formovat v opozici k vnějšímu světu, nad nímž kontrolu nemá a který formuje naopak jej.

⁵ Mezi faktory, které potvrzují automatický předpoklad plodnosti, patří pravidelný menstruační cyklus, absence gynekologických poruch, absence promiskuitního chování v minulosti, příklady toho, jak snadno se dá otěhotnět, důraz na antikoncepci v dnešní době nebo vlastní původ ve velké rodině [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990: 199].

je zvykem díky antikoncepci odložit svou plodnost na „vhodnou dobu“, je selhání tohoto plánu velkým překvapením a zklamáním. Síla předpokladu o univerzalitě plodnosti chrání před pochybnostmi i ty, kteří prodělali nemoc či úraz, který souvisí s reprodukčním zdravím [Monach 1993].

Neplodné páry se tedy musí vyrovnat s „ironií neplodnosti“ [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990: 197] – s existencí snadných, avšak nechtěných početí, s úzkostlivostí, s jakou kdysi používali antikoncepci, a se zjištěním, že jí pravděpodobně celou tu dlouhou dobu nebylo třeba. Snaží se zkonstruovat si smysluplné paradigma sterility a integrovat do něj svou osobní zkušenost.

Definice sebe jako plodné či neplodné osoby, případně přijetí identity neplodného však nemá velkou souvislost s lékařskou diagnózou a je ovlivněna mnohými kulturně vštěpovanými předpoklady – např. ženy, které odkládají své těhotenství, se cítí být ohroženy neplodností ve větší míře [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990]. Naopak páry, u kterých byla neplodnost diagnostikována, ji někdy vnímají jako „technickou překážku“, uvádějí ale, že se cítí být plodnými. Až do chvíle, než vyčerpají všechny lékařské možnosti, nebo až překročí věk vhodný k početí, se cítí být nikoli neplodnými, ale „ještě netěhotnými“ [Greil 1991]. Někdy naopak ani úspěšné početí identitu neplodného nemění: „I když jsem teď těhotná, myslím, že se nikdy nebudu cítit plodná. I když budu mít zdravé dítě, nemyslím si, že tyhle jizvy někdy zmizí“ [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990: 205].

V procesu přijímání identity neplodného objevují mnozí autoři významné genderové rozdíly: např. podle Sandelowski, Holditch-Davis, Harris [1990] mají ženy větší tendenci učinit z neplodnosti integrální součást svého já. Neplodnost nezasahuje jenom část těla, ale ovlivňuje celou jejich identitu. Ženy častěji než muži přijímají představu sebe samotných jako neschopných, nenormálních a nedostatečných. Častěji také interpretují neplodnost jako stav bytí; cítí se jako ženy neúplné a nezdravé. Podle Letherby a Williams [Letherby, Williams 1999] klade západní společnost mezi pojmy žena-matka-manželka-dospělost rovnítko, identita žen je tedy svázána s rolí matky mnohem pevněji než identita mužů s otcovstvím. Ženy častěji než muži uvádějí, že si život bez dětí nedovedou představit [Abbey, Andrews, Halman 1991; Meyers 2001]. Navíc je to ženino tělo, kterého se většinou týká terapie, cvičení, lázeňská léčba (a to i v případě, že je žena zcela zdravá a neplodnost byla diagnostikována u jejího partnera) a které každý měsíc připomíná, že snaha o početí nebyla úspěšná [Abbey, Andrews, Halman 1991; Konečná 2003; Letherby 2002].

Muži jsou podle dosavadních průzkumů častěji schopni oddělit neplodnost od ostatních charakteristik své osobnosti. Zatímco ženy adoptují perspektivu „Já jsem“ (nemoc), muži přemýšlejí v pojmech „Já mám“ [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990: 204]. Jak ale upozorňuje Greil [1991], velkou roli v reakci mužů hraje skutečnost, zda fyzická příčina neplodnosti byla diagnostikována u partnerky nebo u nich. Ve druhém případě je pravděpodobnější, že budou na neplodnost reagovat podobným způsobem jako ženy.⁶

⁶ Podrobnější diskusi o genderových rozdílech v reakcích na neplodnost brání nízké zastoupení nebo absence mužů, typická pro výzkumy, zaměřené na neplodnost a nedobrovolnou

Dopad neplodnosti na identitu jedince tedy souvisí více se společenským a kulturním kontextem, v němž se tato zkušenosti odehrává, a méně už s objektivní lékařskou diagnózou. Míra ztotožnění ženské role s rolí matky a mužnosti s plodností (případně rodičovství s dospělostí) tak může být významným faktorem v procesu přijetí identity neplodného nebo bezdětného, stejně jako prevalence pronatalistických postojů ve společnosti nebo vliv bezprostředního okolí.

Sociální exkluze

Jedním z nejčastěji studovaných sociálních důsledků neplodnosti je sociální exkluze. Nemá přirozeně podobu politického či ekonomického vyloučení, ale dá se definovat jako symbolická exkluze, tedy vyloučení ze „sdílení určitých sociálních statusů a institucí“ [Mareš 2000: 287]. I zde je doprovázena stigmatizací jedinců a skupin, vnímaných jako odlišné, deviantní či cizí. Skutečnost, že přibývá lidí, kteří dobrovolně žijí jako bezdětní, na tom, zdá se, nic nemění: je to právě možnost rozhodnout se, mít kontrolu nad svým životem a k něčemu jej vědomě směřovat, co je nedobrovolně bezdětným odepřeno [Whiteford, Gonzales 1995].

Neplodní se podle některých autorů ocitají na „sociálním okraji“ plodného světa [Konečná 2003; Daniluk 2001]. Greil [1991] používá pro vyjádření pocitu neplodných z okolního světa, produkujícího neustálé každodenní připomínky jejich situace, metaforu „plodné vesnice“. I běžná společenská konverzace se stává obtížnou, protože hovory o dětech jsou její samozřejmou součástí [Abbey, Andrews, Halman 1991; Kirkman 2001; Letherby, Williams 1999].⁷ Izolace má ale mnohem širší podobu – znamená ztrácet přátele, kteří se více věnují vlastním rodinám, nemít s kým trávit večery a jezdit na dovolené,⁸ těžko hledat někoho, kdo by o situaci otevřeně a bez rozpaků dokázal mluvit a uměl by poskytnout podporu a porozumění. „Jediné místo, kde se cítím normální, je klinika pro léčbu neplodnosti, kde jsou všichni jako já – všichni jsme neplodní“ [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris 1990: 203].

bezdětnost. Různým způsobům interpretace této skutečnosti se věnoval v samostatné studii Lloyd [1996], faktem zůstává, že i přes existenci dílčích studií je systematické studium dopadu neplodnosti na muže zatím nesplněným úkolem sociální vědy.

⁷ Kirkman [2001] zde vychází z teorie lingvistky Charlotte Linde o potřebě jasné a koherentní životní historie pro existenci v sociálním světě. Události, které by tato životní historie měla zahrnout, jsou kulturně specifické, v západní společnosti je pro ženy nezbytné dotknout se v průběhu konverzace jejich role matky.

⁸ Nejsou to ani tak lidé s dětmi, kteří se svým přátelům vyhýbají, jako bezdětní, kteří se necítí dobře ve společnosti rodin s dětmi. Exkluze se často stává jejich vlastní volbou [Miall 1994]. S úlevou dávají přednost společnosti lidí v podobné situaci, ať už kvůli rozhovorům, v jejichž centru nejsou děti, nebo ke sdílení společné „posedlosti“. Mateřství znamená pro ženy změnu zájmů a mnohá časová omezení a i to je odděluje od jejich bezdětných vrstevnic [Letherby, Williams 1999].

Podle Kirkman [2001] je neplodnost situací, v níž se naše osobní historie dostává do rozporu s obecnou kulturní historií, jejíž samozřejmou součástí je v západní společnosti rodičovství, Sandelowski, Holditch-Davis a Harris [1990] mluví o opakovaných neúspěších ve snaze chovat se podle kulturního scénáře, určeného manželským pářům. Tento rozpor je třeba zdůvodnit a ospravedlnit. Neplodné páry se cítí povinny vysvětlit jak své „selhání“ [Matthews, Matthews 1986], tak svou trvalou touhu po dítěti [Letherby, Williams 1999]. Okolí jako by hodnotilo, zda si zaslouží být rodiči, zda budou dobrými rodiči, musí opravedlnovat svůj vyšší věk. I zkoušením všech dostupných možností léčby chtějí dokázat svou opravdovou touhu po dítěti [Kirkman 2001; Letherby 2002]. Jsou vybízeni k větší aktivitě nebo naopak považováni za „posedlé“ snahou o dítě [Letherby, Williams 1999]. Za významný stresující faktor považují sami neplodní i „zaručené rady okolí“, které jsou nejčastěji inspirovány hojně rozšířenou představou, že příčina neplodnosti je v psychice [Abbey, Andrews, Halman 1991; Konečná 2003; Letherby, Williams 1999; Miall 1994] – ve stresu, v přílišném upnutí se na touhu po dítěti nebo naopak v různých „blocích“ – a mají podobu doporučení „odjeďte na dlouhou dovolenou někam daleko“, „nesmíš na to myslet“, „to chce klid“ [Konečná 2003: 29].⁹ Souvisejícím mýtem je i představa, že k otěhotnění dojde snáze, požádá-li pár o adopci – snad právě proto, že se „uklidní“ a přestane se tolik upínat na dítě. Žádná statistická souvislost mezi adopticí a početím však nebyla prokázána [Konečná 2003; Miall 1994].

Neplodní také negativně vnímají vměšování ostatních do svého soukromého života v podobě otázek na to, kdy plánují děti [Greil 1991; Konečná, 2003]. Okolí těžko rozlišuje mezi dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětností, neplodní jsou tak někdy považováni za příliš orientované na peníze, kariéru a vlastní pohodlí, je jim připomínáno, že mít děti je normální, nebo dáváno najevo, že bezdětný život je mnohem pohodlnější a jednodušší.

Bezdětné ženy se setkávají se zpochybňováním svých profesních kompetencí, pracují-li například ve školství nebo zdravotnictví [Konečná 2003; Letherby, Williams 1999].¹⁰ Souvisí to s dalším mýtem o tom, že bezdětní lidé nemají žádné povědomí o péči o děti a o jejich výchově a nedokážou s nimi navázat vztah [Letherby 2002b].

Navzdory empirickým dokladům o „rozrůžňování životních stylů“, stoupajícím počtu dobrovolně bezdětných v posledních letech a o tom, že stále méně lidí považuje rodičovství za nezbytnou podmínku štěstí jedince,¹¹ je okolní svět pro ne-

⁹ Podle výpovědi respondentů Konečné [2003: 29] jsou to však i sami neplodní, kteří jsou přesvědčeni, že „je to psychického původu“, hlavně v případě, že „doktoři nic nenašli“. Také někteří psychologové a psychiatři vidí za problémy s ovulací a početím psychický blok, způsobený strachem žen z přijetí vlastní ženskosti a mateřství [Konečná 2003; Letherby, Williams 1999].

¹⁰ Tak se učitelka setkává s otázkou, „jak můžu vychovávat cizí děti, když nemám vlastní“ [Konečná 2003: 176], a bezdětná porodní asistentka uvádí, že její rady jsou opomíjeny a z profesních diskusí se cítí být vyloučená [Letherby, Williams 1999].

¹¹ Např. Sobotka [2006].

plodné především světem plodným, světem, v němž má většina lidí svobodnou volbu mezi rodičovstvím a životem bez dětí. Je také světem, v němž se nepovažují dotazy na tyto soukromé plány za nepatřičné, stejně jako je běžné poskytnout názor a komentář těm, kteří mají s jejich naplňováním problémy, a dát jim tak najevo, že jsou v určitém ohledu nedostateční. Často je to až návštěva specializovaného lékařského zařízení, která je příměje o problému otevřeně hovořit a také uvědomit si, že není tak neobvyklý, jak se zdálo.

Stigma neplodnosti

Hodně prostoru věnují výzkumy, zabývající se nedobrovolnou bezdětností, tématu stigmatizace neplodných, což může být překvapivé vzhledem k tomu, že neplodnost není na první pohled viditelným handicapem a že počet bezdětných lidí – ať už dobrovolně nebo nedobrovolně – v západních společnostech každým rokem stoupá. Navzdory těmto skutečnostem i převládající mediální konstrukci neplodnosti, která zdůrazňuje revoluční objevy a úspěchy reprodukční medicíny, výzkumy zabývající se zkušeností neplodných vypovídají o pocitech viny, selhání a nedostatečnosti a o snaze stát se znovu „normálními“ a „úplnými“ [Letherby 2002; Miall 1994; Whiteford, Gonzales 1995].¹² Neplodnost je popisována jako problém spojený se stigmatem, neboť narušuje normy akceptovatelného jednání, i když není na první pohled patrná.¹³

V konfrontaci s okolím se bezdětnost stává statutem, který zastiňuje všechny ostatní, a to zvláště u žen [Kirkman 2001; Letherby 2002; Miall 2004]. Podle Letherby [2002] jsou ženy ne-matky především těmi, které měly mít dítě a nemají je, zatímco matky jsou ctěny i pro jiné aspekty osobnosti, než je mateřství. O bezdětných lidech se předpokládá, že jsou buď sobečtí a nezralí – v případě dobrovolně bezdětných –, nebo zoufalí, nešťastní a posedlí touhou po dítěti – v případě nedobrovolně bezdětnosti [Kirkman 2001; Letherby 2002].¹⁴

Podle Miall [1994] nejsou tyto reakce vedeny špatným úmyslem, ale jsou důkazem nevědomosti, nepochopení problému. Pocity méněcennosti ale u lidí, léčících ne-

¹² „Defective“ je slovo, které podle Whiteford a Gonzales [1995] výpovědím žen o zkušenostech s neplodností dominuje.

¹³ Stigma je podle Goffmanovy definice [Goffman 2003: 11] „silně diskreditující atribut“ a „nežádoucí odlišnost od očekávání“. Stigma vyvolává sklon připisovat dané osobě celou řadu nedokonalostí na základě původní a je provázáno různými formami diskriminace. Podle Miall [1994] sice stigma může vyvolat pochopení nebo soucit, bezdětní jsou ale charakterizováni jako fyzicky, psychicky a sexuálně méněcenní ve vztahu k těm, kdo reprodukují.

¹⁴ Ne vždy je „dobrovolnost“ a „nedobrovolnost“ bezdětnosti okolím rozlišována, jak o tom vypovídá jedna z respondentek Hany Konečné [2003: 176]: „Je tu i další věc, názory okolí na bezdětnost: ‚Ta asi děti nechce, dělá kariéru,‘ nebo ‚ta je ale pohodlná, to ta naše Andulka, ta má těžší život, ta se stará o dvě děti, ta nemůže do kina jako vy,‘ a tak dále. Je to opravdu dost nepřijemné a dost těžko se to lidem říká, stejně nevěří.“

plodnost, někdy posilují i lékaři. Neplodné páry mají často pocit, že není respektováno jejich soukromí, setkávají se se zarážející nediskrétností zdravotníků [Kirkman 2001; Konečná 2003]. Stěžují si na necitlivý přístup a nedostatek či úplnou absenci informací. Lékaři překvapivě často apelují především na „dobrou vůli“ pacientů.

Na otázku, zda jsou v důsledku neplodnosti více stigmatizováni muži nebo ženy, nelze jednoznačně odpovědět. Podle některých autorů je schopnost plodit ztotožňována s mužností a pro muže je tak zkušenost neplodnosti více stigmatizující než pro ženy [Konečná 2003; Miall 1994]. Jiní naopak poukazují na spjatost mateřství s identitou ženy¹⁵ a na skutečnost, že i v rámci interakcí mezi ženami hraje téma rodičovství mnohem významnější roli než v interakci mužské [Abbey, Andrews, Halman 1991]. Konečná [2003] a Miall [1994] upozorňují na odlišný obsah stigma u mužů a žen: stigma, připisované ženám, se týká jejich psychické nevyrovnanosti, zatímco u mužů implikuje sexuální neschopnost.¹⁶

Nejjednodušším způsobem, jak se stigmatizaci vyhnout, je nemluvit o neplodnosti vůbec a léčebné pokusy tajit. Neplodní přiznávají, že se stydí kupovat si léky potřebné na IVF nebo odebírat časopis, na němž je logo Sdružení nedobrovolně bezdětných párů [Konečná 2003]. Mnohým trvalo dlouhou dobu, než se se svým problémem svěřili i nejbližší rodině a volili přitom nejružnější strategie a míry odhalení a zatajování [Konečná 2003; Miall 1994].¹⁷ Sandelowski, Holditch-Davis a Harris [1990] uvádějí příklad ženy, která okolí zdůrazňuje, že prodělala potrat, aby dala najevo, že je normální – tedy schopná otěhotnět. Žena, angažující se ve sdružení pomáhajícím neplodným párům, uvedla, že na jednání s úřady (v zájmu sdružení) s sebou vodí svou dceru, aby se k ní úředníci chovali lépe. „Když jdu bez dítěte, všichni se mnou jednájí jako s ‚duševně narušenou sterilkou‘, chovájí se ke mně jako k méněcenné osobě.“ [Konečná 2003: 168]

Techniky asistované reprodukce, které daly naději na vlastní dítě velkému množství párů a jsou jedním z nejvíc medializovaných způsobů řešení neplodnosti, se staly dalším stigmatizujícím prvkem a ti, kteří jich využili, se k tomu často „ne-

¹⁵ Kohler, Behrman a Skyttne [1994] empiricky dokládají, že mateřství u žen výrazně zvyšuje pocit osobního štěstí, zatímco u mužů na něj nemá vliv. Platí to ovšem jen pro prvního potomka, každý další už pocit štěstí u žen naopak snižuje.

¹⁶ Miall [1994] se také zabývala rozdíly ve vnímání stigma mezi ženami, u kterých byla zjištěna příčina neplodnosti, a ženami, jejichž partneři byli neplodní, a zavedla do zkoumání neplodnosti pojem „courtesy stigma“ (galantní, ohleduplné stigma). Zjistila totiž, že ženy z druhé skupiny se cítí být stigmatizovány méně a aktivně své muže před stigmatem chrání, mimo jiné tím, že v konverzaci často přebírají příčinu své neplodnosti na sebe. To, zda se muži chovají podobně v opačné situaci, nebylo zatím studováno.

¹⁷ Sami neplodní lidé vnímají svůj problém jako čistě soukromý [Kirkman 2001; Miall 1994]. Často se odmítají svěřit se ostatním a dotazy na těhotenství vnímají jako nepřipustné vměšování se do soukromí. Podle Kirkman [2001: 527] se tak snaží udržet si kontrolu nad „private narrative“ a nedovolit ostatním, aby tento „příběh“ překroutili či pozměnili. „Kulturně definované soukromí“ chrání skupinu před utrpením jednotlivce – uzavřenost neplodných lidí ochraňuje druhé před rozpaky, ve kterých se ocitají v konfrontaci s cizím trápením.

priznávají": „Stává se, že ženy při náhodném setkání s pracovníky centra (asistované reprodukce) popírají, že by je znaly či že by se u nich léčily.“ [Konečná 2003: 137] Reakce okolí na děti „ze zkumavky“ jsou podezřivé, někdy i ponižující. I praxe umělého oplodnění vychází vstříc těm, kteří o něm po jeho úspěchu již nikdy nechtějí mluvit: při použití dárcovských spermií se dbá na to, aby krevní skupina dárce odpovídala krevní skupině manžela příjemkyně, a nemohla tak později dítě usvědčit z toho, že bylo počato jinak než přirozenou cestou na manželském loži. Stejně tak se dbá i na „správnou“ barvu očí a vlasů [Řežábek 1999].

Výpovědi neplodných párů o pocitech vyloučení z plodného světa a o stigmatizaci z důvodů bezdětnosti vyznívají paradoxně v době, kdy demografové a sociologové mluví o snižujícím se normativním tlaku k rodičovství a o postupném mizení centrality mateřství ze života žen [Sobotka 2005; Rabušic 2001b] v důsledku druhého demografického přechodu a souvisejících hodnotových změn, které po západních společnostech zasáhly na konci 20. století i společnosti střední a východní Evropy.¹⁸ Pro tuto skutečnost se nabízejí různá vysvětlení: například etablování léčby neplodnosti jako po všech stránkách exkluzivního odvětví medicíny, které zdůrazňuje imperativ biologické reprodukce a také svoji vlastní úspěšnost a nepřímou tak brání propagaci alternativních sociálních rolí, zejména pro ženy [Whiteford, Gonzales 1995]. Možná tyto zkušenosti vypovídají o oživení pronatalistických tlaků zejména ze strany politiků, kteří ve svých programech pod vlivem alarmujícího poklesu porodnosti a jeho možných důsledků pro důchodový systém v posledních letech zdůrazňují podporu rodiny, která může mít podobu společného zdanění manželů nebo zvyšování sociálních dávek pro rodiny s dětmi. Někteří autoři zmiňují také to, že neplodní lidé se často stigmatizují sami [Miall 1994; Matthews, Matthews 1986; Konečná 2003], dříve než vstoupí do interakce s okolím. Výše popsaný paradox lze také vysvětlit selektivním vnímáním a zvýšenou citlivostí na určitým způsobem směřované signály okolí ze strany samotných neplodných, nebo skutečností, že s problémy s vlastní plodností se musí vyrovnat právě ti, kdo se pro založení rodiny rozhodli a usilovali o něj, tedy lidé vyznávající tradiční hodnoty. Ti, kteří zvolili individualizovaný životní styl bez dětí,¹⁹ o zkušenostech s nedobrovolnou bezdětností nevypovídají a o své případné neplodnosti se ani nemuseli dozvědět.²⁰

¹⁸ Jako druhý demografický přechod [van de Kaa 1987] se označuje série změn reprodukčního chování, která od padesátých let minulého století přinesla západním zemím vzestup rozvodovosti, pokles porodnosti, odkládání rodičovství, zvyšování věku sňatku, rozvoj nesezdaného soužití a vzrůstající počet dětí narozených mimo manželství. O souvisejících hodnotových změnách viz např. Inglehart [1997], Thornton a Young-DeMarco [2001], Rabušic [2001b].

¹⁹ Koncept individualizace v době pozdní modernity a jejich důsledků rozpracoval zejména Beck [2004]. Podle něj se v důsledku nároků tržní společnosti jednotlivec sám stává jednotkou reprodukce sociální. Nukleární rodina a rodičovství vůbec je v takové společnosti reliktem, neslučitelným s jejím dokonalým fungováním.

²⁰ Plození je dnes už díky antikoncepci zcela odděleno od sexuálního styku [Mareš 2002; Rabušic 2001a], mnoho lidí se tak nikdy nemusí dozvědět, že jejich reprodukční zdraví není zcela v pořádku.

„Přirozenost“ touhy po dítěti a role nových reprodukčních technologií

Léčba neplodnosti je fyzicky i psychicky vyčerpávající a finančně náročný proces s nejistým výsledkem. Neplodné páry mají pocit, že nové možnosti reprodukční medicíny „nemohou odmítnout“ [Sandelowski, Holditch-Davis, Hartus 1990: 211] a že neúspěšná léčba ukazuje jen na nedostatek jejich vůle.

Na otázku, co je vlastně k náročnému, dlouhodobému a někdy marnému usilování o vlastní dítě vede, se nabízí jednoduchá odpověď. Většina lidí předpokládá, že existuje přirozená touha po tom, mít děti, zejména ženy jsou považovány za geneticky naprogramované k mateřství.²¹ V evropské společnosti nejsou děti pro rodiče zárukou ekonomického zabezpečení ve stáří a pořídit si je znamená značnou investici – emocionální a finanční [Rabušic 2001a]. Dá se tedy předpokládat, že musí existovat silný vnitřní popud k plození, případně že se rodičovství musí nějakým způsobem „vyplatit“.²²

Dítě představuje nejen emocionální naplnění, je zárukou určitého statusu, je také obranou proti bezvýznamnosti naší vlastní existence. Dává našemu životu rozměr, který nás samé překračuje. Téma biologických pout a pokračování vlastního rodu je v západní společnosti klíčové. Konverzační partnerky Letherby [2002a: 302] při představě o své budoucnosti nemluvily jen o životě bez vnoučat, ale i o „strachu z genetické smrti“. „Budu evolučně slepou uličkou“, „nepředám své geny“. Podobně Konečná [2003: 211] cituje ženy, které svou touhu po dítěti zdůvodňují také snahou o pokračování rodu.

Mnozí autoři ale s přirozeností touhy po dítěti polemizují.²³ Meyers [2001] přináší výpovědi žen, které dělí do několika skupin – na ženy, které „odjakživa“ věděly, že chtějí být matkami, ženy, které stejně „odjakživa“ věděly, že matkami být nechtějí, a na ženy, které mají ke svému případnému mateřství ambivalentní pocity: „Cítím se špatně, protože je to něco, co opravdu chci a nemám? Nebo se cítím špatně, protože je to něco, co jiní mají a já musím vždy říct, že já ne? Vážně nevím.“ [Meyers 2001: 6] Vírou v sílu biologických pout otřásají i rodiče, kteří se nebojí přiznat, že vztah ke svému dítěti museli po jeho narození dlouho budovat, emocionální uspokojení naopak přináší i rodičovství adoptivní [Konečná 2003].

Feministické autorky vnášejí do této debaty další argument: normálně plodné ženy nevede k podrobování se náročnému umělému oplodnění touha dát milované-

²¹ Podle výzkumu Miall [1994: 8] věří většina lidí, více mužů než žen, že touha být matkou je ženám vrozená a že otcovství je naopak naučeným chováním. Bez ohledu na tyto rozdíly udalo 96 % jejich respondentů silnou touhu mít děti.

²² Debata o tom, zda rodičovství zvyšuje pocit osobního štěstí, stejně jako shrnutí teorií o motivaci k rodičovství nabízí Kohler, Behrman a Skyttne [2005].

²³ Významný argument do diskuse o existenci vrozeného mateřského instinktu přinesla francouzská socioložka Elisabeth Badinter [1998]. Na základě analýzy historických pramenů označila „přirozený mateřský instinkt“ za sociální konstrukt, jehož obsah se v průběhu historie měnil. Chování matky k dítěti není podle Badinter vedeno jakýmkoli instinktem, ale společensky předepisováno.

mu muži jeho biologicky vlastního potomka ani vrozený mateřský instinkt, ale sna-
ha vyhovět hegemonickému morálnímu imperativu, kteří říká, že každá žena má
být matkou a že potomek má být biologicky vlastní [Lorber 1989; Whiteford, Gon-
zales 1995]. Muži jsou podle nich svázanější s biologickým rodičovstvím více než že-
ny, které pak využívají všech dostupných možností léčby na nátlak svých partnerů
nebo lékařů [Greil 1991]. Ti automaticky předpokládají, že každý pacient chce ke
své léčbě využít těch nejmodernějších metod [Lorber 1989]. Biologické rodičovství,
zejména mateřství, je vnímáno jako hlavní smysl lidské existence [Miall 1994], dis-
kuse o jeho alternativách se zdá být ve společnosti, která věří v biologicky podmí-
něný „hlas krve“, téměř jako nelegitimní [van den Akker 2001].

Závěr

Neplodnost přestala být v západní kultuře čistě soukromým problémem v době roz-
voje technik asistované reprodukce.²⁴ Ty ji zbavily charakteru „boží vůle“ či „rány
osudu“ a učinili z ní záležitost vědeckého zájmu, problém, který vyžaduje léčení za
pomoci nových medicínských technologií.²⁵ Stejně jako neplodné páry minulosti,
i ty dnešní selhaly v naplnění toho, co se od nich očekává [Sandelowski, Holditch-
Davis, Harris 1990], dnes se jim ale nabízí nejrůznější možnosti a cesty k početí
vlastního dítěte, doprovázené množstvím etických, právních a náboženských otá-
zek. Status neplodného je relativizován, často je chápán jen jako důsledek neochoty
podrobit se všem možným metodám diagnostiky a léčby.

Lékařská terapie neplodnosti není jednoznačně vytyčenou cestou, vedoucí
k cíli, ale neustále revidovaným a otevřeným procesem. Neplodnost není o nic méně
sociálně konstruovanou chorobou, než jsou jiné, i zde existuje mnoho arbitrárně
nastavených limitů, například horní věková hranice ženy pro možnost umělého
oplození. Jednotlivé ukazatele zdravotního stavu mohou být i zde různými terape-
uty interpretovány různě, navíc to, co bylo před dvaceti lety biologickou daností, je
dnes výzvou pro nejnovější lékařské techniky [Sandelowski, Holditch-Davis, Harris
1990: 199]. Dnes jen málokdy lékař vysloví konečnou diagnózu absolutní sterility
[Miall 1994] a pro neplodné páry je tak těžké rozhodnout se, kdy přestat prodělávat

²⁴ První umělé oplození bylo provedeno v roce 1978 v Anglii, u nás se narodilo první dítě
metodou asistované reprodukce v roce 1982 v Brně [Konečná 2003: 68].

²⁵ Neplodnost je typickým příkladem tzv. medicalizace – tj. rozšíření definice nemoci i lé-
kařské kompetence na problémy, které dříve do sféry medicíny nezapadaly [Bártlová 2002].
Zejména feministické autorky zdůrazňují sociálně kontrolní funkci tohoto procesu: v západ-
ní společnosti byly podle nich podrobeny medicalizaci všechny procesy od menstruačního
cyklu až po rození dětí. Přirozené funkce ženského organismu tak byly definovány jako ne-
moci nebo chápány jako deviantní vzhledem k biologické normě, kterou reprezentuje tělo
mužské. Medicalizace akcentuje biologickou stránku procesů, které jsou dnes vnímány ví-
ce jako sociální, a reprezentuje více než zájem zdraví zájmy trhu lékařských služeb a zdra-
votnického systému [Miall 1994].

terapii, a smířit se s tím, že vlastní dítě se jim nepodaří mít. Mnohé páry se dnes stávají biologickými rodiči, i když jsou – z medicínského hlediska – neplodní, u jiných se naopak příčinu neplodnosti nikdy zjistit nepodaří.

Právě změna neplodnosti ze soukromé a doživotní bolesti v dlouhodobou sociálně konstruovanou krizi [Whiteford, Gonzales 1995] přilákala zájem sociální vědy, která již několik desetiletí zkoumá zkušenost nedobrovolně bezdětných. Jejím závěrům dominují pojmy, jako je narušení identity, pocity méněcennosti, neúplnosti a vyloučení. Svět v perspektivě nedobrovolně bezdětných je světem plným připomínek jejich nedostatečnosti, světem adorace rodičovské role a převládajícího stereotypního definování rodiny skrze ženu, muže a jejich biologické potomky [van den Akker 2001]. Nabízí se tedy otázka, jak a kdy se do zkušenosti nedobrovolně bezdětných promítne stoupající počet dobrovolně bezdětných lidí a také větší tolerance k alternativním rodinným formám, o které mluví poslední výzkumy hodnot.

LENKA SLEPIČKOVÁ je studentkou doktorského studijního programu sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity a pracovnící Institutu pro výzkum integrace a reprodukce při téže fakultě.

Literatura

- Abbey, A., F. Andrews, L. Halman. 1991. „Gender's Role in Response to Infertility.“ *Psychology of Women Quarterly* 15 (2): 295–316.
- Badinter, E. 1998. *Materská láska: od 17. století po současnost*. Bratislava: Aspekt.
- Bártlová, S. 2002. *Sociologie medicíny a zdravotnictví*. Brno: Institut pro další vzdělávání pracovníků ve zdravotnictví.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Daniluk, J. C. 2001. „Reconstructing Their Lives: A Longitudinal, Qualitative Analysis of the Transition to Biological Childlessness for Infertile Couples.“ *Journal of Counseling & Development* 79 (4): 439–450.
- de la Rochebrochard, E. 2001. „Sterility, fecundity. What about the men?“ *Population & Sociétés* 39 (371): 1–3.
- Dindyal, S. 2004. „The sperm count has been decreasing steadily for many years in Western industrialised countries: Is there an endocrine basis for this decrease?“ *The Internet Journal of Urology* [online] 1 (2) [cit. 5. 10. 2006]. Dostupné z: <<http://www.ispub.com/ostia/index.php?xmlPrinter=true&xmlFilePath=journals/iju/vol2n1/sperm.xml>>.
- Goffman, E. 2003. *Stigma. Poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Greil, A. L. 1991. *Not Yet Pregnant: Infertile Couples in Contemporary America*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Irvine, S., E. Cawood. 1996. „Male Infertility and Its Effect on Male Sexuality.“ *Sexual and Marital Therapy* 11 (3): 273–280.
- Kirkman, M. 2001. „Thinking of Something to Say: Public and Private Narratives of Infertility.“ *Health Care for Women International* 22 (6): 523–535.

- Kohler, H.-P., J. R. Behrman, A. Skytthe. 2005. „Partner + Children = Happiness? The Effects of Partnerships and Fertility on Well-Being.“ *Population and Development Review* 31 (3): 407–445.
- Konečná, H. 2003. *Cesta za dítětem. Dvě malá křídla*. Praha: Academia.
- Kubíček, V. 1997. „Mužská neplodnost a asistovaná reprodukce. Část I.“ *Gynekolog* 6 (5): 185–190.
- Lampman, C., S. Dowling-Guyer. 1995. „Attitudes Toward Voluntary and Involuntary Childlessness.“ *Basic and Applied Social Psychology* 17 (1–2): 213–222.
- Letherby, G. 2002a. „Challenging Dominant Discourses: Identity and Change and the Experience of ‚Infertility‘ and ‚Involuntary Childlessness‘.“ *Journal of Gender Studies* 11 (3): 277–288.
- Letherby, G. 2002b. „Childless and Bereft? Stereotypes and Realities in Relation to ‚Voluntary‘ and ‚Involuntary‘ Childlessness and Womanhood.“ *Sociological Inquiry* 72 (1): 7–20.
- Letherby, G., C. Williams. 1999. „Non-motherhood: Ambivalent Autobiographies.“ *Feminist Studies* 25 (3): 719–728.
- Lloyd, M. 1996. „Condemned to Be Meaningful: Non-response in Studies of Men and Infertility.“ *Sociology of Health and Illness* 18 (4): 433–454.
- Lorber, J. 1989. „Choice, Gift or Patriarchal Bargain: Women’s Consent to In Vitro Fertilization in Male Infertility.“ *Hypatia* 4 (3): 23–36.
- Matthews, R., A. M. Matthews. 1986. „Infertility and Involuntary Childlessness: The Transition to Nonparenthood.“ *Journal of Marriage and the Family* 48 (3): 641–649.
- Mareš, P. 2000. „Chudoba, marginalizace a sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 36 (3): 285–297.
- Mareš, P. 2002. „Co znamená mateřství.“ *Sedmá generace* 11 (10): 30–39.
- Meyers, D. T. 2001. „The Rush to Motherhood – Pronatalist Discourse and Women’s Autonomy.“ *Signs* 26 (3): 735–773.
- Miall, C. E. 1994. „Community Constructs of Involuntary Childlessness: Sympathy, Stigma, and Social Support.“ *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 31 (4): 392–421.
- Monach, J. H. 1993. *Childless: No Choice – The Experience of Involuntary Childlessness*. London: Routledge.
- Mrázek, M. 2006. „Příčiny neplodnosti.“ Příspěvek přednesený na konferenci *Jaké je místo neplodnosti v kontextu propopulační politiky*. Praha, 1. 3. 2006.
- Rabušic, L. 2001a. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 2001b. „Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 99–122.
- Řežábek, K. 1999. *Léčba neplodnosti*. Praha: Grada.
- Sandelowski, M., D. Holditch-Davis, B. G. Harris. 1990. „Living the Life: Explanations of Infertility.“ *Sociology of Health and Illness* 12 (2): 195–215.
- Sobotka, T. 2005. „Childless Societies? Trends and Projections of Childlessness in Europe and the United States.“ Příspěvek přednesený na konferenci *2005 PAA Annual Meeting*. Philadelphia, 31. 3. – 2. 4. 2005.
- Sobotka, T. 2006. „Bezdětnost v České Republice.“ Pp. 60–78 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Thornton, A., L. Young-DeMarco. 2001. „Four Decades of Trends in Attitudes Toward Family Issues in the United States: The 1960s Through the 1990s.“ *Journal of Marriage and Family* 63 (4): 1009–1037.
- Throsby, K., R. Gill. 2004. „It’s Different for Men. Masculinities and IVF.“ *Men and Masculinities* 6 (4): 330–348.

- van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition." *Population Bulletin* 42 (1): 1–57.
- van den Akker, O. 2001. „The Acceptable Face of Parenthood." *Psychology, Evolution & Gender* 3 (2): 137–153.
- Webb, R. E., J. C. Daniluk. 1999. „The End of Line. Infertile Men's Experiences of Being Unable to Produce a Child." *Men and Masculinities* 2 (1): 6–25.
- Whiteford, L. M., L. Gonzalez. 1995. „Stigma: the Hidden Burden of Infertility." *Social Science and Medicine* 40 (1): 27–36.

Historická demografie

číslo 30

Komise *Historické a sociální demografie* představuje ve svém 30. svazku soubor šesti studií. Úvodní dvě analyzují soupisy obyvatel konané na území českých zemí v druhé polovině 18. století, ostatní vycházejí z farních matrik a rozšiřují naše znalosti o vývoji přirozené měny tří vybraných lokalit v 19. století a Prahy v 17. a 18. století.

Obsah

Úvod

Anton Tantner: *Durch die böhmischen Dörfer. Die Seelenkonskription und Hausnummerierung von 1770 in Böhmen, Mähren und Schlesien*

Klára Woitschová – Jiří Woitsch – Michal Řezníček: *Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle Soupisu židovských rodin z roku 1793*

Věra Kalousková: *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*

Markéta Vaňková: *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*

Marika Poulová: *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*

Ludmila Fialová: *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*

Kronika

Recenze

Vydává Sociologický ústav AV ČR, Praha 2006

Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR,
Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel.: +420 222 221 761, e-mail: prodej@soc.cas.cz

Komunální je komunální a velká je velká! K hypotéze politizace lokálních politických elit*

DAN RYŠAVÝ**

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Municipal Is Municipal and Big Is Big! A Hypothesis about the Politicisation of Local Political Elites

Abstract: Sociologists studying the renewal of local government in post-communist Central European countries have formulated a hypothesis that local politics are becoming increasingly politicised. Political scientists focusing on local coalitions have provided a tool for examining this politicisation. This article is based on a secondary analysis of research to date on local political elites and compares their outcomes with the conclusions of the author's recent study of a panel of municipalities that was previously studied by Czech researchers in the early 1990s. The structure of local representation, the attitudes of municipal representatives, and the structure of local coalitions have not fulfilled the expected increased politicisation. The most important determinant is still the size of a municipality. Nevertheless, its influence can be modified by other factors, for example, institutional variables. Detailed observations on the origins of local coalitions and how they change indicate the scope and limits of this method for analysing the behaviour of local political elites.

Keywords: political elites, local government, politicisation, local coalitions, small and rural municipalities.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 953–970

Úvod

„Nikdy jsem nepřipustil, aby tady nastala velká politika. Komunální je komunální a velká je velká...“, řekl v rozhovoru bývalý starosta asi patnáctisetlávého městečka. Jeho nástupkyně měla podobně za to, že se v obci „nijak zvlášť nepolitikaří... Hlavní je zájem města.“ Komentovala přitom fakt, že po posledních volbách neodstoupil nikdo ze zvolených zastupitelů, aby uvolnil místo lídrům kandidátek, kteří tehdy neuspěli. Zastávce komunální politiky se tak „vinou“ nepolitikaření dostal mimo hru.

* Stať vznikla v rámci projektu „Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě“ (GA ČR 403/03/D241). Za připomínky k textu děkuji Michalu Illnerovi, Pavlu Šaradínovi a dvěma recenzentům.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D., katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 47 Olomouc, e-mail: rysavyd@ffnw.upol.cz.

Jaká je politika na obecní úrovni a jací jsou její představitelé? Mění se v čase povaha komunální politiky? Posilují se v ní prvky stranické politiky? Jakým způsobem to lze zjistit? Existuje hranice (např. velikostní či funkční), od které má smysl v obci usilovat o stranickou politiku? Platí slova jiného ze starostů, podle nějž „politikaření v takových obcích, jako je naše, je špatně. V Budějovicích snad, ale v Tejně a Vodňanech už je to špatně“?¹ Těmito otázkami se zabývá následující studie, v níž je míra politizace indikována aktivitou politických stran a postoji místních elit vůči nim, členstvím představitelů obcí v politických organizacích a podobou povolebních lokálních koalic v souboru vesnic a malých měst.

Sociologové a politologové k počátkům místní samosprávy a lokální politiky

Obnovení místní samosprávy a formování nových elit na lokální úrovni se brzy po pádu komunistického režimu stalo předmětem několika sociologických výzkumů. Badatelé tehdy mj. konstatovali výraznou personální výměnu lokálních elit rostoucí s velikostí obce. Občané volili především kandidáty, kteří nebyli spojeni s minulým režimem a zároveň byli mezi lidmi známí [Offerdal et al. 1996].² Podobu místních Občanských fór, která se na přelomu let 1989 a 1990 významně podílela na proměně předlistopadových národních výborů a na složení prvních svobodně zvolených samospráv, často utvářely sociální sítě přátel, známých atp. [Bušíková 1999]. Obnovené instituce závisely na osobní důvěře v ty, kteří přední pozice v místní samosprávě v době po prvních obecních volbách zastávali [Baldersheim, Illner 1996: 237]. První zastupitelstva a orgány obcí měly ve srovnání s předchozími národními výbory nižší sociální reprezentativitu, tzn. méně odrážely socio-demografické složení obyvatel. Přiblížily se v tomto ohledu stavu obvyklému na druhé straně bývalé železné opony.³ Nehledě na nepodobnost lokálních elit a elektorátu však alespoň zpočátku existovala velká shoda mezi postoji občanů a zastupitelů, což bylo vysvětlováno mj. absencí debaty o politických otázkách [Offerdal et al. 1996: 140–1]. Výzkumníci proto také očekávali, že se v průběhu dalšího vývoje nepolitický charakter lokální politiky pravděpodobně oslabí a dosavadní málo zkušená a do jisté míry elitistická reprezentace bude nahrazena „složením výrazněji stranickým a více spjatým s ekonomickým životem obcí“ [Illner 1992b: 490].

¹ Obě citace v úvodu byly autenticky zaznamenány při rozhovorech s představiteli vybraných obcí. Blíže k cílům šetření, použitým metodám a souboru obcí viz [Ryšavý 2004a].

² Podle Illnera [Illner 1992a, b] se v tomto období vylčily dva charakteristické typy obecních představitelů – ve větších obcích převládli „nováčci“ zcela bez zkušeností, v menších obcích se uplatnili i „staří kozáci“, tj. lidé se zkušenostmi, nikoli však přímo představitelé „starých struktur“. S obdobným rozlišením pracovali na Slovensku Malíková a Buček [Malíková, Buček 1997].

³ Snížilo se zastoupení žen, zvýšilo se procento úředníků, středně technických pracovníků a narostl podíl poslanců s vyšším, nejčastěji technickým vzděláním [Vajdová 1995: 196].

Politologové se k novým počátkům lokální politiky stavěli s větší rezervovaností. Období těsně po roce 1989 berou v úvahu studie volebního práva a jeho změn [Balík 2003a; Outlý 2004], analýzy prvních obecních voleb chybí.⁴ Někteří autoři [např. Rojčák 2003; Šaradín 2004] přímo deklarují nezajímavost prvních obecních voleb z politologického hlediska. Jako by nemělo smysl zabývat se místní politikou, dokud nevykrytalizuje politická scéna na nejvyšší úrovni.⁵ První popisné práce se objevují až po druhých, respektive třetích volbách do obecních zastupitelstev [Kouřelka 1995; Hašek 1999]. Na výsledky voleb předchozích se ve stručnosti ohlížejí případové studie publikované až po čtvrtých volbách [Balík 2003b; Šaradín, Outlý 2004].⁶ Obsahují obvykle popis volebních stran a jejich programů, předvolební kampaně, výsledků voleb a na nich založených radničních koalicí. Výběr obcí pro případové studie se většinou omezuje na střední a větší města, jinými slovy krajská centra a sídla bývalých okresů.

Studium lokálních koalic

Poněkud jiný způsob zkoumání politizace lokální politiky nabízí studium lokálních koalic. Zájem o tento typ analýz se ve světě rozvíjí přinejmenším od osmdesátých let minulého století [Denters 1985; Mellors, Brearey 1986; Laver 1989]. Autoři a autorky, jako např. Hanna Bäck [Bäck 2003], ve studiu lokálních koalic vidí nové pole pro testování klasických i novějších koaličních teorií. Za klasické přitom Bäck považuje teorie akcentující jeden hlavní cíl politické soutěže – buď podíl na vládě (*office-seeking*), nebo prosazení politického programu (*policy-seeking*). Novější teorie koalic nezužují politiku pouze na boj o pozice či snahu o prosazení programu. Ke zmíněným dvěma cílům přidávají třetí, a tím je ohled na voliče a jejich reakci na chování politické strany [*vote-seeking*, viz např. Strom 1990, srov. Říchová 2000]. Ve svých mnohorozměrných modelech se snaží zohlednit strukturální charakteristiky

⁴ Proti tomu u sociologů viz např. Illnerovu případovou studii příměstské obce [Illner 1992a] nebo pozdější Hanšpachovu studii zahrnující první dvoje volby v Liberci [Hanšpach 1997]. S výsledky obecních voleb operují i širěji zaměřené studie, např. [Hudečková 1992] srovnává v dlouhodobé perspektivě dvě malé obce v pohraničí.

⁵ Otázkou je, zda se tím někdy nezakrývá nechuť podstoupit práci se sháněním údajů za první volby, když server Českého statistického úřadu jako hlavní zdroj volebních studií nabízí až údaje z roku 1994. Swianiewicz a Clark [Swianiewicz, Clark 1996] se zabývali politickými stranami na lokální úrovni prostřednictvím postojů jejich starostů. S překvapením konstatovali, že oproti očekávané vysoké roztržiténosti našli již v roce 1991 v mnoha politických otázkách přibližně stejnou variabilitu odpovědí, s jakou se střetávali v západních zemích. Ve stejném roce publikují v *American Sociological Review* Sonja Szelényi, Ivan Szelényi a Winifred Poster studii, která vítězství socialistů v maďarských parlamentních volbách 1994 vysvětluje odkazem na povahu „zakládacích voleb“ v roce 1990 [Szelényi, Szelényi, Poster 1996].

⁶ Opačným postupem jsem původní studentskou práci o obecních volbách z roku 1995 postupně rozšiřoval, až zahrnovala troje volební období a čtvero voleb [Ryšavý 2004b].

(velikost obcí, jejich geografickou polohu, socioekonomické podmínky), podobu lokálního politického systému (např. volební přelétavost nebo míru odlišnosti lokální a celostátní politické scény) atp. [srov. Martinussen 2002, Bäck 2003]. Oproti studiu národních koalic mají analýzy lokálních koalic výhodu v tom, že lze srovnávat velké množství případů ve stejném (např. národním) kontextu [Martinussen 2002: 140]. Navíc lze tímto způsobem sledovat posun od konsenzuálního modelu k modelu s většinovými prvky,⁷ který s sebou nese zvýšenou míru politizace.

Čeští autoři doposud postupovali průřezově, zkoumány byly lokální koalice vybraných obcí v jednom časovém okamžiku. Podobně jako u komunálních voleb má podle některých autorů smysl tyto analýzy provádět jen u větších obcí. Balík [2003c: 126] zdůvodňuje nutnost vyloučení malých a středních obcí z analýzy tím, že v nich nefungují klasické teorie politického stranictví a politické soutěže.⁸ Při analýze tzv. obcí III. stupně však vzápětí zjišťuje, že po volbách 2002 v mnoha případech „radu sestavují úplně všechny politické subjekty zastoupené v zastupitelstvu“ [Balík 2003c: 127] či že „spolupracuje již každý s každým“ [Balík 2003c: 131]. Politická soutěž zřejmě nefunguje ani ve větších obcích, kde už „je oč hrát“. Odlišný pohled na místní politiku razí Outlý, podle nějž „komunální politika (v malých a středních obcích) spočívá především v hledání optimálních řešení věcných problémů, ideologické aspekty zde hrají minimální roli“ [Outlý 2004: 21] a který tím obhajuje legitimnost vstupu ad hoc vytvořených seskupení s parciálními cíly do voleb. Jüptner [2001, 2004] rozšiřuje terminologický slovník, aby mohl teorii koalic úspěšněji aplikovat na komunální úrovni. Zvláště v menších obcích se podle něj setkáme převážně se „superkoalicemi“ či „velkými rodinami“, které nefungují na principu „vlády a opozice“. Politické strany tu představují „prázdné nádoby“ složené z malého „jádra“ aktivistů obklopeného „křovím“.

Co říkají k politizaci lokální politiky výzkumy starostů?

Stručně řečeno, sociologové po výzkumech počátků místní samosprávy zformulovali hypotézu o rostoucí politizaci lokální politiky. Pro její potvrzení či vyvrácení se však nedostává dost podkladů jak ze strany sociologů, tak politologů. Přesto mohou být dosavadní výzkumy určitým vodítkem.⁹ Převážná část z nich se týká starostů

⁷ Dle Martinussena [Martinussen 2002] takový posun v Norsku odstartoval zákon z roku 1993, který zrušil povinnost kvalifikované většiny u velké části rozhodnutí místních zastupitelstev.

⁸ K obhajobě vyloučení malých obcí lze nepřímo argumentovat tím, že studium lokálních koalic se rozvíjí v zemích s nepoměrně většími obcemi (Skandinávie, Spojené království), v nichž na lokální úrovni velmi aktivně působí národní strany [viz např. Jones 1998 k případu Švédska].

⁹ Následující zjištění pocházejí především z těchto šetření: a) mezinárodní projekt Lokální demokracie a inovace (1991–1992, viz např. [Vajdová 1995, Illner 2001]); b) výzkum Starostové v sedmém roce samosprávy (SOÚ AV ČR 1997, viz např. [Vajdová 1997, Illner 2001]), který z části navázal na předchozí šetření; c) mezinárodní výzkum Evropský starosta (SOÚ AV ČR 2003, viz [Vajdová, Bernardyová 2003]). Blíže k souborům viz tabulku 4.

Tabulka 1. Vliv orgánů obcí a politických stran na rozhodování v obci dle názoru starostů (procentuální podíl dvou nejvyšších hodnot na pětibodové škále)

Jaký vliv na rozhodování má	Lokální demokracie a inovace 1991	Starostové v sedmém roce samosprávy 1997 (>10 tisíc obyvatel)	Evropský starosta 2003 obce nad 10 tis. obyvatel ¹⁰
zastupitelstvo	92	94	41
obecní rada	91	99	99
starosta	72	78	97
politické strany	18	17	36

Zdroj: 1991 – [Baldersheim et al. 1996]; 1997 – vlastní výpočet ze souboru dat SOÚ AV ČR, výběr větších obcí umožňuje srovnání s rokem 2003 – [Vajdová, Bernardyová 2003].

Tabulka 2. Hodnocení důležitých vlastností lokálních politiků (zastupitelů) z pohledu starostů (procento odpovídajících „velmi důležité“, výběr z více položek)

	1991	1997 všechny	2003 >10 tisíc	2003 >10 tisíc
Dobrá morálka	73	85,4	89,5	65,4
Dobrá znalost místních problémů/lidí	56	68,6	58,9	69,2
Členství v politické straně	2	3,5	3,2	5,2
Počet případů	135	519	95	78

Zdroj: 1991 dle [Offerdal et al. 1996]; 1997 celek i výběr větších obcí – vlastní výpočet ze souboru dat SOÚ AV ČR; 2003 – [Vajdová, Bernardyová 2003].

a vychází z jejich verbalizovaných postojů. Různé subjektivní indikátory dokládají obecně nepříliš silnou pozici politických stran, jejichž význam roste s velikostí obce. Když v opakovaných výzkumech starostové posuzovali vliv různých skupin na rozhodování v jejich obci, vyzněl jejich soud tak, jak ukazují tabulky 1 a 2.

Orgány obecní samosprávy mají podle mínění starostů jednoznačně nejvyšší vliv, politické strany mnohem menší. Členství v politické straně považuje za velmi důležitou vlastnost lokálních politiků jen mizivý podíl dotázaných. Hodnocení sla-

¹⁰ V šetření mezi starosty a primátory obcí nad deset tisíc obyvatel se výzkumníci neptali na vliv dotyčných skupin na rozhodování ve městě, ale na vliv na činnost místní správy a samosprávy. Namísto zastupitelstva se v dotazníku objevili „jednotliví zastupitelé“ a místo politických stran „představitelé politických stran“. Údaje jsou s předchozími výzkumy srovnatelné jen částečně, proto jsou uvedeny kurzívou.

Tabulka 3. Demokratická samospráva v naší obci bez politických stran?

(sloupcová procenta, zaokrouhleno; vyloučení respondenti, kteří neodpověděli)

Velikost obce	< 2000	2–5000	5–10000	> 10000
souhlas	78	63	51	36
neutrální postoj	7	9	14	20
nesouhlas	15	27	35	44
Počet respondentů	73	248	101	93

Poznámka: Spearmanův koeficient = 0,247 ($p < 0,001$).

Zdroj: Starostové v sedmém roce samosprávy (soubor SOÚ AV ČR 1997, vlastní výpočet).

bě, ale významně roste s velikostí obce (Spearman 0,2 při $p < 0,001$).¹¹ Většina starostů v obcích do desíti tisíc obyvatel dotázaných v roce 1997 souhlasila s výrokem „Demokratická samospráva by v tomto městě (obci) pracovala stejně dobře i bez politických stran“ (viz tabulku 3). Názorový obrat ve prospěch politických stran u starostů větších obcí lze částečně připsat jejich častějšímu členství v nějaké politické straně.¹²

Zdá se, že se přinejmenším v druhé polovině devadesátých let naplňovala slova Smithe, který situaci v České republice hodnotil takto: „Existují dobré důvody předpokládat, že ‚nepolitická politika‘, ačkoliv byla po prvních zkušenostech s parlamentní ‚reálnou politikou‘ z celonárodní úrovně vytlačena, bude mít trvalejší význam pro místní demokracii, neboť zvláště v malých venkovských obcích našla vnímavější sociální prostředí a nese v těchto komunitách větší potenciální užitek“ [Smith 2003: 43; vlastní překlad]. Analogický závěr vyplývá i z malé obliby politických stran, která se na lokální úrovni projevuje setrvaile vysokými zisky různých skupení nezávislých kandidátů. Tyto volební strany bez větších obtíží odolávají legislativním překážkám, kterými se parlamentní politické strany snaží omezit jejich vliv [Kostecký 2004; Outlý 2004]. Získávají podporu i ve větších obcích, v nichž je ovšem pro ně racionálnější vstupovat do voleb v pozici registrovaných politických subjektů.¹³ Dochází tak do určité míry k jejich politizaci, často pouze formální.

¹¹ Při sloučení hodnot „velmi důležité“ a „důležité“ lze dojít k pikantnímu zjištění. Pokles hodnocení důležitosti dobrých mravů mezi léty 1997 a 2003 byl o něco mírnější (u starostů větších obcí z 97 % na 82 %), zato výrazněji vzrostlo ocenění členství ve straně (tamtéž ze 13 na 22 %). Co do pořadí důležitosti si však členství ve straně mezi ostatními vlastnostmi nelepšilo.

¹² S velikostí obce přibývá mezi starosty platících členů stran (Spearman 0,15 při $p < 0,01$). Stranici častěji nesouhlasí s demokratickou samosprávou bez politických stran (Spearman 0,28 při $p < 0,001$).

¹³ Kostecký [2004] na datech ČSÚ dokládá rostoucí podíly hlasů pro nezávislé ve stále větších obcích. V roce 2002 nezávislé předběhla ODS co do zisku hlasů až v obcích nad dvacet tisíc obyvatel, zatímco v roce 1994 už v obcích nad dva tisíce obyvatel.

Tabulka 4. Vybrané charakteristiky českých starostů a starostek dle třech výzkumů a krajských voleb 2004 (zaokrouhlené procentuální podíly, není-li uvedeno jinak)

	1991	1997 >10000	2003 >10000	Krajské volby 2004 >10000
členství v politické straně	53	66	78	79
průměrný věk	46	50	50	49
podíl žen	6	3	12	8
VŠ vzdělání	52	72	81	76 (uvedlo titul)
počet případů	135	95	78	90
návratnost či typ výběru	úcelový	73 %	45 %	úcelový

Zdroj: 1991 dle [Illner 2001] – zahrnuje i obce pod deset tisíc obyvatel; 1997 (vlastní výpočet z dat SOÚ); 2003 dle [Vajdová, Bernardyová 2003]; krajské volby 2004 – kandidující starostové a primátoři (vlastní výpočet na základě dat z www.volby.cz).

Tabulka 5. Zastoupení členů stran mezi starosty v obcích různé velikosti

Velikost obce <	2000	2–5000	5–10000	> 10000
soubor 1997 % straníků	47	47	58	66
počet osob	73	250	101	93
soubor 2004 % straníků	35	48	57	79
počet osob	491	159	84	90

Zdroj: 1997 (vlastní výpočet z dat SOÚ); 2004 (vlastní výpočet na základě dat z www.volby.cz).

Tabulka 4 přibližuje soubory dotazovaných starostů společně se souborem starostů kandidujících v krajských volbách 2004. Ve zjednodušené podobě tak ukazuje strukturu jádra lokálních politiků, kteří v posledních patnácti letech reprezentovali větší české obce. Šetření z roku 2003 cíleně zahrnovalo starosty a starostky měst a městských částí s nejméně desíti tisíci obyvateli. Z důvodů větší srovnatelnosti byly obdobně omezeny soubory z let 1997 a 2004. Soubor z roku 1991 nebyl k dispozici, proto v něm omezení nemohlo být provedeno. Z více než poloviny jsou v něm zastoupeni představitelé menších obcí. Srovnatelnost je v tomto případě jen velmi omezená.

Výrazná je stabilita průměrného věku. Stárnutí starostů, které v devadesátých letech způsobila především personální kontinuita lokálních elit vzešlých z velké výměny v roce 1990, se zřejmě zastavilo. Pomalu roste podíl žen na postech starostek, ty ale zatím v menší míře vstupují do krajské politiky. Podíl vysokoškolsky vzdělaných lídrů se u obcí nad 10 tisíc obyvatel pohybuje kolem tří čtvrtin. Od devadesátých let se zhruba ze dvou třetin na čtyři pětiny zvýšilo zastoupení členů stran. Lze

s opatrností říci, že mezi starosty středních a větších měst postupně sílí politizace měřená členstvím starosty v politické straně. Výsledný obraz lokálních politických elit se změní, zahrneme-li tam, kde je to možné (tj. v souborech z let 1997 a 2004) i reprezentanty menších obcí. Dojde k posunům u všech charakteristik s výjimkou průměrného věku. Sníží se podíl vysokoškoláků a zvýší zastoupení žen. Členství v politické straně přibližuje tabulka 5.

Politizace měřená členstvím starosty v politické straně je v menších obcích stále nízká. I při omezené srovnatelnosti obou souborů lze s opatrností říci, že rozdíly mezi různě velikými obcemi v čase dokonce rostou. Zastoupení členů stran mezi lidry nejmenších obcí klesá a naopak u obcí nad 10 tisíc obyvatel roste. V menších městech je situace stabilnější. Nejsou-li stopy rostoucí politizace u venkovských obcí a malých měst viditelné v personální rovině, lze je možná nalézt na úrovni orgánů samosprávy, jejich složení a utváření.

Soubor zkoumaných obcí

Ambicí tohoto textu není podat reprezentativní obraz o míře a proměnách politizace lokální politiky. Jde spíše o testování různých indikátorů politizace místní politiky. V následující pasáži bude oním indikátorem výskyt určitých typů koalic na obecní úrovni a změny v jejich zastoupení v čase. Testovací panel obcí vychází z výzkumu „Změny lokální společnosti v post-totalitním období“ (SOÚ ČSAV), v němž bylo v letech 1990–91 zkoumáno 36 obcí typologicky rozdělených do čtyř kategorií: vesnic, vesnických středisek, městysů a malých měst [blíže viz Heřmanová et al. 1992].¹⁴

Tabulka 6. Složení panelu sledovaných obcí (typologie, velikost, zastupitelstvo)

Typ obce	počet obcí	počet obyvatel			počet zastupitelů po volbách 2002
		průměrný	minimální	maximální	
vesnice	8	560	232	807	7–15
vesnické středisko	8	1760	858	3656	9–15
městys	8	2420	677	3918	7–21
malé město	10	6210	3639	10074	15–21

Zdroj: Sčítání lidu domů a bytů 2001 (www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/index) a volební server ČSÚ (www.volby.cz).

¹⁴ Rozdělení obcí do jednotlivých typů se neřídí pouze počtem obyvatel, ale také svým významem a pozicí v prostorové struktuře sídel. V Jüptnerově [Jüptner 2004] dělení patří obce panelu s výjimkou desetitisícového Nového Města nad Metují k typům, jež označuje jako nejmenší obce a obce menší střední velikosti. Panel zahrnuje také čtyři obce tzv. III. stupně, jejichž radniční koalice vytvořené po obecních volbách 2002 sledoval Balík [2003c].

Z původního souboru obcí byly vyloučeny tři nesamostatné obce a naopak přičleněna jihomoravská obec přezdívaná Filipov [bliže viz Kandert 2004], která posílila méně obsazený typ městysů. Analyzovány jsou samosprávné orgány 34 obcí z Čech, Moravy i Slezska. Složení a proměny reprezentace těchto obcí od roku 1990 byly rekonstruovány na základě archivních údajů předcházejících výzkumů, internetových stránek obcí a zejména rozhovorů s místními politiky a studiem dostupných dokumentů (kronik, zpravodajů, zápisů z ustavujících zasedání atd.) při osobních návštěvách v letech 2004 a 2005.

Členové politických stran a hnutí v orgánech malých obcí

Výzkum z počátku devadesátých let zachytil obnovu činnosti či zrod různých politických stran zvláště ve dvou typech sledovaných obcí, v městsech a v malých městech. I s odstupem více než desítek let občané všech malých měst vybírali v obecních volbách mimo jiných ze tří až pěti kandidátek parlamentních stran. Méně obvyklé to bylo u ostatních typů obcí. Často se však stává, že na kandidátní listině zaštitěné jménem politické strany převažují bezpartijní kandidáti. Snaha angažovat oblíbené nestraníky, kteří přinesou hlasy, se tu mísí s neschopností politických stran obsadit kandidátky svými členy.

Vzato od nejvyšší pozice zhruba v každé třetí obci souboru byl v posledních dvou obecních volbách zvolen starostou straník či člen politického hnutí.¹⁵ Straníky se na postu starosty vyskytuje asi dvakrát častěji než člen strany na postu místostarosty. Na pěti- až sedmičlennou radu připadají v průměru necelí dva členové stran, polovina z nich přitom obsazuje post starosty nebo jeho zástupce. Lze tedy s opatrností říci, že straníci v obecních radách obsazují významnější posty o něco častěji, než by to odpovídalo jejich zastoupení. Nejúspěšnější politickou stranou v orgánech zkoumaných obcí je ODS. Stabilní je v úhrnu pozice členů KSČM, klesá zastoupení členů KDU-ČSL. Započtení nestraníků kandidujících za jednotlivé volební strany a koalice popsané trendy v obsazování postu starosty a jeho zástupců příliš nemění. Bezpartijní starostové však mají ztíženou pozici v získávání nadlokálních zdrojů prostřednictvím stranických kontaktů do vyšších pater politiky.

Souhrnné údaje nevyjadřují konkrétní situaci v jednotlivých obcích, kterou lze naznačit rozpětím mezi extrémy. Ani jeden straník nebyl v letech 1998 a 2002 zvolen do rad dvou obcí. Na druhé straně se spíše ojediněle objevují rady s převahou straníků. Kombinace stranického starosty (starostky) a místostarosty byly zvoleny opět ve dvou obcích. Ve Františkových Lázních jsou to pro obě obecní volby tíž lidé, v Dubí došlo ke změnám. Tato obec prošla od voleb 1998, kdy zasedlo v sedmičlenné radě pět členů stran a politických hnutí (po dvou za ODS a Nezávislou iniciativu, jedna radní za KSČM), největšími zvraty včetně odvolání celé rady i sta-

¹⁵ Volební server ČSÚ (www.volby.cz) uvádí členství kandidátů v politické straně až od obecních voleb 1998. Odtud omezení popisu na poslední dvoje volby.

rostky v roce 2001. Při těchto výměnách došlo ke snížení podílu straníků. Po následujících volbách se vrátila zpět do křesla sesazená starostka a do zúžené pětičlenné rady se dostali čtyři členové stran a politických hnutí. Jak staronová starostka, tak její zástupce změnili v tomto období „politický dres“. V případě zástupce starostky proto, že byla místní buňka ODS pro spolupráci s KSČM v radě obce zrušena.

Ke specifickým české lokální politiky patří i to, že v jedné z obcí byla zvolena starostkou členka ODS, která ovšem v místě vedla kandidátku Sdružení nezávislých kandidátů. Pro stranickou kandidátku by podle svých slov nezískala některé z osob, o něž stála. Vstup do pravicové strany vyplynul z jejího osobního ideového založení a povahy českého politického systému, který podstatné záležitosti vkládá do rukou parlamentu složeného ze zástupců politických stran. K užítku obce, kterou vede, pak využívá kontakty s významnými představiteli strany v poslanecké sněmovně.

Kontexty studia koalic

Domácí studie komunálních koalic se zaměřují především na povolební sestavování obecních rad, což je pochopitelné jak z legislativního hlediska, tak z pohledu konkrétních obcí. České obecní zřízení dává do rukou obecní rady relativně velké pravomoci, což z pozic v ní činí alespoň ve větších sídlech žádaný statek. V mnoha obcích se pak koaliční dohody redukuje na obsazení křesel radních, případně uvolněných zastupitelů [Jüptner 2001]. Jinak je tomu např. na sousedním Slovensku, kde jsou statutární orgány obcí (*starostovia a primátori*) voleni přímo občany ve většinových volbách. Proporčně sestavované obecní rady jsou pouze poradními orgány starosty a zastupitelstva.¹⁶ Předmětem odborného zájmu jsou proto (před)volební koalice, jejichž cílem je postavit silné kandidáty do voleb starosty a zastupitelů [viz Křivý 2003; Mesežnikov 2003].

Při analýze menších obcí je třeba sledovat, zda v nich nebyla rada zrušena či naopak obnovena. Zatímco každý předlistopadový národní výbor měl kromě pléna i svou radu, po obnově samosprávy byl u nejmenších obcí (zhruba do 1000 obyvatel) počet zastupitelů obvykle stanoven pod minimální úroveň dovolující volbu rady, tj. do patnácti členů zastupitelstva. K tomuto rozhodnutí došlo již před prvními obecními volbami, často v souvislosti s osamostatněním dříve sloučených obcí. V řadě větších obcí přistoupili ke zrušení rady až po zkušenostech prvního či druhého volebního období.¹⁷ Zákon č. 152/1994 Sb., o volbách do obecních zastupitelstev, to, na rozdíl od předchozího ustanovení (zákon č. 368/1990 Sb.), umožňoval obcím až do 10 000 obyvatel. Pro manažersky orientované starosty bylo účelné snížit počet za-

¹⁶ Tomu odpovídá i nižší hodnocení vlivu obecní rady. Za vysoký jej v roce 1992 označilo 53 % a v roce 1997 66 % dotázaných starostů [Malíková 2000, srovnej s tabulkou 1].

¹⁷ Český statistický úřad uvádí, že podíl zastupitelstev s méně než patnácti členy v roce 1990 tvořil 69 %, v letech 1994 a 1998 pak 79 % [Český statistický úřad 2000, část III., tabulka 12].

stupitelů tak, aby jejich pravomoc neomezovala existence rady. Na druhé straně nemohla být rada volena v žádné obci do 500 obyvatel, v níž byl počet zastupitelů omezen na pět až devět. Možnost zřídit radu i v těchto obcích otevřela znovu novela zákona o obcích č. 313/2002 Sb. Změnu podnítily hlasy z malých obcí a byla zdůvodňována mimo jiné špatnými zkušenostmi s koncentrací pravomocí v rukou starosty [Vedral 2004]. V současnosti tak o bytí či nebytí obecní rady rozhodují před komunálními volbami zastupitelé obcí až do desíti tisíc obyvatel. Časté změny zákonných limitů ukazují, že se nejedná pouze o otázku technickou, ale i politickou.

V analyzovaném souboru došlo k opětovnému zvýšení počtu zastupitelů, a tím znovu k volbě obecní rady ve dvou obcích s osmi a čtrnácti sty obyvatel, a to v letech 1994 a 2002. V obou případech byla tato zpětná změna doprovázena návratem „starých kozáků“, tzn. lidí se zkušenostmi z předlistopadových národních výborů.

Proporcionální, většinové a minimální vítězné koalice

Výdobytek revoluce, kterým je soutěž ve svobodných volbách, je na úrovni nejmenších obcí ohrožován omezenou základnou výběru násobenou nezájmem občanů kandidovat ve volbách. Podle údajů Českého statistického úřadu připadaly v posledních dvou komunálních volbách na jednoho zastupitele voleného v obcích venkovského typu (cca do 3000 obyvatel) v průměru dva kandidáti. Roste však počet obcí, v nichž kandiduje jediná volební strana – nejčastěji sdružení nezávislých kandidátů.¹⁸ Volební situaci v panelu obcí přibližuje tabulka 7, která se omezuje na úspěšné volební strany, tj. strany s alespoň jedním zvoleným zastupitelem.

Tabulka 7. Počty úspěšných volebních stran a výskyt strany s většinou mandátů (jednotliví nezávislí kandidáti bráni v úhrnu jako jedna volební strana; soubor 34 obcí)

Počet volebních stran	1990	1994	1998	2002
více než tři	21	21	18	17
tři	10	8	10	9
dvě	3	5	5	6
jedna	0	0	1	2
s většinou mandátů	12	9	11	12

Zdroj: www.volby.cz.

¹⁸ ČSÚ ve zprávách o volbách vychází z možnosti „politického“ výběru a uvádí pouze podíl obcí „s jedním typem volební strany“, který směšuje různá sdružení nezávislých i jednotlivé nezávislé kandidáty do jediné kategorie. Ve volbách 2002 jediný typ volební strany figuroval v 41 % volených zastupitelstev [Český statistický úřad 2003, část IV, bod 1.5 a tabulka 5].

Tabulka 8. Zastoupení volebních stran v samosprávných orgánech vybraných obcí

	Panel 34 vybraných obcí	1990	1994	1998	2002
Složení	velká koalice	23	17	17	16
radý	z toho všechny strany v radě	7	5	4	3
	minimální vítězná koalice	2	4	3	5
	majoritní strana „bere vše“	1	1	0	0
	rada s menšinovou podporou	0	0	1	1
Obce	počet	8	12	13	12
bez rady	jedna volební strana S+Z ¹⁹	1	5	6	8

Zdroj: terénní šetření autora.

Během čtyřech komunálních voleb klesl počet obcí se třemi a více volebními stranami, naopak roste počet obcí s jednou či dvěma volebními stranami, a to jak v obcích s obecními radami, tak bez nich. V průměru asi v jedné třetině obcí získává jedna z kandidujících stran většinu mandátů. Nejjednodušším způsobem identifikace radniční koalice je její vyčtení ze složení obecní rady, které vychází z předpokladu více či méně formální dohody zúčastněných stran na obsazení orgánů obce (starosty, zástupce, radních) před jejich volbou na ustavujícím jednání zastupitelstva.

V tabulce 8 jsou za koaliční považovány ty volební strany, jejichž kandidáti získali post radního. Velké koalice zahrnují více členů, než by bylo nutné pro získání nadpoloviční většiny hlasů při volbách obecní rady. Ty představují nejobvyklejší sestavu, se kterou se v souboru obcí lze setkat. Pokles počtu velkých koalic mezi volbami 1990 a 1994 není ani tak známkou zvýšené politizace, ale spíše odráží snížení počtu obcí s radou. Podskupinou velkých koalic jsou případy, v nichž v radě zasedají zástupci všech volebních stran v zastupitelstvu. Jejich četnost v čase klesá. Naopak pomalu přibývá minimálních vítězných koalic, které by v případě odchodu jednoho člena ztratily oporu většiny mandátů. Tento typ společně s ojedinělými případy menšinových koalic nebo obcí, v nichž strana s majoritním ziskem mandátů obsazuje celou radu, představuje politizovanější variantu složení obecní rady. Také v obcích bez rady přibývá případů, kdy jedna volební strana obsazuje jak post starosty, tak jeho zástupce. Přitom nemusí jít vždy o stranu s většinou mandátů. Jinými slovy, podpora při volbě starosty nemusí být vždy odměněna obsazením postu zástupce. Politikum pak spočívá v tom, vyloučit z účasti na těchto pozicích konkrétního jedince či stranu.

¹⁹ V letech 1994 a 1998 šlo u jedné obce o obsazení místa starosty a jednoho ze dvou zástupců jednou volební stranou.

Úhrnem vzato, v analyzovaném souboru hrají stále prim velké koalice, což lze vykládat jako trvalou podporu konsenzuálního modelu lokální politiky.²⁰ Jistým náznakem pomalu rostoucí politizace obecních rad může být klesající počet obcí s radou, na níž participují všechny volební strany, a naopak rostoucí počet obcí s obecní radou zvolenou na základě minimální vítězné koalice. Souhrnné údaje však mohou zastírat proměny orgánů v jednotlivých obcích, které uvedený obrázek komplikují.

Limity minimálních koalic jako indikátoru politizace místní politiky

Už ze šesté tabulky je zřejmé, že počet rad s minimální vítěznou koalicí roste kolísavě. Neznamená to tedy, že by jednou nastolená „politizovaná“ varianta musela přetrvávat i v dalším volebním období. Doposud se tak stalo pouze v případech Dačic a Lišova, v nichž byly minimální vítězné koalice poprvé sestaveny v roce 1994.²¹ V Dačicích od té doby sestavuje radu buď středopravá koalice s účastí moravistických stran (ČMSS, MoDS) nebo pravicová koalice, jejímž jádrem je KDU a ODS. Vzhledem k levo-pravé škále je lze označit za koalice s nejmenší programovou vzdáleností členů. Výjimkou z pravidla je dva roky po volbách 2002 trvající koalice s nejmenším počtem míst, ve které chyběla KDU, ODS měla absolutní většinu v radě a dva uvolněné místostarosty, starostou byl zastupitel ze Sdružení nezávislých. Ten však byl v roce 2004 odvolán a rada rekonstruována do (staro)nové podoby s účastí KDU.

V případě Lišova radu dvakrát sestavovala ODS s KDU, ale v roce 2002 k tomu neměli dost mandátů a snad ani vůli. Kartami zamíchal volební úspěch mladé kandidátky Humanistické aliance, která se po zřejmě nejvypjatějším jednání od roku 1989 dostala společně s ODS a KSČM do rady. Nedlouho na to je podáno trestní oznámení na místostarostu a lídra aliance, který je následně odvolán. Soudní pře se táhne, v radě posílili své pozice komunisté. Srovnáme-li názory současných starostů obou obcí, pak stranická politika nalézá mnohem větší odezvu ve větších Dačicích než v Lišově.

Po dvě volební období (1990–1998) vládla minimální středo-pravá koalice OF (resp. ODS) a KDU také v Novém Městě nad Metují. Od roku 1998 jsou rady sestavovány „pohodlnější“ velkou koalicí. Ze zápisu z ustavujícího zasedání zastupitelstva po roce 2002 je zřejmé, že starosta a místostarosta získal podporu ze všech stran. Ač lze z diskusí na internetových stránkách obce vyčíst, že se s vedením obce pouští různí jednotlivci i skupiny do křížku, silnější opozice nemá v současném Novém Městě místo. V Benešově nad Ploučnicí bylo vytvoření pravicové minimální koalice s nejmenším počtem křesel v roce 2002 komentováno slovy: „Tady jsme po-

²⁰ K podobnému závěru došel Gravdahl [1998] při studiu koalic po norských obecních volbách v roce 1995.

²¹ V Dačicích ODS navázala na OF, jejíž představitelé v roce 1990 odmítli vstoupit do rady tvořené nejsilnější ČSL, zástupci HSD-SMS a koalicí sociálních demokratů se zemědělskou stranou.

litikařili.²² V ani ne tisícovém Kostelci u Kyjova bylo vytvoření rady s podobnou podporou prý výsledkem příliš vysokých nároků dalších volebních stran, které vítězné SNK neakceptovalo a spokojilo se s podporou KSČM. Zdá se tedy, že z teorie racionální volby vycházející typy lokálních koalic mají v podmínkách menších českých obcí za sebou teprve první krůčky. Zdaleka ne vždy jsou dokladem vyšší míry politizace místní politiky.

Je čas boje a čas pokoje

Výše uvedené vymezení radničních koalic vycházelo z předpokladu, že se volební strany chovají jako unitární aktéři [Říchová 2000; Jüptner 2004]. K určení typu koalice pak stačí údaje o složení orgánů samosprávy z hlediska volebních stran. Při důkladnějším sledování konkrétních případů lze najít dostatek dokladů, které popírají předpoklad unitárních aktérů.²³

Studium hlasování jednotlivých zastupitelů při volbě rady nebo její rekonstrukci spojené s odvoláním některých členů odkrývá odlišné principy sestavování koalic. V menších obcích se stává, že poměrně klidnou a v průběhu volebních období až „spící“ politikou čas od času otřese dramatická změna, obvykle vysoce personalizovaná do podoby střetu dvou lídrů, svržení dosavadního vůdce, které je podpořené zastupiteli jeho vlastní volební strany atp. Takový zvrat je pak na jedné straně líčen s pomocí příběhů o spiknutí, zradě, puči a na straně druhé pak odlišně interpretován např. jako příběh morálního či kompetenčního selhání poraženého starosty. Zrekonstruovat sled událostí a jednání od příprav až po konečné vyústění je obtížné i při tak podrobném a průběžném studiu, které bylo prováděno ve Filipově [viz Kabele 2004].

Po prvních dvou polistopadových obecních volbách se ve Filipově uplatnila komunitní praxe poměrného zastoupení úspěšných volebních stran v radě. Přerušena byla dramatickou výměnou na postu starosty v roce 1998, které nezabránil ani zisk absolutní většiny mandátů volební strany dosavadního starosty. Jeden ze zastupitelů v tajných volbách nepodpořil „svého“ starostu a pak byl (kdo jiný?) zvolen placeným místostarostou. Nominálně vzato byly v radě opět zastoupeny všechny volební strany. Na první pohled šlo o velkou koalici, leč z dřívějšího konsenzu nezbylo nic. Naopak po dalších a mnohem klidnějších volbách radu obsadila minimální vítězná koalice KSČM a ČSSD. Stěží ji však lze označit za výraznější projev politi-

²² Vyjádřený odstup od „velké politiky“ podtrhuje jiný rys místní politické scény, kterým je relativně vysoká míra lokalizace, tzn. odlišnost trendů podpory politických stran v obecních a v parlamentních volbách [viz Bäck 2003; Martinussen 2002]. Například ODS v obecních volbách 2002 podstatně posílila, zatímco podpora této strany v parlamentních volbách mezi léty 1998 a 2002 klesla.

²³ Podle Jüptnera „lze v komunální politice s pojmem ‚unitární aktéři‘ pracovat – takové jednotky se ale přesně nepřekrývají s politickými stranami, spíše lze mluvit o tzv. politických táborech.“ [Jüptner 2004: 81]

zace, neboť se do čel těchto kandidátek rovnoměrně rozdělili většinou bezpartijní vítězové boje o starostu 1998. Po tehdejších vypjatém střetu došlo k ústupu politických stran z filipovské politické scény [Kabele 2004: 108]. Pro analýzu koalic je podstatné zjištění, že i za zdánlivou velkou koalici se může skrývat víceméně zákulisní a o to nelibostnější boj o pozice.

Závěr

Potvrzení či vyvrácení hypotézy o rostoucí politizaci lokální politiky, kterou formulovali sociologové zabývající se obnovou místní samosprávy, se prozatím odkládá. Pro takový soud chybí dostatek podkladů a dostupné údaje vyznívají nejednoznačně, ať jsou použity subjektivní indikátory (názory na roli politických stran a důležitost členství v politické straně) nebo úspěšnost politických stran a jejich členů v lokální politické soutěži. Podobně postup, při němž je zvýšená politizace operacionalizována jako výskyt určitých typů lokálních koalic, odhaluje při bližším zkoumání své limity. Ty mohou být snadno přehlédnuty, soustředí-li se úsilí výzkumníků na sledování většího počtu případů v delší časové perspektivě, což je zase podmínkou testování hypotézy o vývoji politizace lokální politiky. Nejde ani tak o to, že by některé analytické postupy hypotézu zřetelně podpořily a jiné vyvracely. Spíše se tu hromadí mnoho nejednoznačných zjištění.

Za poměrně prokázaný lze považovat závěr, že míru politizace zřetelně ovlivňuje velikost obce. Povaha tohoto vztahu by však měla být předmětem dalšího zkoumání. Otázkou je, zda se realitě blíží spíše model lineární souvislosti (čím větší obec, tím vyšší míra politizace) nebo model dvou odlišných typů politik, mezi nimiž neexistuje plynulý přechod. Jinými slovy, nakolik platí slova „komunální je komunální a velká je velká“? Navíc lokální politika nezůstává beze změn. „Neexistuje jednoduchý nebo univerzální vliv velikosti. Její efekt, do jaké míry vůbec existuje, se zdá být spíše podmíněným (kontingentním) vlivem závislým na mnoha dalších faktorech spojených s takovými okolnostmi, jako je institucionální uspořádání.“ Takto v obecné rovině uvádí Goldsmith a Rose [Goldsmith, Rose 2002: 791] tematické číslo *Size and Democracy* v časopise *Environment and Planning C: Government and Policy*, které je věnováno vztahu velikosti a místní samosprávy.

Význam základního nastavení politického systému ukazuje srovnání situace v České republice a na Slovensku. Přes podobně vysokou rozdrobenost sídelní struktury se ve slovenské lokální politice výrazněji prosazují politické strany.²⁴ Tuto „absolutní výjimečnost“ [Horváth 2000: 40] lze z části vysvětlit většinovým volebním systémem, který alespoň ve větších městech vede k vytváření koalic zohledňu-

²⁴ Ve volbách 1998 získali nezávislí kandidáti pouze 9 % mandátů [Horváth 2000: 40]. V roce 2002 bylo do obecních a městských zastupitelstev zvoleno 13,5 % nezávislých kandidátů. Úspěšnější byli nezávislí při volbách starostů a primátorů, v nichž zvítězili v každé třetí obci [Mesežnikov 2003: 55].

jících „ideový charakter zúčastněných subjektů a ich příslušnost k vládní-koaličnímu nebo opozičnímu zoskupení na centrální úrovni“ [Mesežnikov 2003: 53]. V případě České republiky institucionální prostředí všech úrovní politiky významně pozměnilo vytvoření samosprávných krajů s jejich reprezentacemi. V období jejich vzniku vrcholilo štěpení mezi komunální a parlamentní politikou. Přes velkou snahu a ambice se v roce 2004 při druhých krajských volbách nepodařilo různým seskupením nezávislých obhájit pozice získané v „zakládacích volbách“ 2000. Naopak nezřídka uspěli starostové malých obcí, kteří jsou členy parlamentních stran. Tato situace může zpětně působit na větší politizaci alespoň určité části lokální politiky. „Politikařit“ se nemusí ani v Tejně, ani ve Vodňanech. Postačí, když si jejich představitelé vstupem do relevantních politických stran otevřou cestu do vyšších pater politiky nebo alespoň ke kontaktům, které jim mohou být „doma“ užitečné. To už je ovšem námět pro jinou studii.

DAN RYŠAVÝ vyučuje na katedře sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci ekonomickou sociologii, analýzu dat a kurz Politické elity ve střední Evropě. K jeho badatelským zájmům patří výzkum lokálních elit, spolupráce obcí a proměn různých úrovní samosprávy.

Literatura

- Bäck, Hanna. 2003. „Explaining and predicting coalition outcomes: Conclusions from studying data on local coalitions.“ *European Journal of Political Research* 42 (4): 441–472.
- Baldersheim, Harald, Beba Bodnárová, Tamás M. Horváth, Zdenka Vajdová. 1996. „Functions of the Executive: Power, Leadership, and Management.“ Pp. 196–224 in Harald Baldersheim, Michal Illner, Audun Offerdal, Lawrence Rose, Pawel Swianiewicz (eds.). *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO, Oxford: Westview Press.
- Baldersheim, Harald, Michal Illner. 1996. „Virtuous Circles: Local Democracy in a Post-Communist Environment.“ Pp. 225–240 in Harald Baldersheim, Michal Illner, Audun Offerdal, Lawrence Rose, Pawel Swianiewicz (eds.). *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO, Oxford: Westview Press.
- Balík, Stanislav. 2003a. „Vývoj obecního volebního práva od roku 1848 do současnosti.“ Pp. 12–25 in Stanislav Balík (ed.). *Komunální volby v České republice v roce 2002*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy Univerzity.
- Balík, Stanislav (ed.). 2003b. *Komunální volby v České republice v roce 2002*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy Univerzity.
- Balík, Stanislav. 2003c. „Povolební koalice v obcích III. stupně.“ Pp. 126–140 in Stanislav Balík (ed.). *Komunální volby v České republice v roce 2002*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy Univerzity.
- Buřtiková, Lenka. 1999. *Známosti osobností lokální politiky*. Pracovní texty / Working Papers 97: 3. Praha: SOÚ AV ČR.
- Český statistický úřad. 2000. „Volby v ČR 1990–1999.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 14. 9. 2006]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/4201-00>>.
- Český statistický úřad. 2003. „Volby do zastupitelstev obcí v roce 2002 – I. díl.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 14. 9. 2006]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/publtisk/4209-03-v_roce_2002_>.

- Denters, Bas. 1985. „Towards a Conditional Model of Coalition Behaviour.“ *European Journal of Political Research* 13: 295–309.
- Goldsmith, Michael, Lawrence Rose. 2002. „Size and Democracy. Guest editorial.“ *Environment and Planning C: Government and Policy* 20 (6): 791–792.
- Gravdahl, Hans Petter. 1998. „Consensual Coalitions? Coalition Formation in Norwegian Municipalities.“ *Scandinavian Political Studies* 21 (4): 307–323.
- Hanšpach, Dan 1997. *Political, Organizational and Policy Transformation at the Municipal Level: The Case of Liberec*. Working Papers 97: 1. Praha: SOÚ AV ČR.
- Hašek, Michal. 1999. „Komunální volby 1998.“ *Politologický časopis* 6 (2): 225–230.
- Heřmanová, Eva, Michal Illner, Zdenka Vajdová. 1992. „Politické jaro 1990 na českém venkově a v maloměstě.“ *Sociologický časopis* 28: 369–385.
- Horváth, Tamás M. „Directions and Differences of Local Changes.“ Pp. 19–59 in Tamás M. Horváth (ed.). 2000. *Decentralization: Experiments and Reforms*. Budapest: Open Society Institute.
- Hudečková, Helena. 1992. „Vesnice v českém pohraničí.“ *Sociologický časopis* 28 (4): 528–542.
- Illner, Michal. 1992a. „Continuity and Discontinuity. Political Change in a Czech Villiage after 1989.“ *Sociologický časopis* 28 (Special Issue): 79–91.
- Illner, Michal. 1992b. „K sociologickým otázkám místní samosprávy.“ *Sociologický časopis* 28 (4): 480–492.
- Illner, Michal. 2001. „Formování lokálních mocenských elit se zvláštním zřetelem na úlohu starostů.“ Pp. 251–274 in Mojmir Hampl et al. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: PŘF UK, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Jones, Bernard. 1998. „Švédsko.“ Pp. 156–182 in James A. Chandler (ed.). *Místní správa v liberálních demokraciích*. Brno: Doplněk.
- Jüptner, Petr. 2001. „Komunální koalice a politické modely.“ *Politologická revue* 7 (2): 147–158.
- Jüptner, Petr. 2004. „Komunální koalice a politické modely.“ *Politologická revue* 10 (2): 81–100.
- Kabele, J. 2004. „Polistopadové proměny filipovské radnice.“ Pp. 73–116 in Josef Kandert (ed.). *Jihomoravský venkov po socialismu. Filipovsko na konci devadesátých let dvacátého století*. Praha: Matfyzpress.
- Kandert, Josef (ed.). 2004. *Jihomoravský venkov po socialismu. Filipovsko na konci devadesátých let dvacátého století*. Praha: Matfyzpress.
- Kostecký, Tomáš. 2004. „Political parties and their role in the local politics in the post-communist Czech Republic.“ Příspěvek přednesený na konferenci *Reform and Democracy in Local Government of Countries in Transformation*. Israel, 22.–24. 5. 2004.
- Koudelka, Zdeněk. 1995. „Komunální volby 1994.“ *Politologický časopis* 2 (1): 62–67.
- Krivý, Vladimír. 2003. „Komunální volby 2002: Výsledky, úspěšné politické strany.“ Pp. 69–108 in Grigorij Mesežnikov (ed.). *Komunální volby 2002*. Bratislava: IVO – Inštitút pre verejné otázky.
- Laver, Michael. 1989. „Theories of coalition formation and local government coalitions.“ Pp. 15–34 in Colin Mellors, Bert Pijnenberg (eds.). *Political parties and coalitions in European local government*. London: Routledge.
- Malíková, Ludmila. 2000. „Public Administration Reform in Slovakia with Special Reference to Local Government.“ *Sociológia* 32 (3): 273–288.
- Malíková, Ludmila, Ján Buček. 1997. „Mayors in Slovakia (A Case Study).“ *Sociológia* 29 (6): 707–722.
- Martinussen, Pål E. 2002. „In Search of the Government in Local Government: Coalition Agreements and Office Payoffs in Norway.“ *Scandinavian Political Studies* 25 (2): 139–71.

- Mesežnikov, Grigorij. 2003. „Politické strany vo volbách do orgánov samospráv obcí a miest.“ Pp. 51–68 in Grigorij Mesežnikov (ed.). *Komunálne voľby 2002*. Bratislava: IVO – Inštitút pre verejné otázky.
- Mellors, Colin, Patricia Brearey. 1986. „Multi-dimensional Approaches to the Study of Local Coalitions: Some Cross-National Comparisons.“ Pp. 278–294 in Geoffrey Pridham (ed.). *Coalitional Behaviour in Theory and Practice: An Inductive Model for Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Offerdal, Audun, Dan Hanšpach, Andrzej Kowalczyk, Jiří Patočka. 1996. „The New Local Elites.“ Pp. 105–140 in Harald Baldersheim, Michal Illner, Audun Offerdal, Lawrence Rose, Paweł Swianiewicz (eds.). *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO, Oxford: Westview Press.
- Outlý, Jan. 2004. „Volby do zastupitelstev v obcích – vývoj a souvislosti.“ Pp. 11–45 in Pavel Šaradín, Jan Outlý (eds.). *Studie o volbách do zastupitelstev v obcích*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Rojčík, Ondřej. 2003. „Komunální volby v letech 1990, 1994 a 1998.“ Pp. 35–53 in Stanislav Balík (eds.). *Komunální volby v České republice v roce 2002*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Ryšavý, D. 2004a. „Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě – vstupní rozvaha.“ Pp. 57–67 in Markéta Škodová (ed.). *Česko-slovenské sociologické dny*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Ryšavý, Dan. 2004b. „Obecní volby ve Filipově.“ Pp. 58–72 in J. Kandert (ed.). *Jihomoravský venkov po socialismu. Filipovsko na konci devadesátých let 20. století*. Praha: Matfyzpress.
- Řichová, Blanka. 2000. *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál.
- Smith, Simon. 2003. „Civic Forum and Public Against Violence.“ Pp. 41–91 in Simon Smith (ed.). *Local Communities and Post-Communist Transformation*. London and New York: RoutledgeCurzon.
- Strom, Kaare. 1990. „A Behavioral Theory of Competitive Political Parties.“ *American Journal of Political Science* 34 (2): 565–598.
- Swianiewicz, Paweł, Terry N. Clark. 1996. „The New Local Parties.“ Pp. 141–159 in Harald Baldersheim, Michal Illner, Audun Offerdal, Lawrence Rose, Paweł Swianiewicz (eds.). *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO, Oxford: Westview Press.
- Szelényi, Szonja, Ivan Szelényi, Winifred R. Poster. 1996. „Interests and Symbols in Post-Communist Political Culture.“ *American Sociological Review* 61 (3): 466–477.
- Šaradín, Pavel. 2004. „Parlamentní strany ve volbách do obecních zastupitelstev.“ Pp. 47–64 in Pavel Šaradín, Jan Outlý (eds.). *Studie o volbách do zastupitelstev v obcích*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Šaradín, Pavel, Jan Outlý (eds.). 2004. *Studie o volbách do zastupitelstev v obcích*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Vajdová, Zdenka. 1995. „Transformace místní správy a samosprávy.“ *Cahiers du CEFRES* 1995 (9): 194–199.
- Vajdová, Zdenka. 1997. „Samospráva v obcích a městech v sedmém roce existence.“ *Data & Fakta* 1997 (6): 1–4.
- Vajdová, Zdenka, Kateřina Bernardyová. 2003. *Výzkum „Politických představitelů evropských měst“ neboli Evropský starosta (číselník výzkumu)*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Vedral, Josef. 2004. „Přímá volba starostů.“ *Obce a finance* [online] 9 (2) [cit. 26. 9. 2006]. Dostupné z: <<http://denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=6055800>>.

Dohromady, nebo každý zvlášť? Hospodaření s příjmy manželských a nesezdaných párů*

JANA CHALOUPKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Joint or Separate Income Management among Married and Cohabiting Couples

Abstract: This article examines whether there are any differences in the way in which married couples and unmarried cohabiting couples manage their incomes. Using data from the ISSP 1994 and the ISSP 2002 the author attempts to answer the question of whether over the course of the 1990s in the Czech Republic the character of unmarried cohabitation changed, and whether the economic arrangements of unmarried couples with children resemble those of married couples. Crosstabulation indicates that unmarried couples manage their respective incomes separately more often than married couples do. However, if we take into account the different socio-demographic and socio-economic structures of these couples, the differences in income management connected with marital status vanish. The results of a logistic regression show that separate financial management occurs more often among childless couples, people less satisfied with their family life, and those who have experienced the break-up of a partnership before. In the case where an unmarried couple is raising children, the household income arrangement of the partners is similar to that of married couples.

Keywords: family income organisation, cohabitation, marriage, money management, ISSP.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 971–986

1. Úvod

Jednou z výrazných charakteristik změn demografického chování, ke kterým dochází v České republice od devadesátých let 20. století a v zemích západní Evropy a v dalších vyspělých zemích od druhé poloviny 20. století, je rozšíření nesezdaných soužití. Rozmach nesezdaných soužití je úzce spojen na jedné straně s poklesem sňatečnosti a zvyšováním věku při vstupu do manželství a založení rodiny, a na druhé straně souvisí s vysokou rozvodovostí v současných společnostech. Manželství

* Tato stať vznikla za podpory projektu cíleného výzkumu Akademie věd České republiky „Sociální a ekonomické charakteristiky mimomanželské plodnosti“, č. 1QS 700280552.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Jana Chaloupková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jana.chaloupkova@soc.cas.cz.

již nepředstavuje jedinou společensky akceptovanou formu partnerského soužití a ztrácí se rovněž i spojitost mezi manželstvím a reprodukcí. Nesezdaná soužití se stávají běžnou součástí životních či rodinných drah – ať již jako krátkodobé soužití partnerů, předmanželské soužití na „zkoušku“ nebo jako dlouhodobé soužití vzhledem k manželství alternativní. Stoupající počet dětí narozených mimo rodinu a vysoká rozvodovost rodin s dětmi svědčí o tom, že nesezdaná soužití představují ve vzrůstající míře prostředí, ve kterém jsou vychovány děti. Tyto změny vyvolávají otázku, zda a jak se liší charakter nesezdaných soužití a manželství.

2. Rozdíly mezi manželstvím a nesezdaným soužitím

Sociologická a demografická literatura se při srovnávání rozdílů mezi nesezdaným soužitím a manželstvím zaměřuje na dva vzájemně související okruhy otázek: 1) jací lidé vstupují do manželství a jací do nesezdaného soužití (popř. kdo uzavírá přímý sňatek a kdo žije nejdříve v nesezdaném soužití); 2) jak se liší charakter těchto forem partnerského soužití [Hamplová 2002].

I když je nesezdané soužití obvykle chápáno ve vztahu k manželství (jako manželství „na zkoušku“ nebo jako alternativa manželství), někteří autoři upozorňují na to, že nesezdané soužití má v řadě aspektů blíže spíše k svobodnému stavu. Rindfuss a VandenHeuvel argumentují, že je třeba srovnávat lidi žijící nesezdaně se svobodnými. Ze zjištění jejich studie vyplývá, že z hlediska ekonomického statusu i z hlediska reprodukčních plánů se mladí lidé žijící nesezdaně podobají spíše svobodným než svým vdaným a ženatým vrstevnicím a vrstevníkům. Jsou méně ekonomicky zajištěni a jsou více odkázáni na ekonomickou podporu původní rodiny [Rindfuss, VandenHeuvel 1990]. Rovněž podle Manning a Lichter mají rodiče žijící nesezdaně blíže spíše k svobodným rodičům než k těm, kteří uzavřeli manželství [Manning, Lichter 1999]. Nesezdané páry s dětmi mají ve srovnání s rodinami sezdáných párů nižší rodinný příjem, nižší vzdělání a muž má větší pravděpodobnost být nezaměstnaný nebo pracovat v méně kvalifikovaných profesích [Manning, Lichter 1999; Kiernan 1996].

Řada studií dokumentuje, že se nesezdaná soužití a manželství liší i v dalších ohledech. Lidé žijící v nesezdaných soužitích zastávají méně tradiční postoje k rodině, jsou tolerantnější k rozvodu [Clarkberg et al. 1995] a přikládají větší význam osobní nezávislosti [Thomson, Colella 1992]. Nesezdané páry mají méně tradiční rozdělení domácí práce [South, Spitze 1994; Gupta 1996; Baxter 2005] a ve srovnání s manželskými páry tráví méně volného času společně a mají méně společných přátel než manželské dvojice [Kalmijn, Bernasco 2001].

Nesezdané svazky, včetně nesezdaných svazků s dětmi, jsou mnohem méně stabilní než manželství [Popenoe 1987; LeBourdais 2003]. Vyšší rozvodovost mají i páry, které uzavřely sňatek po předchozím nesezdaném soužití, ve srovnání páry, které vstoupily do manželství přímo [Bumpass 1990; Lillard, Brien, Waite 1995].

Další studie ukazují, že existují rozdíly ve složení manželských a nesezdaných

párů. Nesezdané páry se vyznačují vyšší vzdělaností homogamií než manželské páry a častěji zde má žena vyšší vzdělání než její partner. Naproti tomu manželské páry jsou si podobnější z hlediska věku a náboženství [Shoen, Weinick 1993; Blackwell, Lichter 2004]. Podle amerických autorek Julie Brines a Kary Joyner [Brines, Joyner 1999] je koheze nesezdaných a manželských svazků založena na odlišných principech. Brines a Joyner vycházejí z ekonomické a sociální teorie směny [Becker 1993], která pohlíží na rodinu (domácnost) jako na ekonomickou jednotku usilující o společnou maximalizaci užitku. Podobně jako Talcott Parsons [Parsons, Bales 2002] Becker zdůrazňuje výhodnost specializace rolí, která zajišťuje stabilitu partnerského vztahu a zabraňuje tomu, aby si partneři vzájemně konkurovali. Koheze manželských párů je zajišťována principem komplementárnosti (specializace). Nesezdaná soužití jsou spojena s větší nejistotou ohledně budoucnosti a s nižšími vzájemnými závazky. Společné investice (včetně investic do specializovaného lidského kapitálu) proto s sebou nesou vyšší rizika. Neformální svazky navíc postrádají právní ochranu společných investic v případě rozpadu partnerského vztahu. Soudržnost nesezdaných svazků je proto podle Brines a Joyner namísto komplementárnosti rolí založena na egalitárním individualismu a přispívají k ní vyrovnané ekonomické role [Brines, Joyner 1999].

V této stati se zaměřím na otázku, zda nakládají s příjmy jinak partneři, kteří žijí v nesezdaném svazku, a ti, kteří uzavřeli manželství. Přestože každá domácnost je mimo jiné ekonomickou jednotkou a společné soužití partnerů zahrnuje jistou míru společného hospodaření s příjmy, předchozí výzkumy naznačují, že nesezdaná soužití jsou charakteristická nižší mírou finanční solidarity mezi partnery než manželské svazky. Nesezdané páry méně často hospodaří s penězi společně [Heimdal, Housseknecht 2003; Kenney 2004] a méně často vlastní společně majetek než manželské páry [Rindfuss, VandenHeuvel 1990]. Rovněž Oropesa et al. [2003] došli k závěru, že rozdíly v hospodaření mezi nesezdanými a manželskými portorikánskými páry zůstávají i při kontrole délky soužití partnerů a počtu dětí v rodině. To, zda se v různých rodinných uspořádáních liší ekonomické vztahy, a především to, do jaké míry jsou v různých rodinných uspořádáních sdíleny finanční zdroje, je důležitou otázkou i z hlediska sociální politiky, která často, ať již implicitně nebo explicitně, předpokládá, že členové rodiny dávají své příjmy dohromady a rozdělují je tak, aby sdíleli stejnou životní úroveň [Kenney 2004]. Míra sdílení příjmů v rodině a způsob hospodaření s nimi se může v různých typech rodin lišit, přičemž různé způsoby organizace příjmů mohou mít rozdílné dopady na jednotlivé členy rodiny [Pahl 1995].

Podle amerického sociologa Andrewa Cherlina představují nesezdaná soužití, podobně jako například rekonstruované rodiny, neúplnou instituci. Role nesezdaných partnerů jsou na rozdíl od rolí manželů méně svázané sociálními normami, což poskytuje více prostoru pro vyjednávání o jejich obsahu. Tradiční rozdělení rolí v rodině, kdy muž je živitelem rodiny a žena má hlavní odpovědnost za péči o děti a domácnost, stojí na předpokladu vzájemné ekonomické závislosti a finanční solidarity partnerů. Přestože i manželství samo se v současné společnosti deinstitutionalizuje a rozvolňuje se jasně vymezená dělba rodinných rolí, je možné očekávat,

že v nesezdaných soužitích se tyto tendence budou projevovat mnohem výrazněji [Cherlin 2004]. Vzhledem k nižší normativní i právní institucionalizaci a větší nestabilitě nesezdaných svazků představuje společné hospodaření vyšší rizika než v manželství.

Popularita nesezdaných soužití se v různých zemích liší a v souvislosti s tím se může lišit i charakter nesezdaných soužití. Význam nesezdaného soužití stejně jako význam manželství prochází v posledních desetiletích změnami [Smock 2000; Manting 1996; Kiernan 2002]. Je proto možné, že se spolu s tím, jak se stávají nesezdaná soužití rozšířenějšími, a že se do nich ve vzrůstající míře rodí děti, mnohé rozdíly mezi nesezdanými a sezdanými svazky vytrácejí. Podle Kathleen Kiernan můžeme v procesu rozšiřování nesezdaných soužití rozlišit čtyři etapy. Nejdříve představovala nesezdaná soužití pouze okrajový fenomén a týkala se jen specifických sociálních skupin. V druhé fázi se nesezdaná soužití stávají běžnou formou partnerského soužití předcházející vstupu do manželství. Ve třetí fázi jsou nesezdaná soužití akceptována jako alternativa manželství, aby se posléze ve čtvrté fázi nesezdaná soužití zcela přiblížila manželství. Skandinávské země, kde jsou nesezdaná soužití nejrozšířenější, se podle Kiernan blíží do čtvrté fáze, zatímco země jižní Evropy, kde se setkáváme s poměrně nízkou oblibou nesezdaných soužití, se nacházejí v prvním stadiu [Kiernan 2004; Kiernan 2002 cit. dle Cherlin 2004]. Studie srovnávající hospodaření s příjmy sezdáných a nesezdaných párů ve Švédsku a Spojených státech amerických, ale nepotvrdila hypotézu, že by se ve Švédsku ztrácely rozdíly mezi ekonomickým uspořádáním sezdáných a nesezdaných párů. Z jejích závěrů vyplývá, že v obou sledovaných zemích partneři žijící bez oddacího listu hospodaří častěji odděleně [Heimdal, Houseknecht 2003].

2.1 Situace v České republice

Nesezdané soužití snoubenců před svatbou bylo v České republice poměrně běžnou součástí počátku rodinné dráhy již v 80. letech 20. století, tedy v době relativně nízkého věku při prvním sňatku a vysoké sňatečnosti. Podle zjištění výzkumu snoubenců v Brně z roku 1991 žily téměř dvě pětiny snoubenců před uzavřením prvního sňatku ve společné domácnosti. V případě opakovaného manželství společně bydlely před svatbou téměř tři čtvrtiny snoubenců [Možný, Rabušic 1992]. Zatímco v roce 1991 zůstávalo v České republice ve věku 25–29 let svobodných jen 28 % mužů a 11 % žen, v roce 2001 podle dat ze sčítání lidu neuzavřela první manželství do svých třicátých narozenin již více než polovina mužů (55 %) a třetina žen (32 %) [Chaloupková, Šalamounová 2004]. Odpověď na otázku, nakolik se nárůst počtu mladých svobodných lidí projevuje v rozšiřování nesezdaných soužití, je poměrně obtížné. Podle sčítání lidu se mezi lety 1991 a 2001 podíl mladých lidí ve věku 25–29 let žijících v nesezdaném soužití zvýšil ze 2 % na 4 % v případě mužů a 5 % u žen [Chaloupková, Šalamounová 2004]. K těmto údajům je ale nutné přistupovat s opatrností. Ve sčítání lidu jsou jako nesezdané páry (nebo jako tzv. faktická manželství) zaznamenáni jen ti, kteří se v bytovém listu označili jako druh nebo družka

ve vztahu k hlavě domácnosti (uživateli bytu) a kteří mají společné trvalé bydliště. Nejsou tak zachyceny páry, které žijí spolu, ale jeden nebo oba z partnerů mají hlášen trvalý pobyt jinde, což může být právě častý případ mladých svobodných nesezdaných partnerů. Navíc vzhledem k tomu, že se v bytovém listu zjišťuje pouze vztah osob přítomných v domácnosti k uživateli bytu (hlavě domácnosti), nemusí být jako nesezdané páry sečteny ani ty páry, kteří žijí v domácnosti s dalšími osobami (např. s rodiči, spolubydlícími apod.). K podhodnocení údajů může rovněž přispívat i neochota mnohých nesezdaných párů deklarovat se jako druh a družka. Je proto pravděpodobné, že nesezdaná soužití jsou ve sčítání lidu silně podhodnocena a lze předpokládat, že toto podhodnocení je nerovnoměrné a patrně nejvýraznější v mladších věkových skupinách. Statistiky ze sčítání lidu nicméně naznačují, že v průběhu let 1991–2001 roste počet nezdaných soužití a mění se jejich struktura. Největší posun je dokumentován ve zvýšení zastoupení svazků mladých svobodných osob, které tvoří v roce 2001 čtvrtinu faktických manželství (oproti 10 % v roce 1991) [Český statistický úřad 2001].

Závěry výzkumu zaměřujícího se na hodnotové orientace mladých lidí ukazují, že většina mladých svobodných lidí upřednostňuje nesezdané soužití „na zkoušku“ před tím, než uzavrou manželství (68 %). Přímé manželství preferuje jen pětina a celoživotní nesezdané soužití jen méně než desetina z nich [Fialová et al. 2000]. Zjištění výběrových šetření rovněž potvrzují, že většina mladých lidí, kteří žijí v nesezdaném soužití, plánuje, že v budoucnu uzavře manželství [Fialová et al. 2000; Pallonciová 2002: 34]. Postoje k nesezdanému soužití se v průběhu devadesátých let sociálně diferencují a souhlas s tím, že je manželství zastaralá instituce, roste zejména mezi nižšími sociálními skupinami [Černá 2005]. Výrazný nárůst počtu dětí narozených mimo manželství v posledním desetiletí může naznačovat, že nesezdaná soužití již nejsou jen manželstvími „na zkoušku“, ale že přebírají některé funkce manželství.

Zdá se však, že v České republice představují manželství a nesezdaná soužití rozdílný typ svazků [Hamplová 2002, 2006]. Ze studie, která se zaměřovala na srovnání životní spokojenosti podle rodinného stavu v jednadvaceti evropských zemích, vyplývá, že v České republice (ale např. i v Itálii, Polsku či ve Španělsku) jsou z hlediska životní spokojenosti lidé žijící v neformálních svazcích podobní lidem, kteří nežijí s partnerem, kteří obecně deklarují nižší životní spokojenost než ženatí a vdané. Naproti tomu v řadě států západní Evropy jsou lidé žijící v nesezdaném soužití spokojeni se životem stejně (nebo spíše) jako ti, kteří uzavřeli sňatek [Hamplová 2006]. Analýzy českých dat dále ukázaly, že se v nesezdaných svazcích setkáme častěji s páry, kde žena přispívá do domácnosti vyšším příjmem než její partner, než mezi manželi. Nesezdané páry se ve srovnání s manželskými páry vyznačují egalitárnějším rozdělením domácí práce a větší participací mužů na práci v domácnosti [Hamplová 2002].

3. Hospodaření s příjmy – zjištění předchozích výzkumů

Dřívější výzkumy zaměřující se na ekonomické vztahy mezi manželi ukázaly, že mezi faktory, které přispívají k tomu, že partneři hospodaří společně, patří očekávání týkající se stability partnerského vztahu, a to, zda má pár děti [Treas 1993]. Děti představují společné investice a posilují finanční solidaritu mezi partnery. Některé studie srovnávající hospodaření párů podle rodinného stavu však nekontrolovaly ani přítomnost dětí v rodině, ani délku soužití partnerů [Heimdal, Houseknecht 2003]. Je možné předpokládat, že páry, které mají děti, budou bez ohledu na to, zda jsou nebo nejsou sezdáni, hospodařit společně – tj. že se vzorce ekonomického hospodaření v nesezdaných soužitích s dětmi přibližují vzorcům hospodaření manželských párů. Rovněž lze očekávat, že páry, které spolu žijí kratší dobu, budou ke společnému hospodaření zdrženlivější.

Zkušenost s rozvodem snižuje očekávání stability současného vztahu, a tudíž zvyšuje pravděpodobnost, že partneři budou hospodařit odděleně [Treas 1993; Heimdal, Houseknecht 2003]. Stejný efekt může mít ale i zkušenost s rozpadem předchozího nesezdaného soužití.

Studie, které se zaměřovaly na hospodaření s příjmy manželských párů, ukazují, že větší tendenci hospodařit odděleně mají páry, kde oba partneři pracují, a pokud mají přibližně stejný příjem [Pahl 1989 cit. dle Heimdal, Houseknecht 2003]. Heimdal a Houseknecht dokládají, že ve Spojených státech mají větší šanci hospodařit společně páry, pokud je zaměstnán jen muž, než když jsou zaměstnáni oba partneři. Pokud pracuje jen žena, charakter nakládání s finančními zdroji v domácnosti se neodlišuje od párů, kde oba partneři pracují. Ve Švédsku, kde pracuje vyšší podíl žen na částečný úvazek, souvislost vzorce hospodaření s příjmy a zaměstnaneckého statusu partnerů nebyla nalezena [Heimdal, Houseknecht 2003]. Z předchozích zjištění dále vyplývá, že s vyšším celkovým příjmem domácnosti roste pravděpodobnost oddělených účtů [Treas 1993].

4. Hospodaření s příjmy sezdaných a nesezdaných párů v České republice – základní statistiky

Liší se v České republice vzorce hospodaření partnerů podle rodinného stavu? Problematika hospodaření s příjmy byla vedle jiného předmětem zájmu výzkumného šetření ISSP Rodina a gender role, které proběhlo v roce 1994 a 2002.¹ Respondenti, kteří uvedli, že žijí ve společné domácnosti s partnerem (partnerkou), byli v rám-

¹ ISSP (International Social Survey Programme) je dlouhodobý mezinárodní výzkumný projekt zaměřený zejména na výzkum postojů. Garantem výzkumného šetření v České republice byl Sociologický ústav AV ČR, sběr dat zajišťovala v roce 2002 agentura SC&C a v roce 1994 agentura Universitas. Cílovou populací je populace České republiky starší 18 let. Výběr respondentů byl proveden metodou stratifikovaného pravděpodobnostního výběru. Data z roku 2002 jsou dle doporučení vážena celkovou váhou, která je složena z postratifikační

Tabulka 1. Hospodaření s příjmy (sloupcová procenta)

	nesezdané soužití	manželé	nesezdané soužití	manželé
	1994		2002	
s penězi hospodaří žena	4,1	13,7	6,0	13,5
s penězi hospodaří muž	2,0	5,8	6,0	6,7
peníze dávají dohromady a každý si bere, kolik potřebuje	28,6	59,5	49,4	56,5
část peněz dávají dohromady a část si každý ponechá	46,9	19,2	31,3	20,8
každý si ponechá své peníze	18,4	1,8	7,2	2,6
Celkem hospodaří společně	34,7	79,0	61,4	76,7
Celkem hospodaří odděleně	65,3	21,0	38,5	23,4
Celkem N (= 100 %)	49	738	83	689

Poznámka: 2002: $\chi^2 = 12,8$; 4 stupně volnosti, sign. 0,012; 1994: $\chi^2 = 74,3$; 4 stupně volnosti, sign. 0,000.

Zdroj: ISSP 2002, 1994.

ci tohoto výzkumného šetření dotázání, jak nakládají s příjmy.² Na výběr měli následující odpovědi: 1) Se všemi penězi hospodařím já a partnerovi/partnerce dávám jeho/její díl; 2) Se všemi penězi hospodaří partner/partnerka a dává mi můj díl; 3) Všechny peníze dáváme dohromady a každý si bere tolik, kolik potřebuje; 4) Část peněz dáváme dohromady a část si každý ponechá; 5) Každý si ponechá své peníze.³ Odpovědi „se všemi penězi hospodařím já“ a „se všemi penězi hospodaří partner/partnerka“ byly překódovány podle pohlaví respondenta na „se všemi penězi hospodaří žena (resp. muž)“. Nebyly zjištěny rozdíly v odpovědích mužů a žen.

Třídění druhého stupně naznačuje (tabulka 1), že existují statisticky významné rozdíly mezi hospodařením s příjmy nesezdaných a manželských párů. Partneri žijící nesezdaně si častěji než manželské páry ponechávají alespoň část svých příjmů mimo „společnou kasu“. Otázkou, na kterou se zde budu dále zaměřovat, je, zda

a designové váhy. Datový soubor z roku 2002 obsahuje údaje o 1289 respondentech, v roce 1994 bylo dotázáno 1024 respondentů.

² Otázka zněla: „Jak Vy a Váš partner / Vaše partnerka nakládáte s příjmem, který jeden z Vás nebo oba máte? Vyberte prosím tu odpověď, která se nejvíce blíží Vaší situaci.“

³ Nabídka odpovědí neobsahovala kategorii „nevím, nedokážu posoudit“. V roce 2002 na otázku, jak hospodaří s partnerem (partnerkou), neodpovědělo 77 respondentů (tj. 9,1 % z těch, kteří žijí v partnerském svazku), v roce 1994 neodpověděli jen 3 respondenti, kteří žili v partnerském svazku (0,4 %). Zatímco v roce 1994 nebyl mezi lidmi, kteří neodpověděli na tuto otázku, statisticky významný rozdíl podle rodinného stavu, v šetření z roku 2002 byl mezi neochotnými odpovědět výrazně vyšší podíl lidí, kteří žijí v nesezdaném soužití.

Tabulka 2: Struktura nesezdaných a sezdaných párů 1994 a 2002 (sloupcová procenta)

		nesezdané manželé soužití		nesezdané manželé soužití	
		1994		2002	
Forma partners. soužití*	N	5,7 66	64,2 743	8,0 107	55,1 741
Děti	žádné děti do 17 let	72,7	47,9	71,2	57,6
	1 dítě	21,2	24,4	19,2	20,5
	2 a více dětí	6,1	27,7	9,6	21,9
	N (100 %)	66	743	104	722
Věk	18–25	46,2	9,2	22,4	2,6
	26–33	13,5	17,7	21,5	14,1
	34–41	17,3	21,6	14,0	17,6
	42–49	17,3	18,7	11,2	21,6
	50–57	3,8	16,0	16,8	14,4
	58+	1,9	16,8	14,0	29,7
	N (100 %)	52	742	107	737

Poznámka: * Dopočet do 100 % tvoří ti, kteří v době šetření nežili ve společné domácnosti s partnerem (partnerkou).

Zdroj: ISSP 2002, ISSP 1994.

je možné tyto rozdíly vysvětlit rozdílnou strukturou sezdaných a nesezdaných párů, nebo zda je lze připsat formě partnerského soužití samotné.

Srovnání dat z roku 1994 a 2002 ukazuje, že podíl nesezdaných párů, které mají zcela oddělené účty, výrazně poklesl. Tato skutečnost může naznačovat, že se v průběhu devadesátých let mění vzorce hospodaření nesezdaných párů a že se jejich hospodaření přibližuje manželským dvojicím. Mezi manželskými páry má ve srovnání s nesezdanými páry rozhodování o nakládání s finančními prostředky častěji na starosti žena. To odpovídá tomu, že vzhledem k tradičnějšímu rozdělení práce v domácnosti manželských párů vdané ženy přibírají k odpovědnosti za péči o domácnost i odpovědnost za organizaci financí.

Důvodem změn vzorců hospodaření nesezdaných párů, které ukazuje tabulka 1, může být měnící se struktura nesezdaných párů. Tabulka 2 srovnává rozložení sezdaných a nesezdaných párů podle věku a přítomnosti dětí v rodině v roce 1994 a 2002. Zatímco podle výběrového šetření ISSP 1994 žilo v nesezdaném soužití 5,7 % respondentů, v roce 2002 se jejich podíl zvýšil na 8 %. Snižování podílu lidí žijících v manželství napovídá, že se zvyšuje podíl lidí, kteří nežijí s partnerem (partnerkou). Tabulka 2 dále dokládá, že v důsledku odkládání vstupu do manželství klesá podíl ženatých a vdaných v mladších věkových kategoriích. Věková struktura párů

žijících nesezdaně se z hlediska sledovaných věkových skupin vyrovnává, a oproti polovině devadesátých let se mezi nesezdaně žijícími zvyšuje zastoupení lidí starších padesáti let. Téměř ve třetině nesezdaných soužití jsou vychovávány děti do 17 let. Nemusí se jednat pouze o děti svobodných matek, ale i o děti, jejichž rodiče se rozvedli a nyní žijí v novém partnerském svazku. Mírně se přitom zvyšuje podíl nesezdaných soužití se dvěma nebo více dětmi.

Možnost srovnání vývoje v čase komplikuje skutečnost, že nemáme k dispozici údaje o socioekonomické struktuře partnerských dvojic z obou sledovaných výzkumů. Data z roku 1994 obsahují údaje o srovnání příjmů a zaměstnaneckém statusu partnera pouze v případě manželských dvojic. Socioekonomické složení nesezdaných dvojic neznáme. Podrobnější analýzy zkoumající, jaké charakteristiky přispívají k tomu, že partneři hospodaří odděleně, bylo proto možné provést pouze na datech z roku 2002. V rámci českého výzkumného šetření ISSP v roce 2002 byl mezinárodní modul doplněn o otázky týkající se partnerské historie a dotazem na rok, kdy spolu partneři začali žít. Český datový soubor ISSP 2002 tudíž obsahuje informace o délce partnerského soužití a o tom, zda respondenti dříve žili ve společné domácnosti, ať již sezdaně či nesezdaně, s jiným partnerem (partnerkou). Informace o předchozích zkušenostech s partnerským soužitím máme však k dispozici jen od jednoho z partnerů.

Cílem další analýzy bylo zjistit, zda i při kontrole socioekonomických a demografických charakteristik zůstanou rozdíly v hospodaření s příjmy mezi nesezdaným soužitím a manželstvím. Pokud bychom rozdíly našli, znamenalo by to, že nesezdaná soužití představují z hlediska ekonomických vztahů odlišný typ svazku než manželství. Pokud ne, pak lze rozdíly v ekonomickém uspořádání přičíst rozdílným charakteristikám těch, kteří žijí v nesezdaných soužitích a manželství.

5. Metoda analýzy a použité proměnné

K analýze byla použita metoda logistické regrese. Protože hlavním cílem bylo zkoumat, zda se liší míra sdílení příjmů (finanční solidarita párů) podle rodinného stavu a nikoli rozložení moci/odpovědnosti týkající se hospodaření s příjmy mezi partnery a s ohledem na velikost vzorku, sloučila jsem stejně jako Heimdal a Houseknecht [2003] pro účely další analýzy odpovědi do dvou kategorií: hospodaří odděleně (kódovaná 0) a hospodaří společně (1). Mezi páry hospodařící odděleně byly zařazeny ty, kde si každý z partnerů ponechává své peníze anebo část peněz dávají dohromady a část si každý ponechává. Druhou skupinu tvořily páry, kde se všemi penězi hospodaří jeden z partnerů a druhému dává jeho/její díl, a ty, které dávají všechny peníze dohromady, a každý si z nich bere tolik, kolik potřebuje. Logistická regrese umožňuje posoudit, jak vybrané socioekonomické a demografické faktory ovlivňují šanci, že bude partnerský pár hospodařit společně. Šance je definovaná jako podíl pravděpodobnosti, že pár bude hospodařit společně, ku pravděpodobnosti, že bude hospodařit odděleně. Na rozdíl od Heimdal a Houseknecht [2003] však

do analýzy zahrnují i to, zda pár vychovává děti, zda má alespoň jeden z partnerů zkušenost s rozpadem předchozího soužití (nejen s rozvodem), a to, jak dlouho spolu partneři žijí. *Délka soužití* je spojitá proměnná a udává počet let od okamžiku, kdy spolu partneři začali žít ve společné v domácnosti. V případě lidí žijících v manželství zahrnuje i případné předmanželské společné soužití. Proměnná *zkušenost s rozpadem předchozího partnerského soužití* nabývá hodnot ano (1) a ne (0). Dále jsem sledovala, zda hospodaření s příjmy souvisí s *počtem dětí v rodině*. Rozlišila jsem tři situace: v domácnosti nejsou žádné děti do 17 let, pár vychovává jedno dítě do 17 let. Referenční kategorii tvořily páry, které mají dvě nebo více dětí. Rodiči dítěte (dětí) přitom nemusí být oba partneři, ale může se jednat o děti nevlastní.

Z informací o ekonomickém postavení obou partnerů byla zkonstruována proměnná *zaměstnanecký status partnerů*. Nabývá čtyř kategorií: pracuje pouze muž, pracuje pouze žena, žádný z partnerů nepracuje,⁴ oba partneři pracují (referenční kategorie). Na základě subjektivního posouzení výše příjmů obou partnerů⁵ byla vytvořena proměnná *srovnání příjmů partnerů* se třemi kategoriemi: žena má vyšší příjem, muž má vyšší příjem, oba mají zhruba stejný příjem (referenční kategorie).

Vzhledem k tomu, že hospodaření s příjmy souvisí i s celkovou ekonomickou situací domácnosti, je třeba kontrolovat celkovou úroveň výše příjmů domácnosti. Z důvodu velkého počtu chybějících odpovědí na otázku na celkový příjem domácnosti bylo jakožto nepřímá míra životní úrovně domácnosti použito *subjektivní zařazení do sociální třídy* (nižší, střední, s vyšší třídou jako referenční kategorií).⁶

Očekávání stability současného partnerského soužití může oslabovat nespokojenost s rodinným životem. *Spokojenost s rodinným životem* byla měřena na sedmi-bodové škále, kde 1 značila úplnou spokojenost a 7 úplnou nespokojenost.⁷ Vzhledem k tomu, že škála má sedm bodů, budu s ní pracovat jako se spojitou proměnnou. Poslední použitou proměnnou je proměnná rozlišující *formu partnerského soužití* (0 nesezdané soužití a 1 manželství).

Analýza probíhala ve třech krocích (viz tabulku 3). Nejdříve jsem sledovala to, jak výše uvedená sada proměnných ovlivňuje šanci párů hospodařit společně, a to

⁴ Do kategorie nepracujících byli zahrnuti nezaměstnaní, studující, důchodci a ti, kteří jsou v domácnosti a na mateřské a rodičovské dovolené.

⁵ Respondentům byla položena následující otázka: „Když vezmete v úvahu všechny zdroje příjmu, které máte Vy a Váš partner/partnerka, kdo má větší příjem? Na výběr měli z následujících možností odpovědí: 1) partner/ka nemá žádný příjem; 2) mám mnohem vyšší příjem; 3) mám vyšší příjem; 4) máme stejný příjem; 5) partner/ka má vyšší příjem; 6) partner/ka má mnohem vyšší příjem; 7) nemám žádný příjem.“

⁶ Odpověď na otázku, jaký je průměrný celkový čistý měsíční příjem jejich domácnosti, nevedla téměř třetina respondentů, kteří žijí s partnerem či partnerkou (242 z 848). Sebezaražení do sociální třídy nevedlo jen 5 % respondentů žijících v partnerské domácnosti. Kontrolní analýzy nicméně ukázaly, že použití proměnné celkový příjem domácnosti namísto subjektivního zařazení do sociální třídy přináší obdobné výsledky.

⁷ Otázka zněla: „Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak jste spokojen(a) se svým rodinným životem?“

Tabulka 3. Odhadnuté šance, že partneři budou hospodařit společně (logistická regrese)

	Model 1 Exp(B)	Model 2 Exp(B)	Model 3 Exp(B)
délka soužití	1,01	1,012	1,007
děti (ref. 2 děti a více)			
žádné dítě	0,18***	0,192***	0,211***
1 dítě	0,29**	0,312**	0,327**
předchozí partn. soužití (ref. nemá zkušenost)	0,53*	0,565*	0,635
srovnání příjmů (ref. žena má vyšší příjem)			
stejný příjem	0,88		
muž má vyšší příjem	0,94		
soc. postavení (ref. vyšší třída)			
nižší soc. třída	0,49	0,583	0,607
střední soc. třída	0,48	0,536	0,547
zaměstnanecký status (ref. oba pracují)			
pracuje jen muž	0,85	0,835	0,849
pracuje jen žena	0,89	0,801	0,839
oba nepracují	1,90*	1,994*	2,073*
spokojenost s rodinným životem		0,686***	0,680***
manželství (ref. nesezdané soužití)			1,607
konstanta	18,66***	41,479***	27,158***
Nagelkerkův R ²	0,114	0,140	0,143
-2 Log likelihood	612,41	607,01	605,43

Poznámka: N (M1) = 600, N (M2, M3) = 610. Závislá proměnná: společné hospodaření (1), oddělené hospodaření (0). Sig. Waldovy statistiky: *0,05 > p > 0,01; **0,01 > p > 0,001; ***p < 0,001, která testuje hypotézu, že $B_k = 0$. Celkový test všech modelů je sign. na 0,000. Hosmer-Lemeshowův test dobré shody s daty u všech modelů ukazuje, že nezamítáme nulovou hypotézu, že mezi pozorovanými a predikovanými hodnotami není rozdíl.
Zdroj: ISSP 2002.

bez ohledu na rodinný stav partnerů, resp. formu partnerského soužití (Model 1 a Model 2). V posledním kroku byl vytvořen model (Model 3), který zahrnoval proměnnou rozlišující nesezdané a manželské páry. Jeho účelem bylo testovat, zda mají i při kontrole sledovaných socioekonomických a demografických charakteristik nesezdané páry větší pravděpodobnost hospodařit odděleně než manželé a manželky.⁸

⁸ Pro posouzení souvislosti mezi hospodařením s příjmy a formou partnerského soužití by bylo možné použít i opačnou strategii a nejprve vytvořit model obsahující jen proměnnou

6. Výsledky analýzy

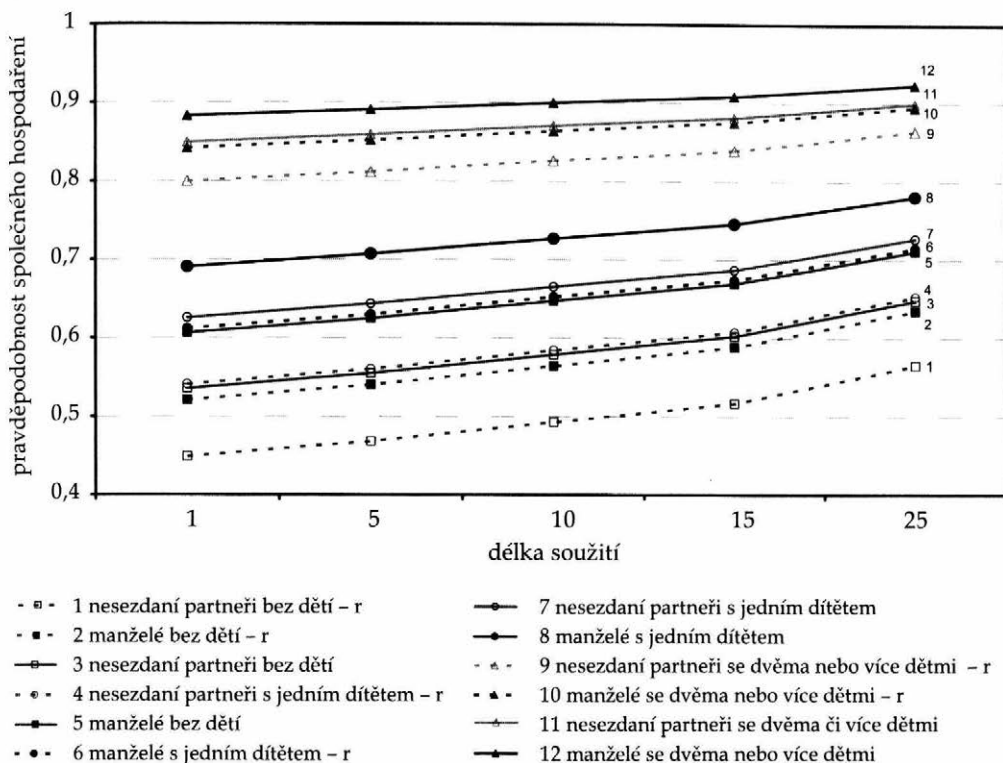
Model 1 potvrzuje, že přítomnost dětí v rodině zvyšuje šanci, že budou partneři hospodařit společně. Bezdětné páry mají ve srovnání s rodinami se dvěma nebo více dětmi nižší šanci hospodařit společně. Šance, že budou partneři, kteří mají alespoň dvě děti, hospodařit společně, je pětikrát vyšší než u bezdětných (1/Exp (B)) a trojnásobně vyšší než u těch, kteří vychovávají jen jedno dítě. Zkušenost s rozvodem či s rozpadem nesezdaného soužití snižuje šanci, že budou partneři hospodařit společně. Pokud respondent nemá zkušenost s předchozím partnerským soužitím, má téměř dvakrát větší šanci, že bude hospodařit společně, než ti, kteří žili dříve s jiným partnerem nebo partnerkou. Data ale obsahují informace pouze o jednom z partnerů. Je pravděpodobné, že by tento vliv byl ještě silnější, pokud bychom vzali v úvahu i to, zda druhý z partnerů dříve žil v manželství (či v nesezdaném soužití). Analýzy nepotvrdily to, že by partneři, kteří mají přibližně stejný příjem, častěji hospodařili odděleně. Výsledky neukazují, že by se lišilo hospodaření podle délky soužití, kontrolujeme-li další proměnné a zejména to, zda má pár děti. Větší šanci hospodařit společně mají ve srovnání s páry, kde jsou oba partneři ekonomicky aktivní, páry, kde oba partneři nepracují. Neprojevil se ani vliv sociálního postavení. I když koeficienty naznačují, že s vyšším sociálním postavením roste šance hospodařit společně, jejich vliv je slabý.

Výsledky analýzy potvrzují závěry Heimdal a Houseknecht [2003], které uvádějí, že ekonomické uspořádání partnerských dvojic ovlivňují více charakteristiky týkající se vztahu mezi partnery než ekonomické charakteristiky. Sdílení příjmů je spojeno s větší vzájemnou důvěrou mezi partnery, vyššími pocity závazku a větším očekáváním trvalosti svazku. Do dalšího modelu (Model 2) byla proto přidána proměnná měřící spokojenost s rodinným životem. Zjištění potvrzují, že spokojenost souvisí s vzorcem ekonomického uspořádání mezi partnery. Se zvyšující se nespokojeností s rodinným životem je spojena nižší šance společného hospodaření. Tento vztah může být pochopitelně oboustranný. Malá spokojenost může oslabovat ochotu ke společným investicím a zároveň nízké společné investice a nízká vzájemná podpora mohou posilovat nespokojenost s partnerským vztahem.

V posledním kroku (Model 3) byla do analýzy přidána proměnná identifikující sezdané a nesezdané páry. Vliv této proměnné se ukázal jako statisticky nevýznamný. Znamená to, že kontrolujeme-li přítomnost dětí v rodině, délku soužití partnerů, zaměstnanecký status a sociální postavení atd., hospodaření s příjmy sezdaných a nesezdaných párů se významně neliší. Rozdíly v hospodaření mezi sezdanými a nesezdanými páry (viz tabulku 1) lze vysvětlit rozdílnou strukturou nesezdaných a sezdaných párů. Mezi nesezdanými páry je více bezdětných párů než mezi manželskými dvojicemi. Přidáním rodinného stavu do modelu poklesl význam proměnné měřící

identifikující formu partnerského soužití a poté sledovat, zda se zahrnutím proměnných zachycujících odlišnou strukturu nesezdaných a sezdaných svazků původní souvislost odčerpává.

Graf 1. Pravděpodobnost společného hospodaření podle rodinného stavu, počtu dětí a předchozí zkušenosti s rozpadem partnerského svazku

Poznámka: Graf ukazuje pravděpodobnosti společného hospodaření odhadnuté logistickým modelem kontrolujícím délku a formu partnerského soužití, počet dětí a zkušenost s rozpadem předchozího partnerského soužití.

r – zkušenost s rozpadem předchozího partnerského soužití.

Zdroj: ISSP 2002.

zkušenost s rozpadem předchozího partnerského soužití. To je dáno tím, že významně vyšší podíl nesezdaně žijících má zkušenost s předchozím soužitím s jiným partnerem či partnerkou. Zatímco jen 2 % lidí, kteří žijí v manželství, uvedla, že dříve žila s jiným než současným partnerem v nesezdaném soužití, a 7 % z nich vstoupilo do manželství opakovaně. Z lidí žijících nesezdaně měl zkušenost s dřívějším manželstvím každý čtvrtý a se společným životem bez oddacího listu každý desátý.

Záměrem těchto analýz bylo posoudit vliv jednotlivých proměnných, nikoli nalézt model, který bude predikovat příslušnost do skupiny párů hospodařících zvlášť a párů, které dávají své příjmy dohromady. I když předkládané modely odpovídají datům, vysvětlují jen nízký podíl variability závislé proměnné a neumožňují spolehlivě klasifikovat respondenty do těchto dvou skupin.

Shrneme-li, největší šanci hospodařit odděleně mají bezdětné páry a páry, ve kterých má alespoň jeden z partnerů zkušenost s rozpadem předchozího korezidenčního vztahu. Oddělené hospodaření je spojeno s větším pocitem nespokojenosti s rodinným životem. Kontrolujeme-li tyto charakteristiky, rodinný stav již dále nepřispívá k dalšímu vysvětlení hospodaření s příjmy.

Pro větší přehlednost je možné odhadnuté šance převést na pravděpodobnosti. Jak ukazuje graf 1, nejmenší pravděpodobnost společného hospodaření mají nesezdané bezdětné páry, v nichž má alespoň jeden z partnerů zkušenost s rozpadem předchozího korezidenčního partnerského svazku. Naopak největší pravděpodobnost, že společně sdílí příjmy, mají manželské páry se dvěma a více dětmi. Z grafu je rovněž patrné, že vzorce ekonomických vztahů se liší více podle velikosti rodiny a předchozí partnerské zkušenosti než podle rodinného stavu. Páry, ve kterých má jeden z partnerů zkušenost s rozpadem předchozího partnerského soužití, s menší pravděpodobností hospodaří společně.

7. Závěr

Tento text se zaměřoval na otázku, zda se liší hospodaření s příjmy nesezdaných párů a párů, které uzavřely manželství. S použitím dat z ISSP z roku 1994 a 2002 jsem se snažila najít odpověď na otázku, jestli se v průběhu devadesátých let 20. století mění charakter nesezdaných soužití a zda se nesezdané páry, pokud jde o ekonomické uspořádání, přibližují manželským párům.

Od počátku devadesátých let 20. století jsme v České republice svědky výrazných změn rodinného chování. V průběhu devadesátých let dochází nejen k růstu oblíbenosti nesezdaných soužití, ale mění se i socioekonomická struktura nesezdaných párů. Tato skutečnost se odráží i ve zvýšení podílu nesezdaných svazků, kde partneři hospodaří společně. Přesto ale platí, že mezi nesezdanými páry je větší podíl těch, které mají oddělené účty, než mezi manželskými páry. Analýzy ukázaly, že pokud vezmeme v úvahu rozdílnou sociálně demografickou a sociálně ekonomickou strukturu, rozdíly v hospodaření s příjmy v závislosti na rodinném stavu se ztrácejí. Oddělené hospodaření s finančními prostředky je častější u bezdětných, lidí méně spokojených s rodinným životem a mezi těmi, kteří mají zkušenost s rozpadem předchozího partnerského svazku.

Z těchto závěrů však nelze vyvozovat, že by neexistovaly žádné rozdíly mezi manželstvím a nesezdaným soužitím. Při srovnání je navíc třeba vzít v úvahu, že charakter nesezdaných soužití je značně heterogenní [Smock 2000; Villeneuve-Gokalp 1990]. Z hlediska ekonomických vztahů a ochoty k společným investicím se mohou lišit předmanželská soužití od partnerů, kteří neplánují v budoucnu sňatek [Brown, Booth 1996]. To ale z dostupných dat nemůžeme rozlišit. Analýzy nicméně dokládají, že vzájemná ekonomická solidarita partnerů je vyšší, pokud pár spolu vychovává děti. Jinými slovy to znamená, že nesezdaná soužití s dětmi se z hlediska organizace příjmů přibližují manželským párům.

JANA CHALOUPKOVÁ absolvovala bakalářské studium humanitní vzdělanosti na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze (2002) a magisterské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (2005), kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Od roku 2002 je odbornou pracovnící v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR. Zaměřuje se na sociologii rodiny, zejména na otázky dělby rolí v rodině, a na výzkum hodnot a postojů.

Literatura

- Baxter, Janeen. 2005. „To Marry or Not Marry. Marital Status and Household Division of Labour.“ *Journal of Family Issues* 26 (3): 300–321.
- Becker, Gary S. 1993. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 3. vyd. (1. vyd. 1981).
- Blackwell, Debra L., Daniel T. Lichter. 2004. „Homogamy Among Dating, Cohabiting and Married Couples.“ *The Sociological Quarterly* 45 (4): 719–737.
- Brines, Julie, Kars Joyner. 1999. „The Ties That Bind: Principles of Cohesion in Cohabitation and Marriage.“ *American Sociological Review* 64 (3): 333–355.
- Brown, Susan L., Alan Booth. 1996. „Cohabitation versus Marriage: A Comparison of Relational Quality.“ *Journal of Marriage and Family* 58 (3): 668–678.
- Bumpass, Larry Lee. 1990. „What’s Happening to the Family? Interactions Between Demographic and Institutional Change.“ *Demography* 27 (4): 483–498.
- Černá, Kateřina. 2005. „Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska Evropské studie hodnot.“ *Demografie* 47 (2): 87–95.
- Český statistický úřad. 2001. „Faktická manželství v datech sčítání lidu.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 21. 9. 2006]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/4125-04>>.
- Chaloupková, Jana, Petra Šalamounová. 2004. „Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě.“ *Sociologické studie* 04:07. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Cherlin, Andrew J. 2004. „The Deinstitutionalization of American Marriage.“ *Journal of Marriage and Family* 66 (4): 848–861.
- Clarkberg, Marin, Ross M. Stolzenberg, Linda J. Waite. 1995. „Attitudes, Values, and Entrance into Cohabitation Versus Marital Unions.“ *Social Forces* 74 (2): 609–632.
- Fialová, Ludmila, Dana Hamplová, Milan Kučera, Simona Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gupta, Sanjiv. 1999. „The Effects of Transitions in Marital Status on Men’s Performance of Housework.“ *Journal of Marriage and Family* 61 (3): 700–711.
- Hamplová, Dana. 2002. „Marriage and Cohabitation: Qualitative Differences in Partnership Arrangements.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (6): 771–788.
- Hamplová, Dana. 2006. „Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (1): 35–55.
- Heimdal, Kristen R., Sharon K. Houseknecht. 2003. „Cohabiting and Married Couple’s Income Organization: Approaches in Sweden and the United States.“ *Journal of Marriage and Family* 65 (3): 525–538.
- Kalmijn, Matthijs, Wim Bernasco. 2001. „Joint and Separated Lifestyles in Couple Relationships.“ *Journal of Marriage and Family* 63 (3): 639–654.
- Kenney, Catherine. 2004. „Cohabiting Couple, Filing Jointly? Resource Pooling and U.S. Poverty Policies.“ *Family Relations* 53 (2): 237–247.

- Kiernan, Kathleen L. 1996. „Partnership Behaviour in Europe: Recent Trends and Issues.“ Pp. 63–91 in David Coleman (ed.). *Europe's Population in the 1990s*. Oxford: Oxford University Press.
- Kiernan, Kathleen L. 2002. „Cohabitation in Western Europe: Trends, Issues, and Implications.“ Pp. 3–34 in A. Botth, A. C. Crouter (eds.). *Just Living Together: Implications of Cohabitation on Families, Children, and Social Policy*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Kiernan, Kathleen L. 2004. „Unmarried Cohabitation and Parenthood in Britain and Europe.“ *Journal of Law & Policy* 26 (1): 33–55.
- LeBourdais, Céline. 2003. „Cohabitation and Marriage in Western Countries.“ Příspěvek na 65. výročním zasedání NCFR. Vancouver, Canada 19.–22. 11. 2003.
- Lillard, Lee A., Michel J. Brien, Linda J. Waite. 1995. „Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Dissolution: A Matter of Self Selection?“ *Demography* 32 (3): 437–457.
- Mannig Wendy, Daniel Lichter. 1999. „Parental Cohabitation and Children's Economic Well-being.“ *Journal of Marriage and Family* 58: 998–1010.
- Manting, Dorien. 1996. „The Changing Meaning of Cohabitation and Marriage.“ *European Sociological Review* 12 (1): 53–65.
- Možný, Ivo, Ladislav Rabušic. 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 28 (Spec. Issue): 107–117.
- Oropesa, Ralph. S., Nancy S. Landale, Tanya Kenkre. 2003. „Income Allocation in Marital and Cohabiting Unions: The Case of Mainland Puerto Ricans.“ *Journal of Marriage and Family* 65 (4): 910–926.
- Pahl, Jan. 1989. *Money and Marriage*. Basingstoke, Hampshire: MacMillan Education.
- Pahl, Jan. 1995. „His Money, Her Money: Recent Research on Financial Organisation in Marriage.“ *Journal of Economic Psychology* 16 (3): 361–376.
- Paloncyová, Jana. 2002. *Rodinné chování mladé generace. Závěrečná zpráva z Biografického výzkumu mladé generace 2002. Výzkumná zpráva*. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Parsons, Talcott, Robert Bales. 2002. *Family, Socialization and Interaction Process*. 5th Edition. London: Routledge and Kegan Paul.
- Popenoe, David. 1987. „Beyond the Nuclear Family: a Statistical Portrait of the Changing Family in Sweden.“ *Journal of Marriage and Family* 49 (1): 173–183.
- Rindfuss, Ronald R., Audrey VandenHeuvel. 1990. „Cohabitation: A Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single?“ *Population and Development Review* 16 (4): 703–726.
- Shoen, Robert, Robin M. Weinick. 1993. „Partner Choice in Marriages and Cohabitations.“ *Journal of Marriage and Family* 55 (2): 408–414.
- Smock, Pamela J. 2000. „Cohabitation in the United States: An Appraisal of Research Themes, Findings, and Implications.“ *Annual Review of Sociology* 26: 1–20.
- South, Scott J., Glenna Spitze. 1994. „Housework in Marital and Nonmarital Households.“ *American Sociological Review* 59: 327–347.
- Thompson, Elizabeth, Ugo Colella. 1992. „Cohabitation and Marital Stability: Quality or Commitment?“ *Journal of Marriage and Family* 54 (2): 259–267.
- Treas, Judith. 1993. „Money in the Bank: Transaction Costs and the Economic Organization of Marriage.“ *American Sociological Review* 58 (5): 723–734.
- Villeneuve-Gokalp, Catherine. 1990. „Du mariage aux unions sans papiers: histoire récente des transformations conjugales.“ *Population* 45 (2): 265–297.

Proč užívat hierarchické lineární modely?*

PETR SOUKUP**

FSV UK, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Why Use Hierarchical Linear Models?

Abstract: The article briefly describes multilevel models and presents their simplest applications. After the methodological and statistical need for this procedure is explained, real data are used to demonstrate how a hierarchical linear model is constructed. The article presents models with a random intercept, models with random slopes, and models with explanatory variables measured at higher levels. In the conclusion, other possible applications of multilevel analysis are discussed, and the basic readings on multilevel analysis are presented.

Keywords: research methodology, multilevel analysis, hierarchical linear models, quantitative research, PISA.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 5: 987–1012

Cíl článku

Hlavním cílem tohoto článku je objasnit základy víceúrovňového hierarchického modelování¹ a ukázat jednodušší aplikace tohoto přístupu. Jde tedy svým zaměřením o úvodní článek o metodě, která není v České republice příliš známa a její užívání je u nás takřkajíc „v plenkách“.² K rozšíření znalosti a aplikací této metodologie by měl i přispět tento článek.

* Práce na tomto článku byla umožněna díky grantu Ministerstva práce a sociálních věcí, číslo 1J005/04DP2 „Nerovné šance na vzdělání“, byla podpořena též z grantu GA ČR 403/06/1241 „Vzdělanostní mobilita a vzdělanostní nerovnosti v České republice mezi lety 1936 až 2004“.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Ing. Petr Soukup, katedra sociologie, FSV UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 - Jinonice, e-mail: soukup@fsv.cuni.cz.

¹ V angličtině se používá několika ekvivalentních termínů: multilevel modeling (nejužívanější), random-coefficient modeling, hierarchical modeling, mixed-effects modeling, covariance components models [Raudenbusch, Bryk 2002: 5–6]. Tyto termíny se zpravidla užívají promiscue jako synonyma, i když se v přísném slova smyslu o synonyma nejedná. Lze říci, že pojem multilevel modeling je nejobecnější a ostatní pojmy označují jen speciální přístupy v rámci víceúrovňového modelování.

² V zahraničí naopak víceúrovňové modely nyní dominují, viz varování před nekritickým podlehnutím kouzlu víceúrovňového modelování v závěru článku.

Využití statistického softwaru pro víceúrovňové modelování

I když to není hlavním cílem článku, sluší se zmínit i o výpočetních aspektech víceúrovňových modelů a softwaru užívaném k jejich aplikaci. Zatímco z počátku jednotliví statistici vyvíjeli speciální akademický software k použití této metody (HLM, MLn, MPlus, MIXOR aj.), od druhé poloviny 90. let došlo k implementaci těchto postupů do komerčně nabízených statistických paketů (jako je např. SAS, STATA, SPSS apod.). Díky tomuto kroku jsou v sociálních vědách v zahraničí tyto modely již poměrně často užívány k řešení nejrůznějších problémů.

V článku ukazují reálné analýzy v paketu SPSS. Chápu, že je tak aplikovatelnost silně omezena,³ nicméně aspiruji zde toliko na objasnění základních principů víceúrovňových modelů a ukázkou jejich nejjednodušších aplikací.

Základní myšlenky a zdůvodnění víceúrovňových modelů

Víceúrovňové (hierarchické) modely (Multilevel/Hierarchical Models⁴) jsou od druhé poloviny 80. let postupně rozvíjeny a v poslední době také stále více užívány. Je obtížné stručně popsat základní myšlenky víceúrovňových modelů, nicméně lze uvést následující dvě motivace tohoto přístupu, jedná se o:

- a) teoretickou a
- b) čistě statistickou.

Ad a) Popis teoretické metodologické motivace pro užívání víceúrovňových modelů pochází již od Lazarsfelda a Menzela [Lazarsfeld, Menzel 1965] ve formě kontextuální analýzy. Lazarsfeld si povšiml víceúrovňového charakteru (jiným slovem přítomnosti hierarchické struktury) mnohých dat ze sociologického výzkumu. Lazarsfeld také upozornil na skutečnost, že mnohé proměnné nemá smysl měřit na individuální úrovni (micro level), ale na úrovni větších celků (macro level) a že působení faktorů na úrovni jednotlivců a vyšších celků může být různé.

Stručně si tedy připomeňme koncept kontextuální analýzy v duchu výkladu Hoxe [Hox 1995, 2002]. Dle Lazarsfeldova konceptu existují různé úrovně měření proměnných, přinejmenším lze užít členění proměnných do těchto typů: *globální* (global), *vztahové* (relational), *kontextuální* (contextual), *analytické* a *strukturní*. Zatímco na první úrovni (u jednotlivců) má smysl se zabývat prvními třemi typy proměnných, na druhé (a vyšších úrovních) již všemi uvedenými typy. Stručně popíšme základní typy „lazarsfeldovských“ proměnných. *Globální proměnná* je taková,

³ SPSS totiž umožňuje pracovat jen se závislou spojitou proměnnou. Pro rozšíření užívání hierarchických modelů jsem připravil i webové stránky (viz <http://samba.fsv.cuni.cz/~soukup>), kde jsou umístěny i návody pro používání dále uvedených modelů v SAS, STATA a HLM a navíc jsou uvedeny i odkazy na základní servery ve světě a základní software pro tuto metodu.

⁴ Viz předchozí stručnou poznámku o jazykových nuancích.

kteřá svou hodnotou vypovídá jen o úrovni, kterou měří bez vztahu k jiným úrovním. Jsou to proměnné, které charakterizují výstižně příslušnou úroveň (například socioekonomický status jedince, nebo velikost rodiny). *Vztahové proměnné* jsou ty, které také charakterizují vlastnosti na příslušné úrovni, nicméně se vztahem k ostatním jednotkám na stejné úrovni (tedy například vztahy mezi jedinci na nejnižších úrovních, vztahy mezi třídami ve škole na vyšších úrovních atd.). *Analytické a strukturní proměnné* jsou konstruovány na vyšších úrovních z proměnných globálních a vztahových (měřených na nižších úrovních) za pomoci sumací a průměrování (obecně procesem agregování). Příkladem těchto proměnných mohou být průměrný socioekonomický status, průměrný počet kontaktů mezi třídami v rámci škol apod. Posledním typem jsou *kontextuální proměnné*, které daly název Lazarsfeldově přístupu. Tyto proměnné vznikají opačně než proměnné analytické, tedy z proměnných globálních měřených na vyšších úrovních procesem opačným k agregování – každé jednotce na nižší úrovni je přiřazena hodnota globální proměnné měřené na vyšší úrovni. Například každý žák má přiřazenu informaci (resp. hodnotu proměnné), zda navštěvuje školu soukromou či státní. A co se stane, pokud zavedení kontextuálních proměnných a přítomnost vyšších úrovní přehlédneme?

Klasickou ukázkou přehlížení fenoménu více úrovní je tzv. *Robinsonův efekt*⁵ [Robinson 1950], který vzniká při izolované práci s agregovanými daty za větší celky. Například Kreft a de Leeuw ve svém textu o víceúrovňových modelech [Kreft, de Leeuw 1998] uvádějí následující ukázkou. Závislost příjmu na vzdělání měřená na individuální úrovni je pozitivní (existuje pravděpodobnostní tendence u lidí s vyšším vzděláním mít vyšší příjem), naopak na úrovni odvětví ekonomiky byl zjištěn negativní vztah mezi průměrným vzděláním a příjmem.⁶ Pokud bychom provedli analýzu jen na individuální úrovni, nebo na úrovni odvětví průmyslu, dospěli bychom k jednotlivým zjištěním, věcně naprosto odlišným. Nutno dodat, že oddělená mikro- a makroanalýza je neudržitelná ve světle uvedeného příkladu (při uvědomění si provázanosti mikro- a makroúrovně). Alternativní strategií je zohlednit přítomnost hierarchické struktury dat a využívat v analýze hodnot měřených na mikro- i makroúrovni zároveň a vyhnout se Robinsonovu efektu, tedy chybnému usuzování na základě izolované makroanalýzy.

Ad b) *Víceúrovňové modely* (alespoň ty nejjednodušší) lze chápat ze statistického hlediska jako zobecnění klasické lineární regresní analýzy (ale i logistické, ordinální regrese a mnoha jiných metod). Připomeňme, že jedním ze základních požadavků regresní analýzy je nezávislost jednotlivých pozorování. Tento požadavek však mnohdy již díky designu výzkumu není splněn. Klasickým příkladem jsou em-

⁵ Ale lze jmenovat i známý Simpsonův paradox popsany ve většině učebnic věnovaných analýze kategoriálních dat, česky například u Hendla [Hendl 2004: 330–4]. Souhrnně se tyto efekty v angličtině nazývají ecological fallacies a jejich možná řešení ecological inference.

⁶ Vhodným příkladem odvětví s nízkým průměrným příjmem a naopak vysokým vzděláním, jak připomínají Kreft a de Leeuw, je školství, případně vysoké školství. O tom, že je toto platné i v ČR, netřeba zřejmě nikoho přesvědčovat.

pirické studie ze sociologie vzdělání: vybíráme-li v prvním stupni školy a ve druhém třídy a v těchto dotazujeme více žáků, zcela jistě nemůžeme odpovědi/výsledky žáků z jednotlivých tříd/škol považovat za vzájemně nezávislé. Určitě platí, že žáci z jedné třídy, resp. i jedné školy mají mnohé společné oproti žákům z jiných tříd/škol. Obdobné by platilo pro dotazování více osob v jedné lokalitě, v jedné rodině apod. Tedy v mnoha případech není splněn jeden ze základních požadavků regresní analýzy, a tudíž její použití není namístě. Navíc nás může napadnout otázka, co způsobuje rozdíly mezi třídami, školami, rodinami, sousedstvími atd. Všechny tyto problémy jsou řešitelné pomocí zavedení více úrovní – například první úroveň žák, druhá třída, třetí škola atd. Nemodelujeme pak pouze první úroveň (jako v klasické regresi), ale modelujeme každou relevantní úroveň. Nutno dodat, že víceúrovňové modely umí efektivně řešit i mnohé další problémy, jako například analýzu longitudinálních dat, strukturní modely (více se o možných aplikacích zmiňuji v přehledu literatury v závěru článku).

Podrobnější statistická motivace hierarchických modelů

Zkusme podrobněji vysvětlit statistickou motivaci užívání víceúrovňových modelů. Již bylo uvedeno, že jsou *vhodné zejména v případech, kdy nemůžeme jednotlivá pozorování v rámci jednotlivých skupin považovat za vzájemně nezávislá*. Na chvíli teď opustíme problém závislých pozorování a zkusme se zamyslet nad možnými případy, které mohou v analytické praxi nastat, pokud provádíme regresní analýzu⁷ zvláště pro dvě skupiny (například pro muže a ženy). Přehled možných výsledků takto provedených regresních analýz nabízejí grafy 1–4.

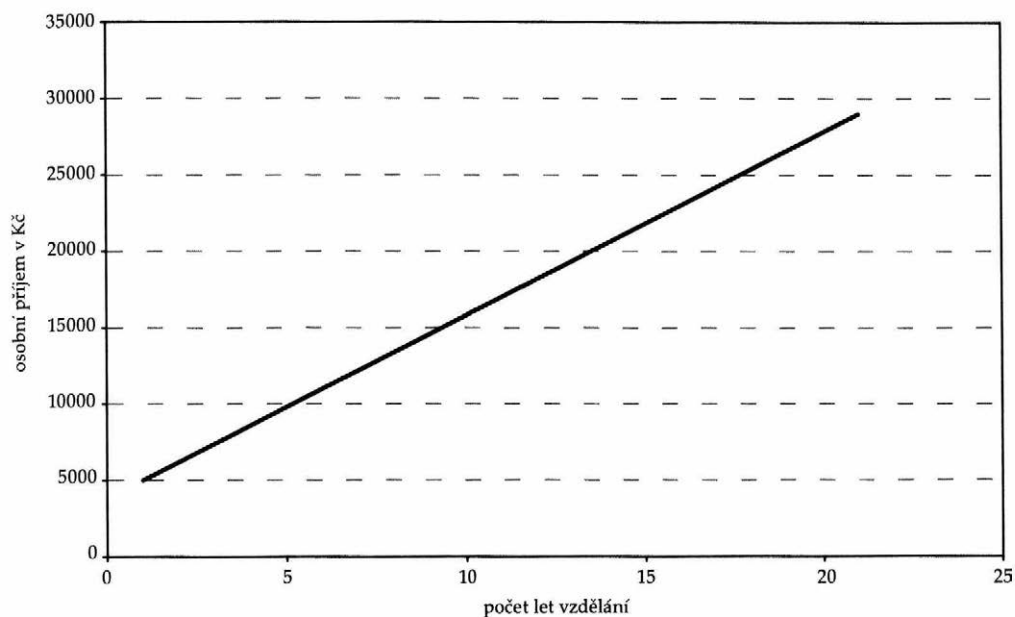
Řekněme si, že pokud chceme za pomoci jedné (agregované) regresní rovnice řešit vztah proměnných (při existenci dvou skupin), potom v případech na grafech 1 a 2 s klasickou regresí vystačíme. V případě zachyceném na druhém grafu je třeba dát do modelu dichotomickou proměnnou zachycující pohlaví⁸ a hodnota regresního koeficientu je rovna rozdílu mezi konstantami pro muže a ženy (v matematice se hovoří výstižně o posunutí). Jen připomeňme, že pokud bychom ignorovali přítomnost dvou skupin, výsledná regresní přímka by ležela někde mezi dvěma zobrazenými přímkami (vystihuje ji slabší nepřerušovaná přímka). S jedinou regresí samozřejmě bohatě vystačíme i v případě na grafu 1, zde ani není třeba do regresní analýzy přidávat proměnnou pohlaví. Ihned dodejme, že v praxi jsou případy zachycené na prv-

⁷ Pro jednoduchost uvažujeme jednoduchou přímkovou regresi s jednou závislou a jednou nezávislou proměnnou. Obdobné principy platí samozřejmě pro složitější případy, ale jejich grafické zobrazení i formalizace je samozřejmě obtížnější.

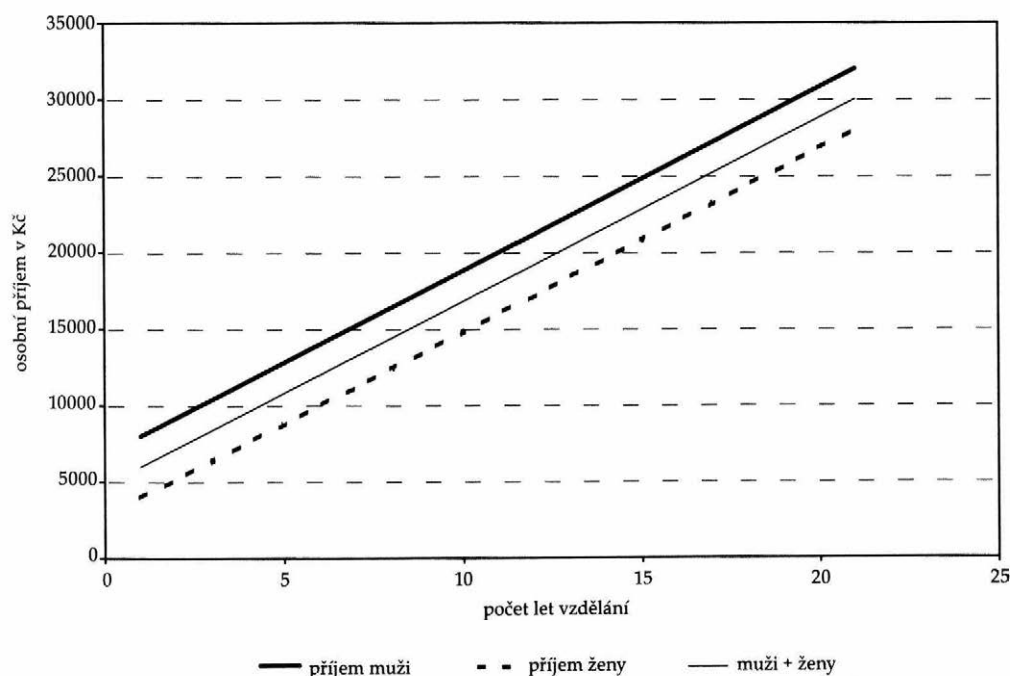
⁸ Proměnná může být standardně kódovaná 0 a 1 (připomeňme, že se standardně 1 kódují muži a 0 ženy), popřípadě můžeme kódovat i 1 a 2 (jednička je tradičně vyhrazena pro muže), ale lze kódovat i 0 a 100 apod. Různé kódování pouze změní hodnotu regresního koeficientu, ale nikoliv výslednou interpretaci.

Grafy 1–4. Ukázky různých vztahů mezi příjmem a počtem let vzdělání u mužů a žen

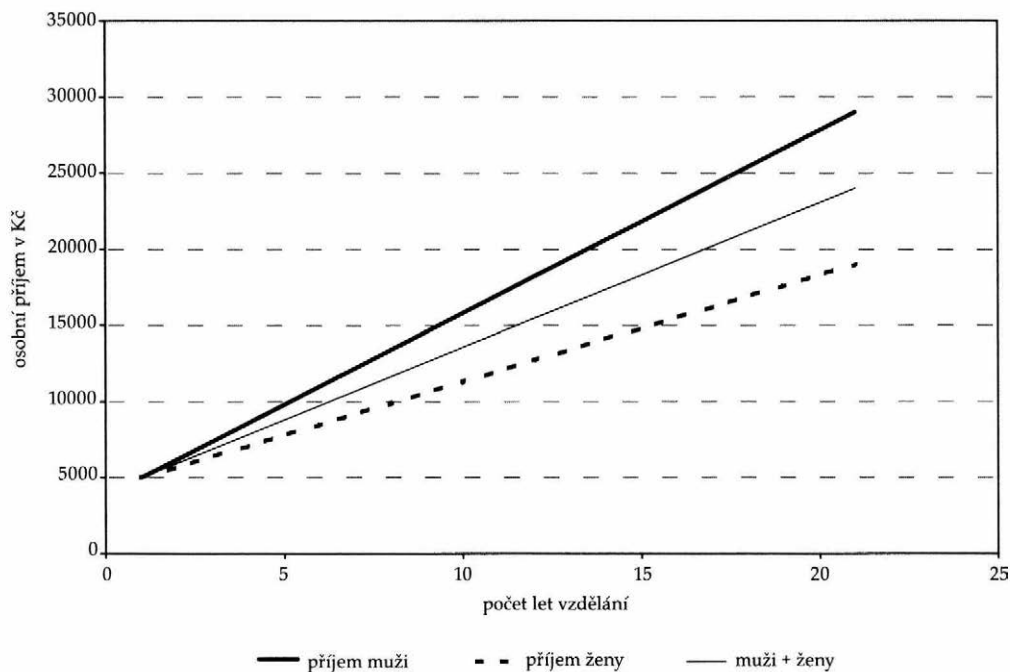
Graf 1. Stejné konstanty i směrnice

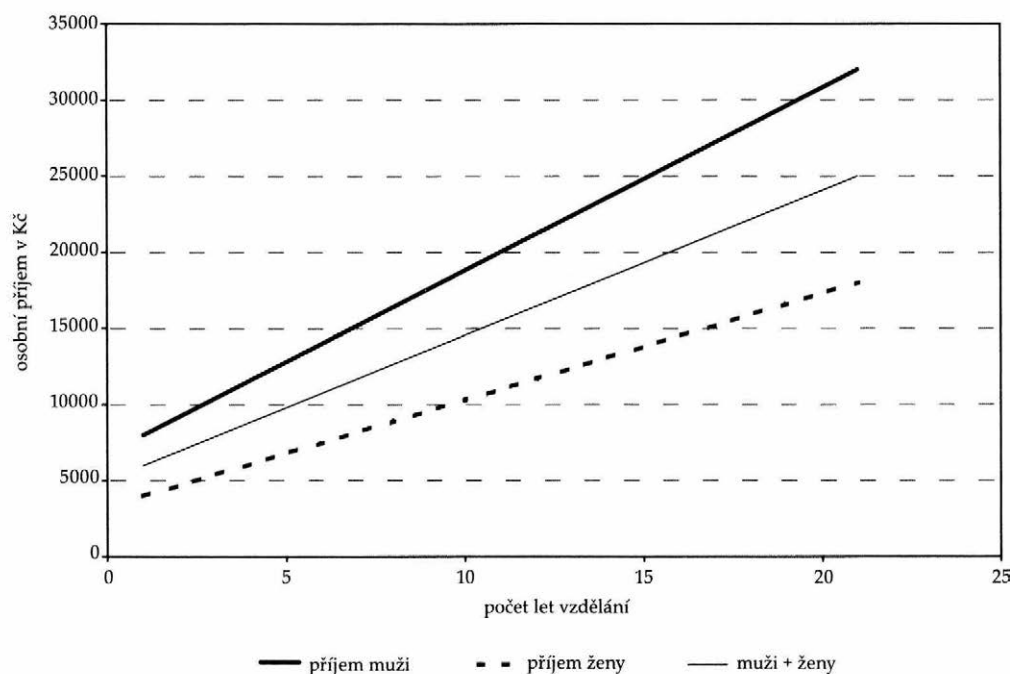
Graf 2. Různé konstanty, stejné směrnice

Graf 3. Stejné konstanty, různé směrnice

Graf 4. Různé konstanty i směrnice

ních dvou grafech ojedinělé. Naopak velmi často se setkáváme s případy na grafech 3 a 4 (resp. nejčastěji s případy na grafu 4). Co se stane, pokud v těchto případech ignorujeme různý vztah pro muže a ženy, naznačují opět slabší nepřerušované regresní přímky. Netřeba nikoho přesvědčovat, že závěry analýz mohou být tímto fenoménem výrazně dotčeny. Připomeňme, že jsme řešili pouze případ dvou skupin, ale v praxi může být skupin samozřejmě mnohem více (vzdělanostní skupiny, ale i například již výše uvedené třídy, školy, regiony apod.). O tom, že v případě více skupin mohou být závěry jediné (agregované) regresní analýzy pouhým podivným smíšením jednotlivých regresí, nemůže být pochyb.

To, co jsme nyní nastínili, tedy provádění jednotlivých regresních analýz, je v podstatě základem víceúrovňového modelování (resp. těch modelů, které jsou zobecněním regresních analýz).⁹

Čtenáře jistě napadá, nač víceúrovňově modelovat, když mohu provést dílčí analýzy pro jednotlivé podskupiny a mám vyhráno. Upozorníme tedy na další výhodu víceúrovňových modelů oproti dílčím analýzám pro jednotlivé skupiny. Pokud budu provádět dílčí analýzy, budu odhadovat pokaždé určitý počet parametrů a při velkém počtu skupin bude celkový počet odhadnutých parametrů velký. Víceúrovňové modelování vystačí s menším počtem parametrů a je tak úspornější.¹⁰ Menší počet parametrů je také výhodný ze statistického hlediska, parametry mají menší směrodatné chyby (jsou přesnější) a výsledky jsou díky tomuto stabilnější.

Zkusme nastínit další statistickou motivaci víceúrovňových modelů. Výše uvedený příklad dvou skupin – mužů a žen (ale i více skupin) – a řešení rozdílu mezi nimi z hlediska jedné či více proměnných je obecně řešitelný za pomoci analýzy rozptylu (jedno nebo vícerozměrné dle počtu závislých proměnných) nebo analýzy kovariance.¹¹ Co ale dělat v případě, že nejenom naše data jsou výběrem z populace, ale i skupiny, v nichž se vztahy liší, jsou náhodně vybrány ze základního souboru? Příkladem může být náhodný výběr několika škol, ve kterých jsou taktéž náhodně vybráni žáci.¹² Pokud bychom například měli v našem výběru žáky z 10 škol (náhodně vybraných v rámci ČR) a chtěli bychom zjistit, zda se liší výkon mezi jednotlivými školami v oblasti matematických dovedností, bylo by možno použít jednofaktorovou analýzu rozptylu. Závěr by pak mohl znít, že mezi školami existují rozdíly, nebo že

⁹ Provedení klasických regresních analýz pro jednotlivé skupiny je vhodným předstupněm víceúrovňového modelování, který nám umožní zjistit, zda se jednotlivé regresní přímky liší ve svých konstantách a/nebo ve směrnících a jak velké tyto odlišnosti jsou.

¹⁰ Podrobnější argumentace tohoto problému přesahuje záměr článku, nicméně uvedený poznatek přímo plyne z dále uvedených rovnic užívaných ve víceúrovňových modelech.

¹¹ Tedy metod i v češtině nepěkně označovaných anglickými zkratkami ANOVA, MANOVA a ANCOVA.

¹² Připomeňme, že v teorii výběrových šetření se tento typ nazývá vícestupňový náhodný výběr a tento typ výběru je také základním designem pro víceúrovňové modelování. Tak jako při vícestupňovém výběru sestupujeme postupně z nejvyšších úrovní postupně až k jednotlivci, jdeme ve víceúrovňovém modelování opačnou cestou, od jedince k vyšším celkům (hierarchiím), a tuto strukturu, danou zpravidla již designem výzkumu, plně respektujeme.

se nám rozdíly nepodařilo prokázat. Chceme-li ale zobecnit závěry na všechny školy v ČR a hledat faktory, které způsobují odlišnost škol ve výkonech v matematice, nevystačíme již s výše uvedenou analýzou rozptylu. Úlohu nám opět může pomoci vyřešit víceúrovňové modelování, které se zaměřuje na modelování vztahů na úrovni jedinců (mikroúrovni) i na modelování rozdílů mezi jednotlivými skupinami (tedy na makroúrovni) a zároveň umožňuje zobecnit závěry na celý základní soubor (na všechny jedince i skupiny).

Vnitrotřídní koeficient korelace a jeho výpočet (model 1)

Pokračujme v úvahách o možném využití víceúrovňových modelů a jejich vazbě k jednodušším typům analýzy. Zkusme zodpovědět následující otázku: *Kdy má smysl užívat víceúrovňové modely?* Jedna z možných odpovědí může znít, že tyto modely jsou na místě, když sledovaná proměnná má různé hodnoty (nebo různé vazby k jiným proměnným) u různých jedinců a její průměrná úroveň (či vazby k jiným proměnným) se také liší v určitých větších celcích (skupinách, hierarchiích). Pokud neplatí druhá podmínka, pak víceúrovňová analýza není potřebná.¹³ Konstatujme nyní pouze, že odlišnost průměrných úrovní proměnných (resp. jejich vztahů) ve větších celcích je každodenní realitou. A jak tuto realitu změřit? K tomu nám poslouží *vnitrotřídní koeficient korelace*,¹⁴ který ukazuje, nakolik se liší hodnoty proměnné na úrovni jednotlivců a nakolik na vyšších úrovních. Připomeňme, že *koncept rozkladu rozptylu na složku meziskupinovou a vnitroskupinovou* je znám z analýzy rozptylu. Platí pravidlo, že čím větší je první zmíněná složka rozptylu ve srovnání s druhou, tím spíše má třídění do skupin smysl a liší se nejspíš průměrné úrovně jevu ve skupinách. Vnitrotřídní koeficient korelace je pouze jiným vyjádřením této myšlenky. Rozptyl sledované proměnné se rozkládá na rozptyl, který lze přičíst odlišnostem na úrovni jednotlivců, a na rozptyl přičitatelný odlišnostem na úrovni vyšších celků. *Vnitrotřídní koeficient korelace* udává, kolik z celkového rozptylu proměnné připadá na rozdíly mezi vyššími celky. Označíme-li formálně rozptyl na úrovni jednotlivců σ_e^2 a rozptyl na úrovni vyšších celků σ_u^2 ,¹⁵ můžeme napsat vzorec pro výpočet koeficientu následovně:

$$ICC = \frac{\sigma_u^2}{\sigma_e^2 + \sigma_u^2} \quad (1.1) .$$

¹³ V případě, že neplatí první podmínka, nemá smysl vůbec žádné modelování, protože by nešlo o proměnnou, ale o konstantu (za toto upřesnění děkuji jednomu z anonymních recenzentů).

¹⁴ Intra-class correlation coefficient, proto užívám pro jeho označení anglického akronymu ICC.

¹⁵ Jen upozorníme, že v oblasti víceúrovňových modelů je statistické značení stejných veličin u různých autorů jiné (či mírně jiné).

Zvykem bývá udávat hodnotu ICC po vynásobení v procentech, a tento ukazatel tedy udává, jaké procento rozptylu (variability) sledované proměnné lze přičíst rozdílům mezi skupinami (na druhé úrovni hierarchie, například na úrovni škol). Ukažme si na datech z výzkumu PISA 2003 z České republiky,¹⁶ jak vypočítat hodnotu koeficientu v SPSS.¹⁷

Formální zápis modelu, který není zcela nezbytné pro užívání modelů pochopit, vypadá takto:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + u_{0j} + e_{ij} \quad (1.2),$$

kde Y_{ij} je symbol pro hodnoty závislé proměnné,

u a e jsou náhodné chyby na druhé, resp. první úrovni (připomeňme, že jejich rozptyl se značí σ_u^2 a σ_e^2),

¹⁶ Mezinárodní datový soubor je dostupný na webových stránkách [PISA 2003], jde o soubor 15letých žáků, na stejných webových stránkách lze nalézt i bližší informace o výběru, dotazníku a dalších metodologických aspektech (český dotazník a další výzkumné materiály lze nalézt na www.stratif.cz [cit. dne 28. 1. 2006]). Děkuji tímto Janě Strakové za doporučení tohoto souboru a cenné rady při práci s ním. Případným zájemcům zašlu soubor za ČR na vyžádání.

¹⁷ Proceduru nalezneme v menu *Analyze-Mixed Models-Linear*. Po zadání Continue vybereme jako závislou (dependent) proměnnou *wlemath* (budeme tedy modelovat rozdíly v matematických dovednostech 15letých žáků v ČR). Jako nezávislou kategoriální proměnnou (Factor) zadáme *schoolid*. V záložce *Random* přesuneme z levého do pravého okna za pomoci volby Add proměnnou *schoolid* (tuto volbu, škola jako náhodný efekt, provádíme proto, abychom mohli naše závěry zobecňovat na všechny školy, ne pouze ty, které máme ve výběru; více se volbě náhodného vs. pevného efektu věnujeme v následující části článku) a stiskneme Continue. V záložce *Statistics* zaškrtneme *Parameter estimates* a *Test for Covariance Parametres*. Po volbě Continue již máme specifikovaný model, u kterého chceme odhadnout rozptyl vysvětlitelný (připsatelný) na úrovni jednotlivců a škol. Nyní máme dvě volby. Buď stiskneme OK a dostaneme výstupy, nebo zmákneme Paste a získáme do syntaxe okna příkaz, který lze spustit po vyčernění společným stiskem kláves CTRL+R. Pro úplnost uvedme tento příkaz:

MIXED

```
wlemath BY schoolid
/CRITERIA = CIN(95) MXITER(100) MXSTEP(5) SCORING(1) SINGULAR(0.000000000001)
HCONVERGE(0, ABSOLUTE) LCONVERGE(0, ABSOLUTE)
PCONVERGE(0.000001, ABSOLUTE)
/FIXED = | SSTYPE(3)
/METHOD = REML
/PRINT = SOLUTION TESTCOV
/RANDOM school | COVTYPE(VC).
```

U dalších úloh již bude stručně popisována pouze věcná stránka analýzy. Postupy zadání přes menu, data a příkazy jsou dostupné na webových stránkách autora článku <http://samba.fsv.cuni.cz/~soukup/>.

Tabulka 1. Odhady složek rozptylu modelu 1

Parameter	Označení v teorii ¹⁸	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.
Residual	σ^2_e	6244,42	112,35	55,58	,000
Intercept [subject = schoolid]	σ^2_u	3092,86	385,03	8,03	,000

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

γ_{00} je odhadem střední hodnoty sledované vlastnosti (matematických dovedností) v celém základním souboru a

index i značí pořadí jednotky v příslušné skupině (žáka ve škole), index j je pořadové číslo skupiny (školy).

Napišme pro lepší porozumění rovnici v našem konkrétním případě:

Matematické dovednosti žáka i ze třídy j = střední hodnota dovedností v celém základním souboru + náhodná chyba třídy j + náhodná chyba u jednotlivého žáka i ze třídy j

Ve výstupu Model Dimension získáváme informaci, že odhadujeme náhodný efekt způsobený školou a rozptyl, který lze připsat jednotlivým žákům (Residual). Model obsahuje pouze konstantu (Intercept), tedy průměrnou odhadnutou úroveň matematických dovedností v celém základním souboru (viz dále), a odhad rozptylu matematických dovedností na první a druhé úrovni (viz tabulku 1):

Zkusme dosadit do výše uvedeného vzorce pro ICC ($3092,86/(3092,86 + 6244,4) = 0,33$). Po vynásobení stem můžeme konstatovat, že rozdíly ve výkonech v matematice (měřené proměnnou mathach) jsou v ČR z 33 % přičitatelné rozdílu mezi jednotlivými školami.¹⁹ Dlužno dodat, že zbývajících rozptyl výkonnosti žáků (cca 67 %) lze přičíst na vrub různé výkonnosti žáků. Z výpočtu vnitrotřídního koeficientu korelace by mělo vyplynout, zda má smysl pracovat s víceúrovňovým modelem, nebo zda můžeme hierarchii ignorovat. K tomuto rozhodnutí slouží testy uvedené ve čtvrtém a pátém sloupci tabulky 1.²⁰ Nulová hypotéza těchto testů zní: Rozptyl na příslušné

¹⁸ Tento sloupec samozřejmě není v SPSS obsažen, byl doplněn pro lepší pochopení výstupů z SPSS.

¹⁹ Jen dodejme, že ve výzkumu HSBS provedeném v USA v roce 1980 byl ICC 0,18 [Raudenbusch, Bryk 2002], a lze konstatovat, že rozdíly mezi školami v ČR jsou z tohoto pohledu výrazné. Ostatně o silně stratifikovaném vzdělávacím systému v ČR svědčí mnohé práce českých sociologů, zejména z týmu Sociologie vzdělání a stratifikace Sociologického ústavu AV ČR, např. [Matějů, Straková 2006].

²⁰ Připomeňme, že Waldův test je založen na podílu odhadu příslušného parametru (v našem případě jde o odhad složek rozptylu) a jeho směrodatné chyby. Pokud se počítá tímto způsobem, má Waldovo kritérium normované normální rozdělení (kritickou hodnotou pro absolutní hodnotu testového kritéria, jejíž překročení signalizuje zamítnutí nulové hypotézy, je

Tabulka 2. Odhady parametrů modelu 1

Parameter	Estimate	Std. Error	df	t	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Intercept (γ_{00})	531,44	4,71	144,739	112,89	,000	522,13	540,74

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

úrovni je v celé populaci nulový. Připomeňme, že nulovou hypotézu zamítáme na 5% hladině významnosti, pokud počítačem vypočtené Sig. je nižší než 0,05 (toto pravidlo budeme nadále automaticky používat). V našem případě tomu tak je (Sig. = 0,000),²¹ variabilitu na úrovni škol (druhé úrovni) nelze tedy ignorovat a je dobré pracovat s víceúrovňovými modely. Samozřejmě tentýž Waldův test je dostupný i pro rozptyl na první úrovni (ten napovídá, zda se máme pokoušet vysvětlovat rozdíly mezi jednotkami na první úrovni za pomoci vysvětlujících proměnných). Dodejme, že pokud bychom nezamítali nulovou hypotézu o neexistenci rozptylu na vyšší úrovni, nemuseli bychom s touto úrovní pracovat, resp. nemuseli bychom vůbec užít víceúrovňové modely.²² Záměrně jsme stranou ponechali další výstup, který se nám v SPSS zobrazí, a tím je odhad průměrné hodnoty konstanty (průměrných matematických dovedností). Výstup ukazuje tabulka 2.

Vidíme, že průměrná úroveň matematických dovedností je cca 531,44 bodu,²³ a z předchozí diskuse o rozptylech víme, že se úroveň znalostí liší mezi školami (a to nejen mezi těmi, které jsou v našem výběrovém souboru zahrnuty). Dříve, než se začneme zabývat zjišťováním, mezi kterými školami jsou rozdíly a co je způsobuje (modelování na druhé úrovni), zaměříme se na vysvětlení rozdílů mezi žáky (na první úrovni) při respektování existence druhé úrovně (složky u_{0j} a rozptylu σ_u^2 v notaci tohoto článku).

klasická hodnota 1,96). Zvykem bývá počítat Waldův test i jako druhou mocninu podílu odhadu parametru a jeho směrodatné chyby (v tom případě má testové kritérium rozdělení chí-kvadrát s jedním stupněm volnosti, kritickou hodnotou je potom 3,84, tedy druhá mocnina z 1,96).

²¹ Vzhledem k zaokrouhlování v SPSS znamená hodnota Sig. 0,000, že Sig. je menší než 0,0005.

²² Samozřejmě za předpokladu, že by nebyla přítomna jiná hierarchická úroveň způsobující rozdíly mezi sledovanými jednotkami.

²³ Poznamenejme, že tento odhad nemusí být obecně roven prostému aritmetickému průměru příslušné proměnné ve výběru.

Model s jednou vysvětlující proměnnou na první úrovni

A) Model s náhodnou konstantou (Model 2)

Z výpočtu složek rozptylu jsme viděli, že existují rozdíly v matematických dovednostech na úrovni jednotlivých žáků i na úrovni škol. Zkusme se nyní pokusit vysvětlit, čím jsou způsobeny rozdíly mezi žáky (tedy na první úrovni) při respektování informace, že žáci jsou z různých škol. Zavedeme jako vysvětlující proměnnou socioekonomický status žáka (SES). Při zavedení vysvětlující proměnné máme dvě možnosti, jak ji definovat: buď jako *fixní efekt*, tedy bez přítomnosti modelování náhodnosti směrnice ve skupinách,²⁴ nebo jako *náhodný efekt*.^{25,26} Detailní diskuse o tom, kdy zvolit kterou variantu, přesahuje výklad v tomto článku, nicméně definujme alespoň přibližné pravidlo: Pokud jsou hodnoty proměnné obsaženy ve výběrových datech všechny (například jsou zastoupeni muži i ženy a víc kategorií pohlaví neznáme), uijme fixní efekty. Pokud tomu tak není, například máme ve výběrových datech jen osoby z náhodně vybraných lokalit a chceme zobecňovat na všechny lokality, nezbyvá než definovat vysvětlující proměnnou jako náhodnou. Zkusme nejdříve pracovat se statusovou proměnnou (SES) jako s pevným efektem, abychom viděli rozdílný postup i výsledky ve srovnání s náhodným efektem (viz dále). Pro lepší interpretaci budeme pracovat s centrovanou statusovou proměnnou (místo SES uijeme CSES).²⁷

Rovnicové vyjádření druhého modelu je následující:

Model pro první stupeň (v zásadě klasický regresní by vypadal takto):

$$(1) \quad Y_{ij} = \beta_{00} + \beta_{01} * (CSES)_{ij} + e_{ij}$$

Na druhé úrovni chceme náhodně modelovat konstantu pro jednotlivé školy a regresní koeficient (směrnici) odhadneme jediným parametrem, formálně lze tedy zapsat rovnice pro konstantu a směrnici:

$$(2) \quad \beta_{00} = \gamma_{00} + u_{0j}$$

$$(3a) \quad \beta_{01} = \gamma_{01}$$

Složením tří rovnic dohromady dostáváme výslednou rovnici:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{01} * (CSES)_{ij} + u_{0j} + e_{ij} \quad (1.3),$$

kde nový symbol γ_{01} udává průměrnou směrnici regresních přímků ve všech školách v celém základním souboru vyjadřující změnu matematických dovedností v závis-

²⁴ V situaci, která je obdobou modelového grafu 2.

²⁵ V situaci, která je obdobou modelového grafu 4.

²⁶ Anglicky fixed or random effect.

²⁷ Tedy takovou, která má průměr nulový, protože od všech jednotlivých hodnot je odečtena průměrná hodnota původní proměnné. Motivace tohoto postupu je čistě interpretační – konstanta bude po centrování znamenat úroveň matematických dovedností u žáků s průměrným statusem. V případě necentrování proměnné má často konstanta věcně neinterpretovatelnou hodnotu.

Tabulka 3. Odhady fixních parametrů modelu 2

Parameter	Označení v teorii	Estimate	Std. Error	df	t	Sig.
Intercept	γ_{00}	530,53	4,05	140,812	130,941	,000
cses	γ_{01}	1,29	,074	6177,130	17,426	,000

Tabulka 4. Odhady složek rozptylu modelu 2

Parameter	Označení v teorii	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.
Residual	σ_e^2	5980,24	108,86	54,937	,000
Intercept [subject = schoolid]					
Variance	σ_u^2	2248,29	288,98	7,780	,000

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

losti na statusu žáka. Vidíme, že od klasické regresní rovnice se tato rovnice liší pouze tím, že zde kromě parametru pro konstantu (γ_{00} místo klasického β_0) figuruje i náhodná složka u_{0j} , která udává náhodné proměny konstant mezi školami v celém základním souboru.

Podívejme se na odhady parametrů tohoto modelu a vysvětleme si závěry z nich vyplývající.

V první tabulce (tabulka 3) vidíme odhady fixních faktorů (průměrné úrovně konstanty a směrnice v celém základním souboru). Oba parametry jsou statisticky významně odlišné od nuly (Sig. < 0,05). Průměrná úroveň matematických dovedností žáka s průměrným (nulovým) statusem (statusová proměnná je centrována) je 530,53. S růstem statusu o jednotku roste úroveň matematických dovedností průměrně o 1,3 bodu. Nyní se zaměříme na druhou tabulku (tabulka 4) a zkusme zodpovědět následující otázku: Jak klesl reziduální rozptyl (na první úrovni) zavedením CSES? A je tento rozptyl nulový? Oproti tabulce 1 (z modelu 1) vidíme relativně mírný pokles reziduálního rozptylu (z 6244 na 5980).²⁸ Vidíme také, že rozptyl není nulový (Sig. < 0,05 v řádku Residual tabulky 4). Klíčem, jak řešit tuto situaci,²⁹ může být:

²⁸ Pozorný čtenář jistě postřehl, že se změnil i rozptyl na druhé úrovni (klesl oproti modelu 1). Toto je bohužel nepříjemný aspekt víceúrovňových modelů – úrovně jsou vzájemně propojeny a změny modelu na jedné úrovni vyvolávají změny i na druhé (či obecně jiné) úrovni. Problémem je, že zavedením proměnné na jedné úrovni může rozptyl na jiné úrovni nejen klesnout, ale i vzrůst.

²⁹ Situaci, kdy potřebujeme vysvětlit rozptyl závislé proměnné na první úrovni.

a) zavedení další vysvětlující proměnné a/nebo

b) lze zkoumat, zda se také liší směrnice přímk v jednotlivých skupinách.

My zde nebudeme provádět krok a)³⁰ a vydáme se dále cestou b), necháme tedy náhodně variovat i směrnici, tj. regresní parametr u statusu (γ_{01} u CSES).

B) Model s náhodnou konstantou i směrnicí (model 3)

Upravme předchozí model tak, že statusovou proměnnou budeme nyní považovat za náhodný efekt, neboli budeme zjišťovat, zda se liší směrnice regresních přímek pro jednotlivé školy (opět díky víceúrovňovosti a náhodnému efektu v celém základním souboru). Formálně vypadá tento model následovně:

(1) + (2) Model pro první stupeň a konstantu je stejný jako u předchozího modelu 2, nová je pouze rovnice pro směrnici:

$$(3b) \beta_{01} = \gamma_{01} + u_{1j}$$

Složením tří rovnic dohromady opět dostáváme výslednou rovnici:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{01} * (CSES)_{ij} + u_{1j} * (CSES)_{ij} + u_{0j} + e_{ij} \quad (1.4),$$

kde nový symbol u_{1j} ³¹ udává náhodnou chybu směrnic regresních přímek v jednotlivých školách v celém základním souboru (směrnice opět vyjadřují změnu matematických dovedností v závislosti na statusu žáka).

Je zřejmé, že zjištění, zda mezi směrnicemi existuje rozdíl, opět učiníme na základě testu o nulovosti rozptylu příslušné náhodné složky, nyní tedy u_{1j} . Podívejme se na výsledky do tabulky 5.

Z výsledku testu o nulovosti rozptylu náhodné složky směrnic (poslední řádek

Tabulka 5. Odhady složek rozptylu modelu 3

Parameter	Označení v teorii	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.
Residual	σ^2_e	5967,21	109,71	54,390	,000
Intercept [subject = schoolid]					
Variance	σ^2_{u0}	2257,10	290,78	7,762	,000
cses [subject = schoolid]					
Variance	σ^2_{u1}	,070	,092	,762	,446

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

³⁰ Dalším velice vhodným prediktorem na první úrovni by bylo například pohlaví žáků.

³¹ Tučně budeme vždy značit změnu oproti předchozímu modelu, aby bylo jednoduché se v modelech orientovat a nevysvětlovat je vždy znovu celé.

nadepsaný cses) Sig. = 0,446 můžeme soudit, že směrnice vztahů nejspíše nejsou v různých školách různé (nelze zamítnout hypotézu, že jejich rozptyl se statisticky významně neliší od nuly). Víme již, že se liší jen konstanty regresí, ale nikoliv jejich směrnice. Sluší se ještě poznamenat, že při zavedení náhodných směrnic i konstant lze navíc řešit problém, zda existuje souvislost (statisticky kovariance) mezi velikostí konstant a směrnic v jednotlivých školách. Při použití modelu s kovariancí³² by výše uvedená tabulka 5 měla o jeden řádek více.

Zavedení proměnných na druhé úrovni (model 4)

Na základě zjištění, že náhodná konstanta a statusová proměnná mají na první úrovni smysl, se již posuneme k vysvětlení rozdílů matematických dovedností za pomoci proměnných na druhé úrovni.³³ Zkusme uvést, jaké otázky budeme řešit: *Lze zjistit, mezi jakými typy škol je rozdíl v konstantách, případně bychom se mohli ptát i na rozdíly ve směrnících regresních přímek? Jaké proměnné tyto rozdíly ovlivňují? A v kterých školách je průměrná úroveň matematických dovedností (konstanta v regresní přímce) vyšší? Podobně bychom se mohli ptát, ve kterých školách je vliv statusu na dovednosti (tedy směrnice v regresi) vyšší. A poslední otázkou může být: Má ve školách s vyššími průměrnými dovednostmi status na tyto dovednosti vyšší vliv?*³⁴ Postupně budeme odpovídat na jednotlivé otázky a ukazovat zařazování proměnných druhé úrovně do našeho modelu. V závěru ještě zmíníme pravidla pro budování „nejlepšího“ modelu a kritéria používaná ke srovnání různých modelů.

Začneme modelem, ve kterém ukážeme, jak pomůže zavedení proměnných na druhé úrovni k vysvětlení rozptylu na úrovni škol (druhé úrovni).³⁵ Zkusme vybudovat model, kde vysvětlující proměnnou bude typ školy (základní škola nebo víceletá gymnázia – proměnná SKOLA³⁶) a dále pak průměrný status žáků v jednotlivých školách (MEANSES).³⁷ Pro úplnost opět uvedme rovniciový zápis tohoto modelu:

³² V našem případě nemá použití modelu s kovariancí mezi konstantami a směrnici smysl, nicméně na svých webových stránkách <http://samba.fsv.cuni.cz/~soukup/uvádím> i zadání tohoto modelu pro názornost.

³³ Samozřejmě při vědomí, že bychom mohli (resp. spíše měli) pokračovat ještě dalšími kroky v hledání dalších proměnných na první úrovni, které ovlivňují matematické dovednosti žáka. Připomeňme, že v regresní analýze slouží k nalezení „nejlepších“ vysvětlujících proměnných např. postup zvaný stupňovitá (stepwise) regrese. S ohledem na převážně edukativní a informativní charakter článku připomínáme, že ponecháme budování „optimálního“ modelu s proměnnými na prvním stupni na čtenářích.

³⁴ Z předchozího modelu 3 (tabulky 5) již tušíme, že odpověď na tuto otázku je záporná.

³⁵ Zapomeneme teď na chvíli na statusovou proměnnou (CSES) jako prediktor na první úrovni, v dalším modelu se ale již samozřejmě objeví.

³⁶ Kódování proměnné SKOLA je toto: nula jsou školy základní, jedna víceletá gymnázia.

³⁷ Připomeňme, že vznikne agregací údajů měřených na první úrovni, z hlediska lazarsfeldovské typologie se jedná o typickou analytickou proměnnou (viz počátek článku).

Tabulka 6. Odhady fixních parametrů modelu 4

Parameter	Označení v teorii	Estimate	Std. Error	df	t	Sig.
Intercept	γ_{00}	297,43	20,70	139,218	14,364	,000
Skola	γ_{10}	57,58	6,90	141,799	8,345	,000
Meanses	γ_{20}	4,19	,42	138,355	10,011	,000

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

$$(1) \quad Y_{ij} = \beta_{00} + e_{ij}$$

Na druhé úrovni chceme náhodně modelovat konstantu pro jednotlivé školy a regresní koeficient (směrnici) pro proměnné SKOLA a MEANSES odhadneme jediným parametrem, formálně lze zapsat rovnice pro konstantu:

$$(2) \quad \beta_{00} = \gamma_{00} + \gamma_{10} \cdot SKOLA_j + \gamma_{20} \cdot MEANSES_j + u_{0j}$$

Spojením obou rovnic do jedné získáme výslednou rovnici:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{10} \cdot SKOLA_j + \gamma_{20} \cdot MEANSES_j + u_{0j} + e_{ij} \quad (1.5),$$

kde koeficienty γ_{10} a γ_{20} udávají závislost velikosti regresní konstanty na sektoru školy a na průměrném statusu žáků ve škole.

Výsledky odhadů parametrů γ (tedy fixních parametrů) pro tento model naznačuje tabulka 6.

Vidíme, že průměrná úroveň matematických dovedností v tomto modelu je 297,4 (statisticky odlišná od nuly, Sig. < 0,05).³⁸ Lze také konstatovat, že velikost konstanty závisí na sektoru (Sig. < 0,05), ze kterého škola je. Průměrné dovednosti žáků z víceletých gymnázií jsou o 57,6 bodu vyšší (a to je zhruba desetina hodnoty průměrných dovedností). Vliv průměrného statusu je také poměrně výrazný, školy

Tabulka 7. Odhady složek rozptylu modelu 4

Parameter	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.
Residual	6248,21	112,46	55,561	,000
Intercept [subject = school] Variance	389,18	67,27	5,785	,000

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

³⁸ Hodnota platná pro žáka ze základní školy s nereálným nulovým průměrným statusem žáků školy. Vzhledem k tomu, že proměnná MEANSES nabývá v souboru PISA pro ČR hodnot od 36 do 70, má žák z reálné základní školy s nejnižší průměrnou úrovní statusu průměrné matematické dovednosti $297,4 + 36 \cdot 4,2 = 448,6$. Dodejme, že původní statusová proměnná SES měřená indexem ISEI, na základě jejíž agregace vznikne MEANSES, má klasickou škálu 16–90.

se statusem o jednotku vyšším mají průměrnou úroveň znalostí žáků o 4,2 bodu vyšší (viz 2. sloupec řádku nadepsaného *meanses*). A nyní se podívejme, zda zavedení proměnných druhé úrovně pomohlo vysvětlit rozptyl matematických dovedností na druhé úrovni ve srovnání s prvním modelem. Výsledky odhadů složek rozptylu pro čtvrtý model ukazuje tabulka 7.

Ve srovnání s modelem 1 vidíme patrný pokles rozptylu na druhé úrovni (z 3092,9 na 389,2), zhruba o 87 %. Nicméně stále platí, že rozptyl na druhé úrovni není nulový (Sig. < 0,05) a bylo by možné hledat další proměnné na této úrovni.³⁹

Model s náhodnou konstantou a proměnnými na první i druhé úrovni (model 5)

V posledním modelu jsme zapomněli na výsledky dosažené při zařazování proměnných na první úrovni, konkrétně na statusovou proměnnou CSES. Zkombinujeme nyní model 2 (s náhodnou konstantou a vysvětlující proměnnou první úrovně CSES) a model 4 (s vysvětlujícími proměnnými MEANSES a SKOLA na druhé úrovni). Rovnicový zápis tohoto modelu je velice podobný modelu 4, odlišnosti vyplývající ze zařazení CSES najdeme pouze v první a výsledné rovnici a dále v zavedení další rovnice na druhé úrovni pro proměnnou CSES (viz změny tučně vyznačené):

$$(1) \quad Y_{ij} = \beta_{00} + \beta_{01} \cdot (CSES)_{ij} + e_{ij}$$

Na druhé úrovni chceme náhodně modelovat konstantu pro jednotlivé školy a směrnici pro CSES odhadneme jediným parametrem, formálně lze rovnice pro konstantu a směrnici zapsat:

$$(2) \quad \beta_{00} = \gamma_{00} + \gamma_{10} \cdot SKOLA_j + \gamma_{20} \cdot MEANSES_j + u_{0j}$$

$$(3a) \quad \beta_{01} = \gamma_{01}$$

Spojením obou rovnic do jedné získáme výslednou rovnici:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{01} \cdot (CSES)_{ij} + \gamma_{10} \cdot SKOLA_j + \gamma_{20} \cdot MEANSES_j + u_{0j} + e_{ij} \quad (1.6).$$

Podívejme se opět na výsledné odhady tohoto modelu dle tabulek 8 a 9:

Z první tabulky (tabulka 8) vidíme, že odhad koeficientu u proměnné SKOLA je v zásadě stejný jako u modelu 4 (viz tabulku 6). Pokud se podíváme na hodnotu regresního koeficientu u statusové proměnné CSES a srovnáme ji s modelem 2 (modelem bez proměnných na úrovni školy), vidíme, že opět nedošlo téměř k žádné změně. U agregované statusové proměnné MEANSES došlo k poklesu díky zahrnutí její zdrojové proměnné z první úrovně (CSES). Porovnání složek rozptylu hovoří o tom, že stále zůstává na první i druhé úrovni část rozptylu nevysvětlena (při porovnání s prvním modelem bez vysvětlujících proměnných). Můžeme říci, že výrazně úspěšnější jsme byli při vysvětlení rozptylu na druhé úrovni (viz diskuse o jeho

³⁹ V tomto procesu nebudeme pokračovat, nicméně je patrné, jakým směrem se má vydat budování modelu na druhé úrovni. Pouze dodejme, že oba prediktory SKOLA i MEANSES jsou velice silné samostatně. Například pokud zařadíme na druhou úroveň pouze proměnnou SKOLA, má složka rozptylu na této úrovni hodnotu 783, tedy oproti nulovému modelu přinese zařazení proměnné SKOLA snížení rozptylu o 75 %.

Tabulka 8. Odhady fixních faktorů modelu 5

Parameter	Označení v teorii	Estimate	Std. Error	df	t	Sig.
Intercept	γ_{00}	359,70	21,13	149,419	17,024	,000
škola	γ_{10}	57,20	6,91	141,213	8,276	,000
meanses	γ_{20}	2,99	,43	147,581	7,005	,000
cses	γ_{01}	1,20	,075	6035,967	15,967	,000

Tabulka 9. Odhady složek rozptylu modelu 5

Parameter	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.
Residual	5982,04	108,89	54,935	,000
Intercept [subject = school] Variance	396,35	5,85	,000	,000

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

snížení u modelu 4).⁴⁰ Zkusme tedy zjistit, zda nejde tuto situaci vylepšit tím, že se budeme snažit za pomoci proměnných druhé úrovně vysvětlovat změny v regresních směrnících u proměnné CSES.

Model s náhodnou konstantou i směrnicí a proměnnými na první i druhé úrovni (model 6)

Oproti předchozímu modelu budeme modelovat na úrovni škol i směrnici regresí matematických dovedností v závislosti na statusu za pomoci proměnných SKOLA a MEANSES. Zároveň necháme ještě regresní směrnice náhodně variovat (dodáme náhodnou chybu u_{ij} jako u modelu 3). Formální zápis modelu je podobný jako u modelu 5, uveďme proto pouze odlišnou třetí a výslednou rovnici (v ní opět změny značíme tučně).

$$(3b) \beta_{01} = \gamma_{01} + \gamma_{11} \cdot SKOLA_j + \gamma_{21} \cdot MEANSES_j + u_{1j}$$

Spojením rovnic (1) a (2) modelu 4 a rovnice (3b) do jedné získáme výslednou rovnici:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{01} \cdot (CSES)_{ij} + \gamma_{10} \cdot SKOLA + \gamma_{20} \cdot MEANSES + u_{0j} + \gamma_{11} \cdot SKOLA_j \cdot CSES_{ij} + \gamma_{21} \cdot MEANSES_j \cdot CSES_{ij} + u_{1j} \cdot CSES_{ij} + e_{ij} \quad (1.7).$$

Ze zápisu vidíme, že se v modelu objevují interakce, tedy společné působení proměnných na první i druhé úrovni. Teoreticky by bylo možné zařadit interakce všech proměnných se všemi, včetně trojné interakce, nicméně tento krok by nám přinesl

⁴⁰ Dodejme, že tato situace je pro modely ze sociologie vzdělání typická.

Tabulka 10. Odhady fixních faktorů modelu 6

Parameter	Označení v teorii	Estimate	Std. Error	df	t	Sig.
Intercept	γ_{00}	358,35	21,00	150,413	17,059	,000
skola	γ_{10}	61,83	7,01	153,846	8,824	,000
meanses	γ_{20}	3,04	,42	148,897	7,158	,000
cses	γ_{01}	2,94	,82	151,600	3,592	,000
cses * skola	γ_{11}	-,33	,27	160,985	-1,224	,223
cses * meanses	γ_{21}	-,032	,02	147,466	-1,965	,051

Tabulka 11. Odhady složek rozptylu modelu 6

Parameter		Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.
Residual		5961,80	109,45	54,472	,000
Residual		5961,80	109,45	54,472	,000
Intercept + cses [subject = school]	UN (1,1)	387,82	66,83	5,803	,000
	UN (2,1)	-,24	1,75	-,135	,893
	UN (2,2)	,029	,085	,339	,734

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

informaci o tom, že neuvedené interakce nejsou významné a z modelu by měly být vyřazeny. Výsledky modelu opět vyčteme z tabulek (tabulka 10, 11):

V první tabulce jsou nově oproti modelu 5 odhady parametrů interakcí mezi proměnnými první a druhé úrovně (poslední dva řádky tabulky 10). Zkusme si opět interpretovat tyto nové hodnoty. Hodnota interakce SKOLA*CSSES (-0,33) nám říká, že u víceletých gymnázií (SKOLA = 1) je hodnota směrnice nižší než u základních škol. Nicméně vzhledem k tomu, že test statistické významnosti nezamítá hypotézu o nulovosti tohoto efektu, je možné, že směrnice závislosti dovedností na statusu jsou nejspíš v gymnáziích i na základních školách totožné. Zaměřme se proto na interpretaci druhé interakce (CSSES*MEANSSES = -0,03). Ve školách, které mají o jednotku vyšší než průměrný status žáků,⁴¹ mají regresní směrnice hodnotu 2,91 (= 2,94 - 0,03). Platí tedy, že ve školách s vyšším průměrným statusem existuje nepatrně slabší vazba mezi statusem žáků a jejich matematickými dovednostmi a vice versa.⁴²

⁴¹ Za jinak stejných podmínek.

⁴² Nicméně tento výsledek je platný na hraně statistické významnosti (Sig. = 0,051) a navíc vzhledem k velikosti je zcela jistě věcně nevýznamný. Je zmíněn pouze z důvodu, aby byla jasná interpretace interakčních efektů.

Zaměříme se ještě na tabulku s odhady složek rozptylů, která má nyní o dva řádky více než předchozí uvedené obdobné tabulky. Komentář si zaslouží dva poslední („nové“) řádky. Poslední řádek (nadepsaný UN (2,2)) udává rozptyl náhodně variující regresní směrnice v jednotlivých školách. Z výsledku (Sig. = 0,734) můžeme usoudit, že rozptyl regresních směrnic po vysvětlení pomoci proměnných SKOLA a MEANSES již není staticky významný od nuly.⁴³ Tedy poté, co hodnotu regresní směrnice statusové proměnné vysvětlujeme za pomoci proměnných druhé úrovně (MEANSES a SKOLA), není třeba nechat regresní směrnice náhodně variovat a mohli bychom směrnice (proměnnou CSES) definovat jako fixní faktor. Pozornost si zaslouží i předposlední řádek tabulky (nadepsaný UN (2,1)). Udává hodnotu a test nulovosti kovariance mezi konstantami a regresními směrnicemi v jednotlivých školách. Z výsledku testu (Sig. = 0,893) lze uzavřít, že není důvod si myslet, že hodnoty konstant a směrnic v jednotlivých školách jsou na sobě závislé. O závislost by naopak šlo v případě, kdyby ve škole s vyšší průměrnou úrovní matematických dovedností byla silnější vazba dovedností na status (pozitivní závislost), nebo naopak by vazba dovedností na status byla slabší (negativní závislost). Dodejme, že dalším krokem v modelování by bylo vyřazení proměnné CSES jako náhodného faktoru (a tím by došlo i k vyřazení popisované nulové kovariance).

Stručné shrnutí pravidel pro budování víceúrovňových modelů a kritéria k porovnání modelů

Poté, co jsme zkusili na datech ukázat postupný proces víceúrovňového modelování, shrňme doporučený postup pro budování víceúrovňového modelu:

1. Nejříve zařadit proměnné na první úrovni jako fixní efekty. Jen ty, co mají opodstatnění v modelu, a jejichž testy vychází významné, ponechat v modelu.
2. Poté zkusit, zda nemají být některé z proměnných na první úrovni definovány jako náhodné (tedy, zda složka rozptylu pro tyto proměnné je nenulová).
3. V dalším kroku se pokusit vysvětlit rozptyl na druhé úrovni (zejména rozptyl náhodných efektů první úrovně za pomoci proměnných, které přísluší druhé úrovni (za pomoci interakcí a odhadu parametrů proměnných z druhé úrovně)).

Samozřejmě, že v případě tří⁴⁴ a více úrovní se tento postup komplikuje a zcela přesahuje možné záměry tohoto článku. Nutno také poznamenat, že v praxi je také větší počet úrovní nevyužitelný zejména s ohledem na velikost výběrových souborů.

Při budování modelu jsme se opírali o jednotlivé statistické testy fixních a náhodných parametrů. Pro porovnání kvality jednotlivých modelů však slouží i různé

⁴³ Tento poznatek ale vyplýval již z tabulky 5 modelu 3.

⁴⁴ To je maximum úrovní, se kterými umí pracovat SPSS. Nicméně existují softwarové produkty, které umí zpracovávat úrovní mnohem více, například Longfordův VAR9 může pracovat až s devíti úrovněmi.

Tabulka 12. Kritéria pro porovnání kvality modelů (AIC, BIC)

Kritérium/Model	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Akaike's Information Criterion (AIC)	73702,712	71810,628	71811,953	73442,068	71592,876	71585,208
Schwarz's Bayesian Criterion (BIC)	73716,217	71824,089	71832,145	73455,572	71606,337	71612,127

Zdroj: PISA 2003 (data pro ČR), $n = 6340$.

souhrnné ukazatele, nejznámějšími jsou zřejmě Akaikeovo a Schwarzovo Bayesovské informační kritérium (tedy i z regrese známá AIC a BIC).⁴⁵ Tyto hodnoty SPSS v rámci víceúrovňových modelů standardně počítá a platí, že čím je nižší hodnota kritérií, tím je model lepší.⁴⁶ Uvedme pro srovnání hodnotu těchto kritérií pro šest námi provedených modelů (viz tabulku 12).

Z hodnot uvedených v tabulce je patrné, že nejmenší hodnoty prvního kritéria (AIC) dosahuje poslední model 6, u druhého kritéria (BIC) předposlední model 5.⁴⁷ Protože běžně preferujeme modely jednodušší, je zřejmě na místě považovat za lepší model 5, což ostatně naznačily i testy nevýznamných (či na hranici významnosti se pohybujících) interakcí a testy složek rozptylu pro směrnici a kovarianci mezi směrnici a konstantami. Model 5 je pro naše data nejvhodnější s tím, že z testů u modelu 6 vyplývá, že zařazení interakce CSES*MEANSES by ještě mohlo model vylepšit (poznamenejme, že takový model by byl opravdu lepší).

Závěrem stručně o výběrech a jejich velikostech

Jak již bylo poznamenáno, je postup ve víceúrovňovém modelování opačný vůči postupu vícestupňového výběru. Stručně se zamysleme nad tím, jak se takový výběr provádí. Postupně jsou náhodně vybírány jednotky na nižší a nižší úrovni. Čistě teoreticky může být úroveň mnoho, v praxi však vystačíme se dvěma či třemi stupni. Abychom mohli stanovit doporučení pro velikost výběrového souboru při užití ví-

⁴⁵ SPSS počítá ještě hodnoty dalších dvou informačních kritérií (Hurvich a Tsai, Bozdogan) a dále logaritmus věrohodnostní funkce. Detailní diskuse těchto dalších kritérií však již výrazně přesahuje možnosti tohoto článku. Zájemce lze odkázat na literaturu uvedenou v sekci *Přehled základní učební literatury...* na konci článku.

⁴⁶ Neplatí to ovšem ve všech softwarech, například v SASu je to opačně.

⁴⁷ Důvodem rozdílného hodnocení je skutečnost, že Rafteryho kritérium BIC ve srovnání s Akaikovým AIC výrazněji penalizuje modely s více parametry a upřednostňuje jednodušší modely.

ceúrovňových modelů, použijme poučky známé z lineární regrese. Pravidlo tradované učebnicemi regresní analýzy zní: Velikost výběru by měla být minimálně 10krát větší než odhadovaný počet proměnných. Uvědomme si, že pokud modelujeme víceúrovňově, pak by v každé skupině na prvním stupni při zařazení jedné proměnné mělo být alespoň 10 pozorování (při dvou proměnných dvacet atd.) a navíc na vyšší úrovni bychom také potřebovali mít alespoň 10 skupin pro možné další odhady. Z těchto důvodů ve víceúrovňových modelech pro korektní práci s daty potřebujeme mnohastovkové či lépe mnohatisícové výběrové soubory optimálně vybrané náhodně a vícestupňově. Netřeba se rozepisovat o tom, že se nacházíme spíše v říši bájí a pohádek. Případné zájemce o detailnější doporučení pro velikost výběrových souborů můžeme odkázat na pravidla formulovaná Hoxem [Hox 2002].

Varování aneb nepodlehne kouzlu víceúrovňového modelování

Z předchozího pojednání o výběrových souborech vyplynulo, že v praxi se příliš často s daty vhodnými k víceúrovňovým modelům nesetkáme. To ale samozřejmě sociálním vědcům v zahraničí nebrání s těmito postupy pracovat v míře téměř závratné. Dokonce bych se nebránil označení, že v současnosti je víceúrovňové modelování v zahraničí jakýmsi módním sociálněvědním trendem.⁴⁸ Když autor neví, co si počít se svou analýzou, zahrne druhou a třetí úroveň a rázem získává (i nesmyslná) analýza nový smysl. Nepodlehnout tomuto trendu v České republice bude nadmíru obtížné, vždyť neofilií trpí celá společnost, jak by se jí tedy mohli vyhnout ti, co společnost zkoumají. Nicméně rozhodně by nemělo platit modifikované klasické rčení: „Nevím, co budu zkoumat, ale rozhodně vím, že použiji víceúrovňové modelování.“

Smířlivé zakončení aneb v čem spočívají přednosti víceúrovňových modelů

Vyznění článku, kde se ukazuje, jak užívat víceúrovňové modely, by nemělo být nadmíru pesimistické. A předchozí odstavec příliš optimismem nehýřil. Proto si stručně ukažme, jaké další aplikace lze za pomoci víceúrovňových modelů provádět a jaký je jejich přínos pro analýzu dat ve srovnání s dosud užívanými přístupy. V úplném závěru pak podáme stručný přehled základní literatury o víceúrovňovém modelování.

První aplikací jsou *modely růstu* (growth models). Jde o modely, které vysvětlují změny u jedinců v čase. Zkusme stručně vyložit jejich obdobu ke klasickému dvouúrovňovému modelu typu žák-škola. U modelu růstu máme změřenou určitou

⁴⁸ Je evidentní, že rychle roste podíl článků a příspěvků na konferencích používajících tuto metodu, exaktní sledování tohoto fenoménu ale není cílem článku. Nadužívání přístupu vystřídal ohehdy módní strukturní modelování, které vytlačilo explorační faktorovou analýzu, a tak by bylo možné zřejmě pokračovat dále.

vlastnost ve více časových okamžicích u různých jedinců. Měření v různých časových okamžicích můžeme považovat za první úroveň (stejně jako jednotlivé žáky ve škole) a jedince za druhou úroveň (jako školní úroveň u modelu s žáky). Výsledkem modelů růstu může být jednak zjištění, zda obecně dochází k nárůstu či poklesu sledované vlastnosti, zda se jedinci liší v růstových křivkách mezi sebou (podobně jako se mohou lišit školy mezi sebou v matematických dovednostech), a navíc můžeme i zjišťovat, čím jsou způsobeny rozdíly mezi růstovými křivkami různých jedinců (podobně jako za pomoci typu školy vysvětlujeme rozdíly mezi školami). Pro lineární růstové křivky lze využít i paket SPSS, pro nelineární pak musíme užívat jiné softwarové produkty. Ve srovnání s klasickým modelováním růstových křivek za pomoci jednoduché regrese je při využití víceúrovňových modelů výhodou, že nevadí, pokud některá pozorování pro určité časové okamžiky u jednotlivých respondentů chybí. Dokonce ani nevadí, pokud jsou jednotliví respondenti měřeni v různých okamžicích. Tato vlastnost je nadmíru příznivá, zejména vzhledem k problematické práci s chybějícími hodnotami a jejich náhradami v klasických regresních metodách.

Další velice zajímavou aplikací víceúrovňových modelů je *metaanalýza*, která by si zasloužila samostatný článek⁴⁹ nebo spíše monografii, v zahraničí např. [Hedges, Olkin 1985]. Víceúrovňovost metaanalýzy spočívá v tom, že na první úrovni máme výsledky z jednotlivých výzkumů (v lepším, ale zpravidla nereálném případě, samotná data) a druhou úroveň jsou jednotlivé výzkumy. Základním cílem je jednak najít společný („průměrný“) výsledek všech nalezených studií a také odhalit příčiny rozdílů mezi studiemi. Velice zajímavou aplikaci metaanalýzy zaměřenou na vysvětlení různých výsledků u různých metod sběru dat popisují Hox a de Leeuw [Hox, de Leeuw 1994]. Dlužno podotknout, že SPSS s modelem pro metaanalýzu (nemáme-li původní data) pracovat neumí, a troufám si předvídat, že v dohledné době ani umět nebude. Zvláštní softwarové produkty pro víceúrovňové modelování toto samozřejmě zvládnou bez větších problémů.

Poslední přístup ve víceúrovňových modelech, který v tomto přehledu zmíníme, jsou *modely se smíšenými hierarchiemi* (cross classified). Při vývoji klasických víceúrovňových modelů si mnozí rychle povšimli, že jedinec není zařazen jen do jedné skupiny, která ho výrazněji ovlivňuje, ale do mnoha skupin. Zejména sociologové, k jejichž základním krůčkům v oboru patří poznatky o skupinách a jejich druzích, nejsou tímto nijak překvapeni. Metodologicky však tato skutečnost znamená, že se námi nastíněný problém komplikuje, a tudíž u jedince musíme brát v potaz jeho příslušnost ve více skupinách (či hierarchiích ve slovníku metodologickém). Tyto modely jsou samozřejmě formálně mnohem složitější než v článku představené hierarchické modely, ale bohužel realitě mnohem bližší. Dodejme, že SPSS tento typ modelů umí také řešit.

⁴⁹ Dobrý přehled o metaanalýze lze získat například z webové prezentace [Ling 2002]. Česky se lze o metaanalýze dočíst zejména v Hendlově učebnici [Hendl 2004].

Přehled základní učební literatury o víceúrovňovém modelování a přehled řešených problémů

Díky tomu, že teorie i praktické zpracování víceúrovňových modelů jsou již rozvíjeny zhruba 20 let, existuje v zahraničí několik základních učebních textů, pocházejících zpravidla z devadesátých let (a v novém tisíciletí vydaných opětovně v upravené či nezměněné podobě). Jen připomenu, že v České republice neexistuje žádný hlubší text o těchto modelech.⁵⁰ Na tomto místě uvedu přehled čtyř základních textů, které jsou v oblasti víceúrovňových modelů zřejmě nejužívanější a zároveň dostupné i v knihovnách v České republice.⁵¹

Prvním textem je již zmíněná kniha [Kreft, de Leeuw 1998]. Jde o knihu profesorky a profesora z americké University of California Los Angeles (UCLA), která je určena pro úvodní kurz o víceúrovňových modelech. Poměrně útlá kniha (cca 140 stran) se záměrně vyhýbá téměř veškerému matematickému aparátu a na jednotlivých příkladech ukazuje možné jednoduché aplikace víceúrovňových modelů (zejména dvouúrovňových se spojitou závislou proměnnou). V poslední kapitole věnované často kladeným otázkám (FAQs) se autoři věnují mírně pokročilejším problémům a dávají některá doporučení pro praktickou víceúrovňovou analýzu.

Dalším textem v pořadí (zejména z hlediska obtížnosti výkladu a použitého matematického aparátu) je text dvou nizozemských profesorů Snijderse a Boskera [Snijders, Bosker 1999]. Tato kniha je poměrně uceleným textem nejen o jednoduchých víceúrovňových modelech, které jsou zobecněním klasické lineární regrese s jednou závislou kardinální proměnnou, ale obsahuje i složitější *nelineární modely* (model s dichotomickou, ordinální a nominální závislou proměnnou), *modely s více závislými proměnnými* (multivariate multilevel models), *modely s kříženým vlivem jednotlivých úrovní* (cross-classified models) a *víceúrovňové modely pro longitudinální analýzu*. Kniha obsahuje zejména hodnotné výklady (přesahující učebnicový charakter) o problému závislosti jednotlivých úrovní a doporučení týkající se výběrových metod vhodných pro víceúrovňové modely.

Další text je opět z pera holandského mistra statistika, profesora Hoxe [Hox 2002].⁵² Obsah knihy je formálně velice podobný knize Snijderse a Boskera popsané výše, nicméně formální matematická úroveň (a tudíž i požadavky kladené na čtenáře/uživatele) je v Hoxově díle vyšší.⁵³ Hoxův text také obsahuje některé další možné aplikace víceúrovňových modelů zejména v oblasti *víceúrovňových strukturních modelů* a teorii položkové analýzy (IRT Theory). Celá kniha je velice dobrá, nicméně

⁵⁰ Z dostupných textů lze doporučit krátké pojednání o této problematice Hendla [Hendl 2004] a Hamplové [Hamplová 2005].

⁵¹ Následující přehled není zcela jistě vyčerpávající, ale nahrazuje neexistující recenze jednotlivých knih a může být i jistým návodem k samostudiu víceúrovňových modelů.

⁵² Předchozí verze knihy [Hox 1995] je dostupná na webové adrese <http://www.geocities.com/joophox/> [cit. 11. 4. 2006].

⁵³ Sám Hox ale tvrdí na svých webových stránkách (viz poznámku výše) opak.

zřejmě stěžejními částmi vzhledem k autorově orientaci (jde o psychologa-metodologa) jsou části o metaanalýze a teorii položkové analýzy (tuto oblast vzhledem k úzké vazbě na psychologii naprosto opomím).

Čtvrtým textem, jistě nejobsáhlejším a nejkomplexnějším (kniha čítá téměř 500 stran), je kniha profesorů Raudenbusche a Bryka [Raudenbusch, Bryk 2002]. Kniha má ryze učebnicový charakter a každý problém bohatě ilustruje na příkladech. Z teoretického hlediska trpí kniha jedním nešvarem, a sice tím, že mnohdy místo teoretických výkladů upřednostňuje praktické aplikace v jednom jediném softwaru (a to sice v HLM).⁵⁴ Autoři poměrně podrobně popisují budování dvou a tříúrovňových lineárních i nelineárních modelů a jejich užití v analýze vlivu institucí a longitudinální analýze. Kniha obsahuje i modely s více závislými proměnnými, modely s kříženým vlivem jednotlivých úrovní a využití víceúrovňových modelů pro metaanalýzu (tato aplikace víceúrovňových modelů pochází od autorů knihy). Speciální problémy obsažené v knize zahrnují i víceúrovňovou aplikaci teorii položkové analýzy a práci s *chybějícími hodnotami ve víceúrovňové analýze* (mimochodem tento problém je v české odborné literatuře zatím ponechán i na jedné úrovni zcela bez povšimnutí). *Speciální pozornost* je v knize věnována *bayesovským metodám odhadu* a teorii statistických odhadů vůbec. Zejména v této oblasti přesahuje tato kniha svůj mnohdy přehnaně učebnicový charakter.

Samozřejmě existuje mnoho časopiseckých článků k tématu a sborníků o nejnovějších poznatcích, nicméně není cílem tohoto článku být přehledovou statí dosaženého poznání v oboru víceúrovňových modelů.⁵⁵

Jen dodám, že pro podrobnější pochopení víceúrovňových modelů je nezbytné předchodzí studium textů věnovaných jednotlivým metodám, jejichž zobecněním je víceúrovňové modelování, tedy zejména klasické regresní analýzy [např. Fox 1997; Draper, Smith 1998; Jobson 1991], dále textů věnovaných logistické regresi [např. Hosmer, Lemeshow 2002; Long 1997; Menard 2002; Řeháková 2000]. Samozřejmě pro detailní pochopení je nutné pozornost věnovat i literatuře z oblasti matematické statistiky (zejména teorii odhadů), matematiky (zejména vektorové algebry a diferenciálního počtu) atd. Nicméně ten, kdo chce víceúrovňové modely používat, vystačí při jejich studiu s prohloubením základních znalostí lineární a logistické regrese, případně i dalších běžných statistických metod.

Závěrečný přehled aplikací a literatury byl snad dostatečným pozváním do říše víceúrovňových modelů a zároveň také výzvou pro další autory, aby tyto přístupy a jejich aplikace přiblížili českým čtenářům.

⁵⁴ Vzhledem k tomu, že autoři knihy jsou zároveň i autory softwaru není se vlastně ani čemu divit. Nicméně vazba na jeden software, popřípadě na jeho jednu verzi je pro statistickou knihu škodlivá, protože rychleji zestárne a stane se méně použitelnou.

⁵⁵ Nutno poznamenat, že existují samozřejmě i knihy dalších autorů shrnující poznatky v oblasti víceúrovňových modelů. Velmi citované jsou zejména tituly [Goldstein 2003; Longford 1993]. Tyto knihy však operují již poměrně složitě s matematickým aparátem, a proto je nelze pro prvotní seznamování se s metodou doporučit (jsou pro pokročilé uživatele).

PETR SOUKUP se soustředí na výuku a aplikace statistických metod, zejména na multivari-
ační analýzu dat, problematiku neparametrických metod a malých výběrů. Z věcného hle-
diska se zaměřuje na oblast sociologie vzdělání a environmentální sociologii.

Literatura

- Draper, N. R., H. Smith. 1998. *Applied regression analysis*. 3rd Edition. New York: Wiley.
- Fox, J. 1997. *Applied regression analysis, linear models, and related methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Goldstein, H. 2003. *Multilevel Statistical Models*. 3rd Edition. London: Edward Arnold.
- Hamplová, D. 2005. „Základní principy víceúrovňových modelů.“ *SDA info* 7 (2): 1–2.
- Hedges, L. V., I. Olkin. 1985. *Statistical Methods for Meta-Analysis*. New York: Academic Press.
- Hendl, J. 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat: analýza a metaanalýza dat*. Praha: Portál.
- Hosmer, D., S. Lemeshow. 2000. *Applied Logistic Regression Analysis*. New York: Wiley.
- Hox, J. 1995. *Multilevel Analysis: Techniques and Applications*. Amsterdam: TT Publikates.
- Hox, J. 2002. *Applied Multilevel Analysis: Techniques and Applications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hox, J., E. D. de Leeuw. 1994. „A comparison of nonresponse in mail, telephone, and face-to-face surveys. Applying multilevel modeling to meta-analysis.“ *Quality & Quantity* 28 (4): 329–344.
- Jobson, J. D. 1991. *Applied Multivariate Data Analysis*. Vol. 1. *Regression and Experimental Design*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer.
- Kreft, I. G., J. de Leeuw. 1998. *Introducing Multilevel Modeling*. London: Sage Publications.
- Lazarsfeld, P. F., H. Menzel. 1965. „On the Relation between Individual and Collective Properties.“ Pp. 422–440 in A. Etzioni (ed.). *Complex Organizations*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Ling, Zhu Ai. 2002. „What is a Meta-Analysis?“ [online]. Singapore: Bioinformatics Institute [cit. 11. 4. 2006]. Dostupné z: <<http://www.bii.a-star.edu.sg/docs/mig/MetaAnalysis.pdf>>.
- Long, S. 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Data*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Longford, N. T. 1993. *Random Coefficient Models*. Oxford: Oxford University Press.
- Menard, S. 2002. *Applied Logistic Regression Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Matějů, P., J. Straková. 2006. „Víceletá gymnázia a jejich role v reprodukci vzdělanostních nerovností.“ Pp. 194–219 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *(Ne)rovné šance na vzdělání*. Praha: Academia.
- „PISA 2003 Database.“ [online]. 2003. Praha: OECD [cit. dne 28. 1. 2006]. Dostupné z: <http://pisaweb.acer.edu.au/oecd_2003/oecd_pisa_data.html>.
- Raudenbush, S. W., A. S. Bryk. 2002. *Hierarchical Linear Models*. 2nd Edition. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Robinson, W. S. 1950. „Ecological Correlations and the Behaviour of Individuals.“ *American Sociological Review* 15: 351–357.
- Řeháková, B. 2000. „Nebojte se logistické regrese.“ *Sociologický časopis* 36 (4): 475–492.
- Snijders, Tom A. B., Roel J. Bosker. 1999. *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Diskurz spravedlnosti mezi aktivismem a vědou

Veřejnost ve smyslu „institucionalizovaného fóra diskurzivní interakce“ hraje bezpochyby klíčovou roli v úvahách o mezích reálné demokracie a diskusi ohledně spravedlnostních nároků jednotlivých skupin [Fraser 1997]. Nancy Fraser ve svém článku *K novému pojetí veřejnosti. Příspěvek ke kritice reálné demokracie* rozvíjí pluralitní pojetí veřejnosti a zdůrazňuje význam *podřízených opozičních veřejností*, které koexistují vedle dominantní veřejnosti, v níž dochází k „neformální marginalizaci žen, nebelošského obyvatelstva a členů a členek lidových vrstev a tříd“ [ibid.: 78]. V tomto směru je snaha o popis feministického, lidskoprávního a odborářského diskurzu a jejich role pro nastolování spravedlnostních nároků v české společnosti zcela relevantním úkolem, který je nutnou podmínkou pro pochopení fungování a reprodukce nerovností ve společnosti. Feministická (a nejen feministická) opoziční veřejnost, v jejímž rámci funguje řada neziskových organizací, občanských skupin či výzkumných center a jsou vydávány nejrůznější periodika, organizovány přednášky, festivaly a lokální shromáždění, se rozvinula po roce 1989 rovněž v České republice. Ovšem i v rámci této podřízené opoziční veřejnosti dochází k diskusím a sporům ohledně vymezení nároků a formulování veřejných politik.

Následující text vznikl jako reakce na článek Martina Hájka, Jiřího Kabele a Kateřiny Vojtíškové *„Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace* [Hájek, Kabele, Vojtíšková 2006]. Autoři a autorka textu si v uvedeném článku kladou za cíl pomocí kvantitativní textové analýzy na internetu publikovaných textů, založené na měření frekvence jednotlivých předem definovaných slov¹ a slovních spojení vyjádřených v jejich vzdálenostech, odhalit formativní působení a strukturní souvislosti těchto výpovědí [ibid.: 273]. Aniž bychom se zde chtěly hlouběji pouštět do reflexe použité metody,² domníváme se, že článek nemůže dostát stanoveným cílům již kvůli nekonzistentní metodě výběru textů reprezentujících jednotlivé oblasti jejich analýzy. Autoři a autorka a priori přisuzují vybraným textům určitý význam bez ohledu na jejich odlišná východiska a cíle. Texty tak zcela striktně oddělují od sociálních souvislostí a širšího kontextu, který je však podstatný pro jejich interpretaci. Texty po-

¹ Zde bychom mohly zmínit předpoklad výskytu „normativně hodnotících slov“ a jejich relativně naivní vymezení výrazy jako „ne/správný,-ě, ne/a/morální,-ě, prospěšný, škodlivý, ne/normální,-ě, dobrý/zlý apod.“ či křivda a čest [Hájek, Kabele, Vojtíšková 2006: 280].

² Tato metoda může být použita, ale pouze jako jeden z možných nástrojů, nikoli však jako nástroj jediný, jak je tomu v daném případě. Použití tohoto nástroje sice vnáší do analýzy zcela cíleně a prokazatelně systematickosti, zároveň však jeho použití vykazuje znaky mechaničnosti a určité strnulosti, což vede ke zploštění předmětu bádání, který je redukován na „objektivně“ zjistitelné reprezentace nejfrekventovanějších kategorií a vazeb mezi nimi. Tento způsob analýzy tak zcela vědomě abstrahuje od širšího kontextu a na něj vázaných významových souvislostí.

jímají jako skutečnost, která má sama o sobě vypovídací hodnotu, čímž se ale vytrácí plnost dialogické interakce, která je podstatnou součástí diskurzu. Sami autoři a autorka v úvodu upozorňují na problém *spravedlnostní relevance* jednotlivých výpovědí, který ale vztahují pouze na sémantický kontext slovních jednotek ve vybraných dokumentech [ibid.: 272], nikoli na relevanci vybraných textových materiálů pro konstrukci argumentů a vznášení spravedlnostních nároků.³ Zaměříme se zde podrobně zejména na kritiku interpretace feministického „aktivistického diskurzu“, jehož výběr považujeme za nejproblematičtější.⁴

Autoři a autorka zmíněného článku vycházeli z předpokladu, že diskurz spravedlnosti v té které oblasti je formován zejména aktivistickými organizacemi, které „publikováním svých textů vstupují do veřejného prostoru, aby prosadily své cíle“ [ibid.: 273]. Aniž by předložili přesnou definici aktivistické organizace,⁵ což by pomohlo čtenářům a čtenářkám rozkódovat způsob výběru vzorku, který snad nebyl řízen pouze dostupností a kvantitou textů, do analýzy zahrnuli tři organizace „disponující vlastními dokumenty“ [l.c.], přičemž už nebrali v úvahu skutečnost, ač jim byla známá, že dvě ze tří jimi vybraných organizací tvoří jednu vědeckou instituci, potažmo dvě výzkumná oddělení vědecké instituce. Vybrané texty získané na webových stránkách těchto vědeckých týmů pak představují internetovou podobu odborného časopisu (v jednom případě časopis vychází rovněž v tištěné podobě), nejde tedy primárně o původní aktivisticky zaměřené texty, ale o prezentaci mnoha forem textů, např. feministických a genderových teorií, výsledků sociologických genderově zaměřených výzkumů, ale také například demografických výzkumů bez jakékoliv intence k postulování genderově či feministicky orientovaných analýz a výpovědí. Vědecké texty (a to nejen v oblasti genderově senzitivních studií, ale také texty v oblasti sociologie, ekonomie, politických věd, biologie atd., které genderovou dimenzi vůbec nereflektují) jakožto součásti strukturovaného diskurzivního pole formujícího pravidla vypovídání a interpretace lze samozřejmě zahrnout mezi výpovědi formující spravedlnostní nároky s nepochybnou spravedlnostní relevantí, neboť zde jde mnohdy o explicitní vznášení nároků na spravedlnost a kritiku sociálních nespravedlností. Autoři a autorka článku toto širší pojetí, které zpochybňuje překonané chápání vědy jakožto hodnotově neutrální, nicméně nikde explicitně nezastávají, ba navíc v jedné poznámce pod čarou přímo popírají: „Mohlo by se zdát přirozené, že věda má ve feministickém korpusu tak silné postavení, když dvě z vy-

³ Celkem logicky se pak v závěru článku objevil problém s posouzením spravedlnostní relevance při výběru textů pouze na rovině vymezení relevantních slov: „Ukazuje mimo jiné na to, že relevance vázaná na výskyt klíčových slov je jen jednou z možných relevancí při studiu diskurzů.“ [ibid.: 286]

⁴ To může být ale dáno také důkladnou znalostí právě českého feministického diskurzu na rozdíl od odborářského a lidskoprávního a profesní orientací autorek tohoto textu.

⁵ Aktivistické organizace jsou v textu vymezeny obecně jako organizace vznášející nároky [ibid.: 272] a dále jako skupiny, „pro jejichž existenci je klíčové vyvíjení úsilí o nápravu společenských znevýhodnění anebo o předcházení jejich vzniku“ [ibid.: 274]. Toto příliš obecné a de facto nic neurčující vymezení, považujeme vzhledem k mnohem užšímu implicitnímu vymezení aktivismu v dalším textu za nedostatečné.

braných publikačních míst jsou součástí Sociologického ústavu AV ČR. Pak si ovšem musíme položit otázku, proč právě zde se feministický aktivismus tak nápadně prosazuje.“ [ibid.: 283] Autoři a autorka tím prokázali svou neschopnost rozlišovat mezi aktivistickým a akademickým diskurzem (v tomto případě feministickým), přičemž v základech tohoto zploštění feministického diskurzu obecně je odmítnutí feministických teorií a potažmo genderových studií jako plnohodnotných vědeckých přístupů a disciplín. Můžeme zde pouze usuzovat, do jaké míry toto odmítnutí souvisí s českým rigidním prosazováním naturalizovaného rozdělení femininních a maskulinních společenských rolí a pozitivistickým pěstováním sociologické vědy. Výběr vzorku tedy neodpovídá úzkému vymezení diskurzu spravedlnosti, čímž dochází k zavádějícím interpretacím výsledků kvantitativní textové analýzy, které dovedlo autory a autorku článku do argumentace v kruhu. Výběr vědeckých institucí a jejich definice jako aktivistických organizací determinoval zjištění větší frekvence vědecky podložených argumentů,⁶ což zpětně přimělo autory a autorku k údivu nad pronikáním feministického aktivismu do akademické sféry. Lidé z akademické obce, a to nejen ti/ty, kteří/které se zabývají genderově senzitivním výzkumem (ale i ti/ty, kteří/které se zabývají různými kulturními, sociálními, ekonomickými, politickými a demografickými otázkami bez reflexe jejich případné genderové dimenze), mohou publikovat (a také publikují) jednak v rámci odborných vědeckých časopisů (a dalších publikací) a jednak v rámci periodik (a dalších publikací), které stojí vně vědecké produkce – jedná se například o noviny, periodika občanských aktivistických sdružení, apod. Platí přitom, že periodika vydávaná vědeckými institucemi a periodika vydávaná například občanskými sdruženími vyžadují jinou formu výpovědi a jiný způsob strukturování argumentace.

Již začleněním vědeckých časopisů pro ilustraci feministického korpusu textů bez a) začlenění dalších vědeckých časopisů pro ilustraci např. lidskoprávního nebo jiných korpusů textů, a zároveň bez b) jasného vymezení šíře/úzkosti diskurzu spravedlnosti a aktivistických organizací, tedy autoři a autorka implicitně, ale normativně vyčleňují genderově senzitivní výzkum z vědy. Vědu, i skrze své v textu nereflektované pozice, staví implicitně do kontrastu k občanským organizacím a hnutím, jejichž diskurzivní pole oni sami (autoři a autorka) – jakožto přestavitelé takto jimi definované vědy – analyzují ve vědeckém časopise za pomoci vědecké metody. Přitom není pravda, že by bylo jakkoliv obtížné získat pro analýzu feministického korpusu texty z periodik primárně aktivisticky zaměřených, českých feministických a ženských občanských skupin, jichž není na rozdíl od tvrzení autorů a autorky v žádném případě pro analýzu nedostatek! Jako příklad lze uvést např. texty z měsíčníku *Rovné příležitosti* do firem (dostupný také na <http://zpravodaj.feminismus.cz/>), který vydává nejznámější česká feministická nezisková organizace Gender Studies, o.p.s., která mimo jiné publikuje a spravuje řadu textů na www.feminismus.cz; nebo texty z měsíčníku – zpravodaje ženské organizace Český svaz žen

⁶ „Vědecké instituce zde ovšem zaujímají důležité místo, protože namnoze základní výzbroj tvoří vědecké argumenty převážně žen-vědkyň. Věda se tak stává velice důležitým polem emancipačního usilování feministek.“ [ibid.: 283]

(e-zpravodaj je dostupný také na www.csz.cz); nebo texty z dvouměsíčníku Aperio, který vydává stejnojmenná ženská organizace (více informací na www.aperio.cz), apod. Není tedy pravdou, že by české ženské a feministické občanské organizace produkovaly málo textů pro analýzu. Naopak platí, že mnohé z těchto textů jsou jednak dostupné na internetu, a jednak jsou rozesílány buď elektronicky, nebo v tištěné formě na žádost u produkující neziskové organizace. Bez pochyb jsou pak tyto texty pro komparaci textů, které byly autory a autorkou vybrány k analýze lidskoprávního a odborářského korpusu textů (tedy texty produkované v rámci periodik nebo internetových stránek občanských neziskových sdružení Liga lidských práv, Spravedlnost dětem, Poradna pro občanství / občanská a lidská práva, a dále odborářského svazu KOVO, Federace strojvůdců ČR a Českomoravské konfederace odborových svazů), daleko vhodnější než texty z primárně odborných periodik Gender, rovné příležitosti, výzkum či Kontext, které vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky.

Ztotožnění aktivistického a akademického feminismu a zároveň neznalost odborných analytických konceptů, s nimiž operují genderové analýzy společenských vztahů, vede autory a autorku k zdánlivě objevným závěrům. Konkrétně zde máme na mysli interpretaci postavení slova *gender*: „Ukazuje se, že ‚vědecky komplikovaný‘ pojem gender má ve feministické mediální komunikaci spíše charakter požadavku než atributu životní situace žen a mužů.“ [ibid.: 283] Ve skutečnosti požadavkem není pravděpodobně gender, ale spíše genderová spravedlnost či genderová rovnost, navíc je zcela logické, že gender jakožto připsaná sociální konstrukce a analytický koncept není ve výpovědích používán výlučně jako skupinový atribut, což evokuje jeho esenciální a neměnný charakter. Autoři a autorka rovněž nereflektují vnitřní odlišnosti v rámci feminismu, ať již aktivistického či akademického. Uvnitř feminismu je odlišnost mezi ženami a odlišné definování cílů v rámci jednotlivých feministických směrů již ale tak ustáleným tématem, že jen neznalí mohou mluvit o vnitřně homogenním diskurzivním poli zjednodušeném na vztahy mezi muži a ženami. Autoři a autorka předpokládají významovou kompaktnost uvnitř zvolených korpusů. Zcela opominuli předpoklad, že i v rámci jednotlivých korpusů mohou existovat významné difference. To se do určité míry potvrdilo při analýze lidskoprávního diskurzu, ve kterém autoři a autorka identifikovali zdvojené „zázemí“ odkazující na dva subjekty lidských práv – cizince a děti. Nezodpovězená ale zůstává otázka, do jaké míry je oprávněné redukovat lidskoprávní diskurz jen na problematiku těchto subjektů?⁷

Autoři a autorka a priori strukturovali diskurzivní pole na tzv. „bojiště“ a „zázemí“.⁸ Zázemí bylo vymezeno jako místo, kde se přímo nebojuje a které patří jed-

⁷ Problematika lidských práv je širší a není zaměřena jen na subjekty identifikované v textu. Analyzovaný příklad názorně dokládá, jak výběr vzorku může limitovat výpovědní hodnotu analýzy, resp. to, jak je primárně důležitý jeho fundovaný výběr.

⁸ Autorský tým operuje ještě pojmem meziprostoru, který jim pomáhá vysvětlit nejasné přechody mezi „zázemím“ a „bojištěm“ a který je na rozdíl od těchto stěžejních pojmů vymezen dost vágně jako slova, která umožňují vyjadřovat požadavky [ibid.: 281].

né z bojujících stran. Z významového hlediska sem byla zařazena slova významově či argumentačně se vztahující k pozici aktéra ve společnosti, k jeho specifické situaci. Bojiště znamená bitevní prostor, který nikomu nepatří, kde dochází ke střetům dvou, popřípadě více bojujících stran. Patří sem slova odkazující ke sporům, vyjednávání, institucím a aktérům, kteří vyjednávání vedou, k vznášení požadavků a nároků [ibid.: 282]. Již samotné termíny, které reprezentují vojenskou terminologii, vzbuzují pochybnosti. V určité (maskulinně militantní) optice může tento způsob vyjadřování ztráknout čtení textu, v jiné (více pacifistické) optice čtenářka či čtenář však od čtení dalšího textu spíše odrazuje. Ve spojení s analýzou a interpretací zejména feministických či lidskoprávních textů pak dokonce může působit paradoxně. Celé rozdělení diskurzivního pole na „zázemí“ a „bojiště“ pak působí dosti nahodile i vzhledem k tomu, že v grafu zobrazujícím jednotlivé vzdálenosti nelze vysledovat jednoznačné rozdělení jednotlivých pojmů do těchto dvou částí pole. První vzorová interpretace je provedena na korpusu odborářských textů, kde je vedena přímkou oddělující tzv. „bojiště“ a „zázemí“, totéž platí pro feministický diskurz. U lidskoprávního se však situace zkomplikovala a autoři a autorka hovoří o 3 ramelech, kdy jedno je pak podle „společného“ významu slov označeno za „bojiště“. Je zjevné, že interpretace vyžaduje jistou imaginaci. Zrovna tak ale může být interpretace provedena zcela odlišně. Kromě toho, poté co autoři a autorka nenašli ve studovaných textech příliš časté zastoupení hodnotících soudů a pojmu „spravedlnost“ [ibid.: 286], ale jejich cílem bylo najít jednotící strukturu diskurzivního pole textů, které vybrali jako texty „nárokové“ nebo „usilující o spravedlnost“ v rámci různých hnutí (odborářského, feministického a lidskoprávního), zaměřili svou pozornost na slova „lidé/lidské“ a „sociální“, která sdílely jako frekventovaně užívaná slova všechny tři studované korpusy textů. Tato slova označili autoři a autorka za argumentačně a kontextuálně vymezující problém spravedlnosti a mobilizující současně kontext právní, sociální, politický a humanisticko-existenciální [l.c.] – jinými slovy je označili za slova, která zasazují téma spravedlnosti do rámce spravování veřejných záležitostí [ibid.: 281]. Právě slovo „lidé/lidský“ však stojí ve všech třech sledovaných korpusech vně (center) „zázemí“ i „bojiště“ nebo jejich styčných ploch – je jaksi na okraji! Zároveň je slovo „sociální“ ve dvou případech ze tří zařazeno do „zázemí“ a pouze v jednom případě do „bojiště“. To samé pak platí například i pro slovo „politika/ci/cký“, jehož umístění v grafech má zobrazovat politickou dimenzi obsahu studovaných textů. Slovo „politika/ci/cký“ je ale v jednom korpusu součástí „zázemí“, v druhém korpusu součástí „bojiště“ a ve třetím korpusu není zastoupeno mezi frekventovaně užívanými slovy dokonce vůbec. Přesto autoři a autorka soudí, že se jejich analýzou prokázala „příbuzná strukturace výpovědních prostorů u všech analyzovaných aktivistických mediálních komunikátů ... všechny náleží k témuž diskurzu spravedlnosti ... Distribuce slov totiž ve všech třech analyzovaných výpovědních prostorech vykazuje působnost podobného vzorce: proti sobě stojí oblast slov vztahujících se k uplatňování požadavků, vyjednávání a rozhodování („bojiště“) a oblast slov vztahujících se k problematice situaci, která je zdrojem nároků („zázemí“) ... Strukturace výpovědních prostorů je zjištěna na nejfrekventovanějších pojmech a je ... v tomto smyslu dominantní.“ [ibid.: 286–287]

Jestliže je zřejmé, že mnohá autory a autorkou sledovaná slova, která se ukázala být ve studovaných textech používaná nejfrekventovaněji, mohou náležet jak k prostoru „zázemí“ (v němž je ve hře definiční moc), tak i k prostoru „bojiště“ (které využívá „zázemí“ k vyjednávání požadavků), navíc v rámci grafů nedochází k jasnému odlišení „zázemí“ a „bojiště“, zdá se být nakonec vyznění textu velmi spekulativní. Určitých nejednoznačností při interpretaci pojmových vzdáleností jsou si vědomi i autoři a autorka, kteří na závěr článku upozorňují, že „musíme počítat s určitou závislostí výsledků na způsobu sestavení korpusu“ [ibid.: 287]. Výběr webových stránek, které měly reprezentovat feministický slovník, ale nenaznačuje, že by si tohoto omezení byli autoři a autorka vědomi při sestavování jednotlivých tematických korpusů. Ke konci článku navíc zcela neočekávaně vymezili diskurz spravedlnosti proti diskurzu veřejného nárokování, které až dosud používali nediferencovaně. Závěry článku jsou pak i kvůli výše popsaným nedůslednostem při přípravě a provádění analýzy stejně jako při její interpretaci až zarážejícím způsobem nicneříkající: „Tento náález může znamenat dvojí věc. Je možné, že jsme objevili obecnou strukturní souvislost, se kterou se v následujících explorativních analýzách setkáme prakticky všude. Je však také možné, že to byl právě typ relevance zvolený při sestavování korpusu, který předurčil námi nalezený typ strukturních souvislostí.“ [ibid.: 288]

Stať poukazuje na významná omezení a možnost manipulace s významy při výlučném použití kvantitativní analýzy založené na frekvenci a vzdálenostech používaných slov. Pro úplnou a vědecky korektní analýzu diskurzu spravedlnosti v rámci tří sledovaných opozičních veřejnostech by bylo nutné výzkum rozšířit o kvalitativní kritickou diskurzivní analýzu, která umožňuje postihnout způsob strukturování argumentů a odhalit ideologické pozadí textů, na jehož základě jsou významy jazyka v interakci se sociální realitou utvářeny. Problém totiž nelze redukovat pouze na jazyk samotný, je třeba se zaměřit rovněž na mocenské vztahy, které se ve způsobu použití jazyka odrážejí, jsou reprodukovány či transformovány. Autoři a autorka textu navíc legitimizují svou zjednodušenou interpretaci mediálních výpovědí „vědeckým“ étosem, nicméně jejich výpověď o sociální realitě se v konečném důsledku omezuje pouze na konstatování určité bezmocnosti při uchopení zkoumané oblasti.

Zuzana Uhde*, Hana Hašková, Hana Maříková, Alena Křížková

Literatura

- Fraser, N. 1997. „Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy.“ Pp. 69–98 in N. Fraser. *Justice Interruptus. Critical Reflexions on the „Postsocialist“ Condition*. New York: Routledge.
- Hájek, M., J. Kabele, K. Vojtíšková. 2006. „‘Zázemí’ a ‘bojiště’ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (2): 269–290.

* Kontaktní adresa: Mgr. Zuzana Uhde, Sociologický ústav AV ČR, oddělení Gender a sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, zuzana.uhde@soc.cas.cz.

Vyjádření ke kritice obsažené v článku „Diskurz spravedlnosti mezi aktivismem a vědou“

Již z prvního odstavce kritiky našeho článku z pera autorek Uhde, Haškové, Maříkové a Křížkové je zřejmé, že se v mnoha ohledech jedná o nedorozumění. Tam, kde důsledně hovoříme o mediální komunikaci,¹ autorky stejně systematicky hovoří o diskurzu. Od počátku tak ignorují problém, který naše stať řeší: potřebu empirického studia diskurzního formativního působení, které se dle Foucaulta projevuje v rozmístění objektů, modalit vypovídání, pojmů a výběru tematiky. Ve stati nám tedy rozhodně nejde o „popis feministického, lidskoprávního a odborářského diskurzu a jejich role pro nastolování spravedlnostních nároků v české společnosti“, a dokonce ani nevycházíme „z předpokladu, že diskurz spravedlnosti (...) je formován zejména aktivistickými organizacemi“, jak se domnívají autorky [Uhde et al. 2006: 1014]. Prošetřujeme, spíše než ověřujeme hypotézu, že mediální komunikace všech vybraných aktivistických organizací je formována *diskurzem spravedlnosti*.²

K nedorozumění dále přispěla skutečnost, že autorky nepřijaly naši pracovní definici aktivistických organizací – pro nás to jsou organizace, které publikováním textů vstupují do veřejného prostoru, aby prosadily své cíle. Definice studovaných organizací sloužila jen ke specifikaci spravedlnostní relevance jejich mediální komunikace. Tato relevance nám pak na získaných korpusech umožnila zkoumat předpokládané formativní působení diskurzu spravedlnosti. Autorky by namísto našeho vymezení daly přednost pojmu N. Fraserové *opoziční veřejnost*.³ Záměna termínu – i kdybychom na návrh autorek přistoupili – by proto významně nepoznamenala obsah statě.

Vinou nedorozumění je nepřesně popsán řešený problém – „Autoři a autorka (...) si kladou za cíl pomocí kvantitativní textové analýzy na internetu publikovaných textů, založené na měření frekvence jednotlivých *předem definovaných slov* a slovních spojení vyjádřených v jejich vzdálenostech, odhalit formativní působení a strukturní souvislosti těchto výpovědí“ [ibid.: 1013; kurzíva přidána]. Vzájemné vzdálenosti nebyly zjišťovány pro předem určená slova, ale důsledně pro třicet v jednotlivých korpusech nalezených nejfrekventovanějších významových slov, a naším cílem nebylo zjistit formativní působení výpovědí, nýbrž přítomnost formativního působení diskurzu *na* výpovědi.

¹ S výjimkou mezititulku „Zázemí“ a „bojiště“ v aktivistickém diskurzu“, kam se nám vloudila stejná chyba, a tím jsme mohli částečně zavdat důvod ke zmíněnému nedorozumění. Správně měl titulěk znít: „Zázemí“ a „bojiště“ v aktivistické mediální komunikaci“.

² „Nedílnou součástí této perspektivy je hypotetický předpoklad, že vypovídání o spravedlnosti i nespravedlnosti (dále jen *ne/spravedlnosti*) je formované specifickým *diskurzem spravedlnosti*.“ [Hájek, Kabele, Vojtíšková 2006: 270; kurzíva v originále]

³ Jedná se o pojem kritické teorie, který jsme neznali. I kdybychom ho znali, asi bychom váhali s jeho užitím, protože implicitně zahrnuje – jak je patrné z názvu autorkami citovaného článku „Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“ – další předpoklady o sociální skutečnosti, které s naším textem nesouvisejí.

V souvislosti s výše popisovanými nedorozuměními chceme zdůraznit, že celá řada interpretací našich výsledků, které nám jsou připisovány, z textu podle našeho názoru nevyplývá ani neodpovídá našim postojům. Jedná se o tvrzení, že:

- odmítáme feministické teorie a potažmo genderové studie jako plnohodnotné vědecké přístupy a disciplíny;
- vyčleňujeme genderové senzitivní výzkum z vědy;
- v případě feministické mediální komunikace trváme na vnitřně homogenním diskurzním poli zjednodušeném na vztahy mezi muži a ženami;
- stavíme vědu implicitně do kontrastu k občanským organizacím a hnutím;
- si neuvědomujeme, že lidé z akademické obce mohou publikovat (a také publikují) jednak v rámci odborných vědeckých časopisů (a dalších publikací) a jednak v rámci periodik (a dalších publikací), které stojí vně vědecké produkce.

Hlavní námitka autorek spočívá v tvrzení, že korpus feministické mediální komunikace se stal z důvodu výrazného zastoupení akademických textů specifickým a nesrovnatelným s ostatními dvěma korpusy. Tato námitka podle našeho názoru postrádá opodstatnění a navíc svědčí o tom, že si autorky nedaly tu práci, aby se podívaly na zdroje ostatních korpusů, uvedené v textu. Tak by totiž zjistily, že odborné texty jsou zastoupeny ve všech korpusech, nikoli jen ve feministickém. Jak uvádíme, odborářský korpus tvoří z jedné třetiny publikace *Pohledy – revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii*, která obsahuje výhradně odborné texty. Nemalá část lidskoprávního korpusu sestává z expertních zpráv a dokumentů, včetně jedné diplomové práce. Nikoli záměrně (avšak vědomě) jsme zařadili do korpusu i produkci z oddělení SOÚ. A to z toho důvodu, že pro účely sestavení textového korpusu byla dostatečně rozsáhlá a zároveň se domníváme, že je jí vlastní zájem o rovné (tj. spravedlivé) postavení mužů a žen. Důležitá rovněž byla skutečnost, že takto sestavený textový korpus byl srovnatelně rozsáhlý s ostatními dvěma studovanými oblastmi. Žádné z autorkami doporučovaných feministických internetových publikačních míst nedisponovalo v létě minulého roku stažitelnými texty v podobném rozsahu (více než 500 000 znaků).

Výběr organizací nás nutil ke kompromisům, nicméně při zvoleném designu výzkumu nemohlo být naším cílem nalezení devíti typově srovnatelných organizací, naopak museli jsme zabezpečit určitou typovou heterogenitu. Tato různorodost měla zajišťovat, že zjištěná výpovědní struktura není spjatá s jedním opakovaným typem organizace, ale vyjadřuje formativní působení společného diskurzního pole.

Autorky v kritice našich zjištění odvozených ze zobrazení výpovědních prostorů technikou mnohorozměrného škálování (MDS) poukazují de facto na obecné interpretační problémy spojené s užíváním MDS. Jsme přesvědčeni, že jsme ve své stati tato omezení nijak nezakrývali (pojednali jsme o nich rozsáhle na s. 278–280 textu [Hájek, Kabele, Vojtíšková 2006]). Vytykají nám, že k rozdělení výpovědního prostoru na zázemí a bojiště je potřeba „jisté imaginace“, lze ho rozdělit i jinak a ve výsledku působí nahodile. Ano, to je pravda; avšak většina interpretací výsledků předpokládá představivost, stejně jako existenci alternativních možností. Autorky jistě mají plné právo v tak neurčitě situaci interpretaci nepřijmout. Nepřijetím interpretace se však problém empirického studia diskurzního formativního působení

ze světa neodstraní. V případě pochybností – a ty v zásadě sdílíme s autorkami – nám připadá produktivnějším postupem další ověřování nosnosti užití textové analýzy. Konkrétně v našem případě lze „robustnost“ námi zvažované strukturační „zázemi“ versus „bojiště“ vystavit celé řadě dalších zkoušek. Studována může být mediální komunikace jiných aktivistických organizací,⁴ mohli bychom asi také zvětšovat heterogenitu výběru, větší např. anglické korpusy by zase dovolovaly zahrnout do zpracování širší rejstřík dílčích analýz.

Proč považujeme empirické studium formativního vlivu diskurzu za důležité? Dnešní situace v diskurzní analýze připomíná situaci v šedesátých a sedmdesátých letech v oblasti statistické analýzy dat získávaných z dotazníků, kdy všichni využívali známé statistické testy přejímané z psychologie a přírodních věd a nikdo přitom prakticky nezkoumal, zda jsou splněny předpoklady umožňující jejich užití (zejména ty, které se týkaly jejich pravděpodobnostního rozložení). Podobně jsou dnes diskurzy analyzovány nejrůznějšími metodami – autorky doporučují kritickou diskurzivní analýzu –, aniž je jisté, zda se jedná skutečně o diskurz, tj. zda studované vypovídání podléhá formativnímu působení jednoho a téhož diskurzního pole. Měkčí praktické nároky na statistickou analýzu vedly ke statistickému konstruktivismu: vhodnou manipulací se dalo prakticky vždy dospět k nějakým žádaným výsledkům. Obdobné nebezpečí „diskurzivně analytického konstruktivismu“ hrozí i při studiu diskurzů.

Martin Hájek*, Jiří Kabele, Kateřina Vojtíšková

Literatura

- Hájek, M., J. Kabele, K. Vojtíšková. 2006. „Zázemí a bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (2): 269–290.
- Uhde, Z., H. Hašková, H. Maříková, A. Křížková. 2006. „Diskurs spravedlnosti mezi aktivismem a vědou.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (5): 1013–1018.

⁴ V navazujícím výzkumu jsme „úspěšně“ zahrnuli ještě ekologickou mediální komunikaci.

* Kontaktní adresa: Mgr. Martin Hájek, Ph.D., Institut sociologických studií FSV UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, hajek@fsv.cuni.cz.

MEDIÁLNÍ STUDIA

**ČESKÝ A SLOVENSKÝ ČTVRTLETNÍK
PRO KRITICKOU REFLEXI MEDIÍ**

Recenzovaný odborný čtvrtletník Mediální studia je společným projektem Syndikátu novinářů ČR a vybraných vysokoškolských pracovišť, které se v České a Slovenské republice zabývají odbornou reflexí role masových médií a výchovou profesionálních komunikátorů.

Z obsahu prvního čísla, které vyšlo v říjnu 2006:

Jaromír Volek, Jan Jirák, Barbara Köpplová

Mediální studia: východiska a výzvy

Jaromír Volek, Jan Jirák

Vybrané atributy profesního sebepojetí českých novinářů

David L. Altheide, Jennifer N. Greimes:

Vojnové programovanie: Projekt propagandy a vojna v Iraku

Mediální studia publikují vedle pravidelných teoretických a empirických statí i překlady cizojazyčných odborných textů, zprávy z výzkumu, kvalitní studentské práce, eseje, recenze odborných publikací a zprávy o aktuálním dění v oblasti mediálních studií a žurnalistiky.

Předplatné a objednávky vyřizuje redakce:

Mediální studia

Mgr. Lenka Waschková Císařová

Katedra mediálních studií a žurnalistiky FSS MU

Joštova 10

602 00 Brno

telefon: +421 549 495 556

mobil: +420 604 177 240

e-mail: lcisarova@centrum.cz

www.medialnistudia.cz

Není polemika jako polemika aneb není totéž, když dva říkají totéž¹

Odpověď P. Matějů, R. Valenčíkovi a N. Simonové

Po přečtení obou textů autorského týmu lze nabýt dojmu, že k tomu, aby naděje na konsenzus z této „polemiky“ umřela jako poslední, je na místě zdůraznit jednu podstatnou skutečnost. Můj předchozí příspěvek byl původně napsán jako recenze. Text, který autorský tým obdržel, tedy *není ani polemika a už vůbec ne diskuzní příspěvek*. Poznámka kolegyně Simonové, že recenze je „konkrétní v kritice, nikoliv v návrzích na řešení“ (SC 4/2006, s. 791), je ponechána bez komentáře. Členové týmu uvádějí, že se zamýšleli nad zvláštnostmi logiky recenzentova výkladu, či že se snažili číst text recenze pozpátku, aby pochopili recenzentovy myšlenkové pochody. Nabízí se jednoduché vysvětlení. Jediným uceleným myšlenkovým a textovým útvarem pocházejícím z recenzentovy „dílny“ je pouze *závěr*. V ostatním textu recenze bylo úzkostlivě respektováno přání redakce SČ držet se obsahu publikace, nikoli kritických výhrad.

Ocenění si zasluhuje, že se tým pokusil nastolit problém *konkurenceschopnosti našeho vysokoškolského vzdělávání*, byť tak bylo učiněno v souvislosti s problémem financování vysokoškolského studia. Na druhé straně je ale kategorie konkurenceschopnost vcelku jasně definovaným pojmem, souvisejícím s *vlastnostmi produktu* na výstupu produkční organizace, či ještě vhodněji, při jeho vstupu do příslušného tržního segmentu. Zůstane-li se v obecné poloze výkladu, jak je velmi zevrubně rozebíráno kupříkladu v řadě publikací o podnikovém managementu (z našich autorit například Veber, Pitra, Vodáček, Truneček a další), o konkurenceschopnosti produktu, ať již jde o výrobek nebo službu, se nerozhoduje nikde jinde než v *transformačních procesech organizace, která tento produkt uvádí na trh*. Neznamená to přirozeně nic jiného než obecně známý poznatek o tom, že jakékoliv *cílené* ovlivňování konkurenceschopnosti produktu je možné pouze *cíleným* řízením procesů, ve kterých organizace *transformuje* lidské, materiální, energetické, informační a také *finanční zdroje* na svých vstupech s cílem vyrobit konkurenceschopný výrobek nebo službu.

Baťa právě nadčasovou platnost tohoto tržněekonomického axiomu fungování produkčních organizací využil ve svých úvahách o cestách k dosažení světové špičky v konkurenceschopnosti svých výrobků. Téměř drastickým způsobem dosáhl radikální změny v technologii výroby provázené razantními změnami v organizaci a v řízení výrobního procesu. Jinými slovy řečeno, provedl cílenou změnu transformačních procesů ve své organizaci na výrobu obuvi. Tato energická opatření, dnes by byla označena za *reengineering*, vedla mimo jiné k výrazně vyšší efektivnosti, tj. k výrazně vyššímu zhodnocení finančních prostředků vložených do výroby, a tak přispěla k razantnímu zvýšení konkurenceschopnosti výrobků. V dnešních pod-

¹ Pokračování diskuse o knize Natalie Simonové (ed.), Petr Matějů (vedoucí projektu): *České vysoké školství na křižovatce*. Praha: SOÚ AV ČR 2005 z čísla SČ 4/2006, 783–792.

mínkách by se Baťovy podniky, pokud by o to jejich majitel projevil zájem, staly atraktivním lákadlem pro soukromé investory. Na rozdíl od logiky úvah týmu platí v reálném prostředí vyspělé tržní ekonomiky „opačná logika“. Produkční organizace, která se uchází o vyšší příliv financí na své fungování, musí nejprve provést reformu svých transformačních procesů, aby prokázala, že se peníze do ní vložené nestanou charitou, ale investicí. Tato logika musí přirozeně platit i pro vysoké školy, jestliže hodlají vstoupit do tržního prostředí znalostní ekonomiky.

Historie podnikového managementu jako svébytné vědní disciplíny je zřetelnou reflexí snah vlastníků produkčních organizací maximalizovat efekty svých podnikatelských aktivit úsilím o hledání způsobů, jak lidské, materiální, energetické, informační a také finanční zdroje na *vstupech* transformovat při minimálních nákladech tak, aby produkt na *výstupu* jejich organizací byl dostatečně konkurenceschopný. Sengeův koncept „learning organization“ (viz např. P. Senge. *The Fifth Discipline – The Art and Practice of the Learning Organization*. New York: Doubleday 1994), který fakticky odstartoval éru znalostního managementu a posléze přispěl k formování vize znalostní ekonomiky, byl právě zamýšlen jako další článek v řetězci způsobů ovlivňování transformačních procesů produkční organizace v zájmu dosažení žádoucí úrovně konkurenceschopnosti produkce.

Promítnuto do reality systému vysokoškolského vzdělávání znamená to pouze jediné. Má-li se *kvalifikovaně a věcně* operovat s pojmem konkurenceschopnosti vysokoškolského vzdělávání, musí se nevyhnutelně vysokoškolské vzdělávání chápat jako produkt. Má-li se dále diskutovat či polemizovat na téma cíleného ovlivňování konkurenceschopnosti vysokoškolského vzdělávání jako produktu, je zcela nezbytné zaměřit se na analýzu mechanismů, které tento produkt formují, tzn. na analýzu transformačních procesů produkční organizace. Má-li tato analýza mít vyústění do podoby věrohodných a argumentačně podložených závěrů, je nezbytné, aby *modelem systému vysokoškolského vzdělávání byla v tomto případě soustava modelů transformačních procesů v produkčních prvcích systému vysokoškolského vzdělávání*. Dekomponuje-li se problém konkurenceschopnosti vysokoškolského vzdělávání na základní subsystém, funkčně a institucionálně dále nedělitelný, výsledkem této procedury je fakulta veřejné vysoké školy. *Model transformačních procesů fakulty je logicky jediným modelem umožňujícím analýzu mechanismů, které vstupují, tedy nejen zájemce o vzdělávání, ale také materiální a finanční prostředky, transformuje do svých výstupů, jako jsou například vytvořené odborné kompetence nebo raději vysokoškolské vzdělání*. V tomto modelu je potom možné analyzovat například finanční toky „protékající“ jednotlivými prvky v modelu transformačních procesů fakulty. Problém ovlivňování konkurenceschopnosti vysokoškolského vzdělávání se na této rozlišovací hladině systémové analýzy stává problémem organizace a řízení transformačních procesů fakulty jako produkční organizace nebo také subsystému v systému vysokoškolského vzdělávání. To je ale závěr svým významem *kardinální*. Ve svém přirozeném důsledku neznamená nic jiného než východisko ke smysluplné a kvalifikované analýze možností, jak reálně ovlivnit konkurenceschopnost vysokoškolského vzdělávání. *Takovým východiskem je model – lze jej označit jako bazický –, který vznikne superpozicí*

modelu transformačních procesů fakulty a modelu organizace a řízení hlavních procesů fakulty. Pouze s využitím takto konstruovaného modelu a pouze na této úrovni analýzy je možné kvalifikovaně a odpovědně formulovat závěry o tom, jak účelně jsou využívány zdroje státního rozpočtu plynoucí do rozpočtu fakulty, a následně nastolit problém, zda a nakolik efektivní je nějaký jiný systém financování fakulty. Na základě této analýzy je možné pokročit k systémové agregaci těchto bazických modelů do úrovně modelu systému vysokoškolského vzdělávání, který umožní analýzu kauzalit mezi konkurenceschopností vysokoškolského vzdělávání a řízením transformačních procesů na fakultách českých veřejných vysokých škol včetně vlivu způsobů a intenzity jejich financování. Jedině s využitím tohoto typu modelu je možné kvalifikovaně a odpovědně formulovat odpověď na otázku, nakolik jsou peníze plynoucí do transformačního procesu fakulty užity efektivně, jinými slovy, jaká je efektivnost vysokoškolského vzdělávání na té které fakultě. Sociologické výzkumy v souvislosti s takto orientovanou systémovou analýzou nemohou nabídnout žádné upotřebitelné informace, a jsou proto samoučelné a nepotřebné.

Několik dalších poznámek k reakci autorského týmu

Autoři se často odvolávají na světovou odbornou literaturu související s problematikou financování vysokoškolského studia. Stať Nicholase Barra byla dokonce zařazena do druhé kapitoly monografie. Takový postup je velmi korektní nejen s ohledem na autora – v obsahu druhé a třetí kapitoly jsou velmi zřetelné prvky jeho úvah o investičním financování vysokého školství – ale také na čtenáře. I méně pozorný čtenář si povšimne následujících vět, které zjevně *nikoliv náhodou* Barr zařazuje na začátek článku: „Rád bych v úvodu upozornil na to, o čem tato stať není (zdůrazněno recenzentem). Předně, důraz, který kladu na financování, neznamená, že souhlasím s tím, že vyšší výdaje *automaticky* vedou k hospodářskému růstu. Na tento hrubý omyl správně upozorňuje Wolf (2002). *Základem je kvalita vysokého školství a jeho schopnost přizpůsobovat se měnícím se ekonomickým podmínkám*, což na základě nepřetržitého sladování dovedností absolventů s jejich preferencemi a požadavky trhu práce dokáže zajistit lépe tržní mechanismus než centrální plánování“ (viz str. 19 recenzované publikace).

Tyto věty jsou *varováním* před nekritickým přejímáním Barrových tezí a před jejich násilným roubováním do prostředí, kam nepatří. Prvními kroky v úvahách o implementaci investičního přístupu k financování našich veřejných vysokých škol proto nutně musí být:

1. formulace pracovní hypotézy předpokládající, že naše veřejné vysoké školství má schopnost přizpůsobovat se měnícím se ekonomickým podmínkám, resp. fungují v něm mechanismy nepřetržitého sladování dovedností absolventů s jejich preferencemi a požadavky trhu práce;
2. potvrzení nebo vyvrácení platnosti pracovní hypotézy.

Popsanou proceduru, a to jen pro podmínky vybrané konkrétní fakulty, je možné provést *pouze s využitím popsaného bazického modelu*. Formulovat věrohodné závě-

ry platné pro celý systém našeho veřejného vysokého školství předpokládá jít cestou postupné agregace bazických modelů. Zde by bylo nutné velmi obezřetně zvažovat specifika fakult, plynoucí z různého oborového zaměření, včetně teritoriální a organizační určenosti. Analýzy tohoto druhu nebyly v publikované části posuzovaného projektu nalezeny a jejich absence je, vyjádřeno slovy Nicholase Barra, *hrubý omyl*.

Tým velmi správně poukazuje na skutečnost, že terciární vzdělávání ovlivňuje inovační potenciál příslušné země. Pozitivní ocenění zasluhuje i opření se týmu „o dnes již notoricky známé studie prokazující, že tradiční univerzity, jejichž výhradním posláním v minulosti bylo předávání znalostí (knowledge transfer) se poměrně rychle proměňují v instituce orientované na produkci znalosti (knowledge production)“ (SČ 4/2006, s. 787). I zde se však spokojuje s pouhým popisem reality bez analýzy, ke které je nezbytný vhodně koncipovaný produkční model. Autoři „notoricky známých studií“ přirozeně vycházeli z toho, že jejich univerzity jsou schopny pružně reagovat na měnící se ekonomické podmínky – v tržním prostředí vyspělé ekonomiky by totiž musely zákonitě dříve nebo později odumřít. Ve svých studiích ale akcentovali jinou, ve vyspělých ekonomikách známou realitu, kterou je nástup fenoménu začátku 21. století zvaného *znalostní ekonomika (knowledge economy)*. Do středu obecné pozornosti se dostává, jak se dnes okřídleně říká, problém, jak mají vysoké školy čelit *výzvám znalostní ekonomiky*. Znalostní ekonomika vyžaduje zcela jiný druh znalostí než ekonomika industriální éry. Znalosti se v prostředí této ekonomiky stávají vedle půdy, kapitálu a informací *hlavním aktivem* produkčních organizací. Ve vyspělých tržních ekonomikách, kde je investiční financování vysokoškolského vzdělávání pouze problémem efektivní alokace finančních zdrojů státního rozpočtu a formulace pravidel definujících vstup soukromých investorů do sektoru terciárního vzdělávání, jde o to, jak nastavit transformační mechanismy produkčních prvků systému vysokoškolského vzdělávání a upravit prostředí jeho financování, aby výstupní produkt – znalosti – *přinášel výnos a stal se předmětem investičního rozhodování*. Zjednodušeně lze hovořit o hledání odpovědi na dvě základní otázky:

- Jakou podobu mají znalosti, které lze považovat za aktivum uplatnitelné ve znalostní ekonomice, resp. ve znalostní společnosti?
- Jak takové znalosti efektivně produkovat?

Tým nešetří velmi tvrdými odsudky na adresu Evropské komise. V některých politicky vyhraněných zájmových skupinách to může být přijato s uspokojením, nicméně tato hodnocení nejsou opět opřena o analýzy. Jestliže Evropská komise v dokumentu *Role univerzit v Evropě znalostí* dává najevo, že: „the aim must be to bring all universities to the peak of their potential not to leave some behind“ (viz *Koncepce reformy vysokého školství v ČR*, str. 4), tak dokonce explicitně vyzývá k tomu, aby se potenciál evropských univerzit posunul na úroveň světové špičky. *Jak dosáhnout takového cíle?* Odpověď se přímo nabízí. Pouze zásadními změnami v transformačních procesech produkčních prvků terciárního vzdělávání. Použije-li se slovního obratu uvedeného v reakci na recenzi, pak „zainteresovaný čtenář, kterému je publikace určena, by měl vědět, o čem je řeč“ (SČ 4/2006, s. 787). Řeči dokumentů Evropské komise zainteresovaný čtenář rozumí. K tomu, aby se evropské univerzity staly kon-

kurenceschopnými, musí být provedeny potřebné reformy v obsahu a ve strukturování jejich transformačních procesů s cílem, aby se *vysokoškolské vzdělání stalo tržně výnosné v evropském prostředí znalostní ekonomiky a posléze i v prostředí znalostní společnosti*. Pouze za tohoto předpokladu se mohou vysoké školy stát pro soukromé investory předmětem investičního rozhodování a přitáhnou proud investic. Evropská komise ve svých dokumentech implicitně akcentuje jeden ze základních principů vyspělé tržní ekonomiky, který lze vyjádřit tvrzením, že *existuje přímá závislost míry ochoty k investování do transformačních procesů organizace na míře efektivnosti zužitkování těchto investic v jejím výstupním produktu*.

Poukazování Vašeho týmu na *neznalost* či dokonce *alibismus* a *snahu evropských institucí vyhýbat se kontroverzním tématům*, podobně jako naznačovaná neserióznost východisek k formulaci výše citovaných výzev k reformám vysokoškolského vzdělávání jsou pro odbornou debatu nemístně emocionálně podbarveny na úkor věcné, analýzou příčinně následných souvislostí podložené argumentace. Moderní západní univerzity jsou produkčními organizacemi s vyspělými výukovými a vědeckovýzkumnými technologiemi a se systémem řízení umožňujícím korigovat kvalitu produktů podle požadavků trhu. Takové organizace rozhodně neočekávají od evropských institucí odpověď na otázku: „How to bring our universities to the peak of their potential not to leave some behind?“ Jejich managementy si velmi dobře uvědomují, že k tomu, aby mohly očekávat větší příliv peněz, včetně investičních, potřebují změnit doposud používané techniky a technologie svého fungování, aby jejich produkty obstály v zostřené konkurenci na globálních trzích vzdělávacích produktů. Platí zde tatáž logika jako *kdekoliv ve svobodné, vyspělé tržní ekonomice a platí zde právě i Barrův výrok*, kterému v monografii nebyla věnována náležitá pozornost – *nejprve se musí začít produkovat konkurenceschopná kvalita a poté lze očekávat zvýšený příliv investic ze soukromých zdrojů*. Ani univerzity, ani soukromí investoři nebudou čekat na to, až jim bruselští úředníci předepíší „konzistentní návrh na změnu modelu financování vysokého školství“ (SČ 4/2006, s. 788), kterého se autorský tým dožaduje. *Západní univerzity až nyní řeší problém, který již vyřešily moderní podniky současnosti, když v zájmu přežití byly nuceny provést nikoliv do té doby postačující reengineering hlavních podnikových činností, ale nahradit více než dvě století fungující paradigma organizace a řízení výroby zcela novým konceptem procesního řízení*. Potvrzuje se obecně známá teze o dynamice v procesech vědeckotechnických revolucí a o určujícím vlivu výroby na společenský rozvoj, což je velmi výstižně popsáno v pracích T. S. Kuhna (viz např. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoy-menih, 1997). Tato logika je samozřejmě akcentována v duchu dokumentů evropských institucí. Pokud by se jim mělo vůbec něco smysluplného vytýkat, snad pouze to, že ve svých dokumentech nevzaly v úvahu, že v Čechách se díky provedené „demokratizaci“ veřejných vysokých škol staly z těchto organizací mnohdy skanzeny praktik let dávno minulých, kde nefungují poměry běžné na univerzitách vyspělých demokracií. Pak ovšem vyvstává problém, jak se vypořádat s otázkou po smyslu nejen řešení, ale po zadávání takových témat, jako je investiční financování vysokoškolského studia u nás.

Závěr

Autorský tým publikace *České vysoké školství na křižovatce* i v reakci na recenzi potvrzuje, že z jeho práce vyvstává otázka zvládnutí postupů, standardních pro řešení složitých úloh systémové analýzy. Svědčí o tom i neujasněnost podstaty i významu zásadních pojmů, jako jsou například *systém* nebo *model* a jejich vzájemných relací. Zvláště je to patrné z reakce kolegyně Simonové, kde se vedle mylné interpretace *modelu* a *prvků vysokoškolského systému* projevuje i neznalost základních kauzalit v makroekonomii. Autorský tým při volbě metod a postupů řešení nevzal v úvahu ani „návodů“ doporučené známými personami v základních sociologických publikacích, jako jsou kupříkladu A. Giddens (viz např. *Sociology*. 4th edition. Cambridge: Polity Press 2001, str. 642) nebo J. W. van der Zanden (*Sociology*. New York: McGraw-Hill 1990, str. 19). Náznaky podceňování kompetentnosti naší odborné veřejnosti, které se projevují v monografii i v reakcích na recenzi, nejsou na místě. Autoři publikace zamlžili reálný stav našich veřejných vysokých škol a odvedli pozornost od potřebných reforem. Jakékoliv změny v jejich financování bez razantních reforem stávajícího a legislativně podepřeného systému jejich fungování mohou přinést nejen nežádoucí sociální dopady, ale mohou způsobit další a mnohem výraznější zaostávání našich univerzit i za současným evropským standardem. Každé přirovnání je problematické. Nicméně očekávání, že změny systému *vysokoškolského vzdělávání dosáhneme cestou reformy jeho financování*, jak bylo vloženo do nadpisu repliky kolegyně Simonovou, je stejně beznadějně jako očekávání, že *změnou financování systému péče o seniory dojde k posílení personálních zdrojů naší atletické reprezentace*.

Rudolf Pomazal*

Čekání na „bazický model“

Není jednoduché najít odpověď na otázku, proč by podle Rudolfa Pomazala měla umírat naděje na vzájemné pochopení obou stran diskuse. Když v kontextu vysokoškolského vzdělání říká, že „o konkurenceschopnosti produktu, ať již jde o výrobek nebo službu, se nerozhoduje nikde jinde než v transformačních procesech organizace, která tento produkt uvádí na trh“ (SČ 5/2006, s. 1023), vyslovuje to, v čem se obě strany určitě shodnou.

Teprve po úporném hledání v textu najdeme pasáž, ze které je zřejmé, proč je Rudolf Pomazal tak nespokojen. Přečtěme si (a dešifrujme), co říká, když se ptá,

* Kontaktní adresa: doc. Ing. Rudolf Pomazal, CSc., ředitel Ústavu informatiky a statistiky, Fakulta managementu a ekonomiky, Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, náměstí T. G. Masaryka 1279, 760 01 Zlín, e-mail: pomazal@fame.utb.cz.

„jak reálně ovlivnit konkurenceschopnost vysokoškolského vzdělávání“: „Takovým východiskem je model – lze jej označit jako *bazický* –, který vznikne superpozicí modelu transformačních procesů fakulty a modelu organizace a řízení hlavních procesů fakulty. Pouze s využitím takto konstruovaného modelu a pouze na této úrovni analýzy je možné kvalifikovaně a odpovědně formulovat závěry o tom, jak účelně jsou využívány zdroje státního rozpočtu plynoucí do rozpočtu fakulty a následně nastolit problém, zda a nakolik efektivní je nějaký jiný systém financování fakulty. Na základě této analýzy je možné pokročit k systémové agregaci těchto bazických modelů do úrovně modelu systému vysokoškolského vzdělávání, který umožní analýzu kauzalit mezi konkurenceschopností vysokoškolského vzdělávání a řízením transformačních procesů na fakultách českých veřejných vysokých škol včetně vlivu způsobů a intenzity jejich financování. Jedině s využitím tohoto typu modelu je možné kvalifikovaně a odpovědně formulovat odpověď na otázku, nakolik jsou peníze plynoucí do transformačního procesu fakulty užity efektivně, jinými slovy, jaká je efektivnost vysokoškolského vzdělávání na té které fakultě.“ (SČ 5/2006, s. 1024 n.; zvyraznění R.V.)

A šídlo je z pytle venku. Tak toto musí prokázat „vysoké školy, jestliže hodlají vstoupit do tržního prostředí znalostní ekonomiky“! Autor citovaných vět nám sděluje, že až bude přijat nějaký (jeho?) „bazický model“ vzniklý „superpozicí“ jiných modelů, až tento model odpoví na to, jak jsou státní peníze efektivně využívány, pak můžeme uvažovat o vytvoření podmínek pro promítnutí prvků tržního prostředí do hodnocení efektivnosti vysokých škol. To se ale jím zmiňovaný Baťa v hrobě obrací a jím citované autority z podnikového managementu (Veber, Pitra, Vodáček, Truneček) nevycházejí z údivu. Každý normální model transformačního procesu musí nejdříve vycházet z tržního ocenění výsledků produkce a pak teprve může vyhodnotit efektivnost jednotlivých prvků transformace. Bez promítnutí tržních ocenění výstupů (což je právě projevem faktu konkurence), nelze o efektivnosti procesů transformace vstupů ve výstupy hovořit. Pokud by Baťův model nevycházel z tržních ocenění produkce, šily by se u něj dodnes dřeváky, či spíše by už dávno zkrachoval.

A tak paradoxně – svým sněním o „bazickém modelu“ – se Rudolf Pomazal stává apologetem všech, co nechtějí v oblasti vysokého školství nic měnit. Zejména ve smyslu konkurenceschopnosti, která se citelně projevuje na globálních profesních trzích. „Čekejte a nic nedělejte, dokud nebudete mít můj bazický model“ – doporučuje jim. A oni budou rádi čekat, protože vědí, že bez toho, aby o konkurenceschopnosti rozhodovalo tržní prostředí, v daném případě profesními trhy oceňovaná uplatnitelnost absolventů, žádný takový model nikdo nesestaví. Skvělé souznění duší.

*Radim Valenčík, člen autorského týmu monografie**

* Kontaktní adresa: doc. Ing. Radim Valenčík, CSc., vedoucí katedry ekonomie a mezinárodních vztahů, Vysoká škola finanční a správní, o.p.s., Estonská 500, 101 00 Praha 10, e-mail: radim.valencik@cbox.cz.

Centrální plánování nezachrání naše vysoké školství, byť by se tvářilo „sebesystémověji“

Model, systém, transformační procesy, to jsou zaklínadla, kterými Rudolf Pomazal zastírá nejasnost směru, jakým by se chtěl při reformování českého vysokého školství vydat. Jeho cesta je teoretizováním, ve kterém je řečeno zřejmé A (naše vysoké školství se musí stát konkurenceschopné), ale nevyřešeno zůstává B (jak toho dosáhnout). Mávat chvályhodnými cíli totiž jednoho nic nestojí. Přístup, který vydává za jediné možné řešení, zakládá na chybné aplikaci tržních ekonomických pravidel do státního sektoru, kde neplatí. V systému českého vysokého školství bohužel nefungují zákonitosti produkční firmy. Nelze očekávat, že stát v roli „vlastníka“ vysokých škol a akademičtí hodnostáři v roli manažerů jsou vždy motivováni či stimulováni k potřebným kvalitativním změnám.

Jaké je tedy jádro sporu, od kterého se celá debata odvíjí? Kolega Pomazal by chtěl celý proces transformace vysokého školství uskutečnit pomocí sáhodlouhého vytváření modelů, které sestaví, zanalyzuje a zhodnotí jakýsi „výbor moudrých“ (kdo ho má tvořit, to bůh sud). Ten zároveň rozhodne o případné potřebě a povaze změn ve vysokém školství. V chápání našeho autorského týmu mají o změnách v transformačních procesech rozhodovat ti, o jejichž zájem se jedná: vedle poskytovatelů vzdělání především studenti a zaměstnavatelé. Zatímco kolega Pomazal se domnívá, že centrální autority naplánují, jakým směrem se má terciární sektor ubírat, my tvrdíme, že díky vnesení tržních principů dojde ke střetu nabídky a poptávky, který rozhodnutí centrálních autorit pružněji a transparentněji nahradí. Kdo je totiž natolik moudrý, kompetentní a neúplatný, aby dokázal rozhodnout, který model je nejlepší? A tento model pak bude školám nařízen shůry jako povinný? Kde to jsme, v dobách plánování reálného socialismu?

Logice jeho výkladu příliš nepomohou ani úvahy o tom, že proces analýzy a transformace českého vysokého školství musí začít nalezením bazických modelů transformačních a řídicích procesů, které po superpozici ukáží, jaká je zde kvalita vzdělávání a efektivnost využití financí (ptám se: podle jakých kritérií bude kvalita a efektivita zhodnocena?). Poté někdo (kdo bude ten vyvolený?) rozhodne, zda jsou tyto procesy dostatečně efektivním využitím veřejných financí (což se stanoví jak?), a zda se tedy má vůbec něco, např. financování, měnit. Může ještě někdo po 40 letech socialistického experimentu očekávat, že ti, kteří nejsou pod kontrolou a tlakem racionálně a efektivně jednajícího vlastníka nebo uživatele systému, provedou kroky, které nejsou v jejich vlastním zájmu? Z toho nás minulost snad již vyléčila. Odpovědnost „neslí“ i ředitelé státních firem, kteří vedli své podniky (často) od deseti k pěti. Je-li si kolega Pomazal vědom rysů centrálně řízeného hospodářství v českém vysokém školství zděděných po předlistopadovém režimu a jejich negativních dopadů na současnou situaci, měl by se vyvarovat aplikace těchto rysů do jeho transformace.

Naše debata se tedy stále točí okolo jediného – jak dále zvýšit konkurenceschopnost české ekonomiky, která snad nezávisí více na ničem jiném než na rozvi-

nutosti vzdělávacího systému, zejména na jeho terciárním stupni. Kolega Pomazal píše, že za tímto účelem je nutné provést složitou systémovou analýzu transformačních procesů jednotlivých fakult, jim odpovídající bazické modely pak agregovat a teprve na základě tohoto všeho jim přidělovat finance. Tvrdí, že nejprve se musí začít produkovat konkurenceschopná kvalita a až poté se může zvýšit příliv investic ze soukromých zdrojů. S odkazem na reakci kolegy Valenčíka o tom, že bez tržního ocenění výsledků produkce není možné hodnotit transformační procesy, se ptám – kdo podle kolegy Pomazala rozhodne, že reformované transformační procesy jsou vhodně nastavené a vedou ke kvalitnímu vzdělání, když ne právě sami absolventi vysokých škol a jejich zaměstnavatelé? Proč nenahradit zdoluhavé čekání na bazický model okamžitým spolupůsobením tržních principů? Jaký časový horizont by kolega Pomazal potřeboval k tomu, aby se ukázalo, že kýmsi posvěcený model povede k něčemu konkurenceschopnému? Co kdybychom opustili plánování z úrovně funkcionářů škol a ministerstev a nechali rozhodovat spotřebitele a působit efektivitu soukromého kapitálu?

Výtka kolegy Pomazala ohledně mé údajné neznalosti makroekonomických kauzalit, poté co jsem uvedla, že stimulem k růstu konkurenceschopnosti vzdělávacích produktů by mohla být právě změna financování terciárního vzdělávání, mě překvapuje. Nejenže uváděná kauzalita platí, ale sám, patrně z nepozornosti, zaměnil makroekonomii s mikroekonomií.

Kolega Pomazal nám vyčítá dokonce i nedostatek sociologické erudice. Pokud by si však vzal skutečně k srdci to, co se dozvěděl v učebnici Anthonyho Giddense *Sociologie*, na kterou odkazuje, pak by nemohl napsat, že na základě sociologického výzkumu nelze vyvodit relevantní závěry pro podporu jakýchkoliv žádoucích reforem vysokého školství. Spíše než podceňovat sociologickou disciplínu tvrzením, že její výzkum je pro řešení daného problému samoučelný a nepotřebný, by svou pozornost měl zaměřit na problematiku zkoumání sociálních jevů jako takových. Zjistil by totiž, že ani jím s takovou jistotou propagovaná systémová teorie není v sociologii všeobecně přijímána, a to bez výhrad ani jím citovaným A. Giddensem. Pokud by totiž četl jeho knihu dále, ihned v následující kapitole by se dozvěděl, že na sociální jevy nelze slepě aplikovat jakoukoli „technicistní teorii“ z oboru exaktních věd, byť se jmenuje třeba systémová. Ve společnosti totiž nelze spoléhat na všeobecně platné zákony, ale maximálně na pravidla sociálního jednání.

V této souvislosti lze Rudolfa Pomazala odkázat na diskusi mezi interpretativní a objektivistickou sociologií. Dodnes proti sobě stojí systémoví sociologové, kteří se v návaznosti na strukturní funkcionalismus T. Parsonse snaží v realitě nacházet systémy (zejm. N. Luhmann, na úrovni organizace pak Ch. I. Barnard, v posledních letech J. Alexander či R. Münch) a zastánci sociologie fenomenologické, dramaturgické, etnometodologické, symbolického interakcionismu či vůbec celé sociologie postmoderní (Z. Bauman, J. Habermas, J. F. Lyotard atd.). Je třeba mít stále na paměti, že přemýšlením o věcech do nich vnášíme svůj systém a nacházíme pak takový, který jsme do něj sami vložili. Systémový přístup plní jen heuristickou funkci a modely jsou díky arbitrárnímu výběru prvků ze společenské reality pouze přibliž-

ným zobrazením sociálních jevů. Někdo by proto mohl dokonce namítnout, že *sen-su stricto* se již pak vůbec nejedná o systém...

Skončím parafrází výroku kolegy Pomazala o vztahu financování péče o seniory a stavu naší atletické reprezentace. Je sice pravda, že změnou systému financování péče o seniory nerozšíříme naši atletickou reprezentaci. Velmi pravděpodobně však seniorům zlepšíme kvalitu péče ve stáří. Analogii k vysokému školství ponechávám na čtenáři.

*Natalie Simonová, editorka monografie České vysoké školství na křižovatce**

Doslov recenzenta

Již starověcí filozofové vnímali, jak je nebezpečné, aby se nějaké teze staly úzkostlivě strženým hájemstvím vyvolených jedinců. Pochopili, že je to rychlá cesta ke krizím a úpadku všeho druhu. Aristoteles proto svojí *kvestií*, tedy otázkou k diskuzi problematizující nějaké tvrzení, položil základy Nikomachovy etiky hledání pravdy. Jejím základním axiomem bylo dodržování schématu *teze – antiteze – syntéza*, které je stále vysoce aktuální.

Reakce autorského týmu na moji *recenzi* publikace „České vysoké školy na křižovatce“ budí rozpaky. Mnou nastolené teze, byť silně sešněrované formátem recenze, na jejich straně generují spíše psychoanalýzu mé osobnosti než racionální antiteze. Nekritické lpění na výlučnosti jejich pravdy paralyzuje věcnou diskuzi. Emoce, desinterpretace mých výroků a pomýlené chápání odborné terminologie, které dominují textům tvůrců recenzované publikace, nedávají naději na nějakou *syntézu*. Za velmi znepokojivé považuji to, že názory P. Matějů a dalších členů jeho týmu prezentované v publikaci „České vysoké školství na křižovatce“ se staly základem vládní politiky v oblasti vysokých škol. Myslím, že si český daňový poplatník zaslouží, aby se s jeho penězi zacházelo s nejvyšší odbornou kompetencí a hlavně pak odpovědností.

Pokud mají členové autorského týmu zájem o koncept takové reformy, která může zásadním způsobem zreformovat naše vysoké školy a učinit z nich konkurenceschopné instituce, pak jsou srdečně zváni. Na Univerzitě Tomáše Bati ve Zlíně je takový projekt zpracován a od minulého akademického roku se postupně realizuje. Velmi uvítám i neformální pomoc, která by nám umožnila tento projekt realizovat pod záštitou MŠMT.

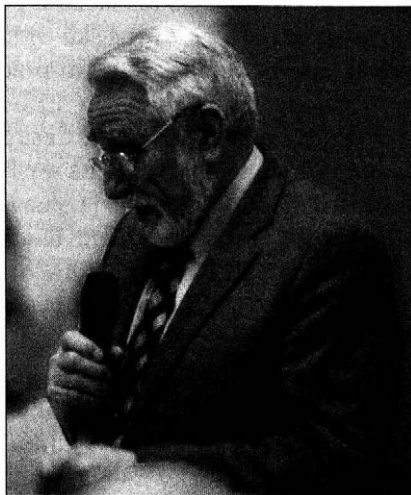
Rudolf Pomazal

* Kontaktní adresa: PhDr. Natalie Simonová, Sociologický ústav AV ČR, oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: natalie.simonova@soc.cas.cz.

Oto Sedláček – 75letý

Životní výročí zastihlo Otu Sedláčka v plném zdraví a vynikající životní formě. V českých krajích je i dnes znám jako starosta obce Vražkov, který bez průtahů zlikvidoval „divoké“ skládky odpadů, zlepšil životní, zejména hygienické prostředí obce a je iniciativní v návrzích (veřejně prospěšné práce atd.) krajského a republikového rozsahu.

Před 40 lety ekonom Horálek a sociolog Sedláček začali svou první spolupráci i odborné spory, které trvají dodnes. Normalizace znamenala pro nás oba propuštění z renomovaných ústavů Československé akademie věd, zákazy publikační, pedagogické a jakékoliv veřejné činnosti. Horálek se uchytil na smlouvy pro Československý výzkumný ústav práce v Bratislavě, Sedláček ve výcvikovém centru Tušimických elektráren. V tomto prostředí a s pocitem

© archiv Sociologického ústavu AV ČR

PhDr. Oto Sedláček, CSc.

„my jim to ukážeme“ jsme – „sociolog práce“ a „ekonom práce“ – většinou anonymně stvořili celou řadu socio-ekonomických výzkumů. Jedna z analýz přesáhla hranice státu, v pondělí byla zakázána a uložena do trezorů KV KSČ v Ústí nad Labem jako kontrarevoluční návod, v pátek ji začala předčítat stanice Svobodná Evropa. Poznatky z našich společných terénních výzkumů a analýz, stejně jako představy, co uděláme, až normalizace zmizí a budeme žít v normální demokratické zemi, jsme po listopadu 1989 mohli bohatě využít. Horálek se stal ministrem práce a sociálních věcí, Sedláček prvním náměstkem ministra. Horálek vytvářel instituce trhu práce a novou politiku zaměstnanosti, Sedláček zakládal novou sociální politiku a její institucionální strukturu. Dřeli jsme 16 hodin denně (v rozporu s našimi „vědeckými“ poznatky o optimální délce pracovní doby), Sedláček obsazoval objekty uvolněné po odchodu sovětské armády pro sociální účely a na vlastní odpovědnost dělal rychlé kroky (zálohy dávek pro oběti komunistického režimu atd., atd.), které by dnes trvaly roky. Sedláček se nejvíce ze všech zasloužil o převoz dětí našich krajanů z válečného Daruvaru do naší péče. Sedláček již v roce 1992 vypracoval koncepci důchodového zabezpečení – některé z tehdejších návrhů se dnes, po 15 letech, objevují v připravované reformě důchodového systému. Výčet úspěchů Oty Sedláčka, které pokračují dodnes, by přesáhl rozsah této vzpomínky.

Milý Oto,

je stále co dělat, je dobré víno, které jsme ještě nevypili, tak ať nám dá Bůh hodně let a sil, abychom to vše ještě s naším optimismem a vtipem zvládli.

Milan Horálek

Mé přátelství s dr. Otou Sedláčkem

V 60. letech se mnoho mladých japonských sociologů nechalo ovlivnit marxistickou teorií, podle níž bylo na sociální podmínky a organizaci práce v kapitalistické společnosti třeba nahlížet z hlediska třídního konfliktu. Ve svých mladých letech jsem se zabýval empirickým výzkumem pracovních vztahů a velmi mne zajímalo, jak vypadají v socialistické společnosti, v níž by třídní konflikt již neměl existovat. Z tohoto důvodu jsem se rozhodl navštívit Československo, abych mohl zkoumat poměry na pracovištích v socialismu přímo na místě. V roce 1967 jsem přijel do Prahy, kde jsem se zúčastnil letní školy českého jazyka a kultury a navázal kontakty se Sociologickým ústavem ČSAV, jehož ředitelem tehdy byl prof. Miloš Kaláb. Právě on mne seznámil s dr. Otou Sedláčkem a dr. Dragoslavem Slejškou, v jejichž oddělení jsem v roce 1969 strávil půl roku studiem jejich výzkumů účasti dělníků na řízení podniků.

Sociologický ústav byl však v roce 1970 během procesu normalizace reorganizován a Oto Sedláček i Dragoslav Slejška byli z Akademie věd propuštěni. Nové zaměstnání našli v Domě techniky Pardubice, v jehož pražské pobočce s velkým nasazením pokračovali ve výzkumu na poli sociologie práce. Oto Sedláček se stal vedoucím této pobočky a v dubnu 1975 mě přijal na roční stáž během mého sabatikálu na domovské univerzitě v Japonsku. V souvislosti s tímto pobytem mu jsem zavázán přinejmenším z pěti následujících důvodů:

Zaprvé, stáž na svém pracovišti v Československu mi zařídil ve velmi obtížném normalizačním období. Ani později se i přes napjatou politickou situaci neváhal setkávat a diskutovat s japonskými sociology, kteří navštívili Prahu, a sehrál důležitou úlohu při navazování kontaktů mezi japonskou a českou sociologií.

Zadruhé, Oto Sedláček s velkou obětavostí udržoval tradici české sociologie práce pocházející z období první republiky a vydával časopis *Analýza*, v němž vycházely výsledky empirických badání. Vždy přede mnou zdůrazňoval, jak je důležitý empirický výzkum nezatížený teoretickými a zejména ideologickými předsudky. V tomto ohledu jsem se od něj mnohému naučil.

Zatřetí, Oto požádal své kolegy na pracovišti, aby se mnou mluvili pouze česky, a tím mi poskytl mnoho příležitostí k nácvičce české konverzace. Díky němu se tak nesmírně zlepšila má znalost češtiny.

Začtvrté, měl jsem velmi rád jeho společnost. Často mne zval do hospody na pivo a bavili jsme se nejen o společnosti a práci, ale také o českých dějinách a kultuře. Dozvěděl jsem se od něj mnoho nového o českých zemích obecně.

Zapáté, v době svého pobytu v Československu jsem jezdil velmi starou škodovkou, která bývala vinou mého špatného řízení často porouchaná. Oto byl výborný učitel jízdy a někdy mi dokonce moji škodovku opravoval. Díky němu tak dnes jezdím autem po Evropě bez jakýchkoli problémů.

Později Oto přešel do výcvikového střediska ČEZ, ale naše profesní a osobní vztahy pokračovaly. V polovině 80. let jsme společně pracovali na mezinárodním komparativním výzkumu života zaměstnanců českých, maďarských a japonských

elektráren. Po pádu komunistického režimu se Oto Sedláček stal náměstkem ministra práce a sociálních věcí a posléze ředitelem Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí. Naše spolupráce však stále pokračovala, například v polovině 90. let jsme se oba podíleli na výzkumném projektu Japonského ústavu pro výzkum práce.

Díky Otovi Sedláčkovi v Japonsku vyšlo několik studií o české společnosti a pracovních vztazích v České republice, jako kupříkladu *Socialism in Everyday Life* (1977), *Socialism at the Workplace* (1983), *Labor Relations in the Czech and the Slovak Republics* (1999) a *Employment and Labor in the Czech Republic of the Transition Period* (2004).¹ Bez Otovy pomoci by tyto publikace nikdy nevznikly.

Dr. Oto Sedláček je o něco málo starší než já, ale stále srší aktivitou. Několikrát navštívil Japonsko (poprvé koncem 70. let) a nedávno připravil a uskutečnil projekt výměnných pobytů mezi Roudnicí nad Labem a japonským městem Gotemba. Oto je nejen sociolog, ale již také japanolog. Každoročně v Roudnici pořádá přednášky o Japonsku. Jeho aktivity i znalost Japonska přesahují oblast čistě sociologického zájmu.

Otovi přeji do dalšího života všechno nejlepší a dobré zdraví. Očekávám od něj, že se bude i nadále věnovat vědecké práci, místní samosprávě a česko-japonským vztahům. Jsem nesmírně rád, že mohu spolu s ním letos slavit jeho 75. narozeniny a napřesrok 40. výročí našeho přátelství.

Akihiro Ishikawa

¹ Akihiro Ishikawa. *Socialism in Everyday Life*. Tokio: Aoki-shoten 1977; Akihiro Ishikawa. *Socialism at the Workplace*. Tokio: Aoki-shoten 1983; Akihiro Ishikawa (ed.). *Labor Relations in the Czech and the Slovak Republics*. Tokio: Japan Institute of Labor 1999; Akihiro Ishikawa (ed.). *Employment and Labor in the Czech Republic of the Transition Period*. Tokio: Chuo University Press 2004.

SLON slaví 15 let svého nakladatelského života

15 let **SLON** 1991

Autoři SLONa a jejich knihy

Jan Keller: Úvod do sociologie (pět vydání) • Dvanáct omylů sociologie • Sociologie byrokracie a organizace • Sociologie a ekologie • Naše cesta do prvoroh • Vzestup a pád středních vrstev • **Soumrak sociálního státu** • **Dějiny klasické sociologie**

Soumrak sociálního státu

Kniha je kritickým pojednáním o dnešní situaci sociálního státu a o jeho perspektivách v prostředí globalizované ekonomiky. *dotisk 1. vydání, 159 stran, cena 199 Kč*

Dějiny klasické sociologie

Kniha podává výklad dějin sociologického myšlení s přihlédnutím k proměnám, jimiž prochází moderní společnost v dnešní době. *druhé vydání, váz., 529 stran, cena 390 Kč*

Martin Potůček: Sociální politika • Nejen trh • Křížovky české sociální reformy • Jak jsme na tom. A co dál? • **Veřejná politika** • Manuál prognostických metod

Veřejná politika

Tato publikace je první učebnicí veřejné politiky, vydanou v českém jazyce. Nabízí ucelený soubor poznatků o tomto novém, dynamicky se vyvíjejícím a průřezovém vědním oboru. *396 stran, cena 290 Kč*

Jiří Příbáň: Sociologie práva • Hranice práva a tolerance • Disidenti práva • **Jací můžeme být?**

Jací můžeme být? Podoby demokracie a identity v multikulturní situaci

Tato kniha je souborem kritických reflexí na téma multikulturalismu, který autor chápe jako společenský fakt, nikoli normu, do níž bychom měli vtěsnat naši morálku a politické chování. *115 stran, cena 159 Kč*

Zygmunt Bauman: Úvahy o postmoderní době • **Myslet sociologicky (přepřacované vydání, spoluautor Tim May)** • Modernita a holocaust

Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie

Kniha je netradiční učebnicí, v níž se autoři věnují různým stránkám všedního života, dilematům a volbám, s nimiž se vyrovnáváme, přičemž nemáme ani čas, ani příležitost je do hloubky promyslet. *váz., 239 stran, cena 259 Kč*

Ivo Možný: Proč tak snadno... • Sociologie rodiny • **Rodina a společnost**

Rodina a společnost

Kniha přináší úvod do sociologického pohledu na rodinu. Čtenář v ní nalezne přehled o vývoji teoretického uvažování o rodině od jeho počátků v 19. století, přes stále inspirující velké teorie z poloviny minulého století až po nové, často převratné vidění rodiny a jejího otřeseného postavení na konci moderního věku. *312 stran, cena 275 Kč*

Erazim Kohák: Průvodce po demokracii • **Zelená svatozář** • Svoboda, svědomí, soužití

Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky

Autor provádí čtenáře současnou diskusí o ekologické etice a představami o přírodě a její hodnotě. V knize čtenáři naleznou i přehled různých strategií ekologického aktivismu. Doplněno fotografiemi z archivu autora. *dotisk 2. (přepřacovaného) vydání, 212 stran, cena 169 Kč*

Bohuslav Blažek: Tváří v tvář obrazovce • Venkov – města – média • **Zvrácená pyramida (s Jiřinou Olmrovou)**

Zvrácená pyramida. Sociálně-ekologické studie konfliktu mezi pyramidovým schématem a občanskou společností

Již devátá společná kniha sociálního ekologa Bohuslava Blažka a psycholožky Jiřiny Olmrové opět vstupuje na pole u nás takřka nedotčeného problematického tématu a zároveň přichází s původními metodami. Autoři se zaměřili na genezi, současnost i budoucnost obchodování založeného na pyramidovém schématu, na které navazuje multi-level marketing (MLM). *191 stran, cena 260 Kč*

Knihy lze objednat na adrese:
SLON Jilská 1, 110 00 Praha 1
Tel. a fax: 222 220 025
e-mail: redakce@slon-knihy.cz
Informace o dosud vydaných i připravovaných knihách:
www.slon-knihy.cz

Miloslav Petrussek septuagenarius

Velký vědec, velká osobnost, velký přítel – přesně to pro mne a pro ostatní polské sociologů znamená jméno Miloslava Petruska. Vždy byl s námi, osobně nebo duchem, ve chvílích radosti stejně jako v dobách nejtěžších, sdílel s námi naše zármutky i naděje, úspěchy i selhání, vítězství i porážky. Vždy byl ochoten poskytnout svou pomoc, moudrost a inspiraci: pro to, pokud vůbec pro něco, máme přátele a kvůli tomu je milujeme...

Pro mne Miloslav představuje to nejlepší, co může sociolog ideálně nabídnout druhým lidem, když se věrně drží svého povolání. Kéž bychom také my mohli být aspoň trochu takoví jako on... Toto přeji jemu (a také sobě) k jeho kulatému výročí.

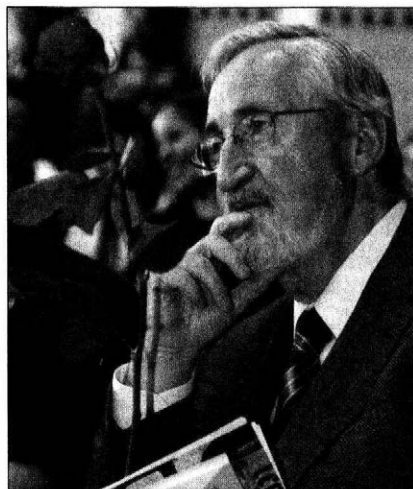
Zygmunt Bauman

V říjnu 2006 oslavil sedmdesáté narozeniny přední český (ale doplníme také moravský a inklinací i intenzitou svých kontaktů se slovenskými kolegy rovněž československý) sociolog, neúnavný činitel akademického života a výjimečný pedagog Miloslav Petrussek. K jubileu této výrazné a inspirující osobnosti SČ shromáždil blahopřejné, vzpomínkové i reflektující texty od celé řady zahraničních i domácích autorů. Gratulace Pavla Machonina je současně velmi osobní, jak odpovídá zvolenému žánru, i bohatá na informace, jimiž v základních rysech přibližuje oslavencův „životní příběh“. Autor druhého českého příspěvku Jiří Buriánek si klade za úkol postarat se o to, aby nezůstala opomenuta mimořádná kvalita a dlouhodobá resonance Petruskova učitelského působení, v českých podmínkách stejně vzácného jako blahodárného.

Mezi zahraničními přispěvateli jsou zastoupeni hned tři polští sociologové a filosofové: myslitel světového věhlasu Zygmunt Bauman, profesorka filosofie na Univerzitě Marie Curie-Skłodowské v Lublinu Jadwiga Mizińska a docent sociologie z Varšavské univerzity Jaroslav Kilijs. (Česko-)slovenskou dimenzi celoživotního působení Miloslava Petruska ilustruje vlastními vzpomínkami a úvahou o přínosu, jaký pro něj měly blízké kontakty s jubilantem, slovenský sociolog Martin Bútora. O méně známé česko-ruské stránce oslavencových příslovečně mnohostranných aktivit vypovídá ruský sociolog působící na Univerzitě přátelství národů v Moskvě Nikolaj Petrovič Narbut.

Čerstvému sedmdesátníkovi Miloslavu Petruskovi přejeme mnoho dalších let vědecké, publikační, a nakolik to ty dvě předchozí dovolí, i pedagogické činnosti, čtenářům pak zajímavé čtení.

MS

© archiv Michala Kotíka

prof. PhDr. Miloslav Petrussek, CSc.

Miloslavu Petruskovi k 70. narozeninám

Milý Milane,

především Tě vítám do klubu stařešinů české sociologie, a to s plným vědomím, že vy sedmdesátníci, tedy ti mladší mezi námi, v jistém smyslu teprve začínáte vrcholnou etapu své vědecké činnosti – etapu shrnování poznatků, zobecňování a úvah o společenském poslání a budoucích cestách vývoje našeho oboru. Přeju Ti v této životní etapě mnoho zdraví a fyzických a duševních sil a těším se spolu s ostatními na Tvou novou knihu o společnostech pozdní doby i na další plody Tvého vždy originálního přemýšlení o lidech a společnosti.

V šedesátých letech minulého století, kdy se československá a česká sociologie začínala probouzet k novému životu, trpěla velká část její pražské větve tradičním empirismem. Část sociologů se snažila jej kompenzovat příklonem k jednostranné marxistické teorii, byť poněkud inovované podněty tzv. revizionistického proudu. A právě v této chvíli se shodou okolností dostalo Praze velké posily z mojí rodné Moravy – na centrálně významná pracoviště přišli sociologové vychovaní univerzitami v Brně a Olomouci v duchu tradice samostatného teoretického myšlení J. L. Fischera a I. A. Bláhy. Patřil k nim již zkušený teoretik Zdeněk Strmiska, který pomáhal navázat spojení s profesorem Fischerem, současně s ním Ty jako představitel mladší generace, a krátce po Tobě na přímé doporučení Fischerovo ještě o něco mladší Josef Alan. Všichni tři jste vnesli do pražského prostředí v té době nevšední informovanost a sečtělост v americké a evropské sociologii padesátých a šedesátých let (u Strmisky speciálně francouzské, v Tvém případě průkopnické sociologie polské) i odhodlání dále své poznatky šířit a dát je k dispozici i dalšímu rozvoji empirického výzkumu československé společnosti. Není náhodou, že definitivní projekt Malého sociologického slovníku z roku 1970 vypracovala trojice J. L. Fischer, Z. Strmiska a M. Petrusek a že Tvůj podpis nalezneme pod nejedním jeho heslem. Myslím, že bez Tvé mimořádné aktivity by tento první společný doklad obnovené existence české sociologie nebyl v těžkých podmínkách počátku normalizace vůbec vznikl. (Připomínám v této souvislosti, že ses jako vedoucí redakční rady i autor mnohých hesel významně podílel i na přípravě a vydání Velkého sociologického slovníku z roku 1996.)

Zdeněk Strmiska i Ty jste se s ještě dalšími kolegy podíleli na přípravě hranské konference v roce 1964 o sociální struktuře socialistické společnosti s výmluvným podtitulem „Sociologické problémy soudobé československé společnosti“. A je příznačné, že Strmiska přednesl příspěvek a ve sborníku z konference psal o velkých nemarxistických makrostrukturálních teoriích, zatímco Ty ses s ním podílel na příspěvku o teorii sociálních skupin a ve své stati ses věnoval problematice formální organizace a neformální struktury průmyslového podniku. Když ses v ediční práci soustředil na zprvu u nás ještě méně známé dílo Homansovo, bylo jasné, že do marxistům blízkého proudu zkoumání společenské makrostruktury vnášíš výrazný korektiv – studium malých skupin a jejich neformálních aktivit v jejich začlenění do mezo- a makrostruktur. (Však to dalo hodně práce náležitě zdůvodnit, že so-

ciometrie není nic proti tvořivému pojetí marxismu.) Stal ses jedním z vůdčích duchů, připravujících výzkum sociální struktury a mobility z roku 1967, a to jak v obecné rovině, tak zejména – spolu s Bohumilem Jungmannem a Jaroslavem Kaprem – v přípravě tzv. malého šetření na desetinu souboru, věnovaného „subjektivním“ aspektům sociální struktury. Do knihy „Československá společnost“, shrnující základní poznatky z tohoto šetření, jsi pak napsal vynikající kapitolu o sociálních kontaktech a sociopreferenčních orientacích. Nikoho nemohlo překvapit, že jako téma kandidátské disertace sis zvolil sociometrii, jíž jsi věnoval i svou první knižní publikaci.

Řekl bych, že už v této počáteční etapě svého působení v české sociologii jsi zřetelně dal vědět o tom, jaké tři významné role v české sociologii Ti budou souzeny: *úloha znalce a šířitele poznatků světové sociologie, úloha novátora v badatelské činnosti české sociologie a konečně (zatím) pozorovatele existence a propagátora možných odlišných proudů*, doplňujících v té chvíli dominantní úsilí o empiricky založené poznání společenské makrostruktury. Podle mého názoru se v této zárodečné formě již tehdy začalo rozvíjet Tvé pojetí alternativní sociologie.

Svou živou letorou i přirozenou emocionalitou, pohybuující se přesně jako Tvé moravskoslovácké písňe od radostné a strhující euforie až po tesknou zádumčivost, i svou otevřeností k přátelským kontaktům jsi vnesl nový tón do neformálního života a lidských vztahů pražských sociologů a stal ses jedním z nejvěrnějších přátel těch z nás, které později – ostatně paralelně s Tebou – postihly normalizační rány sedmdesátých a osmdesátých let. Jednou jsem se na Tebe moc zlobil: když jsi utekl z našeho výzkumného týmu k pedagogické práci na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Teprve později jsem pochopil, že Tě víc než co jiného k tomuto odchodu tlačilo bytostné nutkání k pedagogické práci, které k již zmíněným rolím přidalo ještě jednu, totiž roli *jednoho z nejlepších našich sociologických pedagogů* po dobu několika desetiletí.

Z upřímného rozhořčení kultivovaného a přemýšlivého člověka ses spolu s Josefem Alanem rozhodl vstoupit do disentu a dát na vědomí účast aspoň jedné části domácí sociologie v aktivnímu odporu k nelidským poměrům normalizace. Dnes, hezkých pár let od té doby, kdy ses rozhodl k takovému činu, bych rád připomenul, že kromě politického aspektu – rozchodu s oficiální sociologií osmdesátých let i s režimem, kterému sloužila, a otevřeně deklarovaného příklonu k občanskému proudu disentu – měla Tvá aktivita ne zcela obvyklý další rozměr, který přesáhl její jistě významný přínos dobový. V samizdatové knize „Alternativa. Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti“, napsané v letech 1981–1986 jsi podrobil kritice jak oficiální O-sociologii, podléhající vládnoucí ideologii, tak tupě a samoučelně rozvíjenou – a vlastně také nepřímou sloužící – tzv. počítačovou S-sociologii. Proti těmto dvěma směrům jsi však nepostavil žádné jiné, Tobě blízké a podle Tvého názoru všeobecně platné paradigma. Ba v obnoveném vydání knihy v roce 1992 jsi prozíravě poznamenal, že ani s myšlenkovým impulsem postmodernismu, který o roli takového paradigmatu usiloval, nebude snadné si poradit, a zaznamenal jsi i sporné krajnosti a ambice sociologie interpretativní. Tvoje alternativní sociologie tedy

nebyla a není jednostranným příklonem k jednomu z mnoha možných paradigmat, směřů či škol soudobé sociologie: je odmítnutím sociologie služebné, ať už vůči mimovědeckým vlivům nebo vůči jakýmkoli apriorně stanoveným dílčím principům. Centrální ideou Tvé knihy je charakteristika alternativní sociologie jako vědy bytostně snášenlivé, otevřené a tolerantní. To vše podle mne znamená mimo jiné, že jakékoli paradigma, kterákoli teorie nebo obecná metodologie na jeho bázi vyvinutá, podléhá obecnému principu falzifikace. Pokud se opírá o principy apriorně jednostranné, musí v procesu poznání nakonec ustoupit tvrdému tlaku vyvíjející se společenské reality.

Odmítnutí jednoho paradigmatu, založeného na ideologii, je precedens, který se týká a bude týkat každého jiného paradigmatu založeného na ideologii a sloužícího jednostranným sociálním či politickým zájmům, nebo třeba „jen“ na jednom, zdánlivě neideologickém teoretickém či metodologickém dílčím principu.

I v období patnácti let tzv. postsocialistické transformace jsi základní hlediska, vyjádřená v „Alternativní sociologii“ dále rozvíjel ve svých studiích o teorii a metodě v sociologii i sociologických školách, směrech a paradigmatech. Kromě konstatování různorodé členitosti sociologie z nich vyplynulo, že dílčí a ne vždy až tak významné rozdíly v přístupu k sociologické materii nejsou a nemohou být na překážku výměně názorů, jejich vzájemnému doplňování i kritice, jakož i badatelské spolupráci, tedy tomu, co naší sociologii stále ještě tolik chybí. Současně jsi tatáž hlediska důsledně uplatňoval jednak ve svých dalších pracích, mj. v průkopnických studiích o sociologii umění a kultury, jednak ve své pozoruhodné činnosti ediční a popularizační. Kolik jen klasiků i (pro české sociology) relativně nových tváří jsi svými zasvěcenými a vždy objevnými úvody, doslovy, recenzemi a poznámkami uvedl z nových zorných úhlů do povědomí české sociologické veřejnosti! Schválně jsem pořídil jejich (jistě i tak neúplný) abecední seznam, dokumentující kvalitu i šíři Tvého záberu: H. Arendt, R. Aron, Z. Bauman, D. Bell, P. Bourdieu, É. Durkheim, A. Giddens, E. Chalupný, G. C. Homans, T. G. Masaryk, M. Mauss, R. K. Merton, T. Parsons, G. Simmel, T. Veblen. Nezapomeňme při tom, že jako jeden z mála českých sociologů patříš mezi znalce soudobé sociologie nejen české, ale i slovenské, polské a ruské, že i se sociology slovanských zemí na východ od nás jsi navázal pracovní i přátelské kontakty. A konečně jsi stejné principy prosazoval a hájil ve své činnosti společenské, především jako předseda Masarykovy sociologické společnosti, i v působení ve významných akademických funkcích zakladatele a děkana Fakulty sociálních věd a prorektora Univerzity Karlovy. Myslím, že Tvoje nejdůležitější úloha, úloha *hlasatele a podporovatele spojení vědecké principiálnosti s maximální otevřeností, snášenlivostí a tolerancí*, ve kterou přerostla Tvá mladistvá role bystrého pozorovatele odlišných proudů, je tou nejvýznamnější v Tvém životě a působení.

Jako sociolog Ti děkuji, žeš měl nejen dostatek intelektuální síly, ale také kuráže takové zásady vytyčit a realizovat v obou obdobích, ve kterých militantní hlasatelé jednostranných pravd usilovali o jejich nahrazení způsoby zcela opačnými. Já osobně si myslím, že základní příčinou, proč ses dokázal vyhnout jednostranným postojům bojovníka za jeden určitý apriorní princip bádání a výkladu, je to, že so-

ciologie přes Tvoji převažující orientaci na bádání o peripetiích jejího soudobého vývoje pro Tebe nepřestala být především vědou o mnohorozměrných vlastnostech a životních aktivitách lidí a nesmírně složitých stavech a historických osudech společností, nikoli samouúčelnou hrou s pojmy a teoriemi.

Pro mne osobně bylo významné, že své postoje, jak zásadově nesmlouvavé vůči slabinám a historicky překonaným rysům, tak tolerantní vůči rysům pozitivním, jsi společně se mnou i dalšími kolegy uplatnil při sporu o hodnocení naší společné práce ze šedesátých let minulého století nejen vůči normalizačnímu ignorantství a zlovůli, ale také vůči konjunkturální a věcně nepřesné kritice z počátku let devadesátých. Napomohl jsi také jak věcnými náměty, tak konstruktivní kritikou a zejména slovy povzbuzení dalším pokrokům sociologického bádání a publikační činnosti, navazujícím na myšlenky z konce šedesátých let v nových podmínkách překotně se měnícího postsocialismu. Za to Ti ze srdce děkuji jako Tvůj spolupracovník a přítel.

Pavel Machonin

Miloslav Petrušek: chvála učitelství

Jubileum sice nemá být důvodem k jakémusi benevolentnějšímu, leč přece jen zlovestně se připomínajícímu „komplexnímu“ hodnocení, nicméně k těmto pohledům tak trochu svádí. Přesto by se mohlo stát, že nebude přiměřeně doceněna některá z výrazných zásluh oslavence. Fakt, že je vysokoškolským pedagogem, asi nikdo nepřehlédne, avšak okolnost, že je vynikajícím učitelem, by měla být připomínána opakovaně.

Miloslav Petrušek představuje odborníka, který imponuje svými znalostmi i podáním látky. Je skvělým a charismatickým řečníkem, jeho přednášky jsou promyšleně budovány a nikdy jim nechybí idea a pointa. Petrušek nezakrývá svoji identitu hlavního aktéra či hvězdy programu, ale dokáže se s nadhledem i s humorem reflektovat. Neomezuje se jen na oblast sociologie, do výkladu organicky zapojuje podněty z dalších věd, z oblasti literatury a umění (jenom sport a automobilismus mu nějak „nejdou“...). Vynalézavě, kouzelně a suverénně pracuje s jazykem, i v tomto směru je vzorem a inspirací pro druhé.

Jeho studenti vždy oceňovali jeho schopnost vyhmátnout to podstatné a vytvářet instruktivní přehledy či obrázky. Na druhé straně vždy cítili, že u zkoušky pouhá schémata nemohou stačit, a tak se beztak učili se značným zaujetím, jakkoli oslavenec požíval pověsti pedagoga spíše laskavého a mírného. Motivačně silným faktorem bylo samozřejmě i to, že Petrušek nevytvářel distanci vůči studentům, naopak jim vždy vycházel takříkajíc naproti.

Prohlédneme-li seznam autorových publikací, neujde nám hned několik učebních textů. Vedle těch „očekávatelných“, zahrnujících úvody nebo přehledy paradigmat, najdeme také výpravy do relativně specializovaných oblastí (sociologie sociální deviace, literatury, apod.). Právě v nich se zřetelně rysuje Petruskova schopnost napsat učebnici pro libovolnou sociologickou specializaci na dobré mezinárodní úrovni, zkrátka schopnost rychle proniknout do určitého tématu a systematicky ho uchopit. Skvěle zvládá také žánr doslovu či přehledové stati.

Mezi Petruskovy devizy se dále řadí schopnost vidět obor jako celek, koncipovat jeho rozvoj, vytvářet životaschopné programy výuky či kurikula. I když sociologie u nás prošla mnohými peripetiemi, jím načrtnutý základní půdorys rozvoje oboru obstál a přispěl k jinak obtížně udržitelné kontinuitě generací. Nevím sice, zda to bylo jeho záměrem, ale i tím, že na Univerzitě Karlově založil druhé pracoviště v oboru, pražské sociologii velmi pomohl a dodnes je jejím zřetelně integrativním agens.

Současné byrokratické praktiky ve vědě pod záminkou sledování kvality stále výrazněji oceňují články v mezinárodních impaktovaných časopisech, zato takřka ignorují položky typu slovníků, učebnic či sborníků, ba ani monografie už nepředstavují vrchol snažení. O glosách, recenzích nebo veřejných přednáškách raději nemluvě. Psát v tomto prostředí například drobné články či komentáře třeba do *Bulletinu MČSS* se jeví téměř jako bláznovství. Přesto si myslím, že Petruskovo zanícení i pro tyto drobné formy není výrazem ztráty rozumu nebo přinejmenším staromilství. Prostě jenom má co sdělovat, umí tak činit brilantně a v mnoha podobách, a hlavně má chuť tak činit. Nejde mu zřejmě o to jenom hodnoty „produkovat“ (ve standardizovaných formátech), ale přispívat k jejich šíření a sdílení. Je jen dobře, že nejeví velkou ochotu vidět za provozem vědy hned celou fabriku. Mistři ostatně odjakživa preferovali i třeba docela malé dílničky.

Přijmout za svůj stěžejní úkol učit druhé je samozřejmě svého druhu pošetilostí. Ostatně ne všichni žáci patří mezi ty vděčné. Vyžaduje to – arcíť vedle špetky exhibicionismu – kus odvahy, sebedůvěry a pokory, a velmi pravděpodobně také určitý pocit vděku a závazku vůči svým vlastním učitelům. Při vědomí těchto skutečností pak ovšem opravdu nelze v souvislosti s Milanovým jubileem nechválit učitelství...

Jiří Buriánek

Osobný vínš Miloslavovi Petruskovi

1.

Mám vlastne šťastie.

Pri príležitosti jubilea Miloslava Petruska už totiž odznelo mnoho vážnych, krásnych a vznešených slov, uskutočnila sa vedecká konferencia, ba jubilant dokázal niečo, čo sa každému nepodarí: za neúnavnej editorsko-organizačnej spolupráce svojej súputníčky Alenky Miltovej, redaktorky Sociologického nakladateľstva SLON, vydal ku svojmu výročiu knihu. A nie hocakú publikáciu, ale rovno kritickú knihu o kontextoch – *Společnosti pozdní doby* [Petrusek 2006] – podobne osviežujúcu pre odborné kruhy, ako bola svojho času jeho *Sociometrie* z roku 1969 [Petrusek 1969a]; podobne objavnú pre širšiu verejnosť, ako bolo kedysi dielo kolektívu pod vedením Pavla Machonina *Československá společnost*, vrátane jubilantovej kapitoly (tiež z roku 1969) [Petrusek 1969b]; a napokon bezpochyby aj podobne užitočnú pre dnešnú študentskú obec, ako bol pre ich predchodcov *Malý sociologický slovník* [1970], ktorého bol editorom i spoluautorom – ba medzi dnešnými študentmi výhľadovo azda aj knihu ešte obľúbenejšiu, pretože dnes, v roku 2006, je autor vďaka svojmu dlhoročnému kantorskému nasadeniu pre študentov a študentky pojem. Chvalabohu sa dnes píše rok 2006, takže jeho knihám nehrozí osud po roku 1970 – že totiž išli do stoky, boli vyradené z predaja i z knižníc. Toto som zhodou okolností zažil na vlastnej koži, keď som bol v roku 1971 počas vojenskej služby pridelený do knižnice útvaru, kde sa vyradňovalo: medzi titulmi odsúdenými na likvidáciu bola aj *Sociometrie*, v armáde sa už začalo merať inak.

Mám teda, vravím, šťastie, pretože za takýchto okolností smie byť môj pozdrav jubilantovi naskrze nesystematický a osobný – nekoncipujem tieto riadky ani ako biograf, ani ako recenzent, ani ako hodnotiteľ celku Petruskovho diela, iba ako niekto, kto spolu s inými mal to šťastie ho stretnúť a aspoň krátko s ním spolupracovať.

2.

Šťastena stála pri mne, aj pokiaľ ide o čas, kedy som sa s Milanom bližšie zoznámil. Bolo to pred vyše dvadsiatimi rokmi, Fedor Gál vtedy zostavoval zborník textov od sociológov, ekonómov, prognostikov, filozofov a neskôr pozval Milana do Bratislavy, na prednášku do Kabinetu prognóz fungujúcim pri Slovenskej akadémii vied.

Mimochodom, výrečné sú mená i témy z chystaného diela, opisujem ich z cyklostylovaného papiera, ktorým Fedor pozýval autorov k spolupráci, nakoniec sa v zborníku vydanom v niekoľkých exemplároch koncom roku 1985 neocitli všetci, ale na prelome roku 1984 a 1985 zostavovateľ uvažoval takto: Miloš Zeman: „K analýze vývojových mechanizmov spoločenské dynamiky“; Karel Kouba: „Vzory chováni účastníků společenského života – předpoklady a hranice proměn“; Lubomír

Mlčoch: „Ekonomika hrou“; Tomáš Ježek, Václav Klaus: „Mýty a tabu v ekonomii“; Jiří Vraný: „Bída ekonomie“; Miloslav Petrusek (má tu dva texty): „Problém mýtu v současné sociologii“ a „Problém rituálního a deviantního chování“; Jiří Kabele (taktiež dva texty): „Společenství a sociální podpora jimi poskytovaná“ a „Úvahy o povaze sociální reality“; Egon Gál: „Přirozený svět a sociálně štruktúry“; Martin Bútora: „Alternatívy skúmania sociálneho javu na príklade alkoholizmu“; Josef Vavroušek: „Nedostatky systému plánování společnosti“; Fedor Gál: „Veda v (našej) spoločnosti“; Josef Zieleniec: „Problém hodnot a hodnocení“; Dušan Tříška: „K vymezení a diferenciaci předmětu společenských věd“...

Ako vidno, „střet konceptů“ (povedzme neoliberalnej ekonómie a trvalo udržateľného rozvoja) ani spory rôznych spoločenských prúdov o „hýbateľoch zmeny“ sa prinajmenšom v tomto zborníku ešte nekonali, a viacerí autori určite netušili, že sa z výšin teoretického rozvažovania o necelých päť rokov presunú do búrlivých, časom aj mútnych vôd praktickej politiky, čo ich v jednom okamihu ako predstaviteľov Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu nakrátko spojí (v Novembri 1989 a tiež aj vo voľbách v júni 1990) a čoskoro nato zase ostro rozdelí (účasťou pri zakladaní a budovaní politických strán – občianskodemokratickej, liberálnej, konzervatívnej, sociálnodemokratickej či „zelenej“ orientácie).

V zborníku z roku 1985 však nešlo o prípravu politického činu, išlo skôr o rôzne varianty diagnózy nefungujúceho systému a reflexie o vede. Texty na seba zväčša priamo nereagovali, boli však, okrem iného, vítanou zámienkou na diskusie, stretávanie a výmeny názorov kdesi na hranici legality. Navyše vo svojom celku dokumentovali – aspoň tak som tomu rozumel –, že popri už zabehanom okruhu „druhej kultúry“ (spisovateľov a umelcov) existuje aj autonómne a azda aj čitateľsky zaujímavé spoločenskovedné myslenie, v tých časoch značne odlišné od oficiálnej produkcie v ich odboroch.

Nie je náhoda, že Miloslav Petrusek bol v tom čase ideálnym partnerom do takýchto debát – paradoxne aj „vďaka“ normalizačnému postihu, keďže pracoval ako pomocný knihovník v Knihovním středisku Filozofické fakulty UK a mohol sa tak sústredenejšie venovať „domácomu štúdiu“. Ako sám píše, svoj odsun „využil k aktívnemu sebevzdělávání a později k přednáškové a publikační činnosti v tzv. šedé zóně (malotirážní tisky různých vědeckovýzkumných ústavů, přednášky v Prognostické společnosti, později v Československé sociologické společnosti a ve Slovenské sociologické společnosti)“ [Petrusek 2003] a tiež k „přípravě překladů společenskovední literatury (celkem 40 titulů), které již po roce 1989 vyšly knižně“, v spolupráci s osobnosťami z brnenskej disidentskej skupiny Prameny (Milan Jelínek, Jiří Müller, Petr Oslzlý, Vladimír Jochman a iní).

Nebola to však iba číra akumulácia poznatkov; bola to aj postupná akumulácia vzdoru voči praktikovanej pseudovede – a moje šťastie spočívalo v tom, že som ho zachytil práve v takomto období. V jednom z listov, ktoré sme si v tých rokoch vymieňali – tento pochádza z januára 1986 – Milan písal: „Dostal jsem nápad. Myslím, že ta díra v informovanosti o literatuře plus absence kritické sebereflexe toho, co tvoří naše oficiální kruhy, (...) je tak obrovská, že by stálo za to vydávat periodič-

kum... Samozrejme náklad 8 výtisků... Mám koncepciu, tvrdé neskromnou, tvrdé reholnickou... něco ? la Šaldův zápisník. Začnu to sám, budu to psát a posílat známým. Servítek si brát nebudu: oni si ho neberou taky (...). Spíše by mi šlo o zaplňování děr a mezer a rozšíření komunikace mezi námi všemi. Nenechávat si to pro sebe, kam si to ostatně vezmeme? Do hrobu, do blázince či do vězení?" V októbri 1986 k tomu ešte dodal: „... co chystáme dále – myslím, že je třeba začít zvedat hlavu, jinak nás ti blbové zahltí zcela.“ Od roku 1987 začínajú s Josefom Alanom vydávať samizdatový časopis *Sociologický obzor*: znechutenie z pomerov, ktoré si mnohí v tých časoch odreagúvali ironickými šlahmi pri pive, sa konečne aj v oblasti sociológie zhmotňuje do reflexie kritických intelektuálov.

Reflexie, ktorá otvárala oči, a nie iba niekoľkým sociológom, pretože tenké priesvitné starostlivo prepisované kópie *Sociologického obzoru* pozopínané v charakteristických bledoružových a tmavožltých obálkach a ich autorov, teda predovšetkým Josefa Alana a Miloslava Petruska, a časom aj ďalších, skrytých pod pseudonymami ako Petr Grňa, Jan Benedikt, Martin Piluša, Jan Polehňa, Lubor Čep, Karel Králík, Satis, Jindřich Nebo, Petr Podskalský a iní, schopných dať dokopy okolo 100, dakedy aj 130 husto písaných strán označených ručne dopísanými číslami tenkou čiernou fixkou alebo ceruzkou vpravo hore, sme považovali za užitočné šíriť ďalej – boli sme totiž presvedčení, že si na Slovensku nájdú svojich priaznivcov a získajú ohlas aj medzi ľuďmi z iných humanistických profesií. Trochu dlhšia veta, uznávam; ale pravdivá.

3.

Mal som zhodou okolností šťastnú ruku aj vo výbere miesta, kde sme sa s Milanom po prednáške stretli. Bola to kaviareň Korzo, rožná budova na jednom konci Hviezdoslavovho námestia, ústredného verejného priestranstva blízko historického centra starej Bratislavy. Debata sa voľne, nenáhľivo plavila z témy na tému a v jednej chvíli sa dotkla otázky pamäti – historických zlomov, trhlín, diskontinuity v stredo-európskom priestore. Café Corso je dodnes na svojom mieste, blízko Dunaja, za chrbtom sa nám pyšne týčila silueta vtedy ešte pomerne nového Mostu Slovenského národného povstania medzi Bratislavou a Petržalkou, ktorého výstavba drastickým spôsobom zničila časť starého mesta, viedla k zbúraní synagógy postavenej hneď vedľa Dómu Sv. Martina a nadhlo zabetónovala nehostinnosť tohto typu modernity v dorážanom urbánnom prostredí. Sotva by sme boli našli lepšiu scéneriu pre sprítomnenie historických ruptúr.

Hviezdoslavovo námestie, dnes zrekonštruované, oddávna čulé a obľúbené miesto pre tisícky Bratislavčanov, ešte v prvej polovici 18. storočia nebolo námestím – boli tu domy rybárov a prístav. Svoj tvar dostalo po zbúraní mestských hradieb, ktoré iniciovala Mária Terézia. Námestie vydláždili, neskôr na ňom pribudli stromové aleje, koncom 19. storočia ho už volali Promenáda, lebo tam obyvatelia mesta chodievali na prechádzky. Nakrátko, v rokoch 1852–1861, sa z neho stalo námestie

maršála Radetzského, a v roku 1861 už Promenáda dostala maďarský názov Sétatér (Prechádzkové námestie). Uprostred postavili sochu skladateľa Johanna Nepomuka Hummela, bratislavského rodáka. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní začalo postupne expandovať „vlastenecké Uhorsko“: v roku 1899 námestie premenovali podľa protagonistu uhorskej revolúcie na námestie László Kossutha, v roku 1905 sa Hummel musel pomknúť o kus ďalej a na námestí ho vystriedala socha revolučného básnika Sándora Petöfiho. Po vzniku Československej republiky Kossutha vymenil Palacký a namiesto uhorskej revolúcie prichádza slovenské obrozenie: najprv Petöfiho zadenbili a ukryli, neskôr námestie premenovali na Hviezdoslavovo a v 1937 pribudla do stredy námestia socha Pavla Orságha Hviezdoslava.

Svoje si zažila aj Mária Terézia. Mesto jej kúsok od Hviezdoslavovho námestia v roku 1897 postavilo sochu, vlastne súsošie bratislavského sochára Jána Fadrusza zobrazujúce cisárovnú a ďalšie postavy zvečňujúce „vernosť uhorských stavov panovníčke“ v dvojnásobnej životnej veľkosti. Do jeho základov, ako spomína historik Ľubomír Lipták, zamurovali listinu s výzvou „Stoj na večné časy!“ [Lipták 2006]. Dlhého nevydržalo: v roku 1921 ho dav vedený legionármi rozdrúzgali. Namiesto nej prišla v roku 1938 socha Milana Rastislava Štefánika, spoluzakladateľa československej štátnosti, v leteckej kombinéze, v pozadí s levom držiacim štít so štátnym znakom. S nástupom Slovenského štátu v roku 1939 odstránili leva a s nástupom komunizmu v tajnej nočnej akcii ženisti odstránili aj generála. Dnes na jeho mieste stojí trochu chladne stvárnený Ľudovít Štúr.

Na opačnej strane, oproti Márii Terézii/Štefánikovi/Štúrovi nás pamätná tabuľa na Kernovom dome upomína na stretnutie Vladimíra Clementisa s Indírou Gándhiovou a Džaváharlálom Néhrúom v roku 1938. Komunistický režim neprežila nielen Štefánikova socha, ale ani Clementis, po Janovi Masarykovi minister zahraničných vecí – v roku 1952 ho spolu s ďalšími popravili.

Príznačná bola aj novodobá história budovy Kozicsovho domu v strede námestia, kde je dnes americké veľvyslanectvo. Spojené štáty tam mali najprv konzulát, v roku 1948 ho obýval mladý diplomat Claiborne Pell, neskôr predseda zahraničného výboru amerického Senátu. Čoskoro potom zmizol z povrchu zeme Clementis, odišiel Pell a budovu zatvorili. Nezbúrali ju, to nešlo, bol to americký majetok, iba tam tak po celé desaťročia stála: absurdná, navonok udržiavaná, avšak totálne anonymná budova so zamurovanými oknami, s vysunutou vlajkovou žrdou, na ktorej však nijaká vlajka nepovievala, budova bez mena, bez názvu, bez majiteľa, bez náznaku, komu patrí a čomu slúži. Dvadsať rokov som býval oproti nej, na druhej strane ulice; v dome susediacom s ambasádou sme mali pivnicu, kde sme na zimu ukladali do kufra jablká zabalené v novinovom papieri. Pod oknami stálo kino Mladosť čiže Stalingrad čiže Bioskop, z balkóna sme dovideli na budovu Slovenského národného divadla na druhom konci námestia.

Postáli sme s hosťom z Prahy pred týmto divadlom, ktorému architekti Ferdinand Fellner a Hermann Helmer vštepili podobnú eklektickú pečať ako svojim projektom divadiel v Budapešti, Brne, Karlových Varoch, Zürichu, Berlíne a inde. Až do prevratu v roku 1918 sa v tomto pôvodne mestskom divadle hrávalo maďarsky a ne-

mecky, prvý umelecký kolektív činohry tvorili českí herci z Východočeského divadla, prvou premiérou bola v roku 1920 Maryša, až potom zaznela slovenčina, a tá už potom znela nie len z pódia, ale aj spredivadla, z úst Hodžu, Tisa i Širokého, ktorí tam rečnili z balkóna alebo z tribún.

„Udeřil jste mě časem,“ zhrnul dojmy z krátkej prechádzky, keď si na pôvabnej Ganymedovej fontáne pred divadlom, zhotovenej Viktorom Tilgnerom v roku 1888 ako výlučne okrasný, dekoratívny prvok mesta (napájala ju filtrovaná dunajská voda...), prečítal nápis v maďarčine – naozaj, „ono to Československo netrvá zase až tak dlhou, ešte mu není ani sedmdesát – kdoví, jak to bude v takovém věku s námi...“

Miloslav Petrussek to už vie: na vlastnej koži zakúsil zlomy, prevraty, ruptúry i násilne zastavený čas a postavil sa k tomu takpovediac masarykovsky: vo svojich „sociologických pitvách“ myslel „dobře a silně“, pokúšal sa popri analýze sociologických konceptov, systémov či osobností uplatniť aj interpretatívnu sociológiu, skúmať tiež „společenský život tzv. všední, nepatrný“, a vložil hodný kus svojej sociologickej mohutnosti do budovania „nového paradigmatu kritické sociologie“. A jeho priaznivci to vedia tiež: na sedemdesiatku mu darovali platan, „strom mohutný, hluboce kořenící, vysazovaný v parcích jako výrazná solitéra, okrasný netypickou borkou, svými rozměry, habitem i olistěním.“

4.

Zblížil som sa s ním v časoch, keď sa mu pomaly, ale iste začínalo jedno z lepších období jeho života – nie v tom zmysle, že by sa mu zlepšilo jeho verejné či odborné postavenie a že by z oficiálnych miest dostal viac príležitostí pre tvorivú prácu. Skôr preto, lebo sa intenzívnejšie pustil do práce „neoficiálnej“.

Šťastím pre mňa i pre viacerých Milanových slovenských priateľov a partnerov spočívalo v tom, že súbežne s tým, ako sa „jeho duch dvíhal nahor“, na Slovensku sa začínali v rokoch 1985, 1986 a 1987 postupne meniť spoločenské pomery. Ani nie tak „hore“, v najvyšších stranických či štátnych štruktúrach, ba ani nie „dolu“, to znamená na „prízemí“ spoločenskej hierarchie, na nižších stupňoch riadenia – menili sa však v okolí mocenského systému, „v pivnici“, „na dvore“ i „na ulici“. Oficiálne povolený intelektuálny život v humanitných disciplínach bol síce naďalej poväčšine nezáživný a jeho dozorcovia sa správali represívne voči každej produkcii, ktorá ho presahovala. Začali sa však objavovať známky určitého oživenia v neformálnych štruktúrach, ktoré sa predtým, na rozdiel od situácie v českej časti štátu, natoľko neprejavovali: šírilo sa alternatívne videnie sveta i alternatívne konanie.

Nereformovaný režim opakovane vykazoval známky nefungovania, na rozdiel od minulých rokov sa však teraz v rôznych prostrediach pociťovalo nielen znechutenie a zúfalstvo, ale aj určité presvedčenie o nevyhnutnosti zmeny, o potrebe prekonávať bezmocnosť. Časť generácie, ktorá dospievala v 60. rokoch, predsa len celkom nestratila onen základný vtedy nadobudnutý životný pocit slobody, a podieľala sa na zmene atmosféry. Boli medzi nimi ochranári, divadelníci, hudobníci, vý-

tvárnici, spisovatelia, filmári, novinári, prírodovedci – a sociológovia, ktorí vtedy prišli s termínom „ostrovov pozitívnej deviácie“ ako priestoru nezávislého myslenia a konania [Bútora 1990]. Paralelne s tým sa odvíjali početné aktivity mladšej generácie nezaťaženej traumou porážky, vrátane aktivistov „tajnej cirkvi“. Duša neoficiálnej kultúry Agnes Snopko pripravoval program *Dotyky a spojenia*, kde sa stretávali hudobníci, spisovatelia i spoločenský vedci; ochranári ako Mikuláš Huba, Ján Budaj, Peter Tatár a ďalší prišli so sériou imaginatívnych verejných podujatí; Peter Zajac a jeho kolegovia usporadúvali interdisciplinárne diskusie v Literárnom ústave Slovenskej akadémie vied; Daniel Fischer a ďalší výtvarníci vystavovali v netradičných priestoroch a stavali komunikačné mosty k matematikom, k ľuďom z exaktných disciplín; Fedor Gál organizoval debatané krúžky a semináre za účasti prognostikov, zástupcov ďalších humanistických disciplín i hostí z Čiech; čulý život prúdil v slovenskej vetve československej psychoterapeutickej komunity, šíрили sa polooficiálne vydané preklady a zborníky; začali kolovať nepublikované práce vedcov, napríklad biológ Laco Kováč, koncom 60. rokov nádejný slovenský kandidát na nomináciu na Nobelovu cenu, odsunutý režimom na miesto výskumníka v Psychiatrickej liečebni, pustil do širšieho obehu texty o psychiatrii, o svojej ceste do Sovietskeho zväzu; vychádzali zaujímavé prózy ako Slobodov *Rozum*; martinské divadlo uviedlo pôsobivú adaptáciu knihy *Let nad kukučkiným hniezdom* v réžii Martina Porubjaka, bola to československá premiéra dovtedy zakazovaná kvôli Milošovi Formanovi; bratislavské Štúdio S uviedlo Mrožkových *Emigrantov* s Milanom Lasicom a Mariánom Labudom. Končila sa atomizácia, zmierňovala sa izolácia medzi jednotlivými súčasťami kultúry a vedy, postupne sa znovuobnovovala verejnosť. A mnohí títo ľudia sa stretávali na koncertoch folkových spevákov a džezmenov priťahujúcich svojím autentickým prejavom, vídali sa v malých, „nekamenných“ divadlách, uchvacujúcich hereckými i režisérskymi výkonmi. Stále väčšími sa dali čítať literárne časopisy, kde sa o týchto veciach písalo, nastúpila nová redakcia vynikajúcich *Slovenských pohľadov*. Tieto prostredia vyžarujúce duch vzdoru a túžby po slobode, nachádzajúce sa zväčša na okraji oficiálnych štruktúr alebo aj celkom mimo nich, sa začali navzájom ovplyvňovať. A keď kolektív autorov zostavil ochránarsky „čin desaťročia“, publikáciu *Bratislava/nahlas*, okamžite napadnutú v denníku *Pravda* a na stránických grémiách, predstavovalo to už organizovaný zápas za pravdu a odpor voči lži režimu.

V prípade ochráňarov už nešlo iba o diagnózu, o vyslovenie pravdy, ale do istej miery aj o návod na terapiu, o konkrétny občiansky aktivizmus pri dosahovaní zmeny. Ochranárske hnutie na Slovensku bolo vtedy podnecujúce i provokujúce, čo názorne zdokumentovala výskumná sonda pod názvom *Prieskum 111*. Podľa nej environmentálne občianske hnutie, na Slovensku vnímané pod strešným názvom „ochranári“, vykonávalo v druhej polovici 80. rokov stojedenásť rozmanitých typov činností, od obyčajnej brigády a skrášľovania životného prostredia, cez protestné akcie na záchranu pamiatok až po systémové odborné expertízy pracovníkov Akadémie vied. Nemalo to charakter celospoločenskej rebélie alebo politického hnutia, akým bola povedzme poľská *Solidarita* – avšak týchto sto jedenásť druhov činností ukazovalo, že nešlo iba o úzko zameranú zelenú iniciatívu, ale o „pestrofarebné“

hnutie, na pôde ktorého sa rodili desiatky „malých verejností“ aktívnych občanov. Dobové texty oplývali pojmami „občan“ a „verejnosť“: občan, ktorý sa stará o svoje prostredie, o svoje okolie, o svoju obec, teda o niečo, čo je nad ním; verejnosť ako súčasť občianskej spoločnosti, ako spätná väzba pre moc.

Petruskova jedinečnosť – ako „kritického sociológa“ i ako intelektuála, ktorý žil v Prahe – spočívala v tom, že on takmer všetky tieto prúdy a mnohých týchto ľudí poznal: čítal slovenské časopisy, sledoval slovenské diskusie, navštevoval predstavenia slovenských divadiel, kupoval knihy vydané v slovenčine, či už pôvodiny alebo preklady. To vtedy ani zďaleka nebolo samozrejmé, takých široko rozhladených ľudí nebolo veľa ani na Slovensku, a takí v Čechách a na Morave, čo by poznali slovenské pomery, sa dali spočítať na prstoch. Absentovali osobnosti, ktoré by dokázali celostnejšie zachytiť črtajúce sa zmeny a uvažovať o role spoločenských vied, osobitne sociológie, v tomto procese. On takou osobnosťou bol, so Slovenskom ho spájali početné nitky, a nebola to iba pasívna recepcia a evidencia toho, čo sa na Slovensku deje, bola to živá obojstranná komunikácia.

5.

Nesporným šťastím a objavom bola pre nás v roku 1986 Petruskova *Alternativní sociologie* [Petrusek 1986]. Vnímali sme ju ako dielo človeka, ktorý sa narodil pre svoj odbor, ako tvorcu, ktorý je „povolaný“. Oslovil nás erudíciou, imagináciou i štylistickou eleganciou; ozaj, kde by sme vo vtedajšej sociologickej „prevádzke“ boli našli úvahy začínajúce citátmi z biblie, od Umberta Ecce, Canettiho či Dostojevského? A prihovoral sa nám tým, že jeho alternatívna sociológia chcela byť znášateľná, otvorená a tolerantná i v podmienkach nealternatívnej spoločnosti.

Pre mnohých z nás bol jeho spôsob uvažovania výrazom vnútornej slobody, dôkazom márnosti pokusov potlačiť tvorivosť a zahnať do kúta autentickú vzdelanosť. Bol to opak „captive minds“ Czesława Miłosza – bol to „nesputnaný duch“. Ako mi to s istou dávkou páťosu povedal jeden z jej čitateľov-sociológov, keď mi nočnou hodinou prišiel vrátiť požičaný výtlačok: „Odteraz už nemožno pestovať sociológiu po starom“.

Petruskov text zosobňoval rozpor medzi formálnym svetom sterilnej inštitucionalizovanej vedy a medzi svetom neformálnych, autentických autorít vedy. Oficiálna sociologická produkcia, najmä tá na vyšších rebríčkoch „vedeckej“ hierarchie, pôsobila vyprázdnená a odpudzujúca. V tom čase sme sa „zabávali“ napríklad tým, že sme posudzovali integritu publikujúcich sociológov aj podľa toho, nakoľko ustupovali požiadavke „citačného indexu“, t.j. v akej miere vo svojich článkoch a knihách citovali dokumenty straníckych zjazdov a odvolávali sa na klasikov. Mohli sme pravdaže túto scholastiku ignorovať; mohli sme sa z nej vysmievať, ironizovať ju; mohli sme sa voči nej negatívne vymedzovať – panujúcej atmosfére sa však dalo lepšie čeliť vtedy, keď niekto ukázal, že sociológia sa dá robiť aj inak. *Alternatívna sociológia* bola radostným objavom, že československá sociológia žije, a teda vlastne aj

akýmsi posolstvom nádeje. Reflektovala obmedzenosť štátom riadenej vedy spôsobom, ktorý presahoval bežnú kritiku pomerov aj preto, lebo ponúkal alternatívu.

Samozrejme, sociologický život sa v Československu neobmedzoval iba na petrifikovanie schválených kánonov, na oficiálne fóra a zhora usmerňované formalizované štruktúry. Inteligentné i tvorivé uplatňovanie sociologickej optiky sa odohrávalo napríklad na pôde niektorých výskumných inštitúcií i rôznych ad hoc utvorených bádateľských tímov. Uskutočňovala sa však zväčša na „odvetvovom“ základe, zaoberala sa rezortne lokalizovanými problémami. Väčšina sociológov rezignovala na autentické kritické sociologické myslenie „vo veľkom formáte“, disciplína upadala; praktickujúci sociológovia zvyčajne akceptovali existujúce pomery, vrátane eskalácie priemernosti, pretože ich považovali za neodstrániteľné. V sociológii, ako to neskôr Petrussek konštatoval v už porevolučnom *S-Obzore*, „takmer vôbec neboli disidenti“ [Petrusek 1992: 11]; zato však v nej popri ideologických koryfejoch pôsobili aj účastníci „šedej zóny“, kolísajúci medzi „miernym dištancom“ a akceptáciou daného stavu – nakoniec aj on sám písal o svojich vlastných rozpakoch pri svojom dávnejšom účinkovaní v tomto priestore.

Len čo to však bolo aspoň trochu možné, usiloval sa preniesť kritickú reflexiu zatuchnutých pomerov aj do širšieho verejného priestoru. „Môj článok vyjde“ – písal mi v auguste 1988 – „a základní kritická these zní takto: jak to, že dvacet let nebylo v sociologii debutantů? jak to, že nikdo mladší 40 let nic nenapsal knižně? Nemá co? Nechce? Nemůže? Blbové vůkol? Ne že jako ‚my starcí‘ si neškrtneme, ale jak to, že ti mladší si neškrtili? A že jsme 100 let za opičkami macacus rhesus atd. Ještě to nevyšlo a již jest napsána replika dr. Šabouka, která vyjde současně. Nevadí.“

V listoch z týchto čias, z obdobia perestrojky, sa občas dotkol paradoxnej predstavy: zadenbené pomery doma sa zmenia až vtedy, keď v Sovietskom zväze sami prídu na to, že veci sa v skutočnosti majú inak. „Dějí se tam věci bezprecedentní, pro Rusy to musí být ještě nesrovnatelně neuvěřitelnější Alenčinov (dle Alenky v říši divů) než u nás v onom roce, protože my jsme přece jenom měli Masaryka a o demokracii jsme měli reálné tušení, ale oni – Pane Bože nebeský, oni teď objevili Montesquieuho, já to formuloval – jak Rus objeví dělbu mocí, něco se stane, a taky jo...“ A na tieto poznámky z novembra 1987 nadväzuje list z mája 1988, kde už len lakonicko-ironicky konštatuje: „Inu, jak jsem si kdysi dovolil předvídat – oni ti Rusové přijdou až k těm třem odděleným mocím a my se to od nich naučíme.“ Táto mierne pochmúrna prognóza sa napokon nenaplnila, čoho potvrdením je epizóda z jubilantovej biografie: v roku 2001 sa ako predseda Masarykovej českej sociologickej spoločnosti stáva expertom Svetovej banky pre modernizáciu výučby sociológie v Ruskej federácii...

O to väčšmi oslobodzujúcu, katarznú rolu zohrala v druhej polovici osemdesiatych rokov jeho „Alternativka“, rozširovaná pod pseudonymom Petr Grňa: nabádala k rozjímaniu o kľúčových dilemách sociológie ako disciplíny, ktorou sa nielen živíme, ale s ktorou by sme sa aj chceli väčšmi stotožniť, oddať sa jej pre krásu myslenia s ňou spojenú.

6.

Mali sme tiež, po šieste, šťastie byť svedkami obdivuhodného výkonu sociologickej imaginácie. O tom sa nepíše ľahko – naozaj, ako myslieť tak, aby človek vystihol „krásu myslenia“? Takže iba stručne: kde bolo, tam bolo, bola raz jedna krajina, za siedmymi horami a siedmymi dolinami, a v tej krajine žil jeden človek, ktorý mal zvláštny talent: dokázal sociologicky myslieť. Nasadil si sociologické okuliare a pozrel sa na svet okolo seba, a už sa mu cez túto prizmu zobrazovali sociálne súvislosti, sociálne siete, sociálne modely i sociálne kontexty. Na čokoľvek sa takto pozrel, čo ho sa chytil, dokázal o tom sociologicky pojednať.

Nepatrí sa citovať z vlastných riadkov, ale v takejto gratulácii mi to hádam prejde. „Treba to, myslím, postaviť inak: nie že ‚autor skáče od jednej témy k druhej‘, ale nič nerobí ‚poriadne‘. Čo sa dá robiť, keď iní neskáču, keď im to tak nemyslí, nepáli, keď ich to neláka: autor ‚skáče‘, lebo proste skákať ‚musí‘, zapáčilo sa mu to. Vrhá na nás alternatívne lampáše, a rozhojňuje naše horizonty novými obzormi a obzory horizontmi. Veď jeden z najväčších rajcov je myslieť, na niečo prísť, sledovať, ako sa to kotúľa, krbáľa, ako to všetko spolu hrá, súvisí, ako je svet pospájaný. Proste na čo siahneš, to Ti ide. Poddá sa to. Tvoj mozog, Tvoj cit, tvoje gény, Tvoja skúsenosť tým penetruje, zmocní sa toho, a potom to poláska, pretaví, premení – čo si sa tušilo, teraz to dostalo tvar, formu, ‚řád‘. To je určitý druh geniality, zázračnej schopnosti ‚ukradnúť‘ z nejakej ideo-banky softvéry, výklady, ‚čítania sveta‘, ktoré by pred nami chcela ukryť.“

Mandelštamova žena Nadežda, pokračoval som v tejto zvláštnej „recenzii“, ktorá mala byť aj povzbudením na ktorúsi z Petruskových boľáčiek, hovorila o svojom mužovi: Osip písal básne tak, že ich „počul“, sťahoval ich „zo vzduchu do pera“, kdesi tam viseli: „Možno aj tie Tvoje myšlienkové konštrukty tiež niekde existujú, ony už sú, Ty sa len na ne zamieš, a stiahneš ich odkiaľsi z neba na zem. Máš kľúč, máš boží dar otvárania, tak sa z toho teš, vieš čo by iní za to dali?!”

Keď to teraz s odstupom času čítam, možno by som trochu ubral z vyššie opísaného „maskulínneho“ spôsobu uchopovania reality a pridal by som prvky, ktoré čím skôr iba intuitívne. Napríklad také, ktoré sa mi spájajú s Petruskovým vycizelovaným výtvarným a hudobným cítením, s tým, aké blízke je jeho spôsobu vhladu a prieniku do vecí Janáčkovu „vášnivú zaujatosť pre okamžik“ či hľadanie „melodickej pravdy jednej chvíle“, o ktorom písal Kundera, ale aj Dvořákova spontánnosť, bohatstvo melodiky, jeho výmyselnosť, farebnosť. A možno sa mi „Petruskova gnóza“ spája tiež s určitou pred-modernou rurálnou citlivosťou a skoro by som povedal aj zbožnosťou – ale to by ste museli Milana vidieť a počuť: ako podmanivo si nôti, ako dokáže načrtnúť povedzme charakteristické gestá Edvarda Beneša a rovnako výstižne namaľovať krajinku, a najmä ako dokáže zatvoriť oči a pozrieť sa hore...

Témy-vábničky ho neodolateľne priťahovali. „Ve čtvrtok mám besídku o Bourdieuovom pojetí sociálneho a kultúrneho kapitálu, poté diskusi na téma ekonomická sociologie (...) vracím se k sociologii každodennosti (...) čeká mě sociologická analýza účelného oděvu (...) v úterý zahajuju výstavu Jirkovi Bartůňkovi, katalog pošleme

(...) chci ještě napsat analýzu Giddense (...) tož píšu teď skicu o volném čase (...) americká sociologie loglineární je krásně exaktní, ale taky nezřídka exaktně k prdu, když se dokazuje složitě, co každý ví, mě zajímají ty fenomény, na které se statistiky aplikovat nedají (...) mohl bys mi opatřit skriptum *Úvod do sociologie*, asi 8 Kčs, potřebuji to k studii o ubohosti naší sociologické propedeutiky (...)“ – a takto by sa dalo pokračovať v citáciách z listov, ku ktorým ešte treba na ilustráciu pridať texty zo *Sociologického obzoru*, predrevolučného – „Společnosti retardovaného času“, „Stalinismus ve vědě“, „Teorie sociální exkluze“, „Z čeho studují adeпти sociologické vědy?“, „Střepy a střípky z deníku sociologa“ – i porevolučného – „Nad knihou R. Arona *Opium intelektuálů*“, „TGM: sociologie mezi vědou a uměním“, „Tradice a současnost francouzské interpretativní sociologie“, „Aktuálnost ‚banálního zla‘ Hannah Arendtové“, „První literární obraz Josefa Stalina“, „Mediální postmoderní diskurs v Čechách 90. let“.

A samozrejme, nemožno obísť to, na čo sám odkazuje, či už sú to publikácie ako *Teorie a metoda v moderní sociologii*, *Sociologické školy, směry, paradigmatá*, *Sociologie, literatura a politika* [Petrusek 1993; Petrusek, Miltovej, Vodáková 1994; Alan, Petrusek 1996], alebo jeho novšie práce ako „Deziluze z pokroku jako ‚stav ducha‘“, „Od víry ve společnost bez trestů ke společnosti altruistické a nezištné lásky (Na okraj Sorokinovy *Krise našeho věku*)“, „Národní identita v globalizujícím se světě (Rizika a výzvy naivního multikulturalismu a militantního nacionalismu)“, „Století masových médií, extrémů, rebélií a revolucí“, „Zygmunt Bauman – sociolog a filozof naší pozdní doby“ a mnohé ďalšie.

Petrusek je nespochybniteľný erudit, knižožrút par excellence, za desaťročia práce má toho skutočne závatne veľa „načteno“. Okrem kritického čítania má toho aj nesmierne veľa „spracováno“, „přetaveno“, „odkomunikováno“ a po roku 1989 chvalabohu aj úctyhodne mnoho „odučeno“, „odpřednášeno“, „odkontaktováno“. Vďaka Alenke Miltovej a vydavateľstvu SLON (mimo chodom, aj to jubiluje – má za sebou 15 rokov) mohol tak zveľaďovať „rolu národa dedičnú“ – pribúdali učebnice i základná literatúra pre študentov. Z tejto interakcie potom občas vznikajú skvosty.

Avšak najdôležitejšou, príznakovou vlastnosťou viacerých jeho textov je predovšetkým sila sociologickej výpovede o danej skutočnosti. V tomto je Petrusek naozaj „platanom“ – stromom mohutným, hlboko zakoreneným, zvláštnym spôsobom okrasným, vysadzovaným ako „výrazná solitéra“. Sociológov takéhoto formátu, spájajúcich vedu s umením i s troškou mágie je v Čechách, na Morave a na Slovensku iba zopár.

Dnes, zdá sa, sa už o tejto jeho schopnosti vie v početných a rozmanitých komunitách. Na internete som si napríklad našiel takýto zápis o jednej z jeho prednášok: „Poté zde měl referát profesor Miloslav Petrusek, který pohovořil na téma ‚Normotvorná funkce veřejnoprávního média‘ a podal tak – alespoň co do ohlasu, který ten referát měl – živoucí důkaz teze, že ‚akademická sociologie má co říci k praktickým problémům‘. Zapsal jsem si: chybí filosofie médií, znakem postmoderní doby je, že se dává přednost faktům před idejím (sic); názory na normativní řád se mění, když padne převládající řád, dochází ke konfliktu, z čehož plyne všeo-

becná nejistota; norma ovšem neexistuje sama o sobě, každá norma by měla mít hodnotové krytí a musí být podpořena sankcí, dnes dochází k rozpojování vazeb hodnota-norma-sankce; vzniká anomický vztah, protože chybí hodnotové krytí normy; opakem anomie je konsensuální společnost – zde by mohl být ten hlavní úkol veřejnoprávních médií.“ [Šmíd 2000] A aké by podľa Petruskovej vízie mohli byť? „Veřejnoprávní médium by mělo být zároveň Václavem Bělohradským (prostor pro mnohotvárnost), Radimem Paloušem (nepovolit, držet hodnoty), Tomášem Halíkem (nebát se tradičních hodnot, ctnost není nadávka), Mirkem Dušínem (neposmívejme se jistě mravní naivitě) a Tomášem G. Masarykem (moralizovat!)“ [l.c.].

Predchádzajúcich sedem odstavcov by sa určite dalo vyjadriť jednoduchšie, ba možno aj zhrnúť do jednej vety, obrazu, metafory. Petrussek to kedysi sám sformuloval celkom výstižne: „Píšu ťeď k tomu štúdiu, pretože akby som sa z toho nevyžíval, asi by som sa zbláznil.“ A ja iba dodám: je to s ním tak ako s plodným maliarom-naturistom v jednej z Hrabalových poviedok, keď hovorí o tom, prečo a ako maľuje: „Je to vo mně jako v koze...“

7.

Mal som spolu s inými šťastie spoznať Miloslava Petruska ako človeka zvedavého, empatického a inšpirujúceho, chápujúceho svet okolo nás v kontextoch a súvislostiach. Netušil som vtedy, ja ani moji blízki, kde všade túto inšpiráciu uplatníme: pri načrtnutí a spustení projektu „Svedectvá tých, ktorí prežili holokaust“, ktorý uskutočnila Nadácia Milana Šimečku v spolupráci s Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies pri Yale University v prvej polovici 90. rokov, pri práci v Inštitúte pre verejné otázky v druhej polovici 90. rokov či pri mojom pôsobení v roli veľvyslanca Slovenskej republiky vo Washingtone, kde sme sa v rámci verejnej a občianskej diplomacie usilovali predstaviť Slovensko ako krajinu otvorenú voči riešeniu svojich problémov a schopnú rozmyšľať o nich alternatívne.

Inými slovami, aspoň sedemkrát, v siedmich rôznych prostrediach, rovinách a súvislostiach sa mi spolu s priateľmi zo Slovenska pošťastilo komunikovať s výnimočným človekom, ktorý práve vyráža na ďalšiu etapu svojej životnej púte. Ako ho poznám, určite sa už zaoberá tým, aké prekvapenie nám na tomto ďalšom úseku pripraví.

Sedmička je šťastné číslo. Miloslav Petrussek má sedemdesiat. Pán Boh s Tebou, Milan, a zlé preč.

Martin Bútora

Literatura

- Alan, Josef, Miloslav Petrussek. 1996. *Sociologie, literatura a politika*. Praha: Karolinum.
 Bútora, Martin. 1990. „Vyzdvorúvanie alebo každodennosť pozitívnych deviantov.“
 Pp. 76–88 in *Lesk a bieda každodennosti*. Bratislava: Smena.

- Lipták, Lubomír. 1999. „Rošády na piedestáloch.“ Pp. 311–350 in Lubomír Lipták. *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram.
- Malý sociologický slovník. 1970. Praha: Svoboda.
- Petrusek, Miloslav. 1969a. *Sociometrie. Teorie, metoda, techniky*. Praha: Svoboda.
- Petrusek, Miloslav. 1969b. „Sociální kontakty a sociopreferenční orientace.“ Pp. 401–22 in Pavel Machonin a kol. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Petrusek, Miloslav (pseudonym Petr Grňa). 1986. *Alternativa. Úvahy o postavení sociologie v nealternativní společnosti*. Samizdatová publikace.
- Petrusek, Miloslav. 1992. „Dvojí renesance československé sociologie.“ *S-Obzor* 1 (2): 6–14.
- Petrusek, Miloslav. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, Miloslav. c2003. „Životopis.“ [online]. Praha: FSV UK [cit. 12. 11. 2006]. Dostupné z: <<http://tucnak.fsv.cuni.cz/~petrusek/czech/zivotopis.html>>.
- Petrusek, Miloslav. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Petrusek, Miloslav, Alena Miltová, Alena Vodáková (eds.). 1994. *Sociologické školy, směry, paradigmaty*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Šmíd, Milan. 2000. „Duální systém a veřejnoprávnost na tapetě.“ [online] *Louč* (7) 9. 10. 2000 [cit. 12. 11. 2006]. Dostupné z: <<http://www.louc.cz/louc7.html>>.

Osobní kontakty Miloslava Petruska s polskými sociology 1990–2006

Vztah profesora Miloslava Petruska k polské sociologii by mohl být námětem rozsáhlého článku, a ne pouze několikastránkové příležitostné poznámky. Pohled nejen do bibliografie a bibliografických poznámek, ale také do samotného textu mnoha jeho knih a článků ukazuje, že polskou sociologii systematicky čte, dobře zná a vysoko oceňuje. Petrusek také rád a často recenzuje polské publikace. Při četbě jeho recenzí a zpráv lze získat dojem, že někdy s polskou vědeckou tvorbou nakládá jako s jakýmsi kontrastním vzorcem, či dokonce křivým zrcadlem, v němž se odrážejí údajné nedostatky české sociologie. K její kritice byla několikrát využita i má vlastní tvrzení, ač nesdílím Petruskův silně kritický názor na české společenské vědy. Také téma jeho přímých kontaktů s polskými vědci (nejen sociology) by vyžadovalo důkladnější zpracování s ohledem na různorodost Petruskovy činnosti současně v roli vědce i administrátora vědy: děkana Fakulty sociálních věd UK a poté prorektora Univerzity Karlovy. Vzhledem k tomu mi nezbývá nic jiného než zúžit záběh tohoto textu na osobní kontakty Miloslava Petruska s vybranými polskými sociology z Lublinu, Toruni a Varšavy.

Mezi polskými přáteli hlavního protagonisty tohoto textu si zvláštní pozornost zasluhují dvě osoby, prof. Jadwiga Mizińska z Lublinu a prof. Edmund Mokrzycki z Varšavy. Prvně jmenovaná v tomto čísle SČ o svých kontaktech s Petruskem píše sama. S Edmundem Mokrzyckim se Petrusek seznámil na konci 80. let, poté co se v prosinci 1987 stal zaměstnancem Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Jako pra-

covník tohoto ústavu se mohl v letech 1988 a 1989 zúčastnit dvou zahraničních vědeckých konferencí o sociologické teorii – jedna z nich se konala v Moskvě a druhá ve Varšavě, kde navázal kontakt s Mokrzyckim. Když na počátku 90. let přijel na dvoutýdenní pobyt na New School for Social Research do New Yorku, ukázalo se, že polský sociolog bydlí ve vedlejším pokoji a jako dobrý znalec Spojených států i New Yorku může Petruskovi dělat průvodce. Vzájemné vztahy mezi oběma sociology trvaly až do Mokrzyckého smrti v roce 2001 – pravidelně si psali a vyměňovali si knihy i články. Jak se zdá, dobře si spolu rozuměli. V našich rozhovorech mnohokrát vyšla najevo Petruskova úcta a sympatie k Mokrzyckému jako člověku, který mu v Polsku (vedle Mizińskiej) byl nejbližší, a smrt polského přítele jej hluboce zarmoutila. (Informace o kontaktech svého muže s Edmundem Mokrzyckim mi poskytla e-mailem dr. Alena Miltová.)

Dále je třeba zmínit kontakty Miloslava Petruska se sociology z Univerzity Mikuláše Koperníka v Toruni, především s prof. Włodzimierzem Winclawskim, historikem sociologie a znalcem českých a slovenských sociálních věd, který je autorem monografie o Antonu Štefánkovi [Winclawski 1991]. Prof. Winclawski se s Petruskem poprvé setkal během svého pobytu v Praze v září roku 1990 (je možné, že je seznámili Winclawského brněnští přátelé, k nimž patřil Lubomír Nový). Od té doby si spolu psali a vyměňovali si literaturu; Winclawski posílal knihy z oblasti historie polské sociologie, Petrussek publikace týkající se dějin sociologie české, včetně spisů T.G. Masaryka, které tehdy začaly vycházet. Roku 1995 se Winclawskému dostalo od Petruska pozvání a srdečného přijetí v Praze na konferenci o dějinách české sociologie během komunismu. Na podzim téhož roku se v Toruni uskutečnila konference „Ve službě společnosti nebo moci?“ věnovaná polské sociologii v období „reálného socialismu“, jíž se zase zúčastnil Petrussek [srov. Petrussek 1996a]. Kontakty s Petruskem Winclawskému velmi pomohly v jeho vědecké práci, ježto díky nim mohl snáze navázat spolupráci s některými českými institucemi a osobami. Mimo jiné tak získal přístup k materiálům týkajícím se Mariana Zdziechowského, polského slavisty, historika kultury a historiozofa (1861–1939), uloženým v pražských archivech. S postupem doby se intenzita vzájemných vztahů snižovala a v posledních letech téměř ustaly, avšak díky Petruskově pomoci coby prorektora UK se ještě podařilo zařídit roční studijní pobyt v Praze pro tři magisterské studenty sociologie z toruňské univerzity. (Informace o kontaktech Miloslava Petruska s Włodzimierzem Winclawskim a Januszem Muchou pocházejí z telefonických rozhovorů, které s nimi vedl autor.)

Přes Włodzimierze Winclawského navázal kontakt s Miloslavem Petruskem prof. Janusz Mucha, který tou dobou působil v Toruni. Během svého pobytu v Praze, kam přijel kvůli dvěma přednáškám na Středoevropské univerzitě, která tehdy sídlila v českém hlavním městě, měl předat Petruskovi, v té době děkanovi Fakulty sociálních věd UK, zásilku od Winclawského. Po příchodu na sekretariát děkana se od sekretářky dozvěděl, že děkan je zaneprázdněn a nemůže ho přijmout. Avšak Petrussek zaslechl přes dveře polštinu a vyšel ven, aby si s polským hostem promluvil. Tak se seznámil s Muchou, jehož práce pochopitelně dobře znal. Od té doby udržují kon-

takt, zejména e-mailový (a Janusz Mucha se občas stával prostředníkem mezi Petruskem a Winclawským, který toto médium používá velmi úsporně). Příležitostí k novému setkání Muchy s Petruskem byl jeden z gellnerovských seminářů, které v Praze organizují Jiří Musil a Petr Skalník.

Když Mucha poslal Petruskovi výtisk knihy o poválečných osudech sociologie v zemích střední a východní Evropy, kterou vydal společně s Mikem Keenem [Mucha, Keen 1995], Petrussek napsal recenzi na její polské vydání, v níž zaujal kritické stanovisko zejména k článku Eduarda Urbánka o vývoji české sociologie [Petrusek 1996b]. Mucha proto Petruska požádal, aby napsal článek o české sociologii do dalšího svazku, který tehdy společně s M. Keenem připravovali a který se tentokrát zaměřoval na vývoj společenských věd ve střední a východní Evropě po pádu komunismu [Petrusek 2004].

Také mé vlastní kontakty s profesorem Petruskem vděčí za svůj začátek vědecké činnosti profesora Winclawského, neboť poprvé jsem se s ním setkal na konferenci „Ve službě společnosti nebo moci?“ pořádané Winclawským na podzim roku 1995. Přednesl jsem na ní příspěvek o vztazích mezi polskou a českou sociologií před rokem 1968, který vzbudil laskavý zájem českého hosta [upravená verze vyšla jako Kiliás 2001]. K našemu dalšímu setkání došlo již v prosinci 1995, kdy jsem v rámci meziuniverzitní výměny strávil týden v Praze jako host katedry sociologie FF UK. Od té doby jsem Prahu navštěvoval pravidelně a Miloslav Petrussek mi nejen dovoľoval těšit se z jeho vždy milé společnosti, ale mnohdy také organizoval technickou stránku mého pobytu (a to dokonce i tehdy, když mé příjezdy souvisely s účastí na akcích organizovaných jinými institucemi než FSV UK, jako byla konference Ústavu T. G. Masaryka v září 1997 nebo rádlovská konference v únoru 2002).

Obzvlášť důležitý byl můj třítydenní pobyt v červnu roku 1999, během kterého jsem sbíral materiály pro knihu o české sociologii národa v meziválečném období. Díky Petruskovi se mi podařilo obnovit kontakty s prof. Janem Zouharem a dr. Helenou Pavlincovou, mně již známými díky společné účasti v aktivitách Ústavu T. G. Masaryka, kteří mi umožnili přístup do příslušných archivů. Odvolání na jeho jméno mi rovněž pomohlo získat si náklonnost pracovníků Archivu Akademie věd České republiky. Petruskova pomoc po vědecké i organizační stránce byla nedocenitelná také během několika mých pražských pobytů, které sloužily shromažďování materiálů pro mou následující publikaci (ten hlavní se uskutečnil na podzim roku 2000). Není proto nijak překvapivé, že obě mé knihy obsahují poděkování Miloslavu Petruskovi za jeho všestrannou pomoc a neméně významné přátelské povzbuzování do práce [Kiliás 2000: 3, 2004: 8].

Pouze jednou, v roce 2002 (pamatuji-li se dobře), jsem měl příležitost setkat se s prof. Petruskem na svém mateřském Institutu sociologie Varšavské univerzity (kde pobýval jako host Fakulty společenských věd), ač vím, že v době, kdy jsem ho již znal, navštěvoval také Krakov. Vedle osobních setkání nás nyní spojuje e-mailová i poštovní korespondence a také si navzájem vyměňujeme publikace. Miloslav Petrussek systematicky sleduje polskou vědeckou produkci v oblasti dějin sociologie a sociologické teorie, stejně jako na poli široce chápaných kulturních studií a lite-

rární vědy. Také si organizačně vypomáháme v souvislosti s naším členstvím v národních vědeckých společnostech – v Petruskově případě v Polské sociologické společnosti, v případě mém v Masarykově české sociologické společnosti. Povaha našich vzájemných vztahů se změnila a už dávno překročila rovinu čistě formální vědecké spolupráce. Avšak téma, co pro mne znamená přátelství Miloslava Petruska, už nepatří do tohoto textu.

Jarosław Kiliás

Literatura

- Kiliás, Jarosław. 2000. *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Warszawa: Scholar.
- Kiliás, Jarosław. 2001. „Okno na świat” (Socjologia w Polsce i Czechosłowacji przed rokiem 1968). *Myśl Socjaldemokratyczna* 2001 (2): 99–105.
- Kiliás, Jarosław. 2004. *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Mucha, Janusz, Mike F. Keen (eds.). 1995. *Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej 1956–1990*. Warszawa: IFiS PAN.
- Petrusek, Miloslav. 1996a. „Nejen o dvou polských vědeckých konferencích.” *Sociologický časopis* 32 (1): 113–116.
- Petrusek, Miloslav. 1996b. „Janusz Mucha, Mike F. Keen (eds.): Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej 1956–1990.” *Sociologický časopis* 32 (1): 97–99.
- Petrusek, Miloslav. 2004. „Socjologia w Republice Czeskiej po roku 1989.” Pp. 127–141 in Janusz Mucha, Mike F. Keen (eds.). *Pierwsze lata suwerenności. Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej o krajach tego regionu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Winclawski, Włodzimierz. 1991. *Lud, naród, socjologia. Studium o genezie socjologii słowackiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Gentleman, jakých je málo

„Není boha mimo Boha, ale Petrusek je Petrusek.” Takto zakončil své vystoupení jeden z účastníků konference, která se uskutečnila na Univerzitě Karlově v Praze 13. října 2006 při příležitosti 70. narozenin profesora Miloslava Petruska. Konferenci uspořádal Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd a katedra sociologie Filozofické fakulty UK.

Sám jubilant zvolil za téma jednání „Chaos a řád ve společnosti a v sociologii”. Pozvánky uváděly pouze tolik, že je třeba se vystříhat chvalozpěvů na oslavence. To ostatní bylo ponecháno na přednášejících, mezi kterými profesor Petrusek chtěl vidět (a slyšet) své přátele, kolegy, bývalé studenty a spolupracovníky.

Neskrývám, že jsem se cítila vyznamenána a poctěna tím, že jsem byla také zahrnuta do této společnosti. Nikdy dříve jsem neměla odvahu si pomyslet, že se

mohu nacházet na seznamu přátel profesora Petruska. Jistě, známe se již řadu let (ani jeden z nás si však přesně nevzpomíná, odkdy). Já se domnívám, že jsem Milana Petruska poznala na konferenci „Paměť, místo, přítomnost“, konané v roce 1995 v Lublinu, jejímiž hlavními postavami byli sociolog prof. Zygmunt Bauman a již nežijící estetik prof. Stefan Morawski, v té době mezi polskou filozofickou mládeží dvě velké autority. Milan Petrussek však tvrdí, že jsme se poprvé setkali na mé katedře sociologie vědění, která se kdysi nacházela v budově tzv. Staré fyziky v sousedství katedry hyperjemných interakcí. Mým návštěvám se tento název zdál nesmírně zábavný, pro mě byl výzvou a závazkem k tomu, abych sama takové interakce vyhledávala a snažila se na ně přiměřeně odpovídat.

Měla jsem a mám při tom velké štěstí, což dokládá tento příklad: jistého dne kolem oběda mne v mém kabinetu navštívili dva mimořádně atraktivní pánové profesori. Jedním z nich byl Milan Petrussek z Prahy, druhým jeho přítel Nikolaj Petrovič Narbut z Moskvy. Jak se ukázalo, oba mi přišli splnit jedno přání: přivezli s sebou sborník článků zachycujících stav nejnovější ruské filosofie a sociologie. Již několik let jsem redaktorkou polského vědeckého časopisu *Colloquia Communia*, který v 70. letech minulého století založili varšavští studenti sociologie sdružení v Klubu Otryt. Název klubu pochází od hory stejného jména v polských Bieszczadech, na jejímž vrcholku mládež vlastníma rukama vybudovala Chatu sociologů (nedávno vyhořela, ale její původní stavitelé, v současnosti většinou profesori sociologie, získali prostředky na její rekonstrukci, a dnes je již zase opravená). K budovatelům chaty jsem tehdy nepatřila, ale protože jsem byla pověřena funkcí šéfredaktorky zmíněného časopisu, stala jsem se dědičkou jejich tradice „společných rozmluv“. Napadlo mne, že v nové situaci, která se vytvořila díky všem našim „táborovým“ sametovým revolucím, by bylo dobré lépe se seznámit s novými sousedy. Polsko sice své hranice nezměnilo, ale změnili se právě jeho sousedé. Dříve jimi byly Sovětský svaz, Československo a Německá demokratická republika. Nyní jsme – bez vítězství a dokonce bez jakéhokoli našeho přispění – získali sousedy nové: Rusko, Bělorusko, Ukrajinu, Litvu, Česko, Slovensko a Německo. Jaké bohatství a jak málo je přitom známe! V průběhu rozpadu bývalého „socialistického tábora“ jsme získali darem nové (nebo vlastně staré?) sousedy, u nichž se děly a stále dějí neobvyklé věci. Změny zřízení, stran a vlád, vyhlášení nových hlavních měst, nových státních (a také konferenčních jazyků), nových názvů měst a vesnic... A především – obrovské společenské přeměny. Všeobecný proces demokratizace – který byl chtěným a vytouženým výsledkem oněch mírných revolucí – doprovázejí obtíže a problémy naprosto nepředvídané a nechtěné: nezaměstnanost, vznik oblastí nedostatku, nebo přímo chudoby, a na druhé straně obrovského bohatství a třídy nových „oligarchů“, emigrace za výdělkem na Západ, vstupu jednotlivých zemí do Evropské unie a ... ve výčtu by se dalo ještě dlouho pokračovat.

Získala jsem pocit, že se všichni musíme znovu poznat, tím spíše, že dřívější věda o bývalých „přátelích Sovětského svazu“ byla svazována a falšována podle potřeb ideologie a propagandy. Když se zhroutily zdi a ploty z ostnatého drátu, ukázalo se, že se skoro vůbec neznáme. Neznáme své sousedy a my, Poláci, dokonce ani

samy sebe, ježto pokaždé po roce 1989 byly výsledky prezidentských voleb pro voliče (a občas i pro zvolené) překvapením. V souvislosti s tím jsme se v redakci rozhodli postupně žádat naše kolegy ze sousedních zemí, aby na stránkách *Colloquia Communia* představili vše, co sami považují za nejzajímavější a nejdůležitější výsledky filozofie a společenských věd ve své zemi. Vzniklo tak už ukrajinské, slovenské a litevské číslo. Profesor Petrussek mi v osobě svého přítele profesora Narbuta přivezl číslo ruské. Kvůli různým komplikacím (zejména finančním, ač všichni překladatelé pracovali zdarma) se příprava tohoto čísla velmi protáhla. Nakonec však vyšlo a přinejmenším v Polsku se těší velkému zájmu, ostatně podobně jako dějiny „stříbrného věku“ ruské filosofie – v mém ústavu na toto téma vzniklo několik doktorských a habilitačních prací.

Udivovalo mne, že profesor Petrussek neusiloval o to, aby se v Polsku nejdříve představili čeští vědci, ale „dal přednost“ svým ruským kolegům. Teď, kdy jsem se po dobu několika dní pohybovala v jeho blízkosti, mne to již nezaráží. Všimla jsem si totiž během oslav jeho narozenin, že to je člověk neobyčejně velkorysý. Nechci říci „skromný“, protože tato vlastnost jde ruku v ruce s neznalostí skutečné vlastní hodnoty. Pan profesor svou hodnotu zná, jak se ukázalo během milého oběda na druhý den po oslavě; ještě lépe ji znají jeho čeští žáci a přátelé, kteří to prokázali tím, že se postavili do dlouhé klikaté fronty, aby mu na oslavě složili gratulaci. S dárky, květinami a také... malými dětmi. Svědčila o ní také velmi početná přítomnost studentů na celé konferenci, pro které se nedostávalo židlí, a tak museli sedět na parapetech nebo dokonce na podlaze. Po obědě byli také pozváni na večerní banket, což se při takových příležitostech na jiných vysokých školách většinou nečiní.

O všech zásluhách profesora Petruska jistě podrobněji napíše jeho žáci. Já ze svého vzdáleného (třebaže srdcem blízkého) stanoviska chci říci pouze tolik, co znám z vlastní zkušenosti. Milan Petrussek patří k velkým znalcům polské sociologie, stejně tak nejnovější jako klasické. Obzvláště si oblíbil tvorbu Zygmunta Baumana, již v České republice popularizuje překlady a komentáři. Mimochodem, právě díky jeho péči udělil Václav Havel prof. Baumanovi cenu. Polákům lze závidět vynikajícího myslitele, Čechům zase skvělého prezidenta, který píše a také čte jiné!

Vedle živých kontaktů s polskými sociology (o nichž zde píše Jarosław Kilias), se profesor Petrussek již řadu let účastní polského filozofického života. Systematicky navštěvuje konferenci filozofů slovanských zemí, která se z iniciativy prof. Andrzeje Zachariasze téměř každý rok koná na univerzitě v polském městě Rzeszów. Protože se na každém z těchto setkání pořizuje „rodinná fotografie“, postava Milana Petruska mne každý den doprovází na snímcích visících nad mým psacím stolem. Se závistí pozoruji, že pan profesor – na rozdíl ode mne – nestárne. Stále ta stejná vysoká, přímá a štíhlá postava se šedými (jistě na šedo nabarvenými) vousy. S milým, leč poněkud ironickým úsměvem...

Z přednášek, které pronesl na rzeszowské konferenci, vyplývá, že Milan Petrussek není jen sociologem a historikem sociologie, ale také filozofem a historikem umění. Ale především to je gentleman, což dnes vlastně není tak častý jev ani v akademických kruzích.

Přátelé, vedení Karlovy univerzity a pracovníci katedry o přestávce mezi bloky konference vysadili na počest profesora Milana Petruska strom. Platan. Studenti mu možná budou říkat Milanův platan. Budou si pod ním domlouvat dostaveníčka, opakovat látku před zkouškou a číst Petruskovy učebnice.

Profesor Petrussek JE. Odteď již ve dvou osobách.

Jadwiga Mizińska

P.S.: Vznikne i české číslo *Colloquia Communia*. Domluvili jsme se na něm během oběda v kouzelné restauraci Podskalská celnice u Vltavy. Mohu-li ocitovat z pozvánky, „komunikačními jazyky“ byly čeština, francouzština, polština, ruština a slovenština (se zajištěným překladem). Jak se ukázalo, tlumočení nebylo nutné. Všichni jsme výborně rozuměli přípitkům a potom také jeden druhému v delších rozhovorech. Je mou velkou nadějí, že to je skutečný začátek „společných rozprav“ sociologů, filozofů a obecněji všech humanitních vědců našich sousedních zemí.

Závěrem chci vyjádřit všem, kterých se to týká, nejhlubší poděkování jménem svým i jménem své kolegyně z Kielc dr. Moniky Kardaczyńskiej za pozvání na oslavy jubilea prof. Milana Petruska, za srdečnou pohostinnost a možnost nechat se nadchnout zlatým polským podzimem – ve zlaté Praze. Obzvláště zavázány jsme jubilantovi, jeho manželce dr. Aleně Miltové a také půvabné studentce sociologie Kateřině Srbkové a její mamince, která nám ukázala polskou sekci Národní knihovny a věnovala vstupenky na koncert.

Miloslav Petrussek a ruská sociologie

Psal se rok 1975. Byl jsem tehdy studentem Filosofické fakulty Lomonosovovy moskevské státní univerzity a poprvé se mi podařilo se skupinou spolužáků vycestovat do zahraničí – do Československa. Pobyli jsme v Bratislavě a v Praze a tehdy jsem se seznámil s Miloslavem Petruskem, který byl asistentem na Karlově univerzitě a zástupcem vedoucí české studentské skupiny, která odjela po naší návštěvě na krátký pobyt do Moskvy, Minsku a Leningradu. Nebylo to více než dvacet dní, co jsme spolu prožili. Ale již tehdy mě Milan udivil mimořádnou erudicí, pozoruhodným zájmem stále něco nového poznávat, jakousi zvláštní, jen jemu vlastní, specifickou inteligencí. A pokud jde o mě – já jsem zase jej poněkud udivil tím, že jsem leccos znal z nejnovějších československých dějin, včetně jmen několika tehdy již „neoficiálních“ sociologů.

Nechce se tomu ani věřit, ale uplynulo celých třicet let od chvíle, kdy jsme se poprvé setkali a naše známost přerostla v přátelské a potom – snad to mohu tak říci – osobně vřelé vztahy. Psali jsme si, telefonovali, dost často jsme se setkávali i osobně, pokud to jen trochu šlo.

Udivovalo mne, s jakou osobní statečností snášel tvrdé rány osudu. Nejprve oslňující začátek (první kniha o sociometrii ve východní Evropě, práce v kolektivu Pavla Machonina, řada statí) a potom – faktický zákaz práce ve vlastním oboru, později vážné onemocnění, publikace řady textů pod cizími jmény, problémy v osobním životě, ale i vydávání samizdatového časopisu...

Ale spravedlnosti se občas dopřává vítězství. A tak tomu bylo i s Milanem Petruskem.

Profesor Petrussek je nesporně vynikající odborník a organizátor vědeckého života. Jak si jej váží v Čechách, na Slovensku, v Polsku a v některých jiných zemích – o tom cosi vím. Ale znají jej dost dobře i v Rusku – a to nemohu nezmínit, že v posledních patnácti letech se u nás v naprosté většině případů dává přednost pouze západním specialistům. Miloslav Petrussek je řádným členem (akademikem od roku 1994) Ruské akademie sociálních věd, je autorem několika zásadních statí vydaných v ruských sociologických časopisech, je mu věnováno samostatné heslo v Ruské sociologické encyklopedii. Je nám zvláště milé, že je spolu s předními ruskými a zahraničními vědci (Polsko, USA aj.) členem redakční rady časopisu *Věstník Rusko-go univerzitěta družby narodov* (serija *Sociologija*). Díky jeho vytrvalému úsilí se ruská veřejnost prakticky poprvé seznámila s teoretickým dědictvím T. G. Masaryka – v roce 2003 jsme spolu vydali základní, více než sedmisetstránkovou knihu *Masarik: Filosofija – Sociologija – Politika*. Je autorem ideje, vybral většinu textů a napsal podstatnou část úvodní statí.

Znám skutečně jen málo lidí, dokonce i mezi svými spoluobčany, kteří by tak hluboce jako Milan rozuměli ruským dějinám, ruské kultuře, literatuře, umění a zejména umění výtvarnému. A to nemluvím o tom, jak dokonale umí rusky a jaké encyklopedické znalosti má.

Jsem vděčen profesorovi Petruskovi za to, že na naše pozvání přijel několikrát do Moskvy a vedl u nás speciální kurzy pro doktorandy a studenty vyšších ročníků. Zejména jeho kurzy o soudobé sociologii měly mezi posluchači vždy pozitivní odezvu, a přidáme-li k tomu jeho osobní kouzlo a evropský šarm – některé studentky do něho byly prostě zamilované.

Jsem Milanovi vděčen za to, že umožnil i našim studentům několikrát navštívit Prahu, že je seznamoval se stavem nejen české sociologie, s fakultami Karlovy univerzity, ale i s českou kulturou, a že je provázel i po málo známých pamětihodnostech Prahy. A v neposlední řadě – započali jsme společný česko-ruský komparativní výzkum; snad nám bude přáno jej dokončit.

Když jsem se s Milanem seznámil, nezdál se mi pravda příliš mladý, ale teď, po třiceti letech, vidím, jak je skutečně mladý, jak miluje život, jak je plný tvůrčích nápadů, myšlenek a plánů.

U příležitosti jeho životního jubilea mu přeji z celého srdce, aby i v budoucnu šel stejně hrdě a důstojně životem, jak si to žádá naše velice složitá doba.

Nikolaj Petrovič Narbut

Výběrová bibliografie Miloslava Petruska

(k říjnu 2006, pouze monografie vlastní nebo s autorským a editorským podílem)

- P. Machonin a kol. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque 1969 (autor kapitoly „Sociální kontakty a sociopreferenční orientace“).
- Sociometrie. Teorie, metoda, techniky*. Praha: Svoboda 1969.
- Malý sociologický slovník*. Praha: Svoboda 1970 (spolueditor a autor řady hesel).
- Szociometria. Elméletek, módszerek, és technikák*. Budapešť: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972.
- Úvod do studia sociologie I*. Praha: SPN 1978, dotisk 1980 (skripta).
- Metody a techniky sociologického výzkumu I*. Praha: SPN 1982 (skripta) (spoluautor s J. Buriánkem - autorství neuvedeno).
- Sociologie malých skupin I*. Praha: TES 1985 (skripta).
- Sociologie malých skupin II*. Praha: TES 1986 (skripta).
- Úvod do obecné sociologie I* (ve 2 svazcích). Ostrava: VŽKG 1986 (skripta).
- Alternativa. Úvahy o postavení sociologie v nealternativní společnosti*. 1986 (publikováno v samizdatu pod pseudonymem Petr Grňa).
- Sociologie a literatura*. Praha: Československý spisovatel 1990.
- Sociologie*. Praha: SPN 1991, 2. vydání 1994 (editor a spoluautor).
- Alternativní sociologie*. Praha: KOS (Klub osvobozeného samizdatu) 1992.
- Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum 1993.
- Sociologické školy, směry, paradigmatata*. Praha: Sociologické nakladatelství 1994 (editor a spoluautor).
- Sociologie, literatura a politika*. Praha: Karolinum 1996 (spoluautor s Josefem Alanem).
- Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum 1996 (koncepce – předseda redakční rady a autor více než 200 hesel).
- T. G. Masarik: filosofija – sociologija – politika. Izbrannyje tšksty*. Moskva: Izdatel'stvo Rossijskogo universiteta Družby narodov 2003 (editor a spoluautor úvodní studie s N. P. Narbutem).
- Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství 2006.

Sestavila Alena Miltová

Sociologie a společnost: totalitární nástrahy, současné výzvy

(Otázky prof. Miloslavu Petruskovi kladl Karel Černý)

Karel Černý: *Sociologii zakazovaly všechny diktatury dvacátého století, nacistické, fašistické i komunistické. Co je k tomu vedlo, proč se této vědy tak bály?*

Miloslav Petrussek: Sociologie je od samého svého počátku kritická věda, a nejen v té linii, která navazovala na Marxe. Tocqueville, jehož někteří pokládají za skutečného otce sociologie, byl přece k americké demokracii taky kritický, nemluvě o Spencerovi s jeho radikálním libertarianismem a z jiného hlediska o Durkheimově účasti na Dreyfusově aféře. Jen ve velmi výjimečných případech společnost, o níž sociologie vypovídá, ji současně také chválí; především ji kriticky analyzuje. Ale snad právě proto ji demokratické systémy klidně akceptují, jsou totiž schopny kritický přístup (a nejen sociologický) tolerovat, vstřebat a integrovat, ale nezřídka i prakticky využít. Na druhé straně jej ale dovedou povýšenecky ignorovat. Totalitní režimy naopak nesnášejí jak známo kritiku žádnou, tedy ani vědeckou – a platí to nejen o sociologii.

V sovětském Rusku lze popsat řadu tragických osudů významných genetiků, sémiotiků, kybernetiků, ale i historiků a lingvistů, filozofů a psychologů, kteří na svou vědeckou poctivost a důslednost doplatili vězením a někteří i životem. Uvedu namátkou třeba slavného ekonoma Kondraťjeva, jehož teorie dlouhých cyklů se dnes běžně užívá – skončil v gulagu a ani nevíme, kdy zemřel, významný historik Jevgenij Tarle napsal svou skvělou monografii o Napoleonovi [v češtině viz Tarle 1950] bez jediného dokumentu v táboře nucených prací, víme o tragických osudech řady umělců, kteří jen naznačili kritickou distanci a o závěru jejich životů často nevíme nic. Mandelštam nebo Babel byli zavražděni a dodnes nevíme, ani kdy a kde. Šostakovič ve svých vzpomínkách píše, že celý svůj život prožil ve strachu – dělejte v takových podmínkách sociální kritiku! Ostatně je to výsměch Marxovi, který snil o tom, že po zrušení dělby práce „osvobozený socialistický člověk“ bude ráno rybařit, dopoledne něco vyrábět a odpoledne se věnovat sociální kritice!

Jistě, u nás situace nebyla zdaleka tak dramatická, ale některé individuální osudy byly podobně tragické, i když nekončily (s výjimkou historika Závaře Kalandry) přímo rozsudkem smrti. Ale nezřídka vedly ke ztrátě lidské důstojnosti – co si počít se sebekritikou geniálního zakladatele sémantiky a literárního vědce Jana Mukařovského, který za největšího génia jazykovědy nakonec prohlásil Stalina, co s nadutou pýchou navýsost talentovaného lingvisty Františka Trávníčka, co s plukovníckým šaškovstvím skvělého dramatika E. F. Buriana atd.? Nebo s lidskými tragédiemi jako v případě Bieblově, Halasově...

Ale z jiného soudku – například tzv. frankfurtská škola velmi ostře kritizovala americký kapitalismus a přitom ji tvořili většinou Němci uprchlí před Hitlerem.

Vlastně místo toho, aby se její členové Spojeným státům „odvděčili“ alespoň loajalitou nebo decentním mlčením již jen za to, že je vůbec přijaly, nezřídka ze svých evropských hledisek kritizovali to, co shledávali na americkém životním stylu a zejména kultuře jako „prodejně“, průmyslově produkované, zbavené umělecké a lidské autenticity atd. Ale i tato škola byla integrována do širšího sociologického korpusu, aniž by to nakonec budilo nějakou zvláštní zášť nebo údiv. Její představitelé, jako třeba Fromm, Marcuse či Adorno a další, se dokonce stali jednou z idolů americké společnosti. V době známé vzpoury mladých pod heslem tzv. kontrakultury 60. let v nich dokonce hippies viděli – často proti jejich vůli – své „guru“.

K. Č.: *Neschopnost totalitních režimů obstát v „palbě“ vědecké kritiky je tedy ten hlavní důvod?*

M. P.: Ne tak docela. Druhá věc je, že totalitní režimy musejí mít vědu pod kontrolou. A to, jak jsem pravil, vědu každou: Stalin se pasoval na znalce genetiky (měl k tomu odborníka v podobě pavědce Lysenka) i jazykovědy, vstupoval do diskusí historiků – a potom nebylo odvolání. Budu-li parafrázovat slavné latinské *Stalin locutus, res finita*, pak to bylo opravdu doslova tak. A v umírněné podobě to platilo i později – z dnešního hlediska komické Chruščovovy výkřiky proti „formalistickému malířství“ (předtím byl formalistou v hudbě Šostakovič) ovšem skončily málo známým paradoxem. Chruščov se „neomylně“ soustředil na nejtalentovanějšího z oněch kritizovaných umělců – Ernsta Něizvěstného. A když Chruščov po „Brežněvovu puči“ dožíval kdesi na dači (tehdy se již aspoň nepopravovalo), pozval Něizvěstného s prosbou, aby mu udělal náhrobek. V Moskvě na Novoděvičím hřbitově najdete mimořádně krásnou plastiku „formalisty“ Něizvěstného, který dokázal i z Chruščova, který jistě neoplýval nadlidskou krásou, udělat člověka zamyšleného, jakoby sebezpytujícího...

Sociologie se však z rámce této kontroly obecně, generálně, jaksí z povahy věci prostě vymyká: nemůže existovat bez demokratického tolerantního ovzduší stejně jako nemohou působit historikové bez archivů, genetici bez možnosti šlechtit rostliny a fyzikové bez složitých přístrojů. Základním „přístrojem“ sociologie je pečlivé pozorování reálných dějů a ty jsou vždycky rozporuplné a dramatické. Totalita však miluje řád, uspořádanost a bombastické oslavy, které sama inscenuje. To ale není jeviště pro sociologii hodnou toho jména: pokud totalitní režimy sociologii tolerovaly, pak to byli opravdu představitelé „degenerované vědy“. Ostatně leckdo by se divil, kdo si „zadal“ s nacistickým režimem. Jeho příchod duchovně připravovali – jistě nikoliv již Schopenhauer a klasická německá filozofie či raná německá sociologie weberovská a tönniesovská, jak si myslel v poněkud excentrické knize o „rozkladu rozumu“ Georg Lukács [Lukács 1954] – ale rozhodně Ernst Jünger, Hans Freyer, Carl Schmitt – a to jsou ještě ti nejlepší z nejlepších. U nás tolik vydávaný Mircea Eliade si více než jen „zadal“ s fašistickými Železnými kříži v Rumunsku a Mussolini měl dokonce několik „dvorních sociologů“ (a filozofů) a nikoliv pátého řádu.

Nejpodstatnější je zde patrně postřeh Raymona Arona, který pokládá za jeden

z hlavních definičních znaků totalitarismu jeho ideologičnost. Říká, že totalitní režimy jsou „ideokracie“: pokud není totalitarismus legitimizován – zdůvodněn ve svých právech a nárocích – vlastní ideologií, není legitimizován ničím. A jestliže tedy sociologie nějakým způsobem zpochybňuje právě tuto vůdčí a jedinou ideologii (a ona to dělat musí, nechce-li být sama pouze ideologií), nutně „podvrací“ i celý totalitní systém. Musí ji zpochybňovat ze své podstaty všude tam, kde se ideologie sráží s realitou. Tento problém si však totalitní režimy uvědomí vždycky velice rychle, i když – to není nepodstatné – v době dominance totalitních režimů sociologie neměla ani teoretický, ani metodologický nástroj studia každodennosti: každodennost totalitarismu vlastně etnometodologickými a podobnými kvalitativními postupy odkrýváme retrospektivně.

Ale ono to všechno částečně platí i o stabilizovaných demokraciích, které také neoplývají láskou k rozmanitým neloajálním – nikoliv nutně „extremistickým“ – hnutím: někdy nemají rády zelené, jindy růžové, ondy zase žluté. Principiální rozdíl je však v tom, že se vede, nebo aspoň může vést, zápas povýtce duchovní, intelektuální střet, který pro nikoho nekončí za mřížemi.

K. Č.: *Kdo případně útočí na sociologii dnes?*

M. P.: Je známo, že existuje velmi silný a vlivný proud, zejména v ekonomické vědě – chci zdůraznit, že spíše v části ekonomické vědy – který je výrazně anti-sociologický. Někteří ekonomové prostě nepochopili, že ekonomie a sociologie tvoří nedílný celek, protože se dívají na společnost sice z různých úhlů, ale dívají se na týž sociální organismus. Jenom s různými akcenty. Řečeno klasickou metaforou – *homo economicus* je stejnou abstrakcí jako *homo sociologicus*: ale to tušil Marx a explicitě formuloval ekonom a filozof Vilfredo Pareto. Ostatně je příznačné, že ekonomové znají Pareta jako autora „paretovských křivek“, zatímco sociologové jako teoretika „non-logického chování“, jeho příčin a efektů a teoretika cirkulace elit ve společnosti.

K. Č.: *Kde se tato kritika vzala? O jaké argumenty se opírá?*

M. P.: Celá tato kritika sociologie vznikla patrně z omylu Friedricha Hayeka v jeho slavném spisu *Kontrarevoluce vědy* [česky viz Hayek 1995]. V té knize se Hayek hluboce mýlí v tom, že připisuje *soudobé* sociologii nectnosti, které prostě již dávno nemá. Sociologie je totiž obviňována z toho – a to je základní kritický leitmotiv ekonomizujících kritik – že chce být „sociálním inženýrstvím“, že chce měnit společnost na základě nějakého racionálního projektu, který je založen na lepší znalosti světa, než jakou mají k dispozici tzv. obyčejní lidé. Ale žádná věda, pouze trh a s ním spojená nekonečná síť interakcí, jimiž si lidé směňují také informace, může obsáhnout relativně úplné vědění o sociálním světě. Jednak je to předpoklad mylný, protože vědění „obyčejných lidí“ je chybně interpretováno jako vědění navýsost racio-

nální, jednak jde o obvinění, které mohlo být úspěšně vzneseno nanejvýš proti Sa-int-Simonovi na počátku 19. století a možná ještě proti některým sociologům poloviny 19. století, zejména vůči Comtovi (toho Hayek taky nejostřeji napadá) a vůči Marxovi (vůči němu „hayekovskou“ kritiku provedl Karl Popper).

Dnes již dávno s nápadem, že by bylo možno společnost nejprve racionálně zkonstruovat takřkajíc na papíře a potom ji realizovat, žádný sociolog nepřichází – zdůrazňují sociolog. Že s tím kdysi přišli marxističtí *ideologové*, je téma, které se sociologie netýká, protože sovětský systém sociologii exkomunikoval, obor byl zrušen a „zemřel na úbytě“ v první polovině 20. let. V této souvislosti je zajímavé, že jedinou učebnici sociologie v SSSR napsal na počátku 20. let význačný politický činitel (tvrdí se, že autor sovětské ústavy později připsané Stalinovi v roce 1936) Nikolaj Bucharin, muž mimořádně vzdělaný. Jeho učebnici sociologie ostře kritizoval dnes nejcitovanější marxista Antonio Gramsci ve svých *Sešitech z vězení*, sovětské současníci ji ignorovali. V roce 1937 byl Bucharin popraven a jeho životní osud zvěčnil literárně Arthur Koestler ve slavném románu *Tma o polednách*. Jestli tedy sovětský systém projektoval ideální společnost na základě své „racionální koncepce“, pak to rozhodně nebyla koncepce sociologická, jakkoliv (ve shodě třeba s Berďajevem) neupíráme bolševizovanému marxismu evropský rodokmen.

K. Č.: *V 60. letech jste se účastnil práce na největším sociologickém výzkumu své doby – výzkumu sociální stratifikace československé společnosti vedeného Pavlem Machoninem. Kniha s publikovanými výsledky však byla po sovětské intervenci stažena. Můžete vysvětlit tyto události?*

M. P.: Ono to nebylo úplně tak. Došlo totiž k „zázraku“, že se nám podařilo knihu vydat v roce 1969 na Slovensku [Machonin et al. 1969]. Slovinci měli prostě více odvahy než naši redaktoři. Kniha však byla „nebezpečná“ hned z několika důvodů, zejména samozřejmě ideologicky – představa „ideologicky nevinné sociologie“ je panensky prostoduchá, prostě není takové sociologie.

Kniha vycházela z předpokladu, že společnost, v níž žijeme, je možná společností třídní, ale nikoliv v tom smyslu, jak tomu rozuměla tehdejší vládnoucí ideologie. Ostatně o to, nakolik je dnešní, řekněme postkomunistická, společnost společností třídní, se stále vedou spory. Zastýdlá marxistická sociologie konce 60. let měla společnost velmi prostě „roztríděnu“ na základě klasického Stalinova modelu na dělnickou třídu, rolnictvo a pracující inteligenci. Ve výzkumu a v knize, která byla jejím výsledkem, jsme se snažili prokázat, a prokázali, že naše společnost je diferencovaná nesrovnatelně složitěji. A to jak vertikálně, z hlediska profesního a příjmového, z hlediska životního způsobu a podílu na moci, ale také horizontálně: například že existují velmi významné rozdíly mezi jednotlivými oblastmi a kraji. Šlo o empirický důkaz toho, že tehdejší společnost nebyla strukturována tak jednoduše, jak to chtěla vidět komunistická elita, nemluvě o tom, že jsme pracovali s nebezpečnými pojmy, jako byla „moc“, „elita“, „prestíž“, ale taky jsme redefinovali „životní způsob“ jako empirický fakt, nikoliv jako „socialistickou normu“ (podle dobo-

vého hesla *Socialisticky pracovat, socialisticky žít*). A to bylo „politicky“ neúnosné, čímž se stala neúnosnou i knížka a nakonec téměř celý autorský tým.

K. Č.: *Teze Pitirima Sorokina o tom, že neexistuje společnost, která by byla zcela nestratifikovaná, již byla v sociologii té doby všeobecně přijímaná. Jistě také značná část české veřejnosti cítila to, co George Orwell vyjádřil ve Farmě zvířat: všichni jsme si rovni, ale někteří jsou si ještě rovnější...*

M. P.: Můžete jistě právem namítnout – ale to přece byly tak samozřejmé věci, že o nich snad každý věděl. Především – nic není úplně samozřejmé, pokud se to nedoloží, zdravý rozum nás někdy v pohledu na společnost spíše klame, než aby nám dobře radil. My jsme v onom výzkumu poprvé u nás i kvantitativně v obrovském měřítku (soubor byl mimořádně velký, kolem 20 tisíc dotazovaných) taky vyzkoušeli, jak a nakolik funguje metodologie rozpracovaná v jiných podmínkách – a to bylo opravdové „novum“. A nakonec – popsali jsme velmi subtilně již tehdy to, co se dnes zkoumá samozřejmě daleko „sofistikovaněji“, totiž reálný životní způsob, jaké věci lidé mají a přejí si mít, co nakupují, jak tráví dovolenou, jestli a co čtou atd.

K. Č.: *Jak je ale vůbec možné, že váš výzkumný záměr někdo povolil? Aparátu komunistické strany přece muselo být jasné, že výsledky nebudou mluvit v její prospěch.*

M. P.: To je naprosto oprávněná a mně srozumitelná otázka mladého člověka. Jistě si ale připomenete, že podle i dnes publikovaných vzpomínek se jednalo o dobu, na kterou celá řada lidí mého věku, jako třeba režisér Forman, ale třeba i Václav Havel, vzpomínají jako na „zlatá šedesátá léta“. To byla taková kratinká doba, kdy se intelektuální a kulturní atmosféra opravdu podstatně uvolnila, zpívalo se anglicky, hrál se rokenrol a písničky z této doby se dodnes zpívají u táboráků. A vůbec už není pravda, že se zpívalo rusky, jak vás i sami sebe mystifikují někteří novináři, dokonce snad častušky. Čas častušek pominul s dobou oslnění osvobozením, myslíme si o tom, co chceme. Naopak – v 70. letech se paradoxně začaly hrát některé vynikající sovětské filmy, hrály se v okrajových kinech a scházeli se na nich disidenti. A ty filmy jsou dodnes živé: viděl jsem po třiceti letech „kultovní film“ Vasilije Šuksina *Červená kalina* na Letní filmové škole v Uherském Hradišti: kino bylo plné – sami mladí – a reagovalo spontánně a přijalo film s obrovským nelíčeným nadšením. To jsou ty paradoxy, řečeno s Havlovým Vaňkem. Naše knížka tedy spadla zrovna do tohoto období „uvolnění“. Sociologie se u nás také v rozmezí let 1964–65 znovu jako věda institucionalizovala. A od samého počátku, od roku 1966, jsme začali na koncepci tohoto výzkumu velmi intenzivně pracovat.

K. Č.: *V této souvislosti nelze pominout otázku role sociologa ve veřejném životě. Má být sociolog společensky angažovaný, nebo má spíše zachovávat přísnou neutralitu?*

M. P.: Myslím si, že ty verbální proklamace, že sociolog má být neangažovaný, jsou naprosto rovnocenné s „bzučením včel“, jak říkal Egyptan Sinuhet. Přece už tím, že sociolog veřejně vystoupí – a on nemůže veřejně nevystoupit, když přednáší, píše knihy, učí, vystupuje v médiích (a kdo dnes nevystupuje v médiích, jak známo, neexistuje) – pak již tím se nutně angažuje, i kdyby se stotisíckrát zaklínal svou neangažovaností.

Na které straně politického spektra však případně vystoupí, to je jiná otázka. To je věc vašeho přesvědčení, víry, nikoliv sociologického vědění. Nikdy to není věc vašeho empirického studia, výzkumu, ten nikdy nevede ani „do prava“, ani „do leva“, ten je sám o sobě opravdu neutrální. Sociolog mu jen poté někdy může svým osobnostním naladěním dodat tu či onu dimenzi.

Můžete mluvit například o školném na vysokých školách jako sociolog, ale můžete vystoupit stejně tak jak pro jeho podporu, či naopak proti – můžete uvádět sociologické argumenty pro i proti: obávám se ovšem, že v tomto případě jde o užití sociologického vědění k účelům politickým, tedy mimovědním...

Ostatně rozumný a moudrý sociolog, jako je Václav Bělohradský, nějakou neangažovanost ani nepředstírá. Jan Keller je přímo emblematickou postavou krajní a vědomé angažovanosti. Bělohradský i Keller jsou typickými příklady osobností, které jasně dávají najevo, že tvářit se nestranně je v podstatě farizejství. To nejpodstatnější ale spočívá v mravní odpovědnosti, totiž schopnosti jasně rozlišit a dát všem na vědomí, kdy vystupuji sám za sebe a kdy jako sociolog. V tom prvním případě ručím svou osobností, v tom druhém svým profesionálním vědění.

K. Č.: *V 80. letech jste se podílel na práci brněnské disidentské skupiny. Jaký byl cíl těchto aktivit?*

M. P.: Ta skupina byla disidentská v tom, řekl bych, velmi umírněném smyslu. Byli jsme disidenty tím, že jsme nebyli ani povoleni, ani tolerováni státní mocí. Vykonávali jsme totiž činnosti, které nebyly zcela slučitelné se zákonnými normami. V Praze jsme spolu s Josefem Alanem vydávali časopis *Sociologický obzor*. A za druhé jsme organizovali a realizovali překlady knih, které u nás tehdy nemohly vyjít. Hlavní zásluhy v té věci měl Vladimír Jochmann z Olomouce, brněnský Jiří Müller s nedávno zesnulou ženou Bronislavou, manželé Jelínkovi z brněnské univerzity, režisér Petr Oslzlý s manželkou a moje žena Alena. Petr Oslzlý, já a Vladimír Jochman jsme za to dokonce dostali francouzský Řád akademických palem francouzské vlády. Většina z překladů, které jsme pořídili – a z nich opět většinu v maringotce napsal Vladimír Jochman, já jsem k nim pak psal doslovy – vycházela po roce 1989 téměř až dodnes – a nešlo o autory leccaké: Aron, Arendtová, Finkelkraut, Popper, ale i Tocqueville a jiní, celkem asi čtyřicet titulů.

K. Č.: *Sám jste však byl až do roku 1970 členem KSČ. Jak může společenský vědec propadnout utopii o beztrždní společnosti? Šlo i ve Vašem případě o obdobu Aronova „opia intelektuálů“?*

M. P.: To je otázka naprosto oprávněná a vy na ni máte právo. Já na ni ale neodpovím rád. Vždy při tom totiž mám pocit studu, nikoliv však viny. Faktu členství v KSČ jsem nikdy v životě nevyužíval; měl jsem však patrně různé výhody, které z toho plynuly, ale vůbec jsem si jich nebyl vědom. Pocit viny nemám proto, že jsem nikdy nevyužil svého členství k tomu, abych komukoliv jakkoliv ublížil. Existují dokonce lidé, které jsem na základě idealisticky pojatého členství ve straně obhajoval, pomáhal jim a veřejně se jich zastával – a to i na vysoké škole a s jistým osobním rizikem.

Nepropadl jsem ale žádné „aronovské utopii“, já jsem se – a to si nevolíme – prostě do komunistické strany narodil. Dnes mohou být třeba lidé šťastní, když se narodí do prostředí živnostenského nebo šlechtického. Já jsem v ovzduší komunistické ideologie vyrostl, porozuměl jsem jí jako velkému dědictví osvícenství, a když jsem začal mít postupně vážné pochyby, nebylo snadné provést radikální škrty všeho, na čem stála vlastně moje – s prominutím – intelektuální identita. Ale nakonec jsem to dokázal, pochyby začaly bezprostředně po Stalinově smrti, ačkoliv i retrospektivně vidím, jak mi byly bytostně odporné ty ať už upřímné či neupřímné, dobrovolné či inscenované masové aklamace věrnosti a oddanosti... Nikdy jsem třebas nepochyboval o dějinné osvoboditelské úloze Rudé armády, ať už za své vítězství (říká se „vítězství, které vojákům a národu ukradli“) zaplatila jakoukoliv strašlivou cenu lidskou i mravní (žádná válka z lidí nečiní světce), ale vždycky mi byla odporná ta rituální díkůvzdání. Tím spíše, že byla namnoze velice neupřímná. A tak od té doby jsem začal postupně nabírat „zdravý rozum“.

K. Č.: *Zásadní zlom nastal v roce 1968 s příjezdem ruských tanků?*

M. P.: Vy byste dokonce mohl položit otázku, která by byla ještě zlomyslnější a zněla by: a proč jste z té strany už tehdy nevystoupil? V té době, chtěl-li jsem ve společenských vědách pracovat, bylo členství ve straně do jisté míry podmínkou, nebo alespoň velmi žádoucím doporučením. Ten samotný krok vystoupení ze strany by tehdy byl naprosto nesmyslný. To není alibismus, já bych tím patrně nikomu neprospěl, jen bych sám sobě a své rodině ublížil. Samozřejmě že rok 1968 představoval určité vyvrcholení. Ale již kolem roku 1965, když jsme pracovali na onom velkém výzkumu socialistické společnosti, se stali z většiny nás mladých z výzkumného týmu „zakuklení“ ne-komunisté. Nebo dokonce (ne všichni) explicitní antikomunisté. Náš rozchod s komunistickou ideologií byl již v této době poměrně zřejmý, jakkoliv na druhou stranu třebas jazyk té knihy byl stále ještě velmi poplatný své době. To už asi patrně lidé, kteří nebudou muset žít v totalitních režimech, těžko pochopí. Ale ona elementární sociolingvistika učí, že musíte psát jazykem, který vám usnadňuje komunikaci, i když vám není nutně vlastní. Je možné, že dnešní anglicismy budou stejně komické, jako jsou naše „marxicismy“ – s ruštinou ale ten náš tehdejší jazyk neměl nic společného.

K. Č.: *Je známo, že stále učíte s vysokým úvazkem. Co se snažíte studentům předat? Jaký by podle Vás měl být profil absolventa oboru sociologie?*

M. P.: Učil jsem vždycky naplno, tedy až deset či dvanáct hodin týdně, a nikoliv proto, že prý rád učím, jak tvrdí někteří moji kolegové, jimž se do výuky moc nechce, ale prostě proto, že to pokládám za posvátné poslání vysokoškolského učitele, za jeho prvořadý úkol. Za druhé ovšem taky proto, že si myslím, že jsem lepší učitel než badatel. Pán Bůh to prostě nerozdělil rovnoměrně. A ke schopnosti slušně učit patří i jistá míra schopnosti sebeironie, smyslu pro humor – a to taky není každému dáno. Je proto pro mně největší satisfakcí, když mně po pětatřiceti letech napíše bývalá studentka z Bruselu, že si při svém harcování světem stále vozí moje přednášky: jsou jí k ničemu, ale jsou krásnou vzpomínkou na studentské mládí. Přejete si víc?

Ideální absolvent oboru sociologie by měl být především profesionál. To znamená, že musí zvládat tři základní pilíře sociologického vědění: to je sociologická teorie včetně dějin sociologického myšlení, sociologická metodologie včetně nejnovějších trendů v sociologické metodologii a v jejích rozměrech, zejména kvantitativním i kvalitativním. A za třetí, sociolog musí být všeobecně humanitně vzdělán. Zatímco ty první dva pilíře se všeobecně respektují a jsou v každém kurikulu, třetí pilíř bohužel v úplnosti respektován není.

Dnes a denně se setkávám se studenty stále nekulturnějšími. Je paradoxní, že čím více je informací „ve vzduchu“, tedy ve virtuálních médiích a sítích, tím méně kultivovanosti se projevuje ve vědění a životních postojích. A opravdu nejde o stesk starce po idealizované minulosti. Mohu své mínění doložit písemnými pracemi studentů, jejich jazykovým projevem, tím jak vystupují v seminářích, jak rozumí nebo nerozumí čtenému textu, ale zejména tím, co čtou, jaké sledují filmy. Obávám se, že skutečně dochází ke „kulturní barbarizaci“, minimálně však ke všeobecnému snížení kulturní úrovně. Profesionální sociolog musí být podobně jako filozof či kulturní antropolog také humanitní vzdělanec. To je představa, na níž trvám.

K. Č.: *Kde se takto „vyprofilovaný“ absolvent podle Vás uplatní?*

M. P.: Tuto otázku si často kladou studenti, když v prvním ročníku přicházejí na fakultu. Ptají se, čím budou, když vystudují obor. Na tuto otázku se nedá zcela jednoznačně odpovědět, protože být profesionálním sociologem se podaří přibližně jedné desetině studentů, tedy těm, kteří pracují ve výzkumných ústavech, na vysokých školách, v Akademii. Většina se uplatní ve „spřízněných oborech“, jako jsou například média, kde pracují jako redaktori či komentátoři. Ale škála uplatnění, pokud je sociolog dobře humanitně orientován – a to je právě ten třetí pilíř – je neobyčejně široká.

K. Č.: *A co Vás osobně přivedlo k zájmu o společenské vědy? Proč jste se chtěl stát sociologem?*

M. P.: Obraťme tu otázku tak, jak se to často dělá při podobných rozhovorech: čím byste chtěl být, kdybyste se podruhé narodil? Já bych vám samozřejmě mohl říct, že bych chtěl být sociologem. Ale ona by to nebyla tak docela pravda. Chtěl bych být malířem, výtvarníkem. Vždy mě přitahovalo výtvarné umění ve všech jeho podobách, zejména však malířství. K tomu mě vedl můj děda, který byl sám vynikající malíř-amatér. A já jsem se vlastně přes četbu o velkých umělcích minulosti (a kopírováním, nepodceňovat!) počínaje Rafaellem, Rembrandtem či Michelangelem a konče Mikolášem Alšem a Emilem Fillou dostal k tázání po tom, co to vlastně jsou ty velké kulturní celky, jako je baroko nebo renesance, neoklasicismus nebo secese, a co to v dějinách znamenalo. A odtud již nebylo příliš daleko k otázkám svou podstatou socio-historickým. Takže zájem o umění mě přitáhl ke společenským vědám.

Když jsem maturoval, všichni moji profesori byli zcela samozřejmě přesvědčeni o tom, že jako výborný student (nepřeceňovat!) půjdu na medicínu, což byl ve své době nejperspektivnější obor. A když jsem řekl, že chci jít studovat humanitní vědy – v 50. letech! – tak si všichni klepali na čelo. Naštěstí jsem 50. léta přestál a přes studium Masaryka jsem se dostal k četbě sociologických klasiků a sociologii samotné.

K. Č.: *Jací sociologové Vás ovlivnili? Ať již jejich studium nebo osobně?*

M. P.: Pokud jde o četbu, tak na počátku byl Masaryk. Přečetl jsem ho celého a psal na toto téma diplomovou práci. Přes jeho knihy jsem se dostal k dalším sociologům. Například v Člověku a náboženství píše Masaryk [Masaryk 1934] o Spencerovi, takže jsem si přečetl příšerný překlad Spencera, kterému jsem moc nerozuměl. Přečetl jsem i vše ostatní, co bylo tehdy ve filozofickém semináři v Brně dostupné, ale byla tam spousta pitomostí a anachronismů, Giddings, špatné překlady klasiků. Patrně nemohu jmenovat jednu sociologickou osobnost, která by mě naprosto zásadně ovlivnila, jako to může učinit například Jiří Musil ovlivněný Maxem Weberem. U mě to takto nebylo – kromě Masaryka. Ale to nebyla velká sociologická osobnost v pravém slova smyslu.

K. Č.: *Při přednáškách na Masaryka stáčíte často řeč. O Masarykovi jako sociologovi se však říká, že o 20. století uvažoval v pojmech století devatenáctého. V čem pak může být inspirativní v 21. století?*

M. P.: Myslím, že se přes všechny rituální pocty Masarykovi přece jen křivdí. On byl přece jeden z prvních, kdo velmi přesně na konci 19. století postihl fenomén, kterému souborně říkáme „krize moderního člověka“. Masaryk tu krizi dokázal popsat před Durkheimem, před Simmelem, dokonce před velkými literáty, jako byl Robert

Musil nebo Hermann Broch. A přitom ji popsal poměrně přesně, když shledal, že hlubinná podstata krize moderního člověka je v polovzdělanosti, v nedostatečné kultivovanosti, ve špatně pochopeném a vstřebaném osvícenství. Masaryk podal první kritiku „dialektiky osvícenství“, dávno před Adornem a Horkheimerem. Krize moderního člověka je Masarykovi ale také krizí lidské důvěry, krizí lidské slušnosti, nejen krizí jeho nábožnosti...

Masaryk měl navíc neobyčejně přesný cit pro to, co bude ve 20. století velkým problémem, a psal o tom v takovém rozsahu a v takové hloubce jako žádný z jeho současníků. Zajisté, mám na mysli především marxismus. Masarykova *Otázka sociální* z roku 1898 [Masaryk 1898] je zcela nepochybně první syntetickou kriticko-analytickou prací o marxismu.

Konečně Masaryk od samého počátku předvídal, jak obrovskou roli bude v evropských dějinách hrát Rusko. On se jím zabýval vlastně celý život a Rusku velmi dobře rozuměl, jeho filozofii, literaturu a sociologii. Není bez zajímavosti, že v roce 1912, kdy o Leninovi v Evropě nevěděl nikdo, Masaryk kriticky analyzuje jeho *Materialismus a empiriokriticismus* (1909) [Masaryk 1996]. O tom, že byl prorokem přesným – a nejen pokud jde o Rusko, o jehož civilizační a kulturní bídě si nečinil iluze a v jehož „specifické poslání“ nikdy neuvěřil, ale také pokud jde o budoucí osudy Evropy – svědčí mimo jiné také jeden z jeho posledních textů, jímž je recenze Hitlerovy knihy *Mein Kampf* [Masaryk 1933].

Masaryk není samozřejmě srovnatelný s klasiky sociologie, kterým se vyučuje. Filozofové, třeba Jan Patočka, pochybují taky o jeho velikosti filozofické. Masaryk je ale přitažlivou osobností svou mravní a intelektuální integritou, svým lutherovským *Zde stojím a nemohu jinak!* Masaryk je minimálně sociologickým, kulturním a politickým pilířem naší národní identity. Někdy se mluví o Masarykovu moralizátorství – samozřejmě s despektem. Nikdy jsem tomu despektu nerozuměl – důraz na lidskou slušnost, porozumění, vzájemnou pomoc, na to všechno, co je už ve slavném *Kázání na hoře* – a o nic jiného přece nejde v masarykovském *Nebát se a nekrást!* – to všechno jsou maximy kultivovaného života v demokratické společnosti. Z tohoto hlediska je mi vždycky vztah k Masarykovi měřítkem „politických kvalit“ těch, kdo se o různá postavení ve společnosti ucházejí. Protože – prostě a jednoduše – Masaryk je starosvětský myslitel, který stále ještě věřil v cosi, čemu se kdysi říkalo lidské ctnosti.

K. Č.: *Známé jsou Vaše styky s polským sociologem Baumanem, který Vás patrně také silně ovlivnil. Je to tak?*

M. P.: Ano, měl jsem to štěstí, že moje první zahraniční služební cesta v roce 1964 vedla do Polska. Tam jsem se seznámil se Zygmuntem Baumanem. Náš vztah se postupně vyvíjel v určité „přátelství na dálku“ – zejména intenzivně v době, kdy on byl vyhnanec z Polska a já vyhnanec z oboru. Jeho texty mi umožnily porozumět alespoň zčásti tomu, čemu se říká postmoderní myšlení. Bauman se uvádí téměř v každé učebnici jako představitel postmodernismu, ale on sám tím typickým postmodernistou vlastně není, zaujímá k postmoderní sociologii značnou distanci.

Bauman mě tedy opravdu velmi ovlivnil. Jinak jsem ale s žádným jiným velkým světovým sociologem v bližším a přátelském styku nebyl. Viděl a slyšel jsem sice například Parsonse, Mertona nebo Daniela Bella, když byli v tehdejší Československu, ale o podobném vztahu, jako máme s Baumanem, se rozhodně mluvit nedá. Znal jsem však několik skvělých Poláků, zesnulého Edmunda Mokrzického, stýkám se s Jadwigou Mizińskou, Jaroslawem Kiliase, s ruskými sociology, zesnulým fantastickým encyklopedistou Gennadijem Semjonovičem Batyginem, čilým Nikolajem Petrovičem Narbutem – a to jsou, věřte mi, taky formáty, nejen Ulrich Beck a Anthony Giddens. Jiné formáty, ale taky...

K. Č.: *Většinu lidí v lepším případě splývá sociologie s výzkumy veřejného mínění, v horším případě o této vědě nemají žádné povědomí. Není to však vina sociologie samé, důsledek neschopnosti lépe prezentovat svou práci navenek?*

M. P.: Opravdu jsme připustili, že se obraz sociologie v očích veřejnosti zredukoval na prezentování „koláčů“ voličských preferencí a sledovanosti televize Nova. Samozřejmě víme, že je to jen jeden – i když důležitý – rozměr toho, čemu říkáme „doing sociology“.

Povahu sociologie vykládám na bázi durkheimovské tradice. Na rozdíl od ostatních společenských věd, které se zabývají jednotlivými sociálními jevy, se sociologie zabývá vzájemnými vztahy mezi různými *druhy* sociálních jevů. Jestliže se například ekonomie zabývá ekonomickými jevy, pak sociologie se zabývá třeba vztahem ekonomie a náboženství, viz Maxe Webera. Nebo se zabývá vztahem ekonomie a politiky, rolí náboženství při utváření moderního světa nebo nemilou otázkou, kterou klade třebas Reich a u nás Mlčoch, po vztahu náboženství a morálky... Taková sekularizace není proces, který by mohla prozkoumat teologie, protože to je sociální proces. Nezabýváme se právními jevy jako samostatnými „entitami“, zabýváme se „nemilým“ vztahem práva a morálky, práva a náboženství, práva a politiky. Snažit se porozumět totalitnímu režimu a nevidět, jaký tam funguje vztah mezi politikou a právem, znamená nerozumět ničemu. To se stává dnešním doktorandům, kteří sice píší o problému moci v totalitním režimu, ale vůbec nevědí, jak tam fungoval právní systém.

K. Č.: *Jak vidíte budoucí vývoj sociologie? Bude „převálcována“ sebevědomou sociobiologií, dynamicky se rozvíjejícími kulturními studiemi, nebo si přece jen udrží své samostatné postavení mezi vědami o společnosti?*

M. P.: Nejbanálnější konstatování tvrdí, že sociologie je multiparadigmatická věda. To neznamená nic jiného, než že sociologie vždy byla složitě vnitřně diferencovaná na konkurující si školy a směry. Tak to bude vždy. Zásadní rozdíl oproti sociologii minulosti, kdy šlo zejména o pluralitu hledisek, bude v tom, že zmizí původní vnitřní striktní členění na jednotlivé sociologické disciplíny, jako je například sociologie

práce, kultury, volného času a podobně. Hranice mezi nimi se začínají rozmazávat a spolu s Jonathanem a Stephenem Turnerovými [Turner, Turner 1993] můžeme říci, že místo toho budou existovat různé typy analýzy. Například bude existovat socio-biologická analýza, což nebude sociobiologie – tu nechme biologům –, ale půjde o průnik biologického a sociologického pohledu na společnost. Podobně bude existovat kulturní analýza, která bude průnikem sociologických, uměnovědních, kulturologických či lingvistických disciplín. Podobně mediální analýza. Půjde tedy o nové typy a nové způsoby přístupu k sociální skutečnosti. Takže multidisciplinarity se projeví v tom, že začnou vznikat takovéto komplexní celky, „typy analýzy“.

Paralelně s tím vznikají analýzy, které koexistují se sociologií. Například kulturní studia, globální studia, mediální studia. To vše jsou občas sociologicky fundované pohledy na určité parciální problémy. Můžeme sem zařadit také gender studies. U některých z těchto orientací si nejsem jist, zda jsou dlouhodobě životaschopné. Například u kulturních studií vůbec nevím, zda přežijí. Jejich marxistický fundament je tak strašlivě viditelný a jejich pokus obhájit populární kulturu tím, že původně dělnická třída četla tu nejjednodušší literaturu, tak proč by tedy dnešní člověk nebral z médií to nejjednodušší, je prostě na hranici slaboduchosti. Ale mohu jim křivdit, protože se obor nakonec může rozvinout do velmi „sofistikovaných způsobů“ zkoumání sociální skutečnosti, budiž jim přáno. Podobně mediální studia, která se pořád motají kolem simulákrů, ale pořádně analyzovat náš mediální spletený svět nedovedou. Na otázku, jak je možné, že během pěti let se z milionu lidí (to je prosím pětina dospělé populace) stali přítroblí čtenáři Blesku a „sledovači“ „reality shows“, mi nikdo fundovaně neodpověděl: že „to lidi chtějí“, tvrdí pan Železný, ale nesmí to tvrdit vážný vědec.

Největší nezbytnost ale vidím v kombinaci sociologie s některými jinými, ba přímo exaktními vědami. Již dříve byly pokusy studovat sociologii s estetikou, s biologií a podobně. A v tom je stále velká perspektiva přežití sociologie jako vědy. I když se o osud sociologie zase tolik neobávám, protože již přežila daleko horší časy.

K. Č.: Jaká je společnost pana profesora Petruska? Jaké jsou její klíčové definiční znaky?

M. P.: Žádnou jednoduchou definici soudobé společnosti, ve které žiji, nemám. Jsem ale šťastný, že jsem se dožil doby, kdy mohu žít ve společnosti, která má sice spoustu vad a nedostatků, ale přitom je to společnost otevřená, demokratická, nabízející spoustu možností a příležitostí. I když je to zároveň také společnost ne zcela spravedlivá, společnost s viditelnými a výraznými prvky vulgarity a neslušnosti. Je to společnost, která je zásadně jiná než ta, v níž jsem já vyrostl a která mě formovala.

Představte si, že na rozdíl od postmodernistů – kteří žijí ve fragmentarizovaném světě rozbitém na „střípky“, ve světě, kde hodnoty ztratily svá pevná místa v hierarchickém uspořádání, kde skončila „tvrďá“ modernita a kde každý hledá některou ze svých identit – mohu prohlásit, že já v takovém světě nežiji. Můj svět není ani „rozpadlý“, ani fragmentarizovaný, má svůj pevný hodnotový řád a moje identita je stabilní a nikoliv křehká. Abych parafrázoval klasika (ten to říkal o Platono-

vi) – mám rád Baumanu, ale ještě víc mám rád pravdu. Jistě – co je pravda? Ani „s tím nemám problém“, abych použil oblíbeného amerikanismu. Samozřejmě chápu, že existuje hodnotový relativismus, zároveň si ale musíme uvědomit, že žijeme v evropoamerické civilizaci, jež opravdu a prokazatelně má relativně stabilizovaný hodnotový řád, který bychom měli respektovat, a ne ho donekonečna zpochybňovat. S velkou chutí píši o postheroické společnosti, o Lipovetského „ěře prázdnoty“ a o roli módy v současném světě, ale to není můj svět. To je svět, který vidím a jako sociolog pozoruji, ale vůči němuž mám distanci. Můj svět je svět milovaného Jana Skácela, který říká – „nezapomeňte, že je již večer“...

Literatura

- Hayek, Friedrich A. von. 1995. *Kontrarevoluce vědy: studie o zneužívání rozumu*. Praha, Jinočany: Liberální institut, H & H.
- Lukács, Georg. 1954. *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlin: Aufbau-Verlag.
- Machonin, Pavel et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Tarle, Jevgenij. 1950. *Napoleon*. Praha: Naše vojsko.
- Turner, Jonathan, Stephen Turner. 1993. *Sociologia amerykańska w poszukiwaniu tożsamości (American Sociology in Search of Identity)*. Warsaw: IFiS PAN.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1898. *Otázka sociální: Základy marxismu sociologické a filosofické*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1933. „Hitlers Credo.“ *Prager Presse* 13 (119): 3–4, 30. 4. – podepsáno V.S.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1934. *Moderní člověk a náboženství*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1996. *Rusko a Evropa*. Díl II. Praha: Ústav T. G. Masaryka.

8th Annual Conference of the European Sociological Association

Conflict, Citizenship and Civil Society

Glasgow, 3rd–6th September, 2007

CALL FOR PAPERS

Theme of the Conference

Europe is experiencing extensive transformations that disturb traditional political institutions and explode periodically into deep conflict. Political interpretation of these events is contested and reasons 'traditional' and 'new' vie for explanatory efficacy. Conflicts associated with migration, generation, gender, precarious labour, urban tension and cultural and religious intolerance are spliced by inequality, discrimination, poverty and exclusion thus complicating notions of belonging and citizenship. As politics is focused on conflict and its resolution debates about civil society have come to the forefront and classic concepts born during the Scottish Enlightenment have been revitalized.

The 8th European Sociological Association Conference will bring together scholars from across the globe to explore contemporary citizenship in Europe and debate the state of democracy and the fate of civil, political and social rights that have been the political lifeblood of European societies. The Conference will host papers in over 30 Research Networks and 15 Research Streams covering the full range of substantive areas within the sociological canon.

Keynote Speakers

Keynote speakers include Margaret Archer, Donatella Della Porta and Nicos Mouzelis.

The specific call for papers for each Research Network and Research Stream can be found on the conference website www.esa8thconference.com. To submit an abstract, please complete and submit the online abstract submission form.

Hana Hašková, Alena Křížková a Marcela Linková (eds.): *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*¹
 Praha, SOÚ AV ČR 2006, 331 s.

Nová publikace Sociologického ústavu Akademie věd ČR s názvem *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*, kterou editory zpracovaly Hana Hašková, Alena Křížková a Marcela Linková, je pozoruhodným publikačním počinem, který se, jako první v českém jazyce, snaží na základě domácích empirických šetření zachytit mnohost ženského aktivismu a organizování od roku 1989. Cílem autorek a autorů textů ve sborníku je mapování různorodých aktivit na podporu postavení žen po pádu totality. Základem pro vznik knihy byly dva mezinárodní projekty, a to projekt „Enlargement, Gender and Governance: The Civic and Political Participation and Representation of Women in EU Candidate Countries“, podpořený v rámci 5. rámcového programu Evropské komise a realizovaný v letech 2002–2006 (hlavními řešitelkami projektu byly Amanda Sloat a Yvonne Galligan působící na Queen's University Belfast v Severním Irsku, koordinátorkou výzkumu za Českou republiku se stala Hana Hašková), a projekt „Constructing Supranational Political Spaces: The European Union, Eastern Enlargement and Women's Agency“ (hlavní řešitelkou projektu byla Joanna Ragulska z Rutgers University v USA, koordinátorkou výzkumu za Českou republiku Alena Křížková).

Jak uvádějí editorky v úvodu publikace, práce na těchto projektech je přivedla k následujícím otázkám: Je možné v České republice hovořit o ženském hnutí? Kdo a co jej konstituuje? Jaké významy mu různé aktérky a aktéři připisují? Jak jej definují a jak mu rozumějí? Nakolik jsou výše položené otázky v soudobé české společnosti vůbec relevantní? Snaha odpovědět na tyto otázky vedla k rozsáhlé výzkumné činnosti a výsledkem je sborník, který nám předkládá mozaikový obraz proženských aktivit a iniciativ v kontextu tzv. transformačních procesů po roce 1989.

Editorky sborníku se pustily do velmi ne snadného úkolu. A to šíří záběru – sborník mapuje ženský aktivismus v nejrůznějších oblastech, od politiky, přes média, vědu, umění až po církev, sexuální a etnické menšiny a radikální hnutí levice a pravice. Dále pak se dostávají na tenký led při konceptualizaci pojmu „proženské aktivity“, potažmo při pojmu *žena* a *gender* vůbec. Editorky však přistoupily k tomuto problému reflexivně a obstojně se s ním v úvodu publikace vyrovnávají (s. 11). Uvádějí, že v širokém okruhu autorek a autorů mezi sebou museli vyjednávat „to“, co vlastně chtějí mapovat. Ačkoli toto vyjednávání evidentně nevyústilo v žádnou jednotnou definici objektu výzkumného zájmu a jednotlicí konceptuální uchopení kategorie *genderu* se ukázalo jako iluzorní, domnívám se, že lze snahu o ně považovat za pozitivní a významnou. Mohlo by totiž jít o nastartování reflexivní diskuse o termínu *gender*, kterou v českém kontextu zatím postrádáme, o počátek vyjasňování pozic jednotlivých aktérek a aktérů ve vědeckém poli, které/kteří často pracují s různými pojetími *genderu*, aniž by mezi sebou vstupovali do kritické diskuse a tato rozdílná pojetí reflektovali, jak v příspěvku věnovaném vztahu ženského aktivismu k produkci znalosti a *genderu* poznamenává Marcela Linková (s. 158).

Jednotlivé stati sborníku poskytují přehled existujících teorií, které vznikly převážně v západoevropském či americkém kontextu, a využívají je jako analytický rámec pro uchopení české posttotalitní reality. Poskytují tak důležitý materiál a odrazovou plochu pro další rozvoj genderových studií v ČR, neboť ta se musela často vyrovnávat s útoky typu: americké studie nevypovídají nic o našem kontextu, u nás všechno funguje jinak. Jak se ukazuje v některých příspěvcích (např. ve Vodrážkově stati „Aktivismus bez hnutí nebo protohnutí?“), západní koncepty skutečně na naši realitu nepasují, jde např. o koncept ženského hnutí, který v sobě nese silné historické konotace a způsobuje potíže při odpovídání na otázku, zda v ČR ženské hnutí existuje. Jindy se zase ukazuje, že teoretické

koncepty vyvinuté na západě poskytují dobrou teoretický rámec pro uchopení české reality a její pochopení (např. nedostatečná participace žen v politice, viz stať Hany Havelkové „Jako v loterii: politická participace žen v ČR po roce 1989“). Své místo zde nacházejí i východiska postkoloniálních a postsocialistických studií (např. Spivak či Blagojevič).

Většina autorek a autorů textů sborníku jsou osoby z českého akademického prostředí, které se dlouhodobě věnují genderové tematice, editorky se však rozhodly zahrnout do publikace i příspěvky reflektující genderový aktivismus zevnitř a ke spolupráci přizvaly konkrétní aktivisty a aktivistky pohybující se mimo akademickou sféru. (Z hlediska mapování proženského aktivismu je důležité mít na paměti, že i autoři a autorky s akademickým zázemím, kteří/ktelé zde publikují výzkumné statí, se mnohdy angažují jako aktivistky/-sté.) Editorky vysvětlují, že ačkoliv jde o publikaci odbornou, chtěly být otevřené i přístupům vycházejícím z osobního aktivismu autorů a autorek, a přispět tak k rozvinutí kreativního dialogu. Je však otázkou, zda takový přístup v rámci jedné publikace nevyžaduje ještě obezřetnější editorské úsilí. Texty z per aktivistek jsou zařazeny pouze v oddílu *Sexuální menšiny*. Proč právě pouze zde? A proč zde hned dva? Tato skutečnost působí jako výsledek spíše nahodilého zařazení těchto textů než promyšlené taktiky, která má vyburcovat dialog o aktivismu mezi akademickou a aktivistickou sférou. Tyto dva texty pak v kontextu akademických výzkumných statí působí dosti nesourodě a svým kratším rozsahem i jaksi okrajově. Myslím, že kdyby se v rámci každého oddílu objevil minimálně jeden text psaný aktivistou/aktivistkou vycházející/m nikoli z výzkumu, ale z vlastní aktivistické práce, byla by deklarace snahy o různost pohledů, o mnohohlas, důvěryhodnější, příspěvky z aktivistického břehu by měly celkově rovnější pozici a vedle akademických statí by nepůsobily tak trochu jako popelky.

Jak bylo naznačeno výše, kniha je rozdělena do 10 oddílů: *Ženy v politice*, *Ženské ne-*

ziskové organizace, *Gender a média*, *Státní instituce a prosazování genderové rovnosti*, *Gender, výzkum a genderová studia*, *Gender a umění*, *Ženy a církve*, *Sexuální menšiny*, *Romské ženy* a *Ženy v hnutí radikální levice a pravice*. Každý z těchto oddílů sestává z jednoho až tří příspěvků. Kvalita statí je různorodá, většina jich skvěle naplňuje cíle, které editorky definovaly v úvodu, a předkládá čtenářům a čtenářkám kvalitně zpracovaný, teoreticky zářmovaný a kontextuálně uchopený obraz výseku scény prožensky orientovaných aktivit a jeho vývoje v uplynulých sedmnácti letech a z hlediska genderových teorií představují inspiraci pro další teoretizování a výzkum. Za zvláště zdařilé považuji statí Vodrážky, Haškové a Křížkové, Linkové, Červinkové, Šaldové a Tupé, Kolářové.

Některé statí se podrobněji věnují i vývoji dané problematiky před rokem 1989. Jde např. o stať Hany Maříkové „Boření bariér? Aneb jak se daří věřícím ženám participovat na životě církvi“ a studii Marcely Linkové „Co si neuděláš to nemáš aneb ženský aktivismus, produkce znalosti a gender“, které ukazují na vývoj situace žen farářek/teoložek a vědkyň již od první republiky a za dob totality, což čtenářstvu umožňuje lépe sledovat kořeny situace současné. Maříková např. poukazuje na fakt, že ženskému aktivismu (organizování žen) uvnitř církve a feministické teologie stojí v cestě historická spjatost s osobami, které výrazněji spolupracovaly s komunistickým režimem a shodou okolností prosazovaly zároveň tuto agendu, což svým způsobem odpovídá i situaci ženského aktivismu všeobecně. Za pozornost by však stálo analyzovat toto vysvětlení hlouběji a zjistit, zda se nestává jistým vědeckým klišé. Možná právě na specifickém výseku reality a v rámci určité komunity/subkultury, jako jsou např. církve, by mohlo být snáze výzkumně pozorovatelné a ověřitelné, zda i jiná témata nebyla spjata s komunistickou ideologií a zda i v jejich případě nedošlo k útlumu zájmu o ně po roce 1989, nebo zda tento osud potkal pouze ženský aktivismus. Pak by se totiž ukázalo, že spjatost s komunismem by-

la spíše záminkou než důvodem pro jeho odmítnutí.

Podobný potenciál zpochybnit zažitá vysvětlení odporu k feminismu, či lépe řečeno doplnit je a ukázat subtilnější mechanismy, které bránily v přijetí pozitivnějšího obrazu ženského aktivismu, má i článek Petry Jedličkové s názvem „Nevidět, neslyšet, a nedotýkat se! Feminismus jako součást demokratizačního procesu v ČR v letech 1989 až 2004 – reflexe médií“. Ke kánonu příběhů o negativním postoji k feminismu patří neodmyslitelně vysvětlení, že jedním z těch, kdo nesou velký podíl viny, je Josef Škvorecký a jeho série článků o feminismu, kterou v první polovině 90. let publikoval v časopise *Reflex*. Jedličková analyzuje, jak je možné, že články Škvoreckého měly větší vliv na mediální scénu než desítky jiných, které by mohly účinky jeho trilogie vyvážit. Je jen škoda, že nepřipomíná, co za články, a především, kteří autoři a které autorky podávali pozitivní obraz feminismu. Neboť kánon příběhů o odmítání feministických idejí žádné povědomí o takto pozitivně orientovaných člancích neobsahuje.

Možnost sledovat ženský aktivismus na různých frontách nás přivádí k zajímavým, někdy až paradoxním zjištěním. Ve stati Marty Kolářové „Princezny a bojovnice: ženský aktivismus v radikálních hnutích“ se dozvídáme, že i radikální anarchistky se svým způsobem přidávají k mainstreamu, když osoby vydávající feministicky orientovaný časopis *Wicca* považují za důležité vymezit se vůči militantnímu antimužskému feminismu a zdůrazňují, že se hlásí k „radikálnímu mužsko-ženskému feminismu“ (s. 308), čímž deklarují, že i jako feministky si zachovávají svou ženskost a nebojují proti mužům. A naproti tomu nás mohou překvapit některé genderově zcitlivující aktivity tam, kde bychom je stereotypně možná nečekali, konkrétně například snaha Unie katolických žen o podporu rodičovské dovolené mužů (Maříková, s. 244).

Jak bylo řečeno výše, většina statí je na dobré odborné úrovni, přesto se zde najde několik více či méně závažných nedostatků.

Za nepříjemnou chybu považuji, zvláště u publikace, která si klade za cíl něco mapovat, nepřesné uvádění názvů. Jde například o názvy studijních programů genderových studií, která jsou v článku Kotišové a Vampolové uváděna jako *rodová studia* (s. 273). Když Mirek Vodrážka píše o Gender centru na SFF MU v Brně (s. 202), domnívám se, že má na mysli spíše obor genderových studií, ale ať již obor či skutečně Gender centrum, obojí se nachází na FSS MU.

Za zbytečné považuji metodologické sebeshazování Dany Reháčkové, která uvádí, že považuje svá zjištění za důležitá, přestože neprovedla „dostatečné množství“ rozhovorů, a nelze tedy závěry považovat za reprezentativní (s. 120). Její sonda je založena na kvalitativní metodologii, která nestojí na statistickém, ale na logickém vyvozování a zdůvodňování. Nepřesvědčivě působí také fotografické rozpory, kdy se v článku Sokolové dočteme, že homosexualita byla u nás ze seznamu nemocí vyškrtuta až v roce 1992, a článek Kotišové a Vampolové začíná informací, že se tak stalo již za socialismu. Text Kotišové a Vampolové trpí také podivným členěním do podkapitol, které nesou názvy „Praha“, „Brno“ a „Pardubice“. Zdá se, že mapování je zde vzato doslova. Domnívám se, že autorky mohly čtenářstvu kromě výčtu aktivit v jednotlivých městech nabídnout něco víc, přestože nejsou sociálními vědkyněmi, ale reprezentují zde aktivistický pohled. Po pětistránkovém výčtu nesvárů na pražské lesbické scéně a problémů, které mezi sebou má gay a lesbická komunita v Praze, následuje desetiřádková podkapitola o Brně, v níž se dozvídáme, že zde měly lesbické ženy štěstí, protože se s místními aktivisty-gayi shodly bez potíží a tematika rovných příležitostí a feminismu zde nebyla vysmívána. Za úvahu by jistě stálo, zda šlo skutečně jen o „štěstí“ anebo jsou to kupříkladu specifické podmínky periferie, kde nedochází k vyhrocení bojů o moc a prostředky, či za tím stojí ještě jiné důvody.

Za nejproblematictější text celého sborníku považuji stať z pera Lenky Gulové, Jiří-

ho Němce a Emy Štěpařové s názvem „Buďte rádi, že máte chytré ženy, aneb romská žena v zrcadle vyprávění“. Stať pojednává o tématu, kterému se zatím v sociálních vědách v Česku nikdo širěji nevěnoval. To obnáší nejen ztížené podmínky pro zpracování tématu, ale i velkou odpovědnost. Má-li se tento text stát jedním z mála dostupných, ne-li jediným dostupným, na toto téma v češtině, pak se domnívám, že by takto zpracovaný text snad raději do sborníku vůbec zařazen být neměl. Je patrné, že pro autora a autorky je gender novým konceptem, se kterým se ještě zcela odborně nevyrovnali. V úvodu nesytematicky vyjmenovávají některé momenty ženské emancipace a není zcela zřejmé, jak se tyto vztahují k situaci romských žen. Jejich stať vychází z výzkumu, v rámci kterého byly uskutečněny moderované skupinové rozhovory, jejichž cílem bylo získat autentická vyprávění žen. Ženy ve *focus group* byly účastnicemi vzdělávacího kurzu pro romské pedagogické asistenty, což nutně znamená, že jde o velmi specifickou skupinu romských žen, což autorský tým nereflektuje. Je také otázkou, nakolik je rozhovor v prostředí školy a moderovaný osobami, které zároveň vystupují v rolích pedagogů, možno považovat za skutečně autentické vyprávění. Text je psán značně generalizujícím způsobem. Tvrdí se v něm např., že mnohé romské ženy „studují na středních a vysokých školách a pracují jako aktivistky v nejrůznějších institucích a organizacích“ (s. 284). Pokud jde o populaci žen, které se zapojily do vzdělávacích kurzů, věřím, že slovo *mnohé* je na místě, pokud má ale jít o charakteristiku všech romských žen, obávám se, že jde spíše o vroucné přání.

Přes tyto výtky mohu přečtení sborníku vřele doporučit nejen všem, kdo se zajímají o ženský aktivismus a genderová studia, ale i těm, kdo se zabývají sociálními hnutími či politickým vývojem postkomunistických společností. Domnívám se, že sborník je nesporně cennou publikací, která najde své čtenářky a čtenáře i mimo vědecké kruhy a díky své vysoké informativní hodnotě skvěle splní

i svůj angažovaný cíl, tj. přispět ke změnám v genderových vztazích a poskytovat kritické, informační a znalostní nástroje pro ty, kteří/ře by na takové změně mohli/y dále pracovat.

Lucie Jarkovská

Poznámky:

¹ Tento text vznikl s podporou Grantové agentury České republiky v rámci výzkumného projektu „Volba vzdělání a anticipace šancí na pracovním trhu z genderové perspektivy“ (GA 403/06/0067).

Petr Skalník (ed.): Dolní Roveň: poločas výzkumu. Dolní Roveň Research at half-time. Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice

Pardubice, Fakulta humanitních studií Univerzity Pardubice 2004, Supplement 8 (2003), 272 s.

Petr Skalník (ed.): Sociální antropologie obce Dolní Roveň. Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice

Pardubice, Fakulta humanitních studií Univerzity Pardubice 2005, Supplement 13 (2004), 287 s.

Oba recenzované sborníky představují svým způsobem nejen výstupní zprávu o řešení grantového úkolu podporovaného finančně Grantovou agenturou České republiky, ale podávají poměrně podrobnou a vyčerpávající informaci o základní vědeckovýzkumné aktivitě Katedry sociálních věd, jež vznikla na dnešní Filozofické fakultě Univerzity Pardubice v roce 2001. Určujícím cílem celého projektu bylo podle slov jednoho z hlavních řešitelů Petra Skalníka „na jedné straně přispět k lepšímu poznání regionu, ve kterém katedra, fakulta a univerzita působí, na straně druhé, a v podstatě především, k poznání současných společenských změn na českém venkově“ (*Dolní Roveň – poločas výzkumu*, s. 7). Dalším velice důležitým momentem, jehož význam podtrhuje především druhá publikace, o níž bude řeč později, je skutečnost, že pardubičtí studenti, budoucí antro-

pologové, dostali jedinečnou možnost participovat na širokospektrálním terénním výzkumu. A dlužno dodat, že mnozí se této příležitosti chopili se zaujetím a plným nasazením.

Konstatování Zdeňka Uherka, že „(r)ozsáhlé dlouhodobé kolektivní výzkumy české vesnice jsou v současné době vzácností. Autoritativních textů, obzvláště k současnosti vesnice, je žalostně málo“ (v úvodu recenze sborníku *Dolní Roveň – poločas výzkumu... Český lid*, 2005 92 (3): s. 335–336), nelze zpochybnit a koneckonců na tuto skutečnost upozorňuje sám editor prvního recenzovaného sborníku (s. 7). O to více vyniká význam této práce, na níž výrazným podílem participovali především tři řešitelé grantového projektu Petr Skalník, Bohuslav Šalanda a Jiří Šubrt. Petr Skalník je autorem dvou zásadních textů *Úvodu* a stati *Opakovaný výzkum Dolní Rovně: antropologické a sociologické studium českého venkova počátku třetího tisíciletí*. S erudicí jemu vlastní seznamuje Skalník se základními směry vývoje bádání, dosaženým stupněm poznání a to vše zasazuje do nejširších souvislostí.

Podstatný je také jeho přehled zahraničních konferencí a kongresů, na nichž řešitelé výzkumného úkolu referovali o dílčích výsledcích svých prací, ať již to bylo v Kodani, ve Florencii, v Nimes aj. (Skalník) a v Nečtinách, v Banské Bystrici (Šalanda).

Výzkumu v Dolní Rovni se však zúčastnili i další pracovníci pardubické univerzity. Například Petr Kokaisl se zabýval problematikou zemědělské transformace, David Festa a Tomáš Burda sociální a politickou geografii Dolní Rovně. Eva Kaplanová nabídla geografickou analýzu mikroregionu Dolnorovněnska, Hana Novotná se věnovala *podílu globální kultury na kultuře lokálního společenství*, Martina Bromová nastínila v hlavních obrysech *pověst Rovně mezi obyvateli okolních obcí* a konečně Lenka Marková se ve své stati vrátila zpět k *Dolní Rovni na počátku socialismu*.

Opomenout rovněž nelze zahraniční účastníky výzkumu Dawn Hammond, doktorandku University of California, a pracovní-

ka *Fieldova muzea přírodních dějin* v Chicagu (Field Museum of Natural History), Chapurukhu Kusimbu.

Příspěvek americké badatelky Dawn Hammond *Dolní Roveň očima americké antropoložky* ve mně vyvolal, mírně řečeno, jisté rozpaky. Po mém soudu se bohužel v žádném případě nejedná o seriózní výzkumný text, ale snůšku subjektivních pocitů, která by se snad nejlépe hodila do některého magazínu typu Koktejlu. Navíc srovnání české a mexické vesnice považují za poněkud absurdní. Po opakovaných výzkumech na mexickém venkově si dovoluji tvrdit, že je zde srovnáváno nesrovnatelné, jelikož se přehlíží diametrálně odlišné kulturní modely vyrůstající z velmi rozdílných tradic. V tomto případě nemohu souhlasit ani s vyjádřením již citovaného Zdeňka Uherka: „Dolní Roveň je zde srovnávána zejména s mexickou vesnicí a pro obyvatele Dolní Rovně je ke cti, že ve většině použitých hledisek nad mexickou vesnicí vítězí.“ (*Český lid*, 2005 92 (3), s. 336) Obávám se, že z uvedených důvodů prostě nemůže *vítězit* ani Dolní Roveň, ani jakákoliv mexická vesnice.

Celkově však lze vznik recenzovaného sborníku jen a jen přivítat. Přináší celou řadu podnětných informací, jež mají velkou šanci stát se solidním východiskem dalšího bádání. Neměla a ani nemohla – vzhledem k povaze práce – vzniknout shrnující monografie, ale zrodil se soubor povětšinou solidních výzkumných zpráv, spíše popisný, jak už vyplývá z jeho povahy, ale právě v tom tkíví jeho hlavní přínos. Hlubší analýza získaných dat, detailní komparace, to jsou úkoly, jež čekají autory tohoto nesporně zajímavého projektu v budoucnu.

Skutečnost, že i vysokoškolští studenti etnologie a antropologie procházejí nejen procesem výukovým, ale seznamují se postupně i s prací badatelskou a také její prezentací (formou bakalářských a diplomových prací), je vcelku velmi dobře známa. Méně už se ví o tom, že někteří z nich zpracovávají témata v úzké součinnosti s muzejními a jinými pracovišti, a diplomová práce

tohoto druhu pak nabývá dvojího významu – jednak se stává první odbornou monografií – jakýmsi *prubířským kamenem* – charakterizujícím badatelské úsilí dotyčného budoucího etnologa či antropologa, a současně zpracováním některé části fondu či konkrétní pozůstalosti např. Náprstkova muzea slouží i velmi praktickým badatelským účelům dotyčné instituce. Namátkově vybráno to platí například o záslužných diplomových pracích studentů ÚE FF UK v Praze (viz Miloš Tomandl. *Bibliografie diplomových prací*. Praha: ÚE FF UK 2004). Navíc dostávají někteří studenti v průběhu svých studií nebo v jejich závěru možnost publikace výsledků svého prvního usilování na poli výzkumném. Jsou jim nejen otevřeny dveře akademického etnologického časopisu *Český lid*, popřípadě pražské univerzitní ročenky *Studia Ethnologica*, ale někdy jejich diplomové práce mohou dospět až do stadia knižního vydání.

Vskutku ojedinělým způsobem do tohoto procesu vstoupili antropologové z Filozofické fakulty v Pardubicích. Na základě výsledků již zmiňovaného výzkumného projektu *Dolní Roveň: sociální antropologie a sociologie obce na prahu třetího tisíciletí* byl představen počin vskutku ojedinělý. Editor sborníku *Sociální antropologie obce Dolní Roveň*, již několikrát zmiňovaný neúnavný badatel a organizátor Petr Skalník, totiž sáhl k postupu neobvyklému, v každém případě však ocenění si zasluhujícímu a svým způsobem novátorskému. Shromáždil k publikaci šest bakalářských prací vycházejících zásadně z terénního výzkumu studentů realizovaného v uváděné lokalitě.

Význam tohoto vskutku průkopnického díla je naprosto nepochybnitelný a Skalník jej v *Předmluvě editora* charakterizuje jasně a výstižně:

„Předkládaná publikace není zcela běžná. Jde totiž o uveřejnění bakalářských prací. Běžně jsou bakalářské práce považovány za začátečnické, ba přímo nezralé, jistě nevhodné k publikaci. Projekt ‚Dolní Roveň: sociální antropologie a sociologie české obce na počátku třetího tisíciletí‘, ukazuje, že když

studenti, v tomto případě sociální antropologie, mají možnost autentického výzkumu takřkajíc ‚naostro‘, jsou schopni významných výkonů. Skupina zde uveřejňovaných prací je jakousi výkladní skříní pardubické sociální antropologie po prvních třech letech.“ (s. 7)

A dodejme hned, že *výkladní skříní* vskutku reprezentativní. Soubor studií je vystavěn v logickém sledu hned z několika hledisek – historického, antropologického a sociálního. Poskytuje poměrně ucelený, byť mozaikovitý (jiný ovšem ani není možný) obraz *sociální antropologie a sociologie české obce na počátku třetího tisíciletí*. A to od pokusu zachytit vliv událostí 2. světové války na současné povědomí lidí (Daniel Hošek), přes otázku politicko-antropologickou (Kristýna Řechková) a studium interpersonálních vztahů a národní identity (Zdeněk Chudoba a Lukáš Bělský) až po dvě komparativní práce, a to o volnočasových aktivitách obyvatel v minulosti a současnosti (Markéta Vaňková) a minulosti a současnosti bydlení na české vesnici, kdy Dolní Roveň je modelovým příkladem (Klára Fléglová).

Tento první krok mladých pardubických badatelů (jenž budou mnozí jistě považovat za *začátečnický*, ale já osobně bych raději volil výraz *počáteční*), bude jistě hodnocen s větší či menší mírou kritičnosti. A to je důležité a podstatné. Po mém soudu to velmi přesně opět vystihl editor celého svazku (a že v tomto případě byla práce ediční nejen záslužná, ale i velmi náročná, nelze ani v nejmenším pochybovat) v závěru svého úvodního slova: „kvalita podle různých kritérií a z různých zorných úhlů. Často nelítostně. Občas i nespravedlivě. Ale čas dá za pravdu těm, kdo dobře pracovali jak v terénu, tak na sobě.“ (s. 9) Domnívám se, že více už není potřeba dodávat.

Oldřich Kašpar

Gerald A. Cohen: *Iluze liberální spravedlnosti*

Praha, Filosofie 2006, 182 s.

Soubor textů jednoho z nejvýznamnějších současných myslitelů, profesora na Oxfordské univerzitě a hlavního představitele analytického socialismu Geralda A. Cohena, se soustředí na otázky *rovnosti a spravedlnosti* a jejich význam pro uspořádání současné společnosti. Závažnost Cohenovy knihy spočívá ve vícero bodech. Předně, svazek představuje v českém jazyce první knižní publikaci zmíněného myšlenkového proudu, který patří mezi hlavní směry soudobé sociální teorie; zaplnění této mezery v českém intelektuálním prostředí v tomto smyslu indikuje, že ideologicky motivované vytěsnění – podmíněné před rokem 1989 nároky režimu a poté nedostatečně reflektovanou proměnou v politicky relevantních očekáváních – je snad překonáno. Dále jsou zde představeny a velmi precizně zdůvodněny hlavní námitky a konceptuální návrhy vůči liberálnímu pojetí práv. Zároveň kniha zrcadlí soudobý myšlenkový posun analytické filosofie směrem k řešení normativních otázek. Jednotlivé Cohenovy studie vykreslují jak motivace tohoto konceptuálního posunu, tak strukturu a význam klíčových normativních nároků.

Ústředním bodem Cohenova výkladu je odmítnutí liberální víry v dostatečnost politického řešení sociálních otázek a dosahování spravedlnosti. Cohen zde velmi jasně zdůvodňuje, že kromě řešení otázek „základní struktury“ (tedy ve sféře hospodářských a právně donucovacích struktur) je zapotřebí zaměřit se i na změnu v sociálním „étosu“, v postojích lidí, které se odehrávají v každodenním životě. Vzhledem k tomu, že individuální volby nejsou jen derivátem dobře nastavených pravidel v rámci základní struktury společnosti, vyžaduje žádoucí společenské uspořádání jak spravedlivá pravidla, tak spravedlivé volby. Společnost nelze změnit beze změny v konvencích jednání lidí.

Obsahové jádro knihy tvoří pět kapitol, které pregnančně odrážejí jak vnitřní stavbu

Cohenovy současné argumentace, tak důvody, proč dosud zastával určité názory a proč je nyní musí částečně reformulovat. Nadto kniha obsahuje velmi zasvěcené a formulačně precizní představení hlavních souřadnic Cohenova myšlení, pocházející z pera M. Hrubce, a dále Cohenovo výrazně autobiografické pojednání, v němž je argumentační zaměření knihy zasazeno i do sociálněhistorického rámce. Zkušenosti se světem reálně existujícího socialismu v Československu totiž hrály v Cohenově názorovém vývoji významnou roli a vedly jej ke kritice diktatur sovětského typu. V teoreticky zaměřených knihách se podobné autobiografické odkazy vyskytují zřídka; v tomto případě je výsledek vskutku velmi vydařený.

Ve stati *Je možné dosáhnout rovnosti a pospolitosti?* Cohen vychází z paralely mezi hodnotovým založením jednání v prostředí malé sociální skupiny a normativními nároky vlastními širšímu společenskému rámci, a nastiňuje tak základní orientace, které by měly platit v mezilidských vztazích. V textu s názvem *Rovnost od faktu k normě* pak vysvětluje, proč se v dnešním zdůvodnění rovnosti ukazuje citlivost vůči morálním otázkám jako zcela nezbytná. Další dvě kapitoly, teoreticky asi nejnáročnější, *Spravedlnost, podněty a sobectví* a *Kde je třeba jednat: v oblasti distributivní spravedlnosti*, jsou věnovány kritice liberálního pojetí rovnosti a spravedlnosti, ztělesněného zejména v díle Johna Rawlse. Cohen zde ukazuje vnitřní rozpory, spojené s koncepcí spravedlnosti, která by do sebe chtěla pojmut velkú nerovnost mezi lidmi a lidské sobectví. Zároveň ukazuje, že účinné nastolení rovnosti vyžaduje – kromě proměn v ekonomické struktuře – také proměny v cítění, v hodnoceních a motivacích lidí. Závěrečná kapitola s názvem *Svoboda a peníze* pak – v pomyslné aplikaci normativních nároků na současnou společnost – velmi pečlivě zdůvodňuje tezi, že chudoba s sebou přináší nedostatek svobody.

Přestože tedy Cohen ví, že společenské procesy nemají své automatické vyústění do stavu dosažené spravedlnosti, trvá na tom,

že o spravedlnost stojí za to usilovat. Cohenův příklon k normativní teorii, jak se konstatuje i v Hrubcově velmi důkladně zpracovaném pojednání, má však spíše reverzní povahu – realizuje se zejména prostřednictvím kritiky liberálního přesvědčení, že principy spravedlnosti se vztahují pouze k základní struktuře společnosti. Jde-li právě o prosaditelnost, tedy přesvědčivý a zásadní účinek spravedlnosti, tvrdí Cohen, pak příklad rodiny (či obecně malých sociálních skupin) jasně ukazuje, že s omezením na základní strukturu nevystačíme a musíme se zaměřit i na neformální struktury a osobní volby, které aktéři v rámci základní struktury vykonávají. Navíc je zřejmé, že i uvnitř spravedlivé struktury existuje prostor pro osobní spravedlnost a nespravedlnost – distributivní spravedlnosti tedy není možné dosáhnout pouze čistě strukturálními prostředky. Společnost, v níž má platit princip difference, vyžaduje „étos spravedlnosti, jenž formuje individuální volby“ (s. 107).

Propojením důkladně propracované teorie s autobiografickými prvky a odkazy k analýzám společnosti získává Cohenova kniha osobitý ráz – je velmi poutavým čtením a náročnou teorií zároveň. Odborná i širší veřejnost ji tedy může přijmout jako příklad toho, že složité teoretické diskuse lze účinně navázat i na debaty o podobách kolektivní paměti či na řešení otázek o žádoucím uspořádání aktuálních společenských poměrů.

Michal Pullmann

Peter F. Drucker: *Fungující společnost* (Vybrané eseje o společenství, společnosti a politickém systému)

Praha, Management Press 2004, 242 s.

P. F. Drucker je prezentován v médiích, v knižním marketingu (napsal 40 knih a bezpočet článků) a v předmluvách svých knih (*Management budoucnost začíná dnes, Efektivní vedoucí, Řízení v turbulentní době, Inovace a podnikavost, Výzvy managementu pro 21. sto-*

letí) jako nejvýznamnější představitel moderního managementu. Hovoří se o něm jako o jeho „doyenovi“. Týdeník *The Economist* uvádí, že to byl nejvýznamnější filozof managementu za poslední století: „Byl to guru pro světovou podnikatelskou elitu nejen v Evropě a v Americe, ale také v Japonsku a v rozvojovém světě“ (listopad, 2005).

Pouze J. Jebavý v předmluvě ke knize *Podnikové řízení a hospodářské výsledky* (1964) a V. Grus v poznámce ke knize *Cestou k zítřku* (1993) jej představují tak, jak se viděl on sám, jako sociologa, jenž se více než pět desetiletí soustředěně zabýval tzv. „sociální ekologií“ – tedy studiem prostředí vytvářeného člověkem.

V úvodu knihy *Fungující společnost* Drucker vysvětluje, že management nebyl ani první, ani nejvýznamnější oblastí jeho zájmu, byl výsledkem studia systémů lidského soužití. Na sklonku života to chtěl Drucker (když psal úvod ke knize, bylo mu 93 let) prokázat souborem statí ze svých knih. Podle autora materiál pro svazek nebyl vybírán chronologicky, ale každá ze sedmi částí představuje určitým způsobem základní téma.

V prologu na téma „Co je to fungující společnost?“ (z knihy *The Future of Industrial Man*, 1942) nahrazuje Drucker normativní definici společnosti „uchopením společnosti“ z hlediska funkčního. Zabývá se sociologickými úvahami o fenoménech, jež určují funkčnost společnosti a činí ji srozumitelnou z hlediska jednotlivců i sociálních skupin. Přiznává hluboké ovlivnění teorií společnosti F. Tönniese, později se ale s některými jeho myšlenkami rozešel. Co však díky jeho dílu *Gemeinschaft und Gesellschaft* pochopil a na co nikdy, podle svých slov, nezapomněl, bylo, že člověk potřebuje obojí – společenství, které jedinci poskytuje status, a společnost, v níž má jedinec svou funkci. Tönnies opírá svou typologii společnosti o specifickou teorii jednání, jež je řízeno vůlí jednajících. Drucker pohlíží na sociální vývoj zásadně z pohledu společnosti. Zabývá se typem a formou funkčního vztahu mezi „společností a jedin-

cem“ a nikoliv mezi „jedincem a společností“. I v týdeníku *The Economist* byl kritizován za přesvědčení, že cíle organizací by měly být stanovovány shora a nikoliv zezdola. Objektivní a strukturní myšlení odpovídá Druckerově původní orientaci, již formálně vystudoval (mezinárodnímu právu a politickým vědám). Podle něho typ a forma funkčního vztahu v jakékoli společnosti závisí na základním přesvědčení této společnosti o přirozenosti a poslání člověka. Ze stejných zdrojů vyplývá i legitimita moci, odvíjí se společenský status a funkce. Drucker legitimní moc definuje jako vládu, jež nachází své oprávnění v étosu společnosti. Zdůrazňuje, že rozhodující mocenské centrum ve společnosti nelze určit na základě statistické analýzy nebo analýzy právních norem.

První část je politologickou analýzou zdůvodňující nástup fašismu a komunismu (z knihy *The End of Economic Man*, 1942). Z textu je zřejmý Druckerův souhlas s názory E. Burkeho, anglického osvícenského státníka a teoretika konzervatismu. Sám Drucker uvádí, že Burkeho kniha *Úvahy o revoluci ve Francii* navždy „změnila jeho život“. Po vzoru Burkeho vystupuje jako kritik Francouzské revoluce, kterou považuje za vítězství abstraktních metafyzických teorií nad tradicí. Ideově polemizuje zejména s Rousseauem, zvláště s jeho teorií společenské smlouvy. V Rousseauových myšlenkách o majetkové nerovnosti jako zdroji neštěstí lidstva vidí přímý vliv na vznik totalitárních systémů. Nejen těch, jež vznikly na základě Marxova učení, ale i totalitářství fašistických (název je *Od Rousseaua k Hitlerovi*). Nekompromisně pranýřuje racionalistickou filozofii, která reálným lidem přisuzuje dokonalost absolutního rozumu. „Ano, symboly a slogany se mění. V roce 1750 nejvýše stál ‚vědecký filozof‘, o sto let později sociolog s ... ,aritmetikou radosti a utrpení‘. A dnes (text je z roku 1942) je to ‚vědecký psychobiolog‘ se svým determinismem rasy a propagandy.“ (s. 28) Absolutní rozum, založený pokaždé na jiných teoriích, nemůže být nikdy racionální, neboť prostředky logiky nemůže být potvrzen ani

vyloučen, přesvědčuje Drucker. Tím se stává každý racionální liberalismus politicky nemohoucí a musí se zákonitě změnit v politicky efektivní neracionalistický totalitarismus.

Druhá část knihy se věnuje selhání totalitárních systémů, vzniklých po druhé světové válce (z knihy *The End of Economic Man*, 1939). Tato politologická kniha se jako první zabývala Kierkegaardem jako moderním myslitelem a předjímala existencialismus o více než desetiletí. Je zaměřena na jednu konkrétní historickou událost – rozpad společenské a politické struktury Evropy. Popisuje proces, kterým totalitarismus udržuje formy společenských substancí, zatímco nemilosrdně vyprazdňuje jejich obsah. Jedinec je zbaven svého společenského řádu a jeho svět reálné existence. Společnost přestává být společenstvím jednotlivců, jež spojuje společný cíl, a stává se „davem chaoticky a bezcílně putujících osamělých nomádů“ (s. 61). Kapitoly jsou příhodně nazvány „Návrat běsů“, „Zoufalství mas“, „Selhání marxismu“.

Naprosté zhroucení fašismu a marxismu vede Druckera ve třetí části k sociálním a ekonomickým úvahám o teoriích státu (z knihy *Post-Capitalist Society*, 1993). Vycházejí z J. Bodina formuluje úkoly národního státu, kritizuje neefektivní mutaci státu v „megastát“ a stát fiskální. Je přesvědčen, že tzv. „pečovatelský“ stát je funkční v období normálního stavu či prosperity, ale protože i v této době žije „nad poměry“, v období jakkoliv problematickém se projeví jeho nemohoucnost. Zdůrazňuje správnost teorie J. Schumpetera a nikoliv J. M. Keynesa. Postřehl nerozdílnost megastátů demokratických a totalitářských z hlediska základní teorie státu – systémy se lišily spíše v míře než v druhu, zejména v pohledu na to, jak věci dělat, nikoliv které věci dělat. Připomíná, že každý sociální stát zaručuje pouze kompetentní prostřednost a stal se pro občany drahou, nepřilíš funkční pojistkou s přebujelou administrativou. Při jakémkoliv mezinárodním konfliktu je stát ohrožen právě dnešní neúctou občanů k němu, protože „ještě nikdo nepoložil život za pojistku“, ironizuje Drucker (s. 90).

Ve čtvrté části Drucker aplikuje na státní vládu manažerské teorie, jež dokazují, že spojení funkce vladaře s výkonnou činností paralyzuje jeho rozhodovací schopnosti. Úkolem vlády je „vládnout“ a nikoliv „konat“ (z knih *The Age of Discontinuity*, 1969 a *The New realities*, 1989). K výkonné činnosti by měly být využívány nestátní instituce. Tento typ politiky nazývá Drucker reprivatizace. Stejně jako A. a H. Tofflerovi, G. Lipovetský aj. je přesvědčen, že jsou potřeba nejen nové ideje, způsoby myšlení, ale zejména nové instituce. Drucker se soustřeďuje na „společnost organizací“. Podle něj společnost té doby (text je z roku 1969) naléhavě potřebuje teorii organizací, která bude zaručovat nový pluralismus, reprezentovaný institucionální rozmanitostí a rozptýlenou mocí. Za nejvýznamnější prvek považuje Drucker specializace organizací na jeden hlavní cíl, který vytváří bazální zázemí pro vznik tzv. „znalostních pracovníků“ (knowledge workers).

V páté části se Drucker podrobněji zabývá podnikovou organizací jako koordinovaným lidským úsilím a jako společenskou a politickou institucí (z knih *Concept of the Corporation*, 1946 a *Managing in Turbulent Times*, 1980). Ke konci však kapitola dostává nádech rozpravy manažerské, a to nejen změnou interpretačního rámce, ale i způsobem vyjadřování.

V šesté části na základě filozofických úvah o novém světovém názoru, postaveném proti karteziánským formulacím celku (z knihy *The Landmarks of Tomorrow*, 1957), se Drucker dostává ke konceptualizaci manažerské revoluce, jejíž podstatu však vidí jinde než J. Burnham. Ten za hlavního hybatele považoval skutečnost, že vlastníci kapitálu přestali být nezbytnou podmínkou rozvoje společenské výroby. Drucker za aktivizační prvek všech tří fází průmyslové revoluce považuje znalosti a vědění a jejich radikální změnu ze statku soukromého na statek veřejný (z knihy *Post-Capitalist Society*, 1993). V první fázi byly, podle Druckera, znalosti aplikovány na nástroje, ve druhé na práci. To byl začátek revoluce produktivity, která „v průbě-

hu pětasedmdesáti let přeměnila proletariát ve střední vrstvu buržoazie a porazila třídní boj i komunismus“ (s. 166). Poslední fáze začala po druhé světové válce aplikací znalostí na znalosti samé, což Drucker nazývá revolucí manažerskou. Znalosti se rychle stávají jedním ze samostatných výrobních faktorů vedle kapitálu a práce a tento proces je hlavním rysem současné společnosti – „nesocialistické a postkapitalistické“. Nejcennějším aktivem institucí dvacátého prvního století (podnikových či nepodnikových) jsou pracovníci disponující specializovanými znalostmi a jejich produktivita (z knihy *Management Challenges for the 21st Century*, 1993).

V sedmé části jsou uvedeny autorovy představy (původně otištěny v týdeníku *The Economist*, 2001) o budoucí společnosti znalostí (knowledge society). Znalosti budou rozhodujícím zdrojem a znalostní pracovníci určující pracovní skupinou. Budou podmiňovat rysy budoucí společnosti: absenci či delimitaci hranic a vzestupnou mobilitu na základě snadno dosažitelného formálního vzdělání, a tím získání znalostí jako „výrobních prostředků“. Vytvoří se společnost „možností“ a „vysoké konkurence“ jak organizací, tak jednotlivců. To bude znamenat další snižování počtu lidí v zemědělství, klesání cen ve zpracovatelské výrobě a vzrůstání cen znalostních produktů. Spolu s poklesem porodnosti a prodlužováním střední délky života tyto trendy umožní v příštích létech existenci dvou rozdílných trhů pracovních sil. Jeden z nich budou tvořit lidé do padesáti let, hledající stálý příjem, trvalé zaměstnání a rozhodující životní cestu, a druhý lidé starší, kteří dají (třeba i do vysokého věku) přednost jim vyhovujícím kombinacím tradičního zaměstnání, netradičních pracovních úvazků a oddechových aktivit. Zatím je upřednostňována první skupina, výhody druhé budou brzy objeveny, tvrdí autor. Teorie „sebemanagementu“ je plně rozvinuta až v *Harvard Business Review* v roce 2005. Úvahy končí Drucker rozbořením úkolů vrcholových manažerů, jejichž organizace se, díky znalostem jako „výrobním prostředkům“, postupně mění.

Činí je zodpovědnými za hledání a nacházení rovnováhy mezi třemi dimenzemi organizace budoucnosti – ekonomické, personální a stále významnější sociální, tj. takové, jež poskytuje jedinci status a funkci a zaručuje mu právo rovných příležitostí. Žádná z těchto složek by však, jak konstatuje autor, neměla jako dříve převažovat a podřizovat jedné funkci dvě zbývající.

Kniha představuje propojený a zajímavý konglomerát sociologických, politologických a manažerských úvah. Sociologická je v tom, že nedává praktické návody, zobecňuje situace anebo z obecných teorií vychází, politologická ve fundovaném přehledu strukturálních problémů demokracie a totalitarismu, manažerská v aplikaci uvedeného do úvah o řízení, kde se Drucker projevuje jako brilantní „business thinker“.

Text není chaotický ani z hlediska chronologického a podává ucelený přehled institucionálního vývoje fungujících i nefungujících společností od dob Francouzské revoluce. Definuje vývoj od společnosti všerohodující, spasitelné a prostorově omezené po sebeřízení znalostních pracovníků, neznačící hranice.

Drucker pro česká vydání svých knih (*Postkapitalistická společnost*, 1993; *Inovace a podnikavost*, 1993) zdůrazňuje emocionální příchylnost k Evropě (narodil se ve Vídni), k Čechám (byl přítelem J. Masaryka) a profesionální obdiv k předválečným podnikatelským úspěchům na Moravě (J. Schumpetera nazývá synem Moravy). Nelze si však nevšimnout jeho okouzlení americkou společností.

Z textu také vyplývá Druckerova mrzutost nad tím, že nebyl a není, jako M. Friedman, nositelem Nobelovy ceny. S jeho názorem, že každý podnik můžeme analyzovat pouze z hlediska ekonomie, Drucker kategoricky nesouhlasí. Nechápu mužskou touhu po cenách tohoto kalibru, ale zcela chápu roztrpčení Druckera jako sociálního vědce.

S některými Druckerovými tvrzeními lze polemizovat (např. se zjednodušujícími

úvahami o „welfare state“ a „přímé linii“ spojující Rousseaua s Hitlerem a Stalinem), rozhodně se však jedná o smysluplný propracovaný text, jenž zahrnuje podstaty problémů a nehýří povrchními soudy. Na Druckerovi je celkově (i v ostatních dílech) sympatické, že odděluje podstatné od nepodstatného, úvahy zdůvodňuje důkladně, komplikované situace a způsoby myšlení vyjadřuje srozumitelně, připomínaje vypravěčské umění Veb-lenovo. To vše svědčí o jeho jasném (ale i jasnozřivém) myšlení a schopnosti nazývat věci pravými jmény.

Nejvíce však na P. F. Drucekovi oceňuji, že i když měl jistě možnost volby, opustil šedivou „pravou vědu“ a vydal se na cestu zelené aplikované mezioborové ne zrovna nejexaktnější disciplíny, jakou teorie managementu bezesporu je. Díky svým mimořádným znalostem sociologie a politologie se na poli nejen teorie, ale i praxe řízení stal mimořádně úspěšným, ale zejména prospěšným. Za to zaplatil pochybnostmi vědecké veřejnosti o tom, kam vlastně jeho dílo encyklopedicky zařadit.

Peter Ferdinand Drucker zemřel 11. listopadu 2005 několik dní před svými 96. narozeninami.

Kateřina Ivanová

Peter Ondrejko: Úvod do metodologie sociálních věd

Bratislava, Regent 2006, 230 s.

Sociologická produkcia na Slovensku zaznamenala v poslednom období niekoľko publikácií venovaných problematike výskumu a metódam. Z knižnej produkcie možno spomenúť štatisticko-sociologické práce Alojza Ritomského, všeobecne metodologické práce Dušana Polonského, alebo štúdie Juraja Schenka, Ivety Radičovej či Zuzany Kusej. Osobitne možno spomenúť zborník príspevkov z konferencie v Trnave (2001) o súčasných trendoch v analýze sociologických údajov, kde slovenskí sociológovia prezentovali

svoje skúsenosti z prípravy i realizácie sociologických výskumov.

Výuka sociológie na Slovensku implicitne zahŕňa aj štúdium metód, kde sa využívajú príručky slovenskej, českej a americkej proveniencie, nezabúdajúc na metodologický odkaz Alexandra Hirnera, vysokoškolského učiteľa dnešnej strednej generácie sociológov na Slovensku.

Výuka metód sociologického výskumu obsahuje viacero oblastí týkajúcich sa tak teoretickej ako aj empirickej stránky poznávacieho procesu. Väčšina publikácií sa zameriava buď na jednu, alebo druhú oblasť, pričom vo väčšej alebo menšej miere sú využívané poznatky metodológov teoretikov, prípadne empirikov. Je však málo takých metodologických prác, ktoré sa snažia dôsledne vychádzať z teórie a túto využívať v empirickej praxi poznávania sociálneho sveta. Preto treba začať zo širšieho záberu a ukázať sociologický poznávací postup v kontexte všetkých alebo aspoň sociálnych vied. A následne preukázať sociologickú imagináciu využívajúcu teoretické metodologické inštrumentárium. Na takýto pokus sa podujal aj autor recenzovanej publikácie Peter Ondrejko.

Autor, známy slovenský sociológ, vysokoškolský učiteľ, odborník v oblasti sociálnej patológie, sociológie výchovy i sociológie mládeže, v krátkom čase publikuje druhé rozšírené vydanie *Úvodu do metodológie sociálnych vied*. Na slovenskom knižnom odbornom trhu je to významný počin, pričom obsahom kniha zaujme i širšiu verejnosť. Aj keď v primárnom zámere ide o učebnicu, autor rieši aj viaceré teoreticko-metodologické otázky.

Prvá časť publikácie pojednáva o kontexte metodológie v rámci vedy. Osobitnú pozornosť venuje autor otázke, čo je to veda v humanitných vedách, a dospieva k názoru o stieraní rozdielu medzi vedami o prírode a vedami o človeku a spoločnosti. Do istej miery zjednodušene možno povedať, že (podľa autora) špecifickosť sociálneho poznania a sociálnych vied spočíva v intencionalite: jej absencia v prírodných vedách zapríčiňuje ontologickú odlišnosť sociálneho a prírodno-

prirodzeného sveta vo vedeckej reflexii. Autor odkazuje na J. Habermasa, ktorý v tejto súvislosti upozorňuje, že vedy o človeku sa musia stať čoraz väčšími filozofickými a nesmú sa podriaďovať prírodovedeckým modelom. Pri otázke vedeckého poznania sa opiera o 3 Lehrerove podmienky (pravdivosti, akceptácie a zdôvodnenia). Otvorenou však zostáva otázka justifikácie – dokázania a overenia poznania.

Následne P. Ondrejko podáva prehľad o základných kategóriách metodológie ako vedy. Pritom podrobnejšie rozoberá najmä pojmy kvantitatívneho výskumu, kde o.i. formuluje aj požiadavky na kvantitatívne postupy v spoločenskovednom výskume. Je to zámer, ktorý vyjadruje aj podtitul knihy (*Základy metodológie kvantitatívneho výskumu*). Autor tak chce upozorniť nielen na špecifiku kvantitatívneho výskumu, ale aj na jeho komplementaritu s metódami kvalitatívneho výskumu, pri ktorom formuluje postuláty kvalitatívneho prístupu. (Tieto otázky P. Ondrejko podrobnejšie rozviedol vo svojich predchádzajúcich vedeckých štúdiách publikovaných v časopisoch *Sociológia* a *Pedagogická revue*.)

Druhá časť publikácie je potom venovaná otázkam a popisu využívania metód v rámci vedeckého výskumu – od formulácie problému a hypotéz cez stanovenie objektov skúmania, využívania techník zberu údajov až po spracovanie dát a ich interpretáciu.

Publikácia je doplnená galériou – obrazovou prílohou a základnými informáciami o 16 zahraničných a 3 slovenských metodológov v oblasti sociálnych vied.

Pre čitateľa je dôležité, že v rámci jednej publikácie sú tu vysvetľované aj metodologické pojmy a termíny, aj otázky terminologického stvárnovania sociálnej reality do podoby relevantnej pre jej snímkovanie, aj samotné nástroje snímkovania tejto reality. Takto v knihe nachádzame celé pasáže venované vysvetľovaniu obsahu a významu pojmov: validita, reliabilita, axiomatizácia, formalizácia, klasifikácia, explikácia či operacionalizácia. Čitateľ sa oboznámi aj s pojmami znak, indi-

kátor, teorema; autor vysvetľuje, čo je to štandardizácia, explorácia alebo modelovanie v spoločenských vedách. Podrobne sú vysvetľované princípy vypracovania projektu empirického výskumu – začína sa otázkami formulovania problému, pokračuje sa otázkami tvorby hypotéz a výberom metód na snímkanie a meranie sledovaných javov. Rozobrané sú tu základy techník zberu údajov – pozorovanie, rozhovor, dotazníkové zisťovanie a štúdium dokumentov. Osobitne sa pojednáva o otázke experimentovania, pilotáži a stanovenia výberových súborov. Na záver sa autor venuje aj problematike interpretácie získaných údajov.

Výklad P. Ondrejoviča sa opiera o veľmi široké spektrum názorov metodológov zahraničnej i domácej proveniencie pôsobiacich v sociológii, pedagogike, psychológii, filozofii, logike, matematike, fyzike, informatike, ekonómii, biológii, technike, medicíne, poľnohospodárstve, práve i filológii. Svojím spôsobom tak ide o široko syntetizujúcu metodologickú príručku, o čom svedčí i zoznam použitej literatúry počítajúci 173 titulov.

Z teoretických otázok recenzenta zaujali dve, týkajúce sa riešenia vzťahu kvalitatívneho a kvantitatívneho výskumu a využitia empirických dát pri výklade.

Ako už bolo uvedené, autor je zástancom komplementarity kvalitatívneho a kvantitatívneho výskumu. Vychádza pritom z presvedčenia, že vedecké poznanie i vedecké objavy nie sú možné bez myšlienok špekulatívnej povahy a bez zohľadnenia individuality a neopakovateľnosti človeka. Autor zdôrazňuje, že „vlastnosti jednotlivých spoločenských javov a procesov, vzťahov, útvarov a pod. nemožno zredukovať iba na tie, ktoré sú merateľné“. Preto sa prikláňa k tomu, že spoločenskovedné výskumy – osobitne v sociológii a jej hraničných vedách – by sa mali orientovať nielen na metódy a postupy približovania sa k sociálnym javom tým, že sa pokúšajú ich kvantifikovať, testovať, experimentovať s nimi, preverovať ich štatistickú reprezentatívnosť a signifikantnosť, čo je podmienené ich operacionalizáciou. Potrebné sú aj metódy,

ktoré majú svoj pôvod najmä v symbolickom interakcionizme ako interpretatívnej paradigme, prípadne vo fenomenológii a v hermeneutike. Postup v operacionalizácii v kvalitatívnom výskume Ondrejovič znázorňuje nasledovne: (A.) Pri tvorbe pojmov sa vychádza z fenoménov sociálnej reality a ich interpretácie, pokračuje sa tvorbou pojmov každodennosti, ich transformáciou na vedecké pojmy až do vytvorenia teórie, (B.) Kvalitatívny výskum tak vychádza zo sociálnej reality, využíva pojmy každodennosti pri vývoji teórie a abstrakciou sa dostávame k teoretickým pojmom. Komplementárne využívanie kvantitatívnych i kvalitatívnych analýz si autor predstavuje ako poskytovanie vhodných východísk pre tímovú prácu, kde je možné zmocniť sa a pochopiť komplexné životné súvislosti, biografické cesty životom, inštitucionálne vzťahové rámce, procesy interakcie, socializácie i skupinového života na pozadí sociokultúrnych diferencií. Na viacerých miestach Ondrejovič uvádza na príkladoch osobitosti kvantitatívnej i kvalitatívnej metódy skúmania spoločenských javov a v prílohe ukazuje rozdielnosť postupu v kvantitatívnom a kvalitatívnom výskume.

Výsledky zisťovania (dát) tvoria podklad na overenie hypotéz, na vysvetlenie, príp. popis zistených skutočností a prienik do štruktúry sledovaného javu, príp. aj príčinnosti. Tieto podklady sa využívajú v interpretácii ako jazyková forma výkladov výsledkov výskumu. Výskumník pritom preberá a reflektuje výsledky spracovania dát, analyzuje vzťahy a dospieva k záverom, ktoré vysvetľuje, pripisuje im význam, príp. ich porovnáva. Ulohou interpretácie nameraných početností a vypočítaných hodnôt je teda popísať alebo vysvetliť sociálne javy, ich vlastnosti a vzťahy, príp. zákonitosti, ktoré sú predmetom výskumu. V otázke interpretácie nameraných hodnôt autor potom definuje šesť kritérií vedeckého vysvetľovania: kritérium relevantnosti, overiteľnosti, konzistentnosti, predikcie, aplikácie zákonov vedy a kritérium čo možno najväčšej jednoduchosti. V prípade kvalitatívnych metód má interpretácia odliš-

ný význam než v prípade kvantitatívnych metód. Predstavuje jednu z metód, ktorou má byť zmysel výsledkov výskumu „preložený“ do jazykovo fixovaného porozumenia s využitím individuálnej subjektívnej invencie výskumníka. Autor zdôrazňuje, že vedecký prístup neznamená iba pochopenie javu a jeho prerozprávanie, ale je podmienený i hľadaním, nachádzaním a odhaľovaním skrytých spojení s inými javmi, vysvetľovaním ich vzájomných vzťahov, vysvetľovaním ich významu a hľadaním ich príčin.

Recenzovaná publikácia je užitočnou pomôckou pre výuku metodológie, ale aj pre ponorenie sa do úvah o správnom postupe pri poznávaní sociálnej reality. Samotný autor si uvedomuje rozľahlosť danej problematiky a zaraďuje svoj text na pomedzie metodológie, filozofie a príručky pre študentov doktorandského štúdia a adeptov spoločenských vied. Preto zámerne nie je v publikácii časť zaoberajúca sa matematicko-štatistickými postupmi spracovávaní empirických údajov alebo všeobecných štatistík. Snáď v iných prácach sa nájde pokračovanie výstavby a „spolupráce“ všeobecno-metodologického základu s matematicko-štatistickým inštrumentárium pri výskume sociálnej reality.

Rastislav Bednárík

M. Gail Jones, Brett D. Jones, Tracy Hargrove: *The Unintended Consequences of High-Stakes Testing*¹
Oxford, Rowman and Littlefield 2003, 179 s.

V rámci sociologie vzdelání je za jedno z kľúčových tém možné považovať zkoumání vzdelanostních nerovností (jejich utváření, generační přenos apod.). Testování ve školách představuje fenomén, který by neměl zůstat stranou sociologického zájmu, protože může relativně silně ovlivňovat řadu aspektů nejen uvnitř škol, ale v rámci celé společnosti. Důležitou otázkou představuje například „nezamýšlený“ důsledek testování spojený se

znevýhodněním studentů pocházejících z minoritního socioekonomického prostředí. Pokyny a „jazyk“ testu odpovídají zpravidla kulturnímu prostředí většinové populace a jsou minoritním studentům méně srozumitelné. Nejedná se o otázku relevantní pouze z hlediska vzdělanostních nerovností, ale také v širším společenském dopadu, uvědomíme-li si, že na základě výsledků v testu se v mnoha případech rozhoduje o tom, jestli student postoupí do dalšího ročníku, nebo na jaké škole může pokračovat ve studiu.

Kniha se sice zabývá jen situací v USA, to ale neznamená, že by pojednávané otázky nebyly aktuální pro jiné země. Pro přiblížení kontextu České republiky je třeba zmínit, že také u nás jsou otázky spojené s testováním aktuální. V květnu 2006 se v médiích objevila kritika projektu Maturita nanečisto – pilotáže nové formy společné části maturitní zkoušky založené na testech. Navíc Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy připravuje v souladu s novým školským zákonem povinné testování žáků na konci pátého a devátého ročníku základní školy. Lze očekávat, že také u nás vyvolá testování řadu nezamýšlených důsledků. Bude proto zajímavé sledovat, do jaké míry se podaří případným nezamýšleným důsledkům testování předejít.

Na publikaci oceňuji, že je napsána stylem, který není přehnaně akademický. Naopak, zdá se být srozumitelný širšímu okruhu čtenářů a výhodou je i to, že v textu jsou uváděny konkrétní příklady, jimiž je dokreslen kontext příslušných témat. Důležitou roli hraje skutečnost, z pohledu koho jsou důsledky testování nahlíženy. Proto je vhodné, že autoři upozorňují na jistou relativní povahu důsledků testování a na možný problém obtížného rozlišení nezamýšlených a zamýšlených důsledků (s. 8). Dále je třeba uvést, že v textu čtenář nenalezne odpověď na otázku, jestli je testování špatné nebo dobré. Snahou bylo prezentovat různé nezamýšlené důsledky, protože autoři předpokládají, že jedině prostřednictvím pochopení nezamýšlených důsledků je možné zkoumat přínosy a selhání testování.

Za užitečnou považují zmínku o finančních aspektech testování (s. 14). Rozsah a kvalita testování (včetně typů použitých otázek) podle Jones et al. silně souvisí s finančními prostředky, které jsou k dispozici. Vezmeme-li v úvahu, že náklady na zpracování volných odpovědí, které je třeba kódovat, jsou oproti uzavřeným otázkám několikanásobné, je zřejmé, že rozpočet bude v každé zemi vždy představovat výrazný aspekt ovlivňující celý proces testování.

V úvodní kapitole je pozornost věnována vývoji v oblasti testování a důvodům jeho zavedení v USA. Zatím posledním impulzem, který zesílil důraz na testování, bylo přijetí No Child Left Behind Act v roce 2002. Tento zákon zavádí, aby byli z matematiky, čtení (jazykových dovedností) a přírodních věd povinně testováni všichni žáci od třetího do osmého ročníku.

Druhá kapitola se zabývá vlivy testování na kurikulum (kurikulum zahrnuje veškerou zkušenost, kterou žák získává v průběhu školní docházky – vzdělávací cíle, obsah výuky, způsoby hodnocení a kontroly činnosti ve třídě, vztahy mezi učiteli a žáky atd. –, není tedy synonymem pro osnovy, protože jeho obsah je širší). Jinými slovy jde o dopady testování na obsah a formu výuky. Jak sami autoři uvádí, základní otázka, co by mělo být ve školách vyučováno, patří v oblasti vzdělávání k nejkontroverznějším. Testování silně ovlivňuje znalosti a dovednosti, kterým bude při výuce věnována pozornost. Jak autoři správně upozorňují (s. 32), je třeba si ale položit závažnou otázku – kdo rozhoduje o tom, o jaké znalosti se bude jednat? Faktem totiž je, že testům učitelé přizpůsobují učivo. V USA je typické, že kurikulumní rámce jsou formulovány ve spolupráci zejména učitelů, rodičů a expertů. Naproti tomu testy jsou obvykle vytvářeny psychometry a pracovníky specializovaných komerčních firem, kteří jsou vzdáleni každodennímu světu, v němž se pohybují učitelé ve třídách. Velmi závažná je tedy otázka, kdo definuje, co je testováno, a tím nepřímo i to, co je vyučováno. Z výzkumu Jones et al. vyplynulo, že výsledky testování

negativně ovlivňují pozornost, která je ve výuce věnována jednotlivým předmětům, případně tématům. Oblasti, které v testech dopadly dobře, jsou upozaděny a čas je věnován látce, ve které žáci dosáhli nejslabších výsledků.

Také další aspekty, které jsou v této souvislosti diskutovány, jsou aktuální pro situaci v ČR. Je třeba brát v úvahu, že ne všechny dovednosti, které jsou v souladu s kurikulem a vzdělávacími cíly žákům předávány, je možné zjišťovat a měřit formou testu. Důležitou rovinu testování představuje také věk žáků, kteří jsou podrobováni testům. Přestože například americká asociace pro vzdělávání malých dětí doporučuje neprovádět testování do třetího ročníku, mnohé školy se tím neřídí. Výsledkem je, že i žáci v počátečních ročnících jsou vzdělávání formou přípravy na testy a vytváří se vzdělávací praktiky odpovídající vývoji dětí. Podle autorů jsou nezamýšlené důsledky testování pro kurikulum pravděpodobně nejzávažnější, ve srovnání s vlivy testování na ostatní oblasti.

V další části knihy je pozornost věnována vlivům testování na metody výuky a poptažmo na to, jak se studenti učí. Kromě již zmíněných aspektů souvisejících s přizpůsobováním kurikula se jedná především o to, že testování podporuje výuku založenou primárně na roli učitele (teacher-centered teaching) na úkor výuky založené na roli žáka (student-centered), v rámci níž je pozornost zaměřena na týmovou práci, diskusi a je dán prostor kreativnímu přístupu učitelů i studentů. Obavu lze v tomto kontextu vyjádřit ohledně České republiky. Kromě výše zmíněného plánu MŠMT zavést povinné testování je třeba brát v úvahu probíhající kurikulumní reformu. Rámcové vzdělávací programy, na základě kterých jednotlivé školy mají zpracovat školní vzdělávací program, sice otevírají prostor aktivnímu přístupu učitelů k pojetí vlastní výuky, ale bude-li současně zavedeno povinné testování, bude třeba hledat způsoby, jak zajistit, aby výuka nebyla jen určitou „kuchařkou“ především o tom, jak v testu dosáhnout dobrého skóre.

Čtvrtá část je zaměřena na to, jak učitelé připravují žáky na testování a jak tato příprava ovlivňuje výuku. Oceňuji, že je v textu věnován prostor etickým otázkám spojeným s přípravou na testování. Existuje jistá obava z neférového jednání, protože v USA byly zjištěny případy, že učitelé poskytli studentům spolu s testy správné odpovědi, nebo škola záměrně v den testování nechala doma méně schopné žáky, aby nesnižovali průměr. Důležité je také zmínit, že příprava na testy sama o sobě není autory považována za něco špatného, ale je podle nich třeba si klást otázku, kde je hranice toho, kolik času by příprave mělo být věnováno, aby neprobíhala na úkor běžné výuky.

Samostatná kapitola se zabývá vlivem testování na motivaci žáků. Podle Jones et al. se relativně hodně diskutuje o tom, jak testování ovlivňuje výsledky studentů, ale méně se již řeší otázky spojené s tím, jak testování ovlivňuje motivaci studentů ohledně budoucího studia a celoživotního učení. Autoři hovoří jednak o tzv. *vnitřní* motivaci založené na předpokladu, že studenti jsou více motivováni k určité aktivitě, když je baví, jednak o tzv. *vnější* motivaci založené na předpokladu, že studenti vykonávají úkoly, aby získali nějakou formu „ocenění“ (například známky). Podle studií, na něž se autoři odkazují, poskytování „odměn“ snižuje vnitřní motivaci studentů. Proto existuje velmi silný předpoklad, že testování snižuje vnitřní motivaci, protože se jedná o hodnocení schopností studentů, se kterým jsou například často spojeny „tresty“ v podobě opakování ročníku, pokud student nedosáhne stanoveného skóre. Důležité je, že autoři na problematiku motivace pohlíží v širším kontextu a netvrdí, že testování představuje jediný vliv na motivaci studentů. Nezastupitelný vliv na motivaci studentů má také například přístup učitelů ke studentům. Není možné jednoznačně konstatovat, že testování snižuje vnitřní motivaci, ale je možné říci, že s větší pravděpodobností ji snižuje, než by ji zvyšovalo.

Šestá kapitola je věnována tomu, jakým způsobem testování ovlivnilo žáky se speciál-

ními vzdělávacími potřebami. Mnohé školy v narůstající míře zařazují pro účely testování z hlediska výkonu slabší žáky mezi žáky se speciálními vzdělávacími potřebami. Činí tak ze stejného důvodu, jako když jiné školy nechají některé žáky na testování doma. Cílem je, aby se nesnížil celkový výsledek školy, na základě něhož je škola hodnocena. Kladně hodnotím poukázání autorů na skutečnost, že otázkou zůstává, nakolik jsou výsledky alternativních testů pro žáky se speciálními vzdělávacími potřebami srovnatelné s běžnými testy (s. 126).

Dále je třeba brát v úvahu, že testem není možné hodnotit studenty, jejichž speciální vzdělávací potřeba souvisí například s nedostatečnou schopností psát. Pro ně písemný test nepředstavuje odpovídající nástroj hodnocení. Za znevýhodněnou skupinu jsou považováni také příslušníci menšin. Autoři upozorňují na zjištění, že pro ně kvůli slabšímu jazykovému schopnostem (a rovněž kulturním odlišnostem) je překážkou porozumění instrukcím a zadáním úloh obsažených v testech. Nesprávné porozumění zadání nebo delší čas potřebný na jeho přečtení způsobuje nižší výsledky dosahované za jinak stejných okolností příslušníky minorit. Problém menšin se jeví ještě výraznější, když se vezme v úvahu, že na výsledcích testů například závisí šance žáka dostat se na vysokou školu nebo získat stipendium. Bohužel u žáků, kteří patří k minoritním skupinám, hraje roli původ z rodin s nižším socioekonomickým postavením, které samo o sobě často souvisí s nižším skóre v testu. Lze očekávat, že v kontextu České republiky se výše zmíněné otázky budou týkat žáků pocházejících z romské populace.

Dále má testování podle Jones et al. dopady na pracovní spokojenost učitelů. Učitelé jsou na mnoha školách tlačeni k tomu, aby výuku podřídili přípravě na testy na úkor běžné výuky a témat, na něž testy nejsou zaměřeny. Celkově lze hovořit o narůstající nespokojenosti učitelů s jejich prací. Důraz na testování a s ním spojený tlak mnozí vnímají jako projev nedůvěry ve svou schopnost

učit (s. 141). V praxi dochází k tomu, že učitelé se snaží vyhnout enormnímu tlaku tím, že odcházejí na školy, které vykazují dobré výsledky. Paradoxně tak na „horších“ školách zůstávají „horší“ učitelé, ačkoli je prokázáno, že slabší žáci potřebují mnohem větší podporu ze strany učitelů, aby uspěli. Jones et al. rozhodně nepovažují testování za jediný důvod, proč učitelé odcházejí ze škol. Jedná se ovšem o důvod, jehož váha pravděpodobně narůstá. V České republice se již v současné době, kdy ještě povinné testování není zavedeno a kurikulární reforma se ve výuce nestačila plně projevit, mnohé školy potýkají s nedostatkem kvalifikovaných učitelů, a právem je tedy možné se obávat, že v souvislosti s testováním bude třeba podnikat kroky, jimiž se předejde odchodu učitelů ze škol.

Podle autorů měla publikace ilustrovat skutečnost, že nezamýšlené důsledky jsou příliš rozsáhlé, než aby je bylo možné ignorovat. Nejen v kontextu celoživotního učení není dobré, když testování vede studenty k tomu, že považují skóre v testech za cíl, a ve škole nejsou vedeni a motivováni k tomu, aby učení brali jako kontinuální a komplexní proces každého člověka. Toto ovšem v širším kontextu souvisí s diskusí o účelu vzdělávání, protože se ukazuje, jak různí aktéři (např. rodiče, žáci, zaměstnavatelé, učitelé) mají o účelu vzdělávání jiné představy. S tímto tvrzením nelze nesouhlasit, protože diskuse o koncepci vzdělávací politiky a dílčích otázkách není bohužel ani v ČR zatím dostatečná a často není jednoduché domýšlet si logiku některých zaváděných opatření.

Josef Basl

Danny Wildemeersch, Veerle Stroobants, Michal Bron Jr. (eds.):

Active Citizenship and Multiple Identities in Europe. A Learning Outlook

Frankfurt am Main, Peter Lang 2005, 338 s.

Diskuse o občanství, resp. aktivním občanství ve vztahu k politickým a ekonomickým stránkám procesů evropeizace a globalizace i ve vztahu k jiným otázkám, jako jsou občanská společnost, komunita, sociální soudržnost a sociální vylučování nebo tvorba individuálních a kolektivních identit, probíhá na poli společenských věd a politické filosofie velmi intenzivně již zhruba dvě desetiletí. To samé částečně – a s patrným zpožděním – platí i o akcentech politických dokumentů mezinárodních a nadnárodních organizací typu EU. Je ale pozoruhodné, že zatím byla jen okrajová pozornost věnována tématům, proč a jakými konkrétními cestami se lidé učí rolím aktivních občanů. Jaké jsou v této souvislosti možnosti a úkoly formálních i neformálních způsobů vzdělávání? Právě to je úkol, jehož se zhostily příspěvky přibližovaného sborníku. Sborník zakládá ediční řadu nakladatelství Peter Lang, nazvanou *European studies in lifelong learning and adult learning research*. Názvy obou projektů znějí nepochybně ambiciózně.

Ve své recenzi se pokusím zhodnotit, do jaké míry se probírané publikaci daří rozpracovat problematiku aktivního občanství a popřípadě i jeho evropské dimenze v souvislosti se vzděláváním a učením dospělých. Jinými slovy řečeno, nakolik úspěšný byl pokus propojit teorii vzdělávání a spřízněné obory – hlavně sociologii a filozofii.

Kniha obsahuje devatenáct textů rozdělených do tří sekcí. Jak tomu v podobných případech zpravidla bývá, jedná se o celek poměrně nesourodý, přesněji vyjádřeno nedostatečně sevřený tematicky i z hlediska použité metody (objevuje se důraz na normativní rovinu nebo těžiště spočívá ve výzkumu). Většina autorů působí v anglicky mluvících zemích (především Británie), Skandinávií (Švédsko, Finsko) a Belgii, a tím pádem

Poznámky

¹ Tento text vznikl s podporou výzkumných projektů MPSV 1J 005/04-DP2 a GA ČR 403/06/1241.

z jejich prostředí vychází také většina diskusí. Objevují se ale i stati z bývalého východního bloku (Rusko, Rumunsko) a tzv. třetího světa (Brazílie). Převážná část z nich nahlíží na stav dnešní demokracie kriticky a zabývá se v této souvislosti otázkou, do jaké míry může vzdělávání přispět k pozitivním změnám ve společnosti. Vzhledem k rozsahu recenze není možné představit všechny příspěvky, vybírám proto jen několik z nich, které jsou podle mého názoru nejzajímavější a vymykají se rovněž svou úrovní. Je totiž nutné poznamenat, že příspěvky obsažené ve sborníku se od sebe liší i z hlediska kvality. Některé jako by nepřinášely příliš nového, omezují se buďto na shrnutí starších diskusí, nebo se sice pokoušejí o původní závěry, ale činí tak ke své škodě jen na malém prostoru.

Knihu otevírá esej Z. Baumana *An adventure named Europe*. Autor, jenž publikaci už jen svou proslulostí přináší určitý lesk, se v ní dotýká základních otázek hranic Evropy, Evropy jako kulturního fenoménu a podstaty evropské identity. Zmiňované otázky vyvolávají jen těžko překonatelné rozpaky. Bauman ukazuje, že právě nekončící hledání sebe sama a potýkání se s nejednoznačností jsou Evropě vlastní; to platí zvláště dnes, kdy Evropa zřetelně postrádá vlastní vizi. Zaměřuje se také na vztah Evropy, která se považuje za nositelku civilizace, ke zbytku světa, vůči němuž dlouhodobě pociťuje určitou nadřazenost. Evropa jako původce ideje modernizace nese odpovědnost za problematické výsledky současné etapy modernizačního procesu. Je třeba upozorňovat na silně negativní souvislosti globální migrace, ústupu od sociálního státu, nezodpovědnosti vůči ohroženým skupinám, stejně jako touhy po hledání vnějších i vnitřních nepřátel. Evropa se podle Baumana nemůže vyhybat zodpovědnosti za problém vztahu bohatých a chudých, jenž se od časů Marxových stal globálním, i za otázku samotného přežití lidstva, které je ohroženo dalšími krizemi (hlavně globální změnou klimatu).

Navazující příspěvky mají výrazně menší ambice, pokud jde o šíři a stupeň obec-

nosti řešených témat; větší důraz je v nich položen na otázky vzdělávání a učení. Například A. Bron v úvaze *Demos a ethnos in European citizenship: Possible connections and challenges for adult education* zkoumá dvě pojetí občanství z hlediska příslušnosti k politické a/nebo etnické komunitě. Vzdělávání dospělých se podle ní dlouhodobě orientovalo na politické chápání kategorie lidu, jež staví na homogenitě. Takový přístup přestal být udržitelný už pouze proto, že rostoucí imigrace ruší etnickou stejnorodost a má rovněž za následek existenci kategorie lidí, kteří jsou obyvateli zemí, aniž by současně byli jejich občany. Je třeba promýšlet vztah kultury a občanství, pro oblast vzdělávání dospělých z toho vyplývá dilema, zda sledovat podporu národních kultur, jak to nejenom na úrovni škol požadují státy, nebo se zaměřit na různost, jak je tomu zpravidla v případě nevládních organizací. V každém případě podle autorky nabývá na významu potřeba snižovat napětí mezi principy etnos a demos na národní i evropské úrovni.

Podobné otázky otevírají T. Steele a R. Taylor v textu *Citizenship and global chaos: Education, culture and revolution*. Kromě toho, že shrnují vývoj konceptu občanství od antického Řecka po současnost a zastavují se u K. Mannheima a jeho úvah o plánované demokracii a občanství jako prostředku podpory sociální soudržnosti, komentují vztah teorie liberalismu a multikulturního vzdělávání. Rozebírají mj. myšlenky politické filozofky M. Nussbaum. Ta stanovila tři požadavky na multikulturní vzdělávání. Jsou to za prvé zájem o druhé kultury, za druhé potřeba jejich kritického posouzení (stejně jako kultury vlastní) a konečně zájem o regionální aspekty s ohledem na rovinu globální.

V. Andreotti v příspěvku *Modernity, capitalism and colonialism and their effects on schooling, alterity and 'active citizen participation'* kritizuje ekonomizující koncept znalostní společnosti, který má přímý vliv na podobu vzdělávacích politik. Uvažování o lidském kapitálu spojené s představou vzdělání jako investice rozšiřuje dominantní ekonomický dis-

kurz a ignoruje širší přínosy vzdělání. Vzdělávání je redukováno na přípravu pro pracovní trh. Znalosti a jejich nositelé jsou utilitárně chápány coby ekonomické zdroje. Státy ve vleku takového přístupu jen těžko realizují reformy pro snížení reprodukce nerovností skrze školský systém. Jiný postřeh se týká skutečnosti, že složité příčiny neúspěchů ekonomik bývají zjednodušeně zdůvodňovány malým množstvím investic do oblasti vzdělávání. Autorka svou kritiku doprovází zdrženlivým výkladem možností aktivistického přístupu, jenž by chtěl využít vzdělávání jako prostředku sociální změny. Rovněž upozorňuje na problematičnost (jakkoli) hodnotově zaměřeného vzdělávání.

Za povšimnutí bezpochyby stojí stat R. van der Veena a J. Holforda nazvaná *A critical education perspective on localisation, governance and citizenship education*. Nabízí totiž provokující a přitom přesvědčivý pohled na současný posun důrazů v oblasti teorie demokratického vládnutí, jak se prosazuje v Evropě na úrovni států i samotné EU. Využívá mezinárodního srovnávacího výzkumu ETGACE z roku 2003, který se zaměřil na průběh životní historie více než stovky občanů zapojených do různých politických iniciativ. Předpoklad, že vzdělávání dospělých může sloužit k podpoře aktivního občanství u znevýhodněných skupin, je podle autorů nutné problematizovat. Reprodukce nerovností ve vzdělávání se totiž projevuje i v probírané oblasti. Vyšší schopnost a ochotu k politické participaci lze identifikovat u vzdělanějších a lépe situovaných vrstev. To platí i v případě netradičních způsobů politické angažovanosti. Čím větší participace a zapojení do organizací a hnutí, tím větší možnost učení. To je základ pro spirálu růstu nerovností. Okrajové skupiny ve společnosti mají málo reálných šancí skutečně vystupovat v roli aktivních občanů nesoucích odpovědnost za průběh vlastních biografii i podmínek, v nichž žijí, a zlepšovat tak své kompetence. Celá myšlenka aktivního občanství začíná připomínat ideologii, která zastírá realitu. Nutí jednotlivce zvykat si na nejistotu a přijímat výhradní

zodpovědnost za neúspěchy. Myšlenka aktivního občanství může sloužit k posílení sociální kontroly. Přílišný důraz na jednotlivce a lokální úroveň politického života odvádí pozornost od složité podmíněnosti jevů. Na jiné rovině, rovině teoretických diskusí o starých a nových podobách politické angažovanosti, přinesl výzkum zjištění o přetrvávajícím významu ideálů v politice (srov. teorie nových sociálních hnutí). Angažovanými občany se stávají lidé schopní nadchnout se pro ideály.

J. Crowther a I. Martin se zabývají několika aspekty vztahu mezi politikou, občanstvím a vzděláváním. Současná sociální změna je podle nich pobídkou k diskusi o podobách demokracie. Stále více se vynořuje otázka, jak znovu propojit občanství a demokracii. Dnešní společnosti čelí riziku redukce demokracie na manažerský způsob správy, který není ničím jiným než depolitizací, vyklizením veřejného prostoru ekonomice. Pod tlakem se ocitají i univerzity. Je otázkou, jak zachovat a využít jedinečný potenciál univerzit odvozený z velké míry jejich autonomie. Mimo školskou politiku státu je nutné sledovat i sféru občanské společnosti, jež nabízí možnosti pro učení se v přímé návaznosti na angažovanost při řešení konkrétních a lidem blízkých problémů.

Závěrečné poznámky se týkají knihy jako celku. Praxe aktivního občanství spjatého s učením se ve světle příspěvků obsažených ve sborníku jeví jako poměrně málo přehledné a přitom proměnlivé pole. Je ji možné nejlépe uchopit za pomoci multidisciplinárního přístupu a přínosem bývá opora ve výzkumech, které zohledňují perspektivu individuálních aktérů probíraných procesů. Jako nosná se jeví snaha představovat místně nebo jinak specifické skutečnosti se zřetelem na jejich případný evropský rozměr. Praxe aktivního občanství spjatého s učením je v některých příspěvcích podnětným způsobem diskutována v souvislosti s proměnami sociální a ekonomické politiky a rovněž v souvislosti s proměnami kultury. Otázka nerovností, jež je v dnešních sociálních vědách uznána za

ústřední problém, je plně relevantní i v souvislosti s aktivním občanstvím. Existuje hrozba, že se schopnost účinné reprezentace politických zájmů stane doménou lépe situovaných členů společnosti. Zde spočívá ústřed-

ní nejasnost vývoje vztahu mezi aktivním občanstvím a učením dospělých, na kterou sborník správně upozorňuje.

Martin Kopecký

Tři sociologické události v říjnu 2006

Udělení Ceny Nadace Dagmar
a Václava Havlových Vize 97
prof. Zygmuntu Baumanovi
Praha, Pražská křižovatka, 5. října 2006

Konference *Chaos a řád ve společnosti
a v sociologii*
Praha, Areál UK Jinonice, 13. října 2006

Slavnostní setkání k 15. výročí založení
Sociologického nakladatelství SLON
Praha, Zrcadlová kaple Klementina,
16. října 2006

Letošní říjen poskytl přátelům sociologie v Praze hned tři příležitosti k neobvyklým setkáním vyznačujícím se současně nemalou intelektuální brilancí nabízeného obsahu i milou uvolněností náležející k událostem, jež jsou nejen vědeckého, ale i společenského rázu. Dne 5. října proběhlo v prostorách bývalého kostela sv. Anny na Starém Městě pražském, v posledních letech zrenovovaného a přejmenovaného na „Pražskou křižovatku“, slavnostní předání jedné z nejprestižnějších domácích cen za vědecké dílo vynikajícímu polskému (či přesněji polsko-britskému) sociologovi prof. Zygmuntu Baumanovi. Tento vzácný host Prahu navštívil již několikrát, kupříkladu v roce 2002 přijel, aby převzal čestný doktorát Univerzity Karlovy (jeho slavnostní proslov přednesený v Karolinu vyšel v SČ 39 (1)). V tomto roce se Bauman stal v pořadí osmým laureátem Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, k jejímž předchůzcům patří kupříkladu Umberto Eco nebo Robert B. Reich.

Již během dne proběhla za účasti laureáta panelová diskuse „Humanitní vědec v postmoderním světě“ s mladšími zástupci českých sociologických pracovišť, kterou moderoval ve Walesu působící sociolog práva prof. Jiří Příbáň a jež byla určena především pro studenty vysokých škol. Při večerní ceremonii se rozlehlé postmoderně pestré prostory svatoanenského kostela zaplnily do posledního místa. Vedle známých politických osobností a příslušníků společenské smetán-

ky hlavního města byla v publiku početně zastoupena také česká sociologická obec. Jistě nejen ona dokázala ocenit obsah přednesených projevů, které se přirozeně soustředily na osobnost a dílo významenaného polského sociologa. Spoluzakladatel Ceny Nadace Vize 97, bývalý český prezident Václav Havel, ve svém projevu vyzdvihl, jak ideálně Bauman odpovídá očekávanému profilu nositele této ceny. Laureát dle Havla svým dílem jasně překračuje hranice technokraticky chápáné sociální vědy a zasazuje se o záchranu společenské plurality a o usilování o pravdu nezatíženou zjednodušeními a tlaky jakékoli ideologie.

Úlohy laudátora se zhostil s rétorickou bravurou a obsahovou přesvědčivostí prof. Miloslav Petrussek, nepochybný *spiritus agens* udělení významného ocenění Nadace Vize 97 Zygmuntu Baumanovi. Petrussek ve své laudaci položil důraz na morální apel, se kterým Bauman promlouvá ke svým čtenářům a posluchačům ve všech svých dílech vzniklých v posledních desetiletích. Platí to nejen pro texty výslovně se zabývajících etickými otázkami, ale neméně i pro Baumanovy sociologické analýzy, jejichž vynikajícím příkladem je kniha, která bývá hodnocena jako jeho nejzdařilejší dílo, studie o sociálních příčinách tragického osudu Židů ve 20. století *Modernita a holocaust* (recenze anglického a českého vydání od Petry Rakušanové a Heleny Kubátové vyšly v SČ 39 (1), resp. 41 (4)). Petrussek jasně a pregnantně vystihl, proč má smysl Baumana číst: umí psát a nic z toho, o čem píše, se nerozměňuje v malicherných odborných debatách, ale s mimořádnou lidskou naléhavostí se obrací ke všem čtenářům. Apel, pro který ji je třeba brát nesmírně vážně, má Baumanova sociologie dle Petruska především proto, že to je sociologie odpovědnosti, volby a svobody.

Zatímco Miloslav Petrussek v hodnocení Baumanova díla zvolil za klíčové slovo „svoboda“, sám laureát si ve svém slavnostním děkovném proslovu vybral pojem „naděje“. S odvoláním na nikoho menšího než pozorně naslouchajícího Václava Havla Bauman při-

pomněl, že naděje nijak nesouvisí s předpovídáním budoucnosti, třeba i na základě těch sebejistějších znalostí o současném a minulém stavu věcí. Naděje budoucnost nijak „nezavazuje“, nedeterminuje, ale dělá něco základem a pro příchod budoucnosti podstatnějšího: umožňuje ji. Současně je třeba mít na paměti, jak polský myslitel dále neopomenul zdůraznit, že naděje jako jediná lidská poloha nemá platnou alternativu. Pouze naděje pomáhá překonat obtížná historická i individuální období a vyvarovat se přitom pádu do osidel myšlení, které dle Baumanova od Hegelových dob usiluje o budování lepší budoucnosti na základě údajného vědeckého poznání zákonitostí dějin a společenského vývoje. Projekty budování lepšího příští zkrachovaly a přehnané sebevědomí opírající se o domněle jisté a spolehlivé vědění muselo vyklidit pole nové skromnosti, která nemá než – naději. Bauman, očitý svědek dvou totalitních diktatur 20. století, které se nám dnešním mohou jevit stále více jako jen dávno přeshlá minulost, zatímco pro něj byly až příliš přítomnou připomínkou křehkosti lidské existence, v pražské řeči ukázal, že umí jasně a s nesrovnatelnou přesvědčivostí sdělit, v čem je sociální svět založený na nejisté naději lepší než svět založený na jakékoli verzi absolutní pravdy.

Oficiální část programu skončila energickým poklepnutím berlou Nadace Vize 97 o pódium anenského kostela, jímž se osmdesátiletý, ale stále svěží Bauman jednou provždy přiřadil k laureátům její prestižní ceny. Sympatickým dárkem pro něj a zejména pro hosty slavnostního večera byla prezentace čerstvě vydaného českého překladu rozhovorů s Baumanem, které pořídili dva významní polští sociologové Roman Kubicki a Anna Zeidler-Janiszewska (Zygmunt Bauman. *Humanitní vědec v postmoderním světě*. Praha: Nadace Vize 97, 2006). Českému čtenáři, v Baumanově případě na rozdíl od mnoha jiných zahraničních autorů rozmazlenému stále se rozšiřující řadou překladů jeho prací, se touto knihou dostává do rukou text přibližující dosud méně známé stránky Baumanova vě-

deckého i lidského osudu, který jistě nestojí méně za čtení jen proto, že rozhovory údajně patří k „lehčím“ žánrům.

Značnou věcnou i osobní souvislost s baumanovskou slavností měla konference, která se uskutečnila 13. října 2006 v prostorech areálu Karlovy Univerzity v Praze-Jinonicích. Už bez nebezpečí, že bych se dopustil neomluvitelné indiskrétnosti, zde mohu prozradit, že příležitostí ke konání této konference byly sedmdesáté narozeniny jednoho z nejvýznamnějších českých společenských vědců posledních desetiletí prof. Miloslava Petruska, sociologa, který má lví podíl zásluhy na vstřícném uznání, jehož se v českých zemích po roce 1989 dostává Baumanovi. Konferenci, jež nesla název „Chaos a řád ve společnosti a v sociologii“, uspořádaly společně Institut sociologických studií FSV UK a katedra sociologie FF UK, tedy dvě pracoviště, na nichž jubilant během svého dlouhého a mimořádně plodného profesního života asi nejdéle a nejintenzivněji působil. Zatímco chaos a řád spolu sváděly urputný, a jak odpovídá povaze doby, nerozhodný souboj v příspěvcích řečníků, řád s převahou zvítězil v organizaci konference, která svedla dohromady mnohé z kolegů a přátel Miloslava Petruska a také velký počet jeho současných i bývalých studentů. Milým, a dalo by se říci typicky petruskovským rysem této konference byla přítomnost příspěvatelek a příspěvatelů ze Slovenska a Polska vedle řečníků z pražských pracovišť a brněnské Masarykovy univerzity. Jediným okamžikem, kdy se – aspoň na krátkou chvíli – mohlo zdát, že chaos přece jen naruší řádný průběh konferenčních jednání, byl příchod delegace Univerzity Karlovy vedené jejím současným rektorem prof. Václavem Hamplm. Toto zdání však bylo záhy uvedeno na pravou míru. Jubilant z rukou rektora UK obdržel mimořádné ocenění – pamětní medaili z roku 1948 – jistě nejen výraz vděčnosti univerzity za vykonanou práci bývalému dvojnásobnému děkanovi jedné z jejích fakult (1992–1997) a prorektorovi v letech 1997–2000, ale rovněž a především úcty k oslavenci jako mimořádné vě-

decké a lidské osobnosti. V rámci konference také byla veřejnosti představena nová kniha Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby* (Praha: Sociologické nakladatelství 2006).

Právě Sociologické nakladatelství neboli SLON bylo hlavním protagonistou dalšího sociologického setkání, které se během října v Praze uskutečnilo. Vydavatelé dr. Alena Miltová a dr. Jiří Ryba neuspořádali k 15. výročí vzniku tohoto nakladatelství vědeckou konferenci, ale rozhodli se pro originálnější způsob slavení: pozvali publikující, čtoucí i ty ostatní sociology do Zrcadlové kaple pražského Klementina k poslechu barokní hudby a přípitku nad čerstvě vydaným edičním katalogem SLONa. I SLON měl svého laudátora, byl jím filozof prof. Erazim Kohák, v jehož řeči zaznělo, co si o Sociologickém nakladatelství a lidech, kteří je tvoří, myslí jistě i mnozí další: jde o výjimečně záslužný podnik, který v mnohém navazuje na dobré tradice českého nakladatelství vědecké literatury násilně přerušené v roce 1948 a plní nedocenitelnou službu pro českou sociologickou komunitu. Volba hudby jako hlavního média pro oslavu výročí SLONa byla velmi šťastná, protože umožnila přítomným zamyslet se kupříkladu nad tím, kolik dobrých knih již SLON vydal a jak příjemné by bylo pustit se do jejich četby, kdyby ovšem na to zbývalo jediné – čas.

Marek Skovajsa

ECSR Summer School: Integrating Sociological Theory and Research in Europe
Praha, 25.–30. srpna 2006

ECSR Conference: European Comparative Studies, Quality and Inequality in Education
Praha, 1.–2. září 2006

Sociologický ústav AV ČR byl ve druhé polovině srpna letošního roku partnerem při pořádání hned dvou vědeckých akcí minimálně evropského významu. Evropské konsorcium pro sociologický výzkum (European Consorti-

um for Sociological Research, dále jen ECSR, www.ru.nl/ecsr) v Praze ve spolupráci s oddělením Sociologie vzdělání a stratifikace SOÚ AV ČR a katedrou sociologie FF UK uspořádalo letní školu, na kterou navazovala vědecká konference. V roce 2006 se letní škola i konference poprvé uskutečnily v jednom městě, ihned po sobě a ke společné problematice. Tématem obou mezinárodních setkání byla především nerovnost v přístupu ke vzdělání a akce proběhly za účasti nejvýznamnějších odborníků tohoto oboru.

ECSR Summer School: Integrating Sociological Theory and Research in Europe se konala ve dnech 25.–30. srpna na téma *Quality and Inequality in Education: Theory, Research, and Policy* za účasti téměř 30 studentů z Německa, USA, Velké Británie, Nizozemska, Španělska, Lucemburska, Izraele, Estonska, Polska, Maďarska, Slovenska a České republiky. Letní škola byla organizována tak, že dva dopolední bloky byly věnovány přednášce jednoho z lektorů a v průběhu odpoledních bloků probíhaly prezentace odborných prací jednotlivých studentů. Samozřejmostí byl značný prostor věnovaný v průběhu celé letní školy diskusím (jednak mezi studenty navzájem, jednak mezi studenty a lektory) a komentářům lektorů ke studentským projektům.

Lektorský tým letní školy tvořili následující profesori: Jaap Dronkers (European University Institute, Itálie), Robert M. Hauser (University of Wisconsin-Madison, USA), Yossi Shavit (Tel Aviv University, Izrael), Cordula Artelt (University of Bamberg, Německo) a Jan O. Jonsson (Stockholm University, Švédsko). Všichni patří k předním světově uznávaným odborníkům v oblasti sociologie vzdělání, a letní škola byla tedy díky nim sama o sobě výjimečnou a prestižní záležitostí.

V úvodním dni Jaap Dronkers ve svých přednáškách představil dvě témata důležitá z hlediska sociologického pohledu na utváření vzdělanostních nerovností ve společnosti. Zejména na datech za Nizozemsko poukázal na hlavní aspekty týkající se imigrace a rozvedených rodin z pohledu utváření sociálních nerovností. Ve svém výkladu se zabýval

zejména vzdělanostní podmíněností rozvo- dovosti a v případě imigrace upozornil na so- ciální podmíněnost a rozdíly ve školních vý- sledcích dětí z rodin původních obyvatel a dětí, jejichž rodiče se do Nizozemska přis- těhovali z různých geografických regionů. Dronkers se v rámci své přednášky zmínil ta- ké o mezinárodním projektu PISA (Progam- me for International Student Assessment) po- řádaným OECD v letech 2000, 2003 a 2006, protože pracoval s daty ze zmíněného výzku- mu. Také odpolední prezentace studentů se týkaly tématu dětí s imigračním zázemím, je- jich vzdělanostních šancí a dále etnických rozdílů ve vzdělávání.

Profesor Hauser nejprve v úvodu svého vystoupení stručně představil jeden z nej- známějších longitudinálních projektů – Wis- consin Longitudinal Study, který vede již té- měř 50 let. Hlavní pozornost v rámci svých dvou přednášek věnoval Hauser metodolo- gickým otázkám analyzování vlivu jedno- tlivých sociálních aspektů na školní výsledky, vzdělanostní aspirace, dosažené vzdělání, po- volání apod. Z odpoledních studentských pří- spěvků byl velmi zajímavý mezinárodní kom- parativní pohled na sociální nerovnosti pre- zentovaný S. Schneider.

Yossi Shavit se ve svých přednáškách za- měřil na téma „Persistent inequality in access to education“ a velmi srozumitelně shrnul dosavadní vývoj přístupů k tomuto problé- mu. Mezigenerační vývoj vzdělávání vymezil jako proces, který lze nahlížet ze dvou stran – sociální mobility a sociální reprodukce. Podle Shavita ovšem není možné očekávat, že expanze vzdělávacích příležitostí povede k odstranění sociálních nerovností v přístupu ke vzdělání. Upozornil na důležitou skuteč- nost: podle dosavadních zjištění se dá před- pokládat, že expanze vedená od spodních úrovní vzdělání („zdola“) povede ke snížení nerovností vzdělávacích příležitostí, zatímco expanze vedená primárně na úrovni terciár- ního vzdělání („shora“) může naopak nerov- nosti podpořit.

Podrobnějšímu představení výše zmíně- ného projektu PISA se věnovala ve svém blo-

ku C. Artelt, která na tento mezinárodní vý- zkum upozornila z hlediska možnosti využí- tí dat pro zkoumání problematiky vzděla- nostních nerovností v mezinárodní perspek- tivě. V rámci diskuse vyvolalo nejvíce pozor- nosti téma „nahodnocování“ vzdělání či za- městnání rodičů ze strany studentů. V rámci projektu PISA je totiž v žákovském dotazní- ku položena studentům otázka zjišťující nej- vyšší dosažené vzdělání otce a matky a jejich zaměstnání. Existují názory, že děti mají ten- denci „nahodnocovat“, jak již bylo zmíně- no. Protože v Německu a v České republice byli v roce 2003 v rámci PISA dotazováni rov- něž rodiče studentů, bude jistě užitečné po- rovnat odpovědi rodičů ohledně jejich dosa- ženého vzdělání a zaměstnání s tím, co vy- pověděly o svých rodičích děti.

Profesor Jonsson se ve svých dvou před- náškách zaměřil na sociální nerovnosti v šir- ším kontextu a dále prezentoval vybrané teo- retické přístupy, jako např. koncept sprave- dlnosti. Jedním z klíčových témat z pohledu vzdělanostních nerovností je podle jeho ná- zoru otázka možné „ztráty“ talentovaných žáků ze sociálně slabších rodin kvůli jejich nedostatečné podpoře v rámci vzdělávacího systému.

Na závěr letní školy se uskutečnil kulatý stůl, který byl pojat jako aplikace teoretic- kých přístupů a empirických poznatků socio- logie vzdělání do sféry vzdělávací politiky. Studenti dostali zadání navrhnout pro vzdě- lávací politiku ve své zemi tři opatření, která by podle nich vedla ke snížení sociálních ne- rovností v přístupu ke vzdělání. V rámci ku- latého stolu pak týmy či jednotlivci ze zúčast- něných zemí prezentovali své záměry. Pro všechny zúčastněné, jak pro lektory, tak pro studenty, bylo jistě milým překvapením, jak zajímavou a přínosnou zkušeností tato práce byla. Celkově je možné shrnout, že téměř ab- solutní shoda panovala v tom, že při přípravě jakýchkoli opatření je třeba mít v úvahu otáz- ku finančních zdrojů určených pro vzděláva- cí systém. Alokace financí, jejich nedostatek a hledání alternativ například v podobě fi- nanční spoluúčasti studentů představují ak-

tuální témata. V tomto ohledu se mezi sebou vyspělé a méně vyspělé státy, zdá se, příliš neliší a vzdělávací politika na tuto problematiku nutně musí klást důraz.

V návaznosti na letní školu se ve dnech 1. a 2. září v Praze v prostorách Akademie věd České republiky uskutečnila *ECSR Conference: European Comparative Studies, na téma Quality and Inequality in Education*. Hned v úvodu byl předsedou ECSR, profesorem Peterem Blossfeldem z University of Bamberg, pozitivně oceněn fakt, že konání letní školy a konference v jednom městě, na shodné téma a v návaznosti na sebe vedlo k tomu, že letošní ročník konference byl ve srovnání s předešlými mnohem více zastoupen ze strany studentů a mladších vědeckých pracovníků (ve smyslu „junior researcher“). Tato skutečnost byla nejen z jeho pohledu obohacující pro všechny účastníky konference. K tomu je třeba doplnit, že mnoho studentských příspěvků (stejně jako v případě letní školy se jednalo o studenty doktorského studia) svou kvalitou již bez pochyby dosahovalo odborné úrovně příspěvků zkušenějších expertů. Na tomto místě si dovolíme uvést jména alespoň několika celosvětově uznávaných odborníků, kteří se ECSR konference zúčastnili: Harry Ganzeboom, Paul de Graaf, Robert M. Hauser, Jaap Dronkers, Péter Róbert, Irena Kogan, Karin Kurz, Petr Matějů. Mezinárodní složení účastníků konference umožnilo seznámit se s přístupy ke zkoumání a analýze problematiky vzdělanostních nerovností v jednotlivých státech.

Josef Basl

9. pracovní konference BIOGRAFU

Biograf, Borek u Suchomast, 19.–21. května 2006

<http://www.biograf.org/konference/program.htm>

Na pracovní konferenci se do blízkosti CHKO Český kras sjelo během víkendu přibližně 40 lidí a 2 psi. Vzhledem k zaměření samotného Biografu a povaze konference se zú-

častnili lidé z institucí, které věnují prostor různým přístupům ke kvalitativnímu výzkumu ve společenských vědách.

Poněkud netradiční pro sociologickou konferenci bylo vystoupení Vladimíra Andrlého, autora příspěvku s titulem *Společenská panství a království Boží: V čem se svět (ne)mění po konverzi na křesťanskou víru*, v němž autor přiblížil, jak a proč došlo k jeho konverzi, jaké jsou perspektivy a plány sociálního vědce poté, kdy uvěří v Boha. Příspěvek působil jako výpověď člověka, jehož optika vidění světa došla významného osobního zvratu. Tematikou víry a církví se v průběhu dvou dnů zabírali i další účastníci.

Michaela Bartošová (FSS MU Brno / IVRIS) se v příspěvku s názvem *Věřící singles: reflexe víry a života mladých křesťanů* zaměřila na mladé lidi, kteří žijí bez partnera a sami sebe považují za aktivní křesťany. Jejím záměrem bylo popsat pojmání vlastní identity a s tím souvisejících problémů. Konfrontovala nárůst alternativních partnerských vztahů, které jsou spojeny s odkladem vstupu do manželství, s hodnotami křesťansky smýšlejících mladých.

Další vystoupení, v němž se objevilo téma náboženství, připravila Barbora Spalová (FSV UK Praha / FF UPa) pod názvem *Lokalizace Církve*. Zajímala se o tři oblasti (vesnice a menší město) v prostředí severočeského pohraničí, na nichž se snažila ukázat, jak církev lokálně interagují se svým prostředím, jakým způsobem se snaží oslovovat obyvatele a jaký je vztah obyvatel k tomuto působení. Kladla důraz na identifikování různých strategií, které používá v kraji církev římskokatolická, dominikáni a baptisté formou promluv a konání. Každý z nich užívá odlišný postup k tomu, aby prosadil své hodnoty a víru, přiblížil ji a zprostředkoval. Musí kalkulovat s historií, hodnotovými orientacemi a normativním systémem rezidentů, způsobem interpretace a definování situace. Barbora Spalová nepřišla na setkání sama. Přijel s ní také její dvouletý syn Samuel.

Kvalitativní výzkum, který provádí Jan Paleček (Centrum pro teoretická studia UK /

AV ČR Praha) ve spolupráci se Zdeňkem Konopáskem a který nese jméno *Kdy je šílené mluvit s Bohem?*, se zaměřuje na „vztah“ lékařského vědního oboru psychiatrie a pomáhající profese, pastorační činnosti. Hlavní otázkou výzkumu je dekodování míst styku těchto dvou profesí, momentů, kdy člověk prožívá a reflektuje setkávání s Bohem, svatými, s různými zjeveními. Nakolik je takovýto prožitek záležitostí pro kněze či psychiatra? Co si z jejich reakcí odnáší člověk, který tento zážitek prodělal, a jak zpětně vnímá přístupy obou těchto odborníků? Shodují se psychiatr a farář na tom, že se jedná o patologickou záležitost nebo o reálnou náboženskou zkušenost? Za jakých podmínek, kdy a v jakých intencích? To jsou otázky, na které autor příspěvku prozatím odpovědi hledá.

Otázkou víry se zaobírala ve svém nedělním vystoupení také *Tamah Sherman* (FF UK Praha). V příspěvku *„Prosím Vás, můžu se Vás na něco zeptat?“ aneb misionářské interakce po prvé a po sté* seznámila účastníky konference s výzkumem, v němž věnuje pozornost misionářům americké Církve Ježíše Krista Svatých posledních dnů (tzv. mormonům). Účastníkům přiblížila, jak jsou tito (současní) misionáři připravováni před cestou do země, v níž pak působí, jakými pravidly se řídí jejich misie, které věci do misie spadají a které již nikoliv. Autorka představila strategie, které používají k oslovování, strategie, které jsou užívány k tomu, aby udrželi zájem osoby, s níž vstupují do kontaktu, a způsob, jak přecházejí k samotné misijní činnosti, k diskusi o náboženství a získávání nových členů („proselytizing“). Proselytizing analyzuje na základě etnometodologické analýzy interakcí misionářů s těmi, kvůli nimž do ČR přijeli, a interpretace těchto setkání misionářů a jejich reflexe života v prostředí cizího státu.

Konference byla i neformálním setkáním. V kuloárech (prostorách fary) se probíraly i další projekty, jimiž se účastníci (nejen přednášející) zabývají, problémy, se kterými se setkávají při své pracovní činnosti, apod. Zdeněk Konopásek zmínil seznam časopisů, které používá FSV UK Praha pro své pracov-

níky (studenty a vyučující), v nichž se publikování započítává do celkové publikační činnosti. Poněkud trpce konstatoval, že ačkoliv je Biograf druhým nejrozšířenějším českým sociologickým časopisem, uveřejnění příspěvku v něm není do publikační činnosti na FSV UK započítáváno. Zdeňkem Konopáskem bylo apelováno na všechny účastníky, aby se i přes nepřízeň výše zmíněného seznamu snažili své příspěvky pro Biograf připravovat. Mezi další diskutované otázky patřila možnost získat impact factor v situaci, kdy jediným českým sociologickým periodikem zahrnutým do Journal Citation Reports (JCR) – Social Science Edition (SSE) je Sociologický časopis, což může také vůči publikování v Biografu působit demotivačně. Diskutováno bylo čerpání z grantů, metodologické problémy při provádění výzkumů atd. Při sobotní návštěvě pohostinství ve vedlejší obci došlo na hraní na klavír, zpěv a další formy zábavy. Ale zpět k hlavní náplni setkání, k jednotlivým příspěvkům.

Lenka Slepíčková (FSS MU Brno / IVRIS) vystoupila s příspěvkem *Nepłodnost a nedobrovolná bezdětnost jako téma sociologického zkoumání*, v němž se pokusila nastínit problematiku lidí, kteří nemohou mít děti. Zaměřila se na to, jak svou identitu pojmají oba partneři, jak k problému přistupují muži a ženy v těchto párech, jak tito lidé pracují se svým stigmatem a zdali jej tak chápou oni a jejich blízké okolí.

Jana Havlíková (VÚPSV Brno / FSS MU Brno) si pro své vystoupení vybrala téma mladých nezaměstnaných absolventů středních škol, kteří jsou dlouhodobě nezaměstnaní a jsou registrováni na (brněnském) úřadu práce. V příspěvku s názvem *Přechod z mládeže do dospělosti v podmínkách dlouhodobé nezaměstnanosti perspektivou human agency (jedné z dimenzí životního běhu)* přiblížila obecný koncept human agency a na třech kazuistických případech nastínila strategie mladých, kteří se staví různě k přechodu do dospělosti.

Téma pracovního trhu bylo obsaženo i v příspěvku *Michala Nekorjaka* (FSS MU Brno / IVRIS), který se ve své práci zajímá o ci-

zince pracující na území České republiky. Posluchačům přiblížil klientský systém, který funguje na trhu nelegální práce v případě ukrajinských migrantů. Migranté používají klientského systému jako strategie, s níž se mohou na trhu práce uplatnit. Posluchačům představil pyramidální model klientského systému, jehož základnu tvoří zaměstnanci (převážně v sektoru stavebnictví), kteří jsou podřízeni klientům. Slovem klient je v tomto případě myšlena osoba, která práci zprostředkovává, často spolupracuje se zaměstnancem již na Ukrajině, a dále se o zaměstnance, samozřejmě proto, že z toho má vlastní finanční prospěch, „stará“ na území ČR. Na vrchol této pyramidy pak autor staví mafii, která funguje jako ekonomicko-administrativní (zištný) opatrovník. Pro svůj příspěvek autor zvolil název *Klientský systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky*.

O migraci, ovšem v jiných souvislostech, mluvila i Marie Černá (FSV UK Praha / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), která se ve své práci s názvem *Kudy na západ: Cestování a moc v reálném socialismu* zaměřila na lidi toužící během normalizace vycestovat do zahraničí. V její interpretaci rozhovorů s osobami na obou stranách tohoto procesu (žadatelé – politicko-straniční funkcionáři) byl kladen důraz na moc, která byla přítomna v těchto interakcích, a na strategie, které žadatelé používali, aby byla jejich žádost úspěšná. V závěru vystoupení identifikovala tři strategie – jako první volbu nevyjet, druhou bylo podvolení se tehdejšímu požadavkům (např. vstup do strany), pro třetí je charakteristické nevímání represivní moci (ze strany žadatele je proces chápán jako legitimní součást tehdejšího politického systému).

Tomáš Čížek (SOU AV ČR) si pro posluchače připravil prezentaci *Současné podoby archivu kvalitativních dat Medard*, v níž poreferoval o změnách, které se archivu týkají. Ten je od roku 2005 součástí Sociologického datového archivu SOU AV ČR. Autor připravuje novou elektronickou podobu a ve svém krátkém příspěvku informoval posluchače o procesu příjmu a výdeje dat, o podmín-

kách, za nichž může výzkumník data ukládat a používat data již v archivu obsažená. Své vystoupení označil za krátkou agitační informaci. Archiv je v současnosti dostupný na adrese <http://medard.soc.cas.cz>.

V neděli ráno zahájila program Kateřina Nedbálková (FSS MU Brno / IVRIS) příspěvkem *Soukromá disciplinace veřejných toalet*, který navazoval na její disertační práci. Na základě setkání s toaletářkou během své předešlé výzkumné činnosti začala chápat veřejné toalety jako místo, kde moc, očekávané a požadované způsoby chování a vystupování jsou jednak dohlíženy osobou, která je zde od toho zaměstnána, na druhou stranu sami návštěvníci pravidla dodržují a vyžadují. Upozornila, jak jsou okolím chápáni lidé, kteří dostanou označení deviant, protože se z hlediska prostoru toalety chovají (podle dozorce a těch „normálních“) ne-správně, patologicky. Autorka se zaměřila na to, jak jsou tyto („deviantní“) lidé chápáni osobou, která má prostor kontrolovat a dozorovat, jak chápe toaletářka sama svou roli, jak s návštěvníky vychází, jaká jsou riziková a naopak kooperační místa v těchto interakcích.

Poslední dva příspěvky konference od Slávky Ferenčuhové a Petra Kouřila měly společně využít kvalitativního rozboru dokumentů. *Slávka Ferenčuhová* (FSS MU Brno / IVRIS) si ve svém vystoupení s názvem *Představy ideálního Brna – Urbanne plánovanie od roku 1989* vzala za hlavní dokument svého zájmu a interpretace strategickou koncepci rozvoje města Brna (tzv. Strategie pro Brno) z roku 2002. Představila základní přístupy urbanistického plánování a jeho proměny po roce 1989 v rámci ČR, aby se později snažila identifikovat protichůdná a rozporná tvrzení, která se ve Strategii objevují. Do Strategie implementovali představitelé města a jimi oslovení odborníci ideální podobu města (snad i ideálního obyvatele a návštěvníka) pro budoucnost, přičemž se ne vždy vyrovnávají disproporce mezi majoritou a minoritami žijícími na území města. A to i přesto, že toto vyrovnání je v dokumentu označeno jako jeden z cílů.

Petr Kouřil (FSS MU Brno) při svém vystoupení s názvem *Tradiční lidová kultura v péči kulturní politiky* analyzoval hlavní dokumenty ČR a v návaznosti na to i dokumenty přijaté v důsledku zapojení ČR do EU, které se věnují definování tradiční lidové kultury, její ochrany a „konzervace“ v ucelené koncepci převedené do „cultural policy“. Hlavní problém spatřoval v tom, nakolik může dnes stát (kdy hranice, národ a lidovost nabyly odlišné podoby) regulovat z center svou kulturní politikou tradiční lidovou kulturu, která má spíše spontánní a těžce manipulovatelný charakter. Kulturní politika státu se podle autora zaměřuje především na vytvoření souboru tradic a zajímavostí charakteristických pro určitou geografickou oblast, jejich sepsání a prezentaci široké veřejnosti.

Setkání samo umožnilo účastníkům prezentovat výsledky (u některých zatím částečné) jejich (především doktorandských) prací. Vystoupení umožnilo získat kritickou a konstruktivní reflexi záměrů, postupů a interpretací výsledků badatelských prací jednotlivých účastníků. Přínosem byla možnost navázání kontaktů s lidmi, kteří se na společenskovědní práci dívají obdobným pohledem, optikou kvalitativní sociologie, nejednou se při večerních neformálních setkáních vyskytovalo téma hledání pracovního místa a dalších osobních starostí. Ze strany doktorandů byla také oceňována možnost získat v přátelském a příjemném prostředí „bod“. Účastníci, jejichž instituce sídlí ve velkých městech, prožili tři dny v krásném přírodním prostředí fary v malé obci na kopci. Na své si tedy přišel nejen mozek, ale i tělo (především pak plíce). Pokud bude časopis *Biograf* vycházet i za rok a na něj navázané akce se budou konat, bude možné se zúčastnit již desáté pracovní konference.

Miloš Delín

**Zpráva o osmé globální konferenci
Mezinárodní federace pro stárnutí
(International Federation on Ageing)¹**
Kodaň, 30. května – 2. června 2006

Konference, která se konala pod záštitou dánské královny Margarety II. a lokální seniorské organizace DaneAge na přelomu května a června 2006 v Kodani, byla interdisciplinárním setkáním expertů, lokálních politiků a zástupců seniorů z pěti kontinentů. Toto setkání s titulem „Global Ageing: the North – South Challenge“ představovalo jedinečnou přehlídku kontrastů témat, zájmů a cílů jak mezi zúčastněnými aktéry a zájmovými skupinami, tak mezi disciplínami. Vedle šesti plenárních zasedání probíhalo čtyřdenní jednání v celkem 120 paralelních sekcích. Tomuto širokém prostoru jasně dominovala témata vázaná na nejnovější trend chápat problematiku seniorů v pojmech lidských práv – empowerment, participace a inkluze a otázky věkové diskriminace. Mezi nejčastěji referovaná témata patřily: násilí na seniorech, sociální exkluze a chudoba, (ne)formální péče o seniory, důsledky migrace na život ve stáří a stárnutí populace, otázky celoživotního vzdělávání, zaměstnávání a důchodová politika. Podobně jako i na dalších nedávných oborových setkáních (např. loňská konference British Society for Gerontology), se i zde objevila speciální sekce věnovaná novému sociologickému tématu spirituality a jejímu (pozitivnímu) vlivu na životní pohodu (*well-being* a *wellness*). Toto spektrum odhalilo, že česká sociologie stáří v tematické pestrosti bohužel značně zaostává.

Kongres se nesl především v duchu snahy o změnu dikce, s jakou se o seniorských otázkách pojednává. Opakovaně bylo několika přednášejícími i diskutanty konstatováno, že se k seniorům již nestavíme jako k „problému a zátěži“, ale jako ke „zdroji“. Zajímavé bylo, že se dařilo vybalancovat tento přechod bez ultra-liberální individualizace zodpovědnosti za stáří, tak často patrné z diskusí o aktivním stárnutí v evropském kontextu. Hlavní zásluhu na tom má bezpochyby glo-

bálnost celé události, která přinesla tolik užitečnou relativizaci „problematičnosti“ stárnutí. Jedny z nejzajímavějších příspěvků přednesli delegáti z afrických a asijských zemí, které stárnou rychleji, než bohatnou, a které nemohou spoléhat na „monetární“ řešení. Relativně nový byl také důraz na nepřenositelnost „industrializovaných řešení“ do těchto geopolitických oblastí a odklon od euro-americké (nebo snad americko-evropské?) hegemonie.

Nesporným osvěžením programu byla společná iniciativa NGO Committee on the Status of Women (CSW) a Older Women's Network Europe provést genderový audit prezentací. Účastníci byli formou hojně distribuovaných jednoduchých anketních lístků vyzváni, aby zhodnotili, zda téma prezentovaného příspěvku může mít rozdílný dopad na muže a ženy. Do ankety pak měli uvést, zda tento fakt byl v příspěvku reflektován a představovaná empirická data byl tříděna dle pohlaví a dalších znaků zohledňujících diverzitu, jako etnicita, věkové kategorie přesahující věk 60 let, disabilita apod. V rámci ankety byla také obsažena výzva, aby posluchači kladli prezentujícím v tomto smyslu otázky a jejich odpovědi také v anketě uvedli. A jelikož řada delegátů přijala tuto výzvu v pravdě za vlastní, celá „fialová“ akce CSW (podle barvy všudypřítomných anketních lístků) velkou měrou ovlivnila tematizaci genderové problematiky v diskusích.

Konference v konferenci – tak by se dalo nazvat setkání organizované britským AgeConcern ve spolupráci s dalšími nestátními seniorskými organizacemi z Dánska, Německa a Nizozemí. Seminář kombinoval teoretické, empirické a legislativní pohledy na problematiku věkové diskriminace – ageismu – a organizátoři zároveň využili této příležitosti k představení návrhu nové směrnice Rady ministrů EU, která by měla implementovat princip rovného zacházení s ohledem na věk v přístupu ke zboží, službám a zařízením. V tomto návrhu je věk definován třemi způsoby: jako chronologický věk měřený v letech a měsících, jako věkové pásmo

(př. nad 65 let, pod 30 let, narozen mezi X a Y, narozen před určitým datem, apod.), a do třetice jako věková skupina. Tato poslední charakteristika zahrnuje skupinovou identifikaci s obecným popisem, jako např. staří, adolescenti nebo „po menopauze“. Dle představeného návrhu by měla být zakázána jakákoliv forma (negativní) přímé i nepřímé diskriminace včetně obtěžování, navádění k diskriminaci apod., přičemž návrh obsahuje možnost celé řady výjimek. Ty se týkají zejména oblasti ochrany mladistvých před různým typem nebezpečí (alkohol, tabák, pornografie) a oblasti poskytování sociálního zabezpečení. V plénu diskutovaná jako nejkontroverznější, a přitom autory označena za nezbytnou z titulu šancí návrhu na přijetí, byla výjimka umožňující ponechat věk jako faktor určení rizika v pojišťovnictví. Taková forma směrnice je značným posunem v boji proti věkové diskriminaci a ve zvýznamňování věku jako další překážky na cestě k ideálu univerzální rovnosti. Vedle očekávatelného rizika nezamýšlených důsledků plynoucích z důsledné implementace takového dokumentu lze vidět jeho přínos také v problematizaci dosud neodkrytých rigidních věkových norem a bariér. O jejich existenci referovali řečníci v rámci tohoto semináře z pohledu pěti kontinentů. Odhodlání většiny účastníků konference přispět svým hlasem k řešení těchto otázek bylo až neuvěřitelně jednotné. A to přesto, anebo právě proto, že popis konkrétních potíží se mnohdy lišil natolik, jako nedostatek příležitostí k dalšímu vzdělávání starších pracovníků v Evropě a roční průměry ve stovkách zavražděných a tisícovkách ostrakizovaných starších žen v důsledku obvinění z čarodějnictví v Africe.

Organizačně byla konference jedinečná (kdo ještě dnes posílá potvrzení přijetí příspěvku dvakrát pozemní poštou a jednou e-mailem?), přičemž se samozřejmě nevyhnula potížím, které lze při akcích tohoto typu téměř standardně očekávat – neomluvené absence přednášejících v sekcích, nedostatečně aktualizovaný program a výrazný úbytek účastníků poslední den programu. Celkový

dojem však lze hodnotit na výbornou. Příští celosvětové setkání International Federation on Ageing se uskuteční v roce 2008 v Montrealu ve spolupráci s věhlasným Montrealským centrem pro design a bude věnováno „designu pro stáří“ pod heslem „Connecting people and business“ (www.expoageing.com). Dle kanadských organizátorů se již nyní můžeme těšit na nový, interaktivnější formát s větším důrazem na dialog, kulaté stoly a tréninky, a s menším počtem přednáškových sekcí v obřích přednáškových sálech.

Pro mne osobně kodaňská konference IFA 2006 splnila a snad i předčila očekávání do ní vložená. Přestože neměla intenci podpořit mladé vědce, tak jak to vidáme například na britských konferencích, i zde byl nakonec vytvořen prostor pro výměnu informací, zmapování nových trendů v sociální gerontologii i pro vznik potencionálních výzkumných partnerství.

Lucie Vidovičová

Poznámky

¹ Účast Lucie Vidovičové na konferenci IFA byla umožněna díky projektu GA ČR „Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti pro českou společnost“ (403/06/1647).

Konference *The European Parliament Election of 2004*

Lisabon, Portugalsko, 12.–13. 5. 2006

Ve dnech 11.–14. 5. 2006 se v Lisabonu sešla skupina odborníků, jež se systematicky věnují volbám do Evropského parlamentu (EP), aby po dvou letech od konání posledních voleb do EP představili své analýzy a zhodnotili jejich teoretický přínos pro pochopení voleb do EP a obecně demokratického vládnutí v Evropské unii. Konference byla tematicky rozdělena do čtyř sekcí.

První sekci pod názvem *Kampaň, volební účast a volba strany* začal příspěvek Claese H. de Vreese (Amsterdam School of Communications Research) a jeho kolegů, v němž

se věnovali pokrytí volební kampaně v denících a televizi ve všech 25 členských státech. Podle autorů byly v průměru volby do EP prezentovány v médiích častěji v nových členských státech než ve starých a ve starých členských státech byly zprávy převážně negativní, zatímco v nových členských státech byl vzorec prezentace EU a voleb smíšený. Je velmi zajímavé, že tato zjištění nejsou v souladu s očekáváním ohledně pozitivního vztahu mezi mediálním pokrytím voleb do EP a volební účastí.

Vysvětlení volební účasti se věnovaly dva příspěvky. Mark Franklin (Trinity College, Connecticut) ukázal, že institucionální faktory, které dosud tvořily standardní vysvětlení variance účasti při volbách do EP, fungují i v postkomunistických státech. Zároveň ale v těchto státech existuje celkově nižší volební účast, proto do modelů s agregovanými daty přidává dichotomickou proměnnou. Zbýlá část příspěvku se snažila vysvětlit, co odlišuje postkomunistické státy ohledně volební účasti od zbytku členských států EU, resp. co tato dichotomická proměnná znamená. Bernhard Wessels (WZB Berlin) přistoupil k vysvětlení volební účasti jinak a využil pouze čtyři faktory: mobilizaci, responzivitu politického systému, efektivitu volebního procesu a vztah k politické komunitě. Na datech z povolebního Eurobarometru testoval tyto vztahy a prokázal jejich výrazný vliv na volební účast. Pomocí těchto proměnných dokázal vysvětlit odlišnosti volební účasti nejen v modelech s daty z individuální úrovně, ale i v modelech s agregovanými daty.

Cees van der Eijk (University of Nottingham) a Marcel van Egmond (University of Queensland) se věnovali vlivu nízké volební účasti na výsledky jednotlivých stran. Jejich zjištění byla velmi překvapivá, neboť efekt volební účasti je zanedbatelný. Přesto lze efekt volební účasti zaznamenat s tím, že pravicové strany mají větší zisky při nižší volební účasti a levicové naopak. V případě extrémních stran na obou pólech je vliv obrácený. Nepotvrdil se vliv dalších proměnných,

jako velikost strany, účast strany ve vládě či postoj k evropské integraci. Podle autorů jsou změny ve volební podpoře stran způsobeny především generační výměnou a individuálními přesuny voličů.

V předposledním příspěvku této sekce Michael Marsh (Trinity College, Dublin) vysvětloval na datech z individuální úrovně důvody voličských přesunů. Testoval nejen některé teze teorie národních voleb druhého řádu, ale i hypotézy odvozené z amerických teorií, které vysvětlují ztráty prezidentské strany v kongresových volbách v polovině funkčního období prezidenta. Mimo jiné ukázal, že ti voliči, kteří odmítají evropskou integraci, v případě voleb do EP absentují, zatímco v národních volbách pravidelně hlasují. André Freire (Universidade de Lisboa) a jeho kolegové zjišťovali, v jakých kontextech levo-pravé štěpení determinuje výběr strany ve volbách. Jejich analýzy ukázaly, že v postkomunistických státech je vliv levo-pravé škály na výběr strany mnohem silnější než v etablovaných západních demokraciích, a to i při kontrole dalších proměnných, jako je volební systém, jasnost stranických alternativ a stranické seskupení voličů.

Druhá sekce pod názvem *Postoje k evropské integraci a volba strany* nabídla čtyři zajímavé příspěvky. Mikko Mattila (Helsingfors Universitet / Univerzita v Helsinkách) a Tapio Raunio (Turun Yliopisto / Univerzita v Turku) analyzovali rozsah nabídky, kterou politické strany voličům nabízejí při volbách do EP ohledně evropské integrace. Nezaměřili se ale pouze na konstatování toho, že mezi rokem 1999 a 2004 nedošlo v evropských zemích k jasnému trendu ohledně zvýšení nabídky alternativ, přestože větší politizace tématu evropské integrace tomuto očekávání nahrávala. Mattila a Raunio dále zjišťovali faktory, které mohou přispívat ke zvýšení či snížení nabízených alternativ, a prokázali, že je to především existence koaličních vlád s více stranami a polarizace postoje k členství v EU mezi populací.

Wouter van der Brug a Meindert Fenne-
ma (Universiteit van Amsterdam) zkoumali

důvody hlasování pro radikálně pravicové strany, a to na základě porovnání významnosti faktorů, jež ovlivňují hlasování pro tyto strany a pro strany „normální“. Přestože zjistili, že při hlasování pro radikálně pravicové strany má mnohem menší význam postavení voliče na levo-pravé škále, ukázali, že volební rozhodování pro obě skupiny stran je téměř obdobné.

Radosław Markowski (Instytut Studiów Politycznych, PAN) a Joshua A. Tucker (Princeton University) analyzovali téma politické reprezentace v Polsku z hlediska evropské integrace. Ukázali, že pro polské voliče byla ve volbách v letech 1997 a 2001 reprezentace na téma evropská integrace důležitá a ovlivňovala jejich výběr strany a že politické strany na tuto poptávku adekvátně reagovali. Ačkoli je tento proces z hlediska politické reprezentace záhodný, paradoxně vede k podpoře radikálních a protisystémových stran. Gábor Tóka (CEU, Budapest) ve svém příspěvku kritizoval standardní teorie národních voleb druhého řádu za to, že kladou důraz na motivace voličů a nikoli na informace, jež jsou jim zprostředkovávány mimo jiné médií a politiky. Ve svém modelu ukazuje, že velkou roli pro vysvětlení volební účasti a výběru strany hraje informovanost ve volební kampani.

Třetí sekce se jmenovala *Národní případové studie* a tematicky se věnovala především testování teorie voleb druhého řádu. Lukáš Linek a Pat Lyons (Sociologický ústav AV ČR) testovali některé aspekty teorie národních voleb druhého řádu v České a Slovenské republice s využitím metody ekologického usuzování. Ukázali, že některé aspekty teorie národních voleb druhého řádu, především hypotéza o přesunech voličů od vládních stran k opozičním a menším stranám, mohou být důsledkem prostého procesu agregace. Na sub-státních územních celcích totiž mohou mít přesuny voličů odlišné vzorce a pouze jejich shrnutí na státní úroveň zajistí platnost tezí teorie národních voleb druhého řádu.

Olga Gyarfášová (Inštitút pre verejnú otázku, Bratislava) na příkladu Slovenska uka-

zovala důvody, proč teorie národních voleb druhého řádu v některých svých aspektech neplatí pro případ voleb do EP na Slovensku v roce 2004. Ukázala, že přestože byla nízká volební účast, vládní strany byly nepopulární a volební cyklus byl ve své polovině, což znamená, že vládní strany by měly ztratit významnou část své podpory, na Slovensku to byly právě vládní strany, jež ve volbách uspěly. Nejenže vládní strany získaly více hlasů než opoziční, ale neuspěly ani menší a/nebo euroskeptické strany. Důvodem podle Gyrafášové byla neschopnost opozičních stran mobilizovat své voliče pro hlasování do evropské instituce.

Třetím příspěvkem, který se věnoval prozkoumávání teorie národních voleb druhého řádu v národním kontextu, byl text Eftichie Teperoglou a Stavrose Skrinise (University of Athens), jež si položili otázku po tom, kdo považoval volby do Evropského parlamentu za volby druhého řádu. K odpovědi použili především socio-demografické proměnné a zjistili, že především mladí, vzdělaní občané z měst, mužského pohlaví přizpůsobují své volební jednání hypotézám národních voleb druhého řádu.

John Garry (Queen's University Belfast) se ve svém příspěvku věnoval v současnosti velmi populárnímu tématu, a to diskusi konceptu stranické identifikace a především lepší operacionalizaci tohoto konceptu tak, aby splňoval určité teoretické požadavky, jako například možnost mít více stranických identifikací či mít nejen pozitivní, ale i negativní stranickou identifikaci.

Čtvrtá sekce měla název *Problémy demokracie na evropské úrovni* a tematicky se zaměřila především na otázky evropského občanství a demokratického deficitu. Jacques Thomassen (Universiteit Twente), Janez Stebe (Ljubljana University), Hermann Schmitt a Angelika Scheuer (Universität Mannheim) se věnovali jednotlivým aspektům utváření evropského občanství se společným závěrem: politickým elitám se úspěšně podařilo vybudovat institucionální komplex, na druhé straně sociální báze podpory pro tyto evropské

instituce téměř neexistuje. Od 70. let do současnosti roste identifikace s Evropou a jejími politickými institucemi velmi pomalu, v některých obdobích dokonce stagnuje a klesá. Stebe ukázal, že identifikace s evropskými institucemi je výrazně ovlivněna národním kontextem, především podporou vlády a historickými tradicemi. Thomassen neprokázal, že formální evropské občanství vede k vytváření pocitu společné evropské identity. Celkově byly texty o evropské identitě založeny na analýze dat z dotazníkových šetření a v některých z nich se objevovaly povzdechy nad špatnou operacionalizací konceptů a problémy s měřením takovýchto abstraktních fenoménů, jakým občanství či pocit přináležitosti k politické komunitě je.

Robert Rohrschneider (Indiana University) a Matthew Loveless (Georgetown University) se ve svém příspěvku zaměřili na zdroje demokratického deficitu v EU. K odpovědi využili víceúrovňové modelování na datech z dotazníkového šetření provedeného po volbách do EP v roce 2004 a na datech, která hodnotí jednotlivé země z hlediska kvality institucí, ekonomického rozvoje apod. Autoři zjistili, že hodnocení evropských institucí je závislé na dvou faktorech. Zprvu, hodnocení hospodářství se stává čím dál tím slabším prediktorem podpory evropským institucím, jakmile úroveň hospodářství překročí určitou hranici (proto například v nových členských státech je menší podpora institucím EU než ve starých, ale zároveň ve velmi bohatých státech je podpora evropské integraci nižší než v méně bohatších). Zadruhé, zatímco dříve občané používali k hodnocení evropských institucí národní instituce jako vodítko, v současné době srovnávají fungování institucí na obou úrovních. Andreas Wüst (Universität Mannheim) a Thorsten Faas (Universität Duisburg-Essen) se ve svém příspěvku věnovali vztahu mezi volebními programy, jež strany prezentují před volbami do Evropského parlamentu, a hlasováním poslanců v Evropském parlamentu. Cílem bylo zjistit, zda účast a jednotnost stran při hlasování v EP odráží důležitost, kterou strana jednotlivci

vým tématům přisuzuje. Tento vztah se jim však prokázat nepodařilo. Jedním z možných důvodů mohou být ale konceptuální a metodologické problémy tohoto zkoumání.

Většina příspěvků přednesených na konferenci, s výjimkou příspěvků de Vreese, Wesselse a Linka a Lyonse, využívala data z dotazníkového šetření, které proběhlo po volbách do EP. Všechny příspěvky jsou k dispozici na internetové stránce skupiny, jež se věnuje volbám do Evropského parlamentu (www.europeanelections.org).

Lukáš Linek

Konference *European Studies: between Globalisation and Regionalism*

Šiauliai, Litva, 12.–13. 5. 2006

Místem konání květnové mezinárodní konference *European studies: between globalisation and regionalism* se stalo litevské univerzitní město Šiauliai.¹ Jednalo se o první ročník konference, kterou pořádal nově vzniklý Institut evropských studií Fakulty humanitních věd Univerzity v Šiauliai. Těžké začátky se projeví zejména nepřítomností mnoha ohlášených účastníků, což kladlo velké nároky na dobré improvizací schopnosti organizátorů. Kromě litevských účastníků byli nejhojněji zastoupeni vědci z polských univerzit a samozřejmě lotyšští a estonští participant, jedním účastníkem bylo zastoupeno Švédsko, USA, Finsko, Rusko, Česká republika a Kanada.

Konferenci otevřel Gintautas Mažeikis z univerzity v Šiauliai s příspěvkem reflektujícím nový fenomén – globální trh s iluzemi/představami (*Global Market of Images*) a roli etnických a folklórních specifíků v něm. Zdůraznil, že folklór, historie a kulturní tradice obecně se stávají artiklem na globálním trhu s iluzemi a také jejich cena je určována tržně. Po některých prvcích národní historie a kultury je globální poptávka, po jiných nikoli. Na základě této poptávky mohou vznikat „tradiční historické“ vesnice s opevněním

na místech, kde nikdy nestály, ale turisté jsou ochotni za jejich návštěvu zaplatit. Ztrácí se tak jedna z důležitých hodnot kultury – autenticita. Proces ale funguje i obráceně – některé prvky na globálním trhu iluzí se zpětně stávají součástí národní kultury (Muzeum Hannibala Lectera ve Vilniusu). Nikita Kuzmin z ruské Kantovy státní univerzity hovořil ve svém příspěvku o Kaliningradu jako o novém evropském centru, přičemž zdůraznil zejména politický a ekonomický význam pro Evropskou unii. Následná debata se ale věnovala zejména problému identity obyvatel Kaliningradu, jejich evropanství a pocitu příslušnosti k Rusku, který je rozměňován geografickou vzdáleností i mocenskými strategiemi Moskvy. Mari Suvanto z Univerzity v Turku se ve svém příspěvku zabývala globalizací trhu se vzděláním, výzvami, kterým v době e-learningu a internetových univerzit musí čelit tradiční kamenné vysoké školy jako instituce i jejich vzdělávací metody. Nastolela byla otázka financování vzdělávacího procesu v globalizovaném světě, otázka odlišení/přilivu mozků a proměňující se hodnoty vzdělání v současném světě. Posledním příspěvkem společné sekce byla prezentace výsledků průzkumu veřejného mínění v Litvě v otázce integrace do EU, jehož autorkou byla Ligita Šimanskienė z univerzity v Klaipėdė. Ve světle české zkušenosti byla zajímavá tím, že Litevci jsou k budoucnosti svého národa velmi skeptičtí, obávají se zejména masového odchodu (nejen) kvalifikované pracovní síly do zahraničí – téměř pětina z nich souhlasí s tvrzením, že za 50 let Litevci jako národ už nebudou existovat (počet obyvatel Litvy v roce 2004 byl 3 607 899).

Další část konference byla rozdělena na sekce, český příspěvek, týkající se pojetí domova, byl zařazen do sekce *European Identity Issues* (paralelně byly ustaveny sekce *Regional Development and Human Resources*; *EU: Law, Religion, Philosophy and Human Rights* a *Literature and Languages under Globalisation*).

V úvodním příspěvku sekce věnované evropské identitě Daena Funahashi z ame-

rické Cornell University na příkladu Finska a Finů ukázala, jak nerovné jsou identity v rámci Evropy a jak je pro menší národy obtížné soutěžit s etnickými identitami velkých a zejména „prestižních“ evropských národů, jako jsou Britové nebo Francouzi. Její příspěvek byl popisem finského vymezování se vůči Východu, a to jak ve smyslu východní Evropy, tak „asijskosti“ (Eskymáci), a to dokonce s pomocí argumentů na základě genetiky. Téma interpretované úhlem pohledu americké antropologie před auditoriem složeným výhradně z příslušníků národů v EU nových dalo problematice nový rámec. Nejen bývalé socialistické státy mají problémy se svým členstvím druhého řádu, problém s „právem“ na evropanství a jeho nesamozřejmostí mají i národy, u kterých příslušnost k Evropě považujeme za samozřejmou. Valentina Šimkuvienė následně popsala historii etnických a náboženských minorit v oblasti Šiauliai, historické příčiny změn a základní trendy v současnosti. Krystyna Dzwonkowska prezentovala problematiku rovných příležitostí mužů a žen a jejich zakotvenosti v polské legislativě. Konstatování, že *de iure* je vše v pořádku, ale *de facto* jsou ženy diskriminovány na trhu práce jak ve výši odměňování, tak v rizicích nezaměstnanosti, lze aplikovat s určitostí i na další země EU. Český příspěvek se týkal sociální konstruovanosti termínu domov na příkladu česko-bavorských hranic – problematika odsunu německého obyvatelstva a následného osidlování se ukázala jako vědecky aktuální pro téměř všechny přítomné (zejm. Polsko, Litva). Přítomní na příkladech z vlastní historie (jak národní, tak osobní) reflektovali složitost a nedořešenost vztahů s odsunutým německým obyvatelstvem a nutnost nejen historického a politického, ale také relevantního sociologického a sociálně antropologického vědeckého bádání v této oblasti. Nutnost vzájemné tolerance a překonání historických animozit zdůraznil zejména profesor Prusik z univerzity v polském Olsztynu, který navázal svým příspěv-

kem o projektu přeshraniční spolupráce ve vzdělávání, zahrnující právě národy historicky nepřátelské. Byl zdůrazněn sociální význam interpretace historie a shoda panovala v důležitosti bádání založeném na sociálním konstruktivismu v oblasti personal histories.

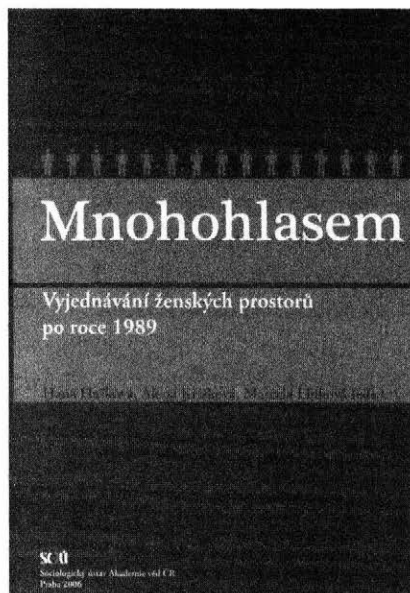
Konference pokračovala druhý den plenární sekcí, věnovanou multikulturalismu, kultuře a globalizaci. Otevřel ji Wiesław Wacławczyk z Toruňské univerzity úvahou o svobodě projevu jako základní hodnotě evropské identity. Ve svém kontroverzním příspěvku vycházel z klasiků evropského myšlení Johna Milтона a J. S. Milla, v souvislosti s aktuálními událostmi publikace karikatur proroka Mohameda a jejich důsledků hovořil o krizi Evropy, která nedokáže hájit své základní hodnoty. Příspěvků značně chyběla reflexe neuniverzality hodnoty svobody projevu, její historické a kulturní determinovanosti, spojené i s možným budoucím vývojem. Další dva příspěvky byly věnovány problémům pedagogiky a jejím specifickým v zemědělských oblastech Lotyšska.

Na závěr byly shrnuty výsledky konference jak v obecně vědeckém, tak pedagogicko-metodologickém aspektu a byla dohodnuta neinstitucionální spolupráce účastníků týkající se zejména výměny informací didaktického i vědeckovýzkumného charakteru. Zřejmě vinou značné tematické šíře nebyl navržen žádný konkrétní společný projekt. Přínos tkvěl zejména v získání kontaktů a výměně informací a zkušeností s kolegy ze zemí, se kterými má české sociálněvědní prostředí dosud velmi sporé kontakty, ve vědecké oblasti ze setkání navíc vyplynula potenciální možnost získání komparačního materiálu pro výzkum. Příspěvky budou shrnuty v konferenčním sborníku.

Jitka Laštovková

Poznámky

¹ Účast autorce umožnil příspěvek na cestovní náklady poskytnutý Hlávkovou nadací.

Hana Hašková, Alena Křížková,
Marcela Linková (eds.)

Mnohohlasem

Vyjednávání ženských prostorů
po roce 1989

Publikace „Mnohohlasem“ se pro svou vysokou informativní hodnotu a jako reprezentace mnohostranných aktivit proženských a feministických skupin jistě setká s pozitivním ohlasem u vědecké, politické a aktivistické čtenářské obce. Kniha dokumentuje, že za zdánlivým nezájmem českých žen o feminismus se skrývá odmítání diskriminujícího „nálepkování“ ze strany jeho odpůrců. „Kdo dává jméno, je v nadřazeném stavu k pojmenovanému“ (I. Noble), a proto není pro ženy snadné si

označení přivlastnit v pozitivním smyslu. Rozhodující je proto široké zapojení do proženských aktivit – představa „fragmentace hnutí“ se při čtení textů rychle mění v obraz její rozmanitosti a dynamičnosti. Zvolený feministickoempirický přístup většinou vychází z existence „mužů“ a „žen“, ukazuje se ale také, že v genderu není nic jednoznačné.

Prof. Dr.phil. Gerlinda Šmausová, Priv.-Doz.

Publikace se zabývá tématem, jehož systematické pokrytí je nutné nejen pro budování odborného diskursu genderových studií u nás, ale také pro úplnější poznání transformačních procesů v České republice po roce 1989. Svým rozsahem a tématem je tato publikace důležitým zdrojem především pro vysokoškolské studující a vyučující v kursech genderových studií, médií, sociálních hnutí a politicko-ekonomické tranzice. Při vzrůstajícím zájmu médií o otázky rovných příležitostí v souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie bude zajímat i mediální pracovníky a pracovnice a vzdělanou veřejnost.

M.A. Mgr. Libora Oates-Indruchová, Ph.D.

Cena publikace je 231,- Kč bez DPH + poštovné a balné, 331 stran.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: prodej@soc.cas.cz, nebo oddělení Gender a sociologie, tel.: 222 220 924, e-mail: Eva.Nechvatalova@soc.cas.cz

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR:
<http://www.soc.cas.cz/>

Sociologické studie / Sociological Studies

Ústavní edice, v níž jsou publikovány studie pracovníků Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Studie přinášejí výsledky sociologických výzkumů, komparativní analýzy, kritické teoretické stati či sociologické analýzy aktuálních společenských témat. Studie vycházejí v českém nebo anglickém jazyce a jsou doplněny abstrakty a shrnutími v českém, anglickém a německém jazyce. Ročně vychází 6–14 textů.

Abstrakta a shrnutí jednotlivých čísel edice *Sociologické studie / Sociological Studies* a texty starší než dva roky naleznete na internetu na <http://studie.soc.cas.cz>.

Sociologické studie / Sociological Studies můžete zakoupit nebo objednat na adrese:

Tiskové a ediční oddělení, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1,
tel.: +420 222 221 761, fax: +420 222 220 143,
e-mail: Kristyna.Muchova@soc.cas.cz.

Dosud vydané Sociologické studie/Sociological Studies 2005 a 2006

- SS 05:01 B. Řeháková: *Measuring Value Orientations with the Use of S.H. Schwartz's Value Portraits*; 47 s., 113 Kč
- SS 05:02 T. Kostelecký: *Political Behavior in Metropolitan Areas in the Czech Republic between 1990 and 2002 - Patterns, Trends, and the Relation to Suburbanization and Its Socio-Spatial Patterns*; 104 s., 206 Kč
- SS 05:03 T. Kostelecký, J. Vobecká (eds.): *Regionální elity 2004*; 152 s., 150 Kč
- SS 05:04 A. Křížková (ed.), R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková: *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*; 91 s., 156 Kč
- SS 05:05 P. Rakušanová: *Civil Society and Civic Participation in the Czech Republic*; 47 s., 113 Kč
- SS 05:06 J. Stachová: *Občanská společnost v regionech České republiky*; 51 s., 71 Kč
- SS 06:1 Z. R. Nešpor, J. Večerník (eds.): *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*; 278 s., 282,- Kč
- SS 06:2 Z. Vajdová, D. Čermák, M. Illner: *Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990*; 108 s., 109,- Kč
- SS 06:3 P. Rakušanová, B. Řeháková: *Participace, demokracie a občanství v evropském kontextu*; 80 s., 140,- Kč
- SS 06:4 H. Hašková (ed.), P. Šalamounová, H. Viznerová, L. Zamykalová: *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*; 153 s., 249,- Kč

Sociologický časopis Czech Sociological Review

5

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	848
ARTICLES	
Martin Lux, Petr Sunega: Housing Affordability of Rental and Owner-Occupied Housing over the Course of the Economic Transformation in the Czech Republic (1991–2003)	851
Tomáš Lebeda: The Proportionality of Electoral Formulas for Systems of Proportional Representation	883
SUMMARY ARTICLES	
Tomáš Kostecký, Věra Patočková: Measuring the Performance of National, Regional and Local Governments	913
Lenka Slepíčková: Involuntary Childlessness in a Sociological Perspective	937
SOCIOLOGICAL RESEARCH	
Dan Ryšavý: Municipal Is Municipal and Big Is Big! A Hypothesis about the Politicisation of Local Political Elites	953
Jana Chaloupková: Joint or Separate Income Management among Married and Cohabiting Couples	971
METHODOLOGY	
Petr Soukup: Why Use Hierarchical Linear Models?	987
DISCUSSIONS	
JUBILEES	
INTERVIEWS	
REVIEWS	
INFORMATION	

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	848
STATI	
Martin Lux, Petr Sunega: Vývoj finanční dostupnosti nájemního a vlastnického bydlení v průběhu hospodářské transformace v České republice (1991–2003)	851
Tomáš Lebeda: Proporcionalita volebních formulí poměrných systémů	883
PŘEHLEDOVÉ STATI	
Tomáš Kostecký, Věra Patočková: Fungování národních, regionálních a lokálních vlád – problém měření výkonu vlád („government performance“)	913
Lenka Slepíčková: Nedobrovolná bezdětnost jako sociologické téma	937
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Dan Ryšavý: Komunální je komunální a velká je velká! K hypotéze politizace lokálních politických elit	953
Jana Chaloupková: Dohromady, nebo každý zvlášť? Hospodaření s příjmy manželských a nesezdaných párů	971
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Petr Soukup: Proč užívat hierarchické lineární modely?	987
DISKUSE	
JUBILEUM	
ROZHOVOR	
RECENZE	
ZPRÁVY	

ISSN 0038-0288

